

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Ακαδημία Αθηνών
Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Academy of Athens
Research Centre for the Study of Modern Greek History
14, Anagnostopoulou Street, 106 73 Athens, Greece

Académie d'Athènes
Centre de Recherche sur l'Histoire Moderne et Contemporaine de l'Hellénisme
14, rue Anagnostopoulou, 106 73 Athènes, Grèce

Copyright Ακαδημία Αθηνών

ISSN 1791-4698

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Έγκλημα και συγκρότηση κράτους στην Ελλάδα κατά την
οθωνική περίοδο: προτεραιότητες στην ποινικοποίηση των
κοινωνικών συμπεριφορών 11

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ

Διακρατικές «κανονικότητες» και κυρίαρχες ιδεολογίες στην
περίοδο του οικονομικού εθνικισμού. Μια αντίφαση του ευ-
ρωπαϊκού μεσοπολέμου; 37

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ελλάδα, Γερμανία και διεθνές σύστημα: Παρατηρήσεις για την
ευρωπαϊκή πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου, 1928-1932 59

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η πορεία του Patrick Leigh Fermor στα βουνά της Κρήτης
(1941-1944) 87

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ-ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ

Εισαγωγή 129

MARGARITA MILIORI

Literature and politics, Europe and the Nation Byron's
philhellenic mediation between the national and the universal
significations of «greekness» in the intellectual and political
context of the 1820s 131

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ο γαλλικός φιλελληνισμός κατά την ελληνική επανάσταση.

Η πόλη του Στρασβούργου και οι επαρχίες του Ρήνου 169

Φ. Κ. ΤΣΙΓΚΑΚΟΥ

Η εικαστική εξιστόρηση της ελληνικής επανάστασης 203

F. ASSIMAKOPOYLOU, K. CHATZIS

Dutrône (1796-1867) «Defenseur des faibles et des opprimés»,

un faiseur de projets a l'âge romantique 229

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Π. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η επιτροπή των έξι συνταγματαρχών (Θέρος) από την κατοχή

έως την απελευθέρωση 273

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΕΙΣ

SOTIRIS RIZAS

United States, Greece and Anti-americanism 287

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΩΝ

Το 1825 γράφει ο Μπαλζάκ: «Το Παρίσι... δεν είναι πια εκείνο το παλιό Παρίσι, το χωρίς ήθη και φώτα: μπορεί βέβαια να μην υπάρχουν φανάρια, αλλά οι χωροφύλακες και οι σπιούννοι είναι από μόνοι τους φάροι φωτεινοί... Γνωρίζουμε πολύ καλά ότι σήμερα δεν σκοτώνουν πια ανθρώπους στο δρόμο τη νύκτα, ότι δεν κλέβουν τόσο συχνά όσο άλλοτε... Ξέρουμε επίσης τί στοιχίζουν κάθε χρόνο οι χωροφύλακες, η αστυνομία κ.λ.π. ... Βλέποντας οι κλέφτες ότι μπορούν να πλουτίσουν με τεχνάσματα δίχως να παίζουν το κεφάλι τους, προτίμησαν την απάτη από το φόνο... Οι έντιμοι άνθρωποι φοβούνταν παλιά τους δολοφόνους. Οι μόνοι τους εχθροί σήμερα είναι οι ταχυδακτυλουργοί. Τώρα πια ακονίζεται το μυαλό και όχι τα μαχαίρια».¹ Το απόσπασμα αυτό αποτυπώνει τους τρεις πόλους με τους οποίους συνδέεται η κοινωνική παραβατικότητα στη νεότερη εποχή: η βία, η ιδιοκτησία και η κρατική εξουσία. Τα δύο πρώτα ως έκφραση της παραβατικότητας, το τρίτο ως ρυθμιστικός παράγοντας των δύο πρώτων.

Το σχήμα αυτό χρησιμοποιείται, εδώ και πολλές δεκαετίες, ως βασικό εργαλείο προσέγγισης και ερμηνείας του εγκλήματος. Πράγματι, οι δύο βασικές κατηγορίες, γύρω από τις οποίες στρέφονται συνήθως οι ερμηνείες του εγκλήματος, είναι οι διαπροσωπικές σχέσεις και η ιδιοκτησία. Οι κατηγορίες αυτές συχνά αντιστοιχούν σε διαφορετικές και διακριτές εποχές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης των δυτικών κοινωνιών. Δηλαδή, αρχικά επικρατούν οι διαπροσωπι-

1. Ονορέ ντε Μπαλζάκ, *Κώδικας των εντίμων ανθρώπων ή πώς να μη σας πιάνουν κορόιδο οι απατεώνες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σ. 17-18.

κές σχέσεις και αργότερα, με την επέκταση των εμπορευματικών σχέσεων και την άνοδο της αστικής τάξης, η ιδιοκτησία. Από τις ερμηνείες αυτές απουσιάζει ένας τρίτος πόλος εξίσου σημαντικός, ιδιαίτερα κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Ο πόλος αυτός είναι το κράτος.² Νομίζω ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η φανερή ή λανθάνουσα ταξική ταξινόμηση των αδικημάτων ταυτίζει την αστική τάξη αφενός με την ιδιοκτησία και αφετέρου με το κράτος.

Σύμφωνα με την πρώτη ταύτιση, η αστική τάξη φέρεται ως ο αποκλειστικός φορέας της ιδιοκτησίας των αγαθών. Σύμφωνα με τη δεύτερη ταύτιση, το κρά-

2. Βλ. ενδεικτικά: Lawrence Stone, «Interpersonal Violence in English Society 1300-1980», *Past and Present*, 101, 1983, σ. 22-30. J.A. Sharpe, «The History of Violence in England: Some Observations», *Past and Present*, 108, 1985, σ. 206-215. Howard Zehr, *Crime and the Development of Modern Society. Patterns of Criminality in Nineteenth Century Germany and France*, 1976. J. Beatrice, «The Pattern of Crime in England 1660-1800», *Past and Present*, 62, 1974, σ. 47-95. Οι V. Gatrell και T. Hadden εξετάζουν διάφορα αδικήματα εναντίον των αρχών, υπό τον τίτλο «αδικήματα διαμαρτυρίας» (εμπρησμοί, βιομηχανικές και αγροτικές δολιοφθορές, στάσεις και εξεγέρσεις, διατάραξη δημόσιας τάξης ή κοινής ησυχίας, προδοσία κ.λ.π.), αλλά διαπιστώνουν ότι τα αδικήματα αυτά έχουν πολύ μικρό ποσοστό, «Criminal statistics and their interpretation», στο E.A. Wrigley (ed.), *Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data*, Cambridge: At the University Press, 1972, σ. 371-372. Είναι πολύ πιθανόν πολλά από τα αδικήματα εναντίον των αρχών να περιλαμβάνονται στις κατηγορίες των αδικημάτων εναντίον των προσώπων ή εναντίον της ιδιοκτησίας. Οι συγγραφείς, λ.χ. όταν εξετάζουν τα αδικήματα εναντίον των προσώπων, συμπεριλαμβάνουν τα προερχόμενα από μέθη και διατάραξη κοινής ησυχίας. Επίσης, στα αδικήματα εναντίον των προσώπων περιλαμβάνουν και τις επιθέσεις εναντίον των αστυνομικών, σ. 369-370 και V.A.C. Gatrell, «The Decline of Theft and Violence in Victorian and Edwardian England», στο V.A.C. Gatrell, Bruce Lenman και Geoffrey Parker, *Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, London, Europa Publications limited, 1980, σ. 286-289. Ο David Philips υιοθετεί τη διάκριση «αδικήματα εναντίον της ιδιοκτησίας» και «βίαια αδικήματα». Ουσιαστικά πρόκειται για την κλασική κατηγοριοποίηση βία/ιδιοκτησία. Στην πρώτη περιλαμβάνει και αδικήματα εναντίον του νομίσιματος. Στη δεύτερη περιλαμβάνονται όλα τα αδικήματα εναντίον των προσώπων αλλά και ορισμένα αδικήματα εναντίον της ιδιοκτησίας, όπως ληστεία, στάση, διατάραξη κοινής ησυχίας και κακόβουλες πράξεις. Στις τελευταίες περιλαμβάνει μεταξύ άλλων, τους εμπρησμούς και τις φθορές στους σιδηροδρόμους. Επίσης, στη ίδια κατηγορία της βίας, στην υποκατηγορία των επιθέσεων, περιλαμβάνει και επιθέσεις εναντίον αστυνομικών (σ. 237, 246-252, 270-278). Είναι φανερό ότι πολλά αδικήματα που μπορούμε να πούμε ότι ανήκουν σε μία τρίτη κατηγορία, «εναντίον των αρχών», είναι ταξινομημένα ή στην πρώτη ή στη δεύτερη κατηγορία, βλ. David Philips, *Crime and Authority in Victorian England. The Black Country 1835-1860*, London, Rowman and Littlefield, 1977, σ. 237, 246-252, 270-278. Μεγαλύτερη βαρύτητα στον ρόλο του κράτους δίνει ο V.A.C. Gatrell, «Crime, authority and the policeman-state», στο *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*, vol. 3, *Social agencies and institutions*, (ed. F.M.L. Thompson), Cambridge, Cambridge University Press, 1990, σ. 243-310.

τος είναι ένα σύνολο θεσμοποιημένων εξουσιών που εξυπηρετεί αποκλειστικά τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Με αυτόν τον τρόπο, άμεσα ή έμμεσα, στοιχειοθετείται μία θεωρία «ταξικής συνωμοσίας»³: δηλαδή, η άνοδος της αστικής τάξης συνδέεται με την απόλυτη ιδιοκτησία. Αφού η αστική τάξη ελέγχει τους κρατικούς μηχανισμούς, νομοθετεί για να κατοχυρώσει το δικαίωμα ιδιοκτησίας της αλλά και για να ελέγξει τα άλλα κοινωνικά στρώματα από τα οποία θα κινδύνευε αυτό το δικαίωμά της.⁴

3. Ο Douglas Hay εκφράζοντας τις επιφυλάξεις του για τις ακραίες κριτικές σε βάρος των δικαστικών πηγών που βλέπουν σ' αυτές μόνο την προσπάθεια επιβολής «ελέγχου» από τις ηγετικές τάξεις και θέλοντας να τονίσει και τον ενεργό ρόλο των «ελεγχόμενων» στον σχηματισμό των πηγών αυτών, υιοθετεί τον όρο «οικειοποίηση» αντί του όρου «κλοπή». Η προβληματική του είναι ορθή, ο όρος όμως αυτός δεν μπορεί να καλύψει το σύνολο των αδικημάτων, για να είναι επιχειρησιακός σε οποιαδήποτε ανάλυση, Douglas Hay, «War, Dearth and Theft in the Eighteenth Century: The Record of the English Courts», *Past and Present*, 95, 1982, σ. 120. Ο E.P. Thompson, για να καταρρίψει τη μονόπλευρη ταύτιση Νόμου και άρχουσας τάξης, αρχίζει την κριτική του (που καταρχήν συμπεριλαμβάνει και τον ίδιο) ως εξής: *I sit here in my study, at the age of fifty, the desk and the floor piled high with five years of notes, xeroxes, rejected drafts, the clock once again moving into the small hours, and see myself, in a lucid instant, as an anachronism. Why have I spent these years trying to find out what could, in its essential structures, have been known without any investigation at all?* Αν και αναγνωρίζει ότι η ηγετική τάξη νομοθετεί για να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της, ωστόσο βλέπει στον Νόμο κάτι περισσότερο από έναν θεσμό ή ένα σύνολο ανθρώπων που υπηρετούν αυτόν τον θεσμό (δικαστές, δικηγόροι κ.λπ.). Βλέπει μια ιδεολογία η οποία όχι μόνο υπηρετεί αλλά και νομιμοποιεί την ταξική δύναμη. Αλλά συνεχίζει ακόμη παραπέρα για να μας πει, ότι η ίδια η ηγετική τάξη είναι δέσμια του Νόμου και των βασικών του χαρακτηριστικών, της ισότητας και της καθολικότητας, διότι ο Νόμος έχει τη δική του ιστορία και τη δική του λογική. Βέβαια αυτή η περαιτέρω διαπίστωση του κόστισε. Όσο η ανάλυσή του ακολουθούσε τη μαρξιστική παράδοση, δηλαδή αναγνώριζε τον ρόλο της άρχουσας τάξης στη χειραγωγή του Νόμου, δεν υπήρχε πρόβλημα. Όταν υπέβαλε την ίδια την άρχουσα τάξη στον έλεγχο του Νόμου, πολλοί από τους αριστερούς συντρόφους του τον χαρακτήρισαν αποστάτη, E.P. Thompson, *Whigs and Hunters. The origin of the Black Act*, Peregrine Books, Great Britain, 1977, σ. 258-269 και Daniel H. Cole, «An Unqualified Human Good»: E. P. Thompson and the Rule of Law *Journal of Law and Society*, vol. 28, No. 2, June 2001.

4. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το Κράτος είναι παρόν στις περισσότερες μελέτες του εγκλήματος αλλά ως οντότητα που νομοθετεί, συγκροτεί ελεγκτικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς υπερασπιζόμενη τα συμφέροντα μιας ή περισσότερων κοινωνικών τάξεων και όχι ως οντότητα που δρα για να προστατέψει την ίδια της την ύπαρξη. Εδώ είναι χρήσιμη η διάκριση των όψεων του κράτους που κάνει ο Γ. Δερτιλής: το Κράτος είναι α) ένα ενεργό υποκείμενο της διεθνούς κοινωνίας και του διεθνούς δικαίου και κατ' επέκταση ένα υποκείμενο της ιστορίας, β) είναι ένα σύνολο θεσμών που ασκούν εξουσία, διατηρώντας όμως έναν δικό τους λόγο ύπαρξης, γ) ένα σύστημα σχέσεων, δ) ένα πεδίο πολέμου και διαπραγματεύσεων, ε) το επίκεντρο ενός πλέγματος εξουσίας, στ) μόνιμος εταίρος αλλά ποτέ αποκλειστικός του πλέγματος εξουσίας και τέλος, ζ) κέντρο νομιμότητας και φύλακας ηθικής, Γ.Β. Δερτιλής, *Λερναίον Κράτος*, Αθήνα, Καστανιώ-

Ωστόσο, τα ηγετικά στρώματα δεν συνιστούν πάντοτε ένα αρραγές μέτωπο, ούτε το κράτος εξυπηρετεί τα συμφέροντα μιας μόνο ηγετικής ομάδας, ούτε τα κατώτερα, «ελεγχόμενα», στρώματα παραμένουν πάντοτε παθητικά. Ομοίως, η έννοια του «κοινωνικού ελέγχου» που χρησιμοποιείται αρκετά συχνά είναι ευρεία και ασαφής.⁵ Από την άλλη, το κράτος έχει τη δική του λειτουργία, ιδιαίτερα στον 19ο και στον 20ό αιώνα, η οποία συνδέεται με όλα τα κοινωνικά στρώματα. Από τη μια παρεμβαίνει στις διαπροσωπικές και ιδιοκτησιακές σχέσεις και από την άλλη, δημιουργεί νέες σχέσεις των πολιτών με τις θεσμοθετημένες εξουσίες. Οι νόμοι που αφορούν στην ασφάλεια του κράτους (δημόσια τάξη, προδοσία, στάση κ.ά.) επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ορισμένων άλλων κοινωνικών ή θεσμικών αξιών, όπως είναι η *δημόσια τάξη*, ή η *ασφάλεια του καθεστώτος*, από τις οποίες εξαρτώνται αξίες, όπως η *ιδιοκτησία* και η *προσωπική ελευθερία*.⁶ Το έγκλημα, από νομικό αντικείμενο μετασχηματίζεται σε πολιτικό αντικείμενο.⁷ Κάπως υπερβολική αλλά χαρακτηριστική έκφραση αυτής της άποψης είναι εκείνη που υποστηρίζει ότι και αν ακόμη δεν υπήρχε το έγκλημα, θα έπρεπε να εφευρεθεί, αφού και το πιο ασήμαντο αδίκημα επιβεβαιώνει τη *raison d'être* του κράτους.⁸

της, 2000, σ. 11-18. Η διάκριση αυτή είναι χρήσιμη διότι από τη σύνθεση όλων αυτών των όψεων προκύπτει το Κράτος ως ένα υποκείμενο, το οποίο δεν είναι τελείως «υποκείμενο» στην κοινωνία την οποία εκπροσωπεί, αλλά ούτε και τελείως αυτόνομο από αυτήν. Με βάση αυτές τις όψεις, οι συνήθεις προσεγγίσεις του κράτους στις μελέτες του εγκλήματος αντιστοιχούν στα σημεία γ, δ, ε και ζ, η προσέγγιση που επιχειρείται εδώ ταιριάζει περισσότερο στα σημεία α και β, ενώ το σημείο στ μπορεί να εξυπηρετήσει και τις δύο προσεγγίσεις. Τέλος, η εναλλαγή των όρων κράτος, κυβέρνηση, μονάρχης στο παρόν άρθρο υποδηλώνει τη νηπιακή κατάσταση του κράτους, όπου η στοιχειώδης και ελλιπής συγκρότηση υπηρεσιών και μηχανισμών οδηγεί σχεδόν στην ταύτιση του κράτους με τον μονάρχη ή την κυβέρνηση.

5. Η καταχρηστική χρήση του όρου «κοινωνικός έλεγχος», δηλαδή η υπερβολική του χρήση σε κάθε περίπτωση, έχει οδηγήσει στην αποδυνάμωση και ανυποληψία του όρου, βλ. Sumner Colin, «Social Control: the History and Politics of a Central Concept in Anglo-American Sociology», στο R. Bergalli - C. Sumner (eds.), *Social Control and Political Order. European Perspectives at the end of the Century*, London, S. Oaks, N. Delhi, Sage, 1997, σ. 1-33.

6. Ειδικά για τη δημόσια τάξη, βλ. V.A.C. Gatrell, «Crime, authority...», *ό.π.*, σ. 254-257.

7. Ένας τέτοιος μετασχηματισμός πραγματοποιείται μέσω της επιστήμης, δηλαδή μέσα από την ενασχόληση της επιστήμης με το έγκλημα (δημιουργία της εγκληματολογίας), βλ. Martine Kaluszynski, *La République à l'épreuve du crime. La construction du crime comme objet politique*, 1880-1920, Paris, Maison des Sciences de l'Homme/Réseau Européen Droit et Société, 2002, σ. 3.

8. V.A.C. Gatrell, «The Decline of Theft...», *ό.π.*, σ. 254-255. Ο M.P. Spierenburg υποστηρίζει ότι ο όρος *έγκλημα* δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για κοινωνίες πριν από τον 16ο αιώνα, δηλαδή πριν από τη δημιουργία ισχυρών κρατών στη δυτική Ευρώπη, βλ. M.P. Spie-

Στο άρθρο αυτό ερευνάται, μέσα από το παράδειγμα της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, η σχέση ανάμεσα στο έγκλημα και στο κράτος, του δεύτερου εννοουμένου πρωτίστως ως οντότητα εναντίον της οποίας στρέφεται η παραβατική συμπεριφορά της κοινωνίας (ως τρίτη κατηγορία παραβατικότητας) και δευτερευόντως ως ρυθμιστή ή υπερασπιστή των αξιών και των συμφερόντων της κοινωνίας (διαπροσωπικές σχέσεις και ιδιοκτησία). Αναζητούνται οι προτεραιότητες που δίνει η πολιτική εξουσία στην ποινικοποίηση των κοινωνικών συμπεριφορών και ο τρόπος με τον οποίο σχετίζονται με τη συγκρότηση του κράτους αλλά και με τις δύο άλλες κατηγορίες στις οποίες ταξινομείται το έγκλημα, την ιδιοκτησία και τις διαπροσωπικές σχέσεις.

Η συγκρότηση της ποινικής νομοθεσίας και της δικαιοσύνης ήταν από τα πρώτα έργα της Αντιβασιλείας που έθεταν τις βάσεις λειτουργίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.⁹ Ο Ποινικός Νόμος που συνέταξε ο Μάουρερ μπήκε σε εφαρμογή την 1η Μαΐου του 1834. Η έμπνευσή του ήταν γερμανική, αφού συνετάχθη με βάση τις αρχές του Βαυαρικού Νόμου του 1813 και των συμπληρωματικών αυτού. Οι κύριες αρχές που διείπαν τον κώδικα διασφάλιζαν βασικές αξίες που χαρακτηρίζουν μια ευνομούμενη πολιτεία αστικής φυσιογνωμίας, δηλαδή σεβασμός των ατομικών ελευθεριών, της ζωής και της περιουσίας των πολιτών.

Τα άρθρα του Ποινικού Νόμου που αφορούσαν στη διαπροσωπική βία και στην ιδιοκτησία, τροποποιήθηκαν ελάχιστα σε όλον τον 19ο αιώνα.¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι τα άρθρα 363-367 του Ποινικού Νόμου που αναφέρονταν στη ληστεία –ένα αδίκημα που έπληττε τόσο την ιδιοκτησία όσο και τη σωματική ακεραιότητα του θύματος–, συμπληρώθηκαν μόλις το 1874 με τον Νόμο «Περί καταδιώξεως της ληστείας».¹¹ Γενικά, οι βασικές αρχές που διασφάλιζαν τη ζωή

renburg, «Evaluation des conditions et des principaux problèmes de l'apport de la recherche historique à la compréhension de la criminalité et de la justice pénale», *Sixième Colloque Criminologique : La recherche historique sur la criminalité et la justice pénale*, Strasbourg, 21-23 novembre 1983, Strasbourg 1984, σ. 31-56.

9. Μέχρι τότε ίσχυε στην Ελλάδα το «απάνθισμα των εγκληματικών», δηλαδή ο κώδικας που είχε καταρτιστεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και είχε συμπληρωθεί με τον νόμο της 9/21 Φεβρουαρίου 1833. Σύμφωνα με τον Μάουρερ, «οι εφημερίδες εκείνης της εποχής... κάτι αναφέρουν για παραπομπή στον γαλλικό ποινικό κώδικα, αλλά για τον γαλλικό αυτόν ποινικό κώδικα... στην Ελλάδα ούτε καν ήξεραν περί τίνος πρόκειται», Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, Χαϊδελέργη 1835, ελληνική μετφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1976, σ. 378-380, 639.

10. Αντώνιος Ν. Μαλαγαρδής (επιμ.), *Δικαστικοί Κώδικες, τόμος Β΄, Ποινικός Νόμος*, Αθήνα 1926. Γεώργιος Δυοβουνιώτης, *Ελληνικοί Κώδικες. Ποινικός Νόμος*, Αθήνα 1901, σ. 4-5.

11. Νόμος ΤΟΔ΄, της 27 Φεβρ. 1874.

και την ιδιοκτησία των πολιτών προστατεύονταν από έναν ποινικό κώδικα ο οποίος όφειλε την έμπνευσή του σε μια άλλη κοινωνία, τη βαυαρική.¹² Σε όλον σχεδόν τον 19ο αι. δεν υπήρξε η κοινωνική και πολιτική πίεση ώστε να ποινικοποιηθούν ή να ελεγχθούν αυστηρότερα συμπεριφορές που θα έθιγαν πιθανόν τη συγκεκριμένη μορφή που πήρε στην Ελλάδα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, κινητής και ακίνητης, ή τις μορφές με τις οποίες εκφράζονταν οι διαπροσωπικές σχέσεις¹³. Ωστόσο, προτεραιότητες στην ποινικοποίηση κοινωνικών συμπεριφορών υπήρξαν και ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνες οι οποίες βρίσκονται στην αρχή της διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κράτους.

Οι περισσότεροι νόμοι που συμπλήρωσαν ή τροποποίησαν άρθρα του Ποινικού Νόμου στον 19ο αι. δημοσιεύτηκαν στη δεκαετία του 1830. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο νόμοι που είναι χαρακτηριστικοί για τις προτεραιότητες που έδινε η πολιτεία στην ποινικοποίηση των κοινωνικών συμπεριφορών, δηλαδή ποιές συμπεριφορές ενδιαφερόταν να ελέγξει περισσότερο και, κατά συνέπεια, να ποινικοποιήσει. Οι δύο αυτοί νόμοι τροποποιούσαν και συμπλήρωναν άρθρα που προϋπήρχαν στον Ποινικό Νόμο. Ο πρώτος νόμος

12. Βλ. Στέφανος Παύλου, «Το θεσμικό πλαίσιο της ποινικής καταστολής της εγκληματικότητας των ανηλίκων», στο Ρίκα Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19^ο αιώνα (1833-1911)*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα, 1994, σ. 32-34. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1973, τ. Β', σ. 15.

13. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά στις σωματικές βλάβες ισχύει το άρθρο 320 του Π.Ν. και ο Υγειονομικός Νόμος του 1845 (Υγειονομικός Νόμος ΚΒ' του 1845). Ανάγκη για συμπλήρωση αυτής της κατηγορίας αδικημάτων θα προκύψει στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν με τη διάδοση του αυτοκινήτου θα δημιουργηθεί η νέα κατηγορία σωματικών βλαβών που οφείλονται στη χρήση του αυτοκινήτου (Νόμος ΓΦΝ του 1911). Επίσης, ο Νόμος για τη ζωκλοπή, ένα άλλο φαινόμενο ευρέως διαδεδομένο στην ελληνική ύπαιθρο, ψηφίζεται μόλις το 1911 (Νόμος ΓΩΛΣΤ της 23 Ιουλ. 1911).

Και δύο ακόμη παραδείγματα. Αν και υπάρχουν άρθρα στον Ποινικό Νόμο για τον εμπρησμό των δασών (άρθρ. 411), ο Δασικός Κώδικας στον οποίο συμπεριλαμβάνονται και πολλά άλλα δασικά αδικήματα (π.χ. παράνομη υλοτομία και ανθρακοποιία) ψηφίζεται στον 20ό αι., το 1924 (Νόμος 3077, της 16 Μαΐου 1924, «περί δασικού κώδικος»). Τέλος, με το διάταγμα της 16 Οκτ. 1924 «περί κωδικοποίησης των Νόμων περί αγροτικής ασφαλείας» ορίζεται τί είναι αγροτική κλοπή, αγροτικές φθορές, παράνομη βοσκή (κλοπή καρπών, εργαλείων κ.λ.π.) οι οποίες τιμωρούνται με αστυνομική ποινή (πρόστιμο, κράτηση). [Οι προγενέστεροι νόμοι που αφορούν σε αγροτικά αδικήματα είναι: α) Νόμος ΑΦΚΣΤ, της 27 Μαΐου/9 Ιουνίου 1887, «περί ποιμνιοβοσκής» (απαγόρευση βόσκησης σε αμπέλια, σταφιδαμπέλια και γενικά καλλιεργημένη γη), β) Νόμος ΑΧΛΗ, της 4/9 Ιανουαρίου 1888, «Περί βοσκής των ζώων», γ) Νόμος ΑΨΟ, της 28/4/1889, «Περί βοσκής ζώων», δ) Νόμος ΓΣΙΗ, της 10/15 Ιουνίου 1907, «Περί αγροφυλακής» και άλλοι μεταγενέστεροι αυτών νόμοι].

δημοσιεύτηκε το 1834 και φέρει τον τίτλο «Περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών». Ο νόμος αφορούσε κυρίως στις αρχαιότητες και στη συγκρότηση κρατικών πολιτισμικών συλλογών. Ο δεύτερος νόμος είναι του 1837 και φέρει τον τίτλο «Περί εξυβρίσεων εν γένει και περί Τύπου».

Ας δούμε καταρχήν γιατί η πολιτική εξουσία έδινε προτεραιότητα στις αρχαιότητες, σε μια εποχή που η Ελλάδα μόλις είχε αρχίσει να ανασυγκροτείται ως κοινωνία και ως οικονομία μετά τις καταστροφές και τις ανακατατάξεις που είχε επιφέρει η Επανάσταση. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να ελέγξουν την πώληση και την εξαγωγή των αρχαιοτήτων από τη χώρα. Με τη συγκέντρωση και την προστασία των αρχαιοτήτων αναγνωριζόταν η καλλιτεχνική αξία των αντικειμένων, η σχέση των νεοελλήνων με το παρελθόν τους και η χρησιμότητά τους για την επιστήμη. Οι αρχαιότητες θεωρούνταν ελληνικά κειμήλια που ανήκαν σε όλο το έθνος. Ωστόσο το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες δεν είχε μετασχηματιστεί ακόμη σε ιδεολογία αναπαραγωγής της σχέσης παρελθόντος-παρόντος και σε συνδετικό ιστό των κατοίκων του ελλαδικού χώρου.¹⁴

Τα πρώτα μέτρα του Κυβερνήτη Καποδίστρια, το 1828, αποσκοπούσαν στην καταγραφή και στον περιορισμό της λαθραίας εξαγωγής των αρχαιοτήτων, αλλά η κυβέρνηση αναγνώριζε το δικαίωμα ιδιοκτησίας των ιδιωτών επί των αρχαιοτήτων που κατείχαν ή ανακάλυπταν. Μετά την άφιξη του βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες εκδηλώθηκε σχεδόν αμέσως. Στις αρμοδιότητες της νεοϊδρυθείσας Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως συμπεριλαμβάνονταν «η προπαρασκευή εις ανασκαφήν και ανακάλυψιν των απολεσθέντων αριστουργημάτων των τεχνών, η φροντίς περί της διαφυλάξεως των εισέτι υπάρχοντων και η επαγρύπνησις εις το να μην εξάγονται από το Κράτος».¹⁵ Η πρώτη Αρχαιολογική Υπηρεσία ιδρύθηκε το 1833 και το

14. Τη μέθεξη σε αυτή την ιδεολογία φαίνεται ότι προωθούσε η Αρχαιολογική Εταιρεία δημοσιεύοντας στον Τύπο τα ονόματα των δωρητών αρχαιοτήτων προς αυτήν, βλ. Σοφία Ματθαίου, «Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899) και οι αρχαιολογικές δραστηριότητες των Ευρωπαίων στην Ελλάδα», υπό δημοσίευση στα *Τετράδια Εργασίας* του ΙΝΕ/ΕΙΕ. Η εθνική ενοποίηση στον χώρο δουλεύτηκε κυρίως μέσα από τις ζυμώσεις στο πεδίο της γλώσσας και της θρησκείας και μέσα από την ενοποίηση του χρόνου, δηλαδή της ιστορίας, βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα, 1985, σ. 369-379, 382-388, 402-404. Επίσης, Παν. Ι. Ζέπος, «Ζητήματα από την ισχύουσαν νομοθεσίαν περί αρχαιοτήτων», στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. Γ', Αθήνα, 1966, σ. 198-207.

15. Αγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθή-

1834 δημοσιεύτηκε ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος «περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών», τον οποίο προαναφέραμε, έργο του Μάουρερ.¹⁶

Η βασική τομή που επέφερε ο νόμος αυτός στο καθεστώς των αρχαιοτήτων ήταν ότι καθιέρωνε την εξ ημισείας ιδιοκτησία των αρχαιοτήτων του ιδιώτη με το κράτος.¹⁷ Αυτή η μετατόπιση υποδηλώνει τη σημασία των αρχαιοτήτων για την ύπαρξη του κράτους.

Η ευρωπαϊκή τάση του πρώτου μισού του 19ου αιώνα για την ανακάλυψη πολιτισμικών καταλοίπων των διαφόρων λαών, ιδιαίτερα εμφανής στις περιπτώσεις των νεοϊδρυόμενων κρατών, οδήγησε στη συγκέντρωση των πολιτιστικών καταλοίπων προκειμένου να συγκροτηθεί αυτό που θα θεωρούνταν στο εξής ως κρατική πολιτιστική κληρονομιά. Τα ευρωπαϊκά κράτη έγιναν συλλέκτες «κουλτούρας»¹⁸ διότι αυτή η κουλτούρα μετατράπηκε σε βασική νο-μιμοποιητική αρχή τους, από τη στιγμή που τα ίδια αιτιολογούσαν την ύπαρξή τους υποστηρίζοντας ότι υπήρχαν κοινοί πολιτιστικοί δεσμοί μεταξύ των μελών που τα απάρτιζαν, δηλαδή ταύτιση ανάμεσα στην πολιτισμική ενότητα και τα πολιτικά σύνορα του κράτους.¹⁹

να, Ερμής, 1977, σ. 70 και Β.Δ. της 3/15 Απρ. 1833 «Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας της Επικρατείας».

16. Ο νόμος αυτός, όπως και άλλοι παρόμοιοι ευρωπαϊκοί νόμοι, βασίστηκε στο διάταγμα του καρδινάλιου Passa (1820) που αφορούσε στην προστασία των αρχαιοτήτων του παπικού κράτους.

17. Ο επόμενος νόμος περί αρχαιοτήτων (ΒΧΜΣΤ') ψηφίστηκε το 1899 και καθιέρωνε την πλήρη ιδιοκτησία του κράτους επί των αρχαιοτήτων, βλ. Παν. Ι. Ζέπος, «Ζητήματα...», ό.π. Στο διάστημα που μεσολάβησε, η κυβέρνηση προσπάθησε να ελέγξει την αρχαιοκαπηλία και να εμποδίσει την εξαγωγή αρχαιοτήτων στο εξωτερικό γι' αυτό δεν δίστασε «να γνωστοποιεί, με ανακοινώσεις της στον Τύπο, ότι το Υπουργείο Παιδείας αγοράζει τα αρχαία σε πολύ καλύτερες τιμές από ό,τι οι ξένοι», Αγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα...*, ό.π., σ. 126-127.

18. Βλ. τις απόψεις και τις προσπάθειες του Στ. Κουμανούδη για την ίδρυση Μουσείου που θα στέγαζε τα αρχαία ευρήματα στο Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάσμα βιογραφίας*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 190, 1999, σ. 73. Βλ. επίσης, για τις προσωρινές λύσεις στη στέγαση των ευρημάτων, Βασίλειος Χ. Πετράκος, «Ιδεογραφία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», Αθήνα, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1987 (ανάτυπο), σ. 44. Για το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες και την ίδρυση Μουσείου πριν και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης καθώς και κατά την καποδιστριακή περίοδο, βλ. Αγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα...*, ό.π., σ. 32-56.

19. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 419-427 για την υπερίσχυση του ενωτικού ρωμαντισμού. Επίσης, Aurora Rivièrre Gómez, *Historia, historiadores e historiografía en la Facultad de Letras de la Universidad de Madrid (1843-1868)*, διδακτορική διατριβή στο Universidad Complutense de Madrid, 1992, σ. 48-49, 53. Για τη διαπλοκή του πολιτισμικού και του πολιτικού

Η προστασία των αρχαιοτήτων αποκτούσε λοιπόν σιγά-σιγά ιδιαίτερη σημασία, από τη στιγμή που συνδεόταν με την εδραίωση του ελληνικού κράτους και τη μορφοποίηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης μέσα από συγκεκριμένα σύμβολα και ιδέες.²⁰ Ενώ αρχικά φαίνεται ότι οι αρχαιότητες ήταν μια υπόθεση της τότε «πολιτισμένης ανθρωπότητας», σιγά σιγά άρχισε να γίνεται μια υπόθεση πρωτίστως εθνική.²¹ Έτσι λοιπόν, το πέρασμα των αρχαιοτήτων στην ιδιοκτησία του κράτους –καταρχήν κατά το ήμισυ– και η ποινικοποίηση κάθε συμπεριφοράς αντίθετης προς αυτή την απόφαση συνδεόταν στενά με την ύπαρξη του ίδιου του κράτους.²²

Ο δεύτερος νόμος που συμπλήρωσε τον Ποινικό Νόμο στη δεκαετία του 1830 ήταν ο «Νόμος περί εξυβρίσεων και περί Τύπου» του 1837. Στην προκειμένη περίπτωση, θα έλεγε κανείς ότι τα άρθρα του Ποινικού Κώδικα του 1834 που αναφέρονται στο θέμα των εξυβρίσεων και του Τύπου είναι αρκετά (53 άρθρα) και καλύπτουν επαρκώς τις σχετικές παραβατικές συμπεριφορές. Ωστόσο, ο νόμος

στοιχείου στον εθνικιστικό λόγο, βλ. Παντελής Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 11 (Δεκ. 1989), σ. 314-315. Για τις αρχαιότητες ο Μάουρερ αναφέρει:

«Οι ελληνικές αρχαιότητες, εκτός από το γεγονός ότι προκαλούν το μεγάλο ενδιαφέρον των ιστορικών και αρχαιολόγων, έχουν πάνω απ' όλα για το Βασίλειο της Ελλάδος τεράστια πολιτική σημασία. Και τούτο επειδή η ιδέα της αρχαίας Ελλάδας ήταν εκείνη που ενέπνευσε σ' ολόκληρη την Ευρώπη αυτό το τόσο μεγάλο ενδιαφέρον για τον αγώνα των ηρώων της νέας Ελλάδας... Και πάλι, το πνεύμα αυτής της ελληνικής αρχαιότητας είναι εκείνο που πρέπει να σταθεί και στο μέλλον ο μαγνητικός κρίκος ανάμεσα στη σημερινή Ελλάδα και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Γι' αυτό, από τις αρχές κιόλας του Ιουνίου του 1833 διορίσαμε εφόρους, ώστε να αρχίσει αμέσως σ' όλη τη χώρα το έργο της ανεύρεσης και της διατήρησης των αρχαίων θησαυρών... Αλλά εκτός από τα ευρήματα των ανασκαφών και πάρα πολλές άλλες αρχαιότητες πουλήθηκαν στο Κράτος από ιδιώτες ή προσφέρθηκαν απ' αυτούς δωρεάν... Και επειδή πολλές αρχαιότητες της Ακροπόλεως κινδύνευαν να πάθουν ζημιές από τους περιηγητές, απαγορεύθηκε σ' όποιον δεν είχε άδεια ν' ανεβαίνει στον Ιερό βράχο... Στην Τίρυνθα, σώθηκαν τα Κυκλώπεια Τείχη... από πλέρια καταστροφή, γιατί απαγορεύτηκε αυτό που συνέβαινε επί Καποδίστρια –να παίρνουν δηλαδή από εκεί πέτρες για να χτίζουν σπίτια και σταύλους» (σ. 544-547).

20. Σύμφωνα με τον Hobsbawm, οι άνθρωποι συνήθως συνειδητοποιούν την ιδιότητά τους ως πολίτες μέσω συμβόλων και ημι-τελετουργικών πρακτικών, Eric Hobsbawm, «Επινοώντας παραδόσεις», εισαγωγή στο Eric Hobsbawm - Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 21.

21. Βασίλειος Χ. Πετράκος, «Ιδεογραφία...», *ό.π.*, σ. 36.

22. «Ο Κουμανούδης θεωρούσε την διάσωση, την ανάδειξη και την επιστημονική μελέτη των αρχαίων, ως πολιτική πράξη, την μόνη που θα μπορούσε να εξασφαλίσει την ισότιμη αντιμετώπιση της Ελλάδας ως κράτους εκ μέρους των Ευρωπαίων», Σοφία Ματθαίου, «Ο Στέφανος...», *ό.π.*

αυτός κρίθηκε αναγκαίος για την εδραίωση της προσωπικής απολυταρχίας του νεαρού βασιλιά Όθωνα.²³

Ο ίδιος ο συντάκτης του Ποινικού Νόμου, ο Μάουρερ, όταν υπερασπίστηκε το 1834 τον επιεική χαρακτήρα του Κώδικα, έγραψε σε ποιές περιπτώσεις δεν επιδείχθηκε επιείκεια: «Τα μόνα πλημμελήματα και κακούργηματα που έπρεπε να αντιμετωπισθούν με αυστηρότητα, για το καλό της ίδιας της Ελλάδας, ήσαν εκείνα που μπορούσαν να διασαλεύσουν τη δημόσια τάξη. Στα αδικήματα αυτά συγκαταλέγονται η εσχάτη προδοσία και η προδοσία της Πατρίδας..., η ανυπακοή στις διαταγές των Αρχών, η βίαιη αντίσταση προς αυτές, η στάση κ.λπ. Έπρεπε με κάθε τρόπο να αποκαταστήσουμε τον σεβασμό προς τις δημόσιες αρχές. Έπρεπε επίσης να πατάξουμε μια για πάντα όλες εκείνες τις τόσο επικίνδυνες για το κράτος... μυστικές εταιρίες... που αφθονούσαν στην Ελλάδα... αλλά και την κατάχρηση της ελευθεροτυπίας που φθάνει από πλημμέλημα μέχρι και σε κακούργημα (άρθρ. 344)».²⁴

Ο νόμος του 1837 ήλθε να συμπληρώσει τον Ποινικό Νόμο με σκοπό να ενισχύσει την απόλυτη εξουσία του Όθωνα και να ελέγξει τα πολιτικά κόμματα μέσα από τον Τύπο, από τον οποίο εκφράζονταν και κατηύθυναν τη δράση τους.²⁵ Η αντίδραση εναντίον των Βαυαρών που είχαν καταλάβει σημαντικές

23. Μια ανάλογη τάση παρατηρείται κατά την καποδιστριακή περίοδο, δηλαδή μια τάση για μεταρρύθμιση επί το αυστηρότερον της «Πολιτικής και Εγκληματικής Διαδικασίας», ώστε η υπαγωγή της δικαιοσύνης στον κυβερνητικό έλεγχο να ενισχύσει την καποδιστριακή νομιμότητα, βλ. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 204.

24. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 643.

25. Για παράδειγμα, το άρθρο 138 του Ποινικού Νόμου λέει: «Με φυλάκιση τουλάχιστον ενός έτους τιμωρείται όποιος υβρίζει, χλευάζει ή λοιδωρεί το πρόσωπον του Βασιλέως». Το άρθρο 2 του Νόμου περί εξυβρίσεων τροποποιεί το άρθρο 138 ως εξής: «...υβρίζει, χλευάζει ή *δυσφημεί* το πρόσωπον του Βασιλέως ή την *Βασιλικήν* αυτού *εξουσίαν*». Η προσθήκη της έκφρασης «την Βασιλικήν αυτού εξουσίαν» υποδηλώνει ότι δεν είναι σαφής η διάκριση βασιλικής εξουσίας και εξουσίας της κυβέρνησης. Σύμφωνα με την ερμηνεία του νομομαθούς Παύλου Καλλιγά, ο οποίος επικρίνει τον Νόμο περί εξυβρίσεων, η προσθήκη αυτή δεν χρειάζεται αφού «το πρόσωπο του Βασιλιά είναι ανεύθυνο ενώπιον του έθνους και οι περί τον Βασιλιά υπουργοί είναι εκείνοι οι οποίοι φέρουν την ευθύνη της Κυβέρνησης». Επίσης, η αντικατάσταση της λέξης *λοιδωρεί* του Ποινικού Νόμου, που σημαίνει άμεση ύβρη, με τη λέξη *δυσφημεί* που μπορεί να σημαίνει και κάθε έμμεση προσβολή, μπορεί να χρησιμοποιηθεί εναντίον οποιασδήποτε γνώμης εκφραστεί για τα δημόσια πράγματα. Τέλος για τη δημοσίευση ενός αξιοκατάκριτου άρθρου σε εφημερίδα ή περιοδικό τιμωρείται όχι μόνο ο συντάκτης του εντύπου, όπως αναφέρει ο Ποινικός Νόμος, αλλά και ο συγγραφέας του άρθρου, γεγονός το οποίο πλήττει άμεσα την ελευθεροτυπία αφού δεν τιμωρεί μόνο τη δημοσίευση αλλά και τη συγγραφή, βλ. Παύλος Καλλιγάς, «Η Νεαρά περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου», *Μελέται*

θέσεις στη διοίκηση όλο και αυξανόταν. Η αντιπάθεια αυτή, η οποία υποδαυλιζόταν από τη διαμάχη ανάμεσα σε εφημερίδες των δύο πλευρών, σημείωσε δραματική έξαρση το φθινόπωρο του 1837 και κατέληξε στη σύλληψη του εκδότη μιας εφημερίδας.²⁶ Μέσα σε αυτό το τεταμένο κλίμα δημοσιεύτηκε ο *Νόμος περί εξυβρίσεων*, στις 5 Δεκ. 1837, προκειμένου να ελεγχθεί η ελευθερία του Τύπου αλλά και η αντίδραση στην παρουσία των Βαυαρών, η οποία υπέκρυπτε βέβαια και το παράπονο του ελληνικού λαού για κάποιες υποσχέσεις που εκκρεμούσαν ανεκπλήρωτες, όπως η παραχώρηση συντάγματος.²⁷ Η ελευθερία του Τύπου πιθανόν να έθετε σε κίνδυνο το σύστημα διακυβέρνησης, αλλά και το νεαρόν του θεσμού στο πλαίσιο του νέου κράτους ενδεχομένως να τον έκανε ακόμη πιο επίφοβο για τη μοναρχία.

Η προστασία των αρχαιοτήτων και ο έλεγχος του Τύπου είχαν ένα κοινό στοιχείο: το κράτος ήθελε να ελέγξει και, κατά συνέπεια, να ποινικοποιήσει, κατά προτεραιότητα, εκείνες τις κοινωνικές συμπεριφορές που απειλούσαν ή εμπόδιζαν την προσπάθειά του να συγκροτηθεί και του στερούσαν τις νομιμοποιητικές του βάσεις.²⁸ Αυτό είναι περισσότερο σαφές κατά την περίοδο στην οποία αναφέρονται τα δύο παραδείγματα. Στη δεκαετία του 1830 το ελληνικό κράτος ήταν νεοσύστατο και σε μεγάλο βαθμό προσωποπαγές. Πολλοί κρατικοί μηχανισμοί δεν είχαν ακόμη εδραιωθεί και πολλοί κρατικοί θεσμοί ήταν δομημένοι με άμεσο σημείο αναφοράς τον απόλυτο μονάρχη. Στις αναφορές που συνέτασσαν οι περίπολοι της Χωροφυλακής στην ύπαιθρο, στη δεκαετία του 1830, οι κύριες δραστηριότητες που καταγράφονταν ως πιθανές να δημιουργήσουν ποινικά κολάσιμες πράξεις ήταν εκείνες που σχετίζονταν με την ασφάλεια του καθεστώτος και της προσωπικής εξουσίας του Όθωνα.²⁹ Σπάνια αναφέρονταν περιστατικά που έθιγαν τη ζωή ή την περιουσία των πολιτών. Βέβαια, η Χωροφυλακή ιδρύθηκε

και *Λόγοι*, Αθήνα, 1899, τ. 1, σ. 160-161. Ο Π. Καλλιγιάς επιμένει ότι πρέπει να διευκρινιστεί σε τι διαφέρει η βασιλική εξουσία από την Κυβέρνηση, σ. 162.

26. Πρόκειται για τον Κ. Λεβίδη, εκδότη της εφημερίδας *Ελπίς*, βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, σ. 313-314.

27. John A. Petropoulos, *Πολιτική...*, ό.π., σ. 302-305, 313-314.

28. Βλ. και Ν. Θεοτοκάς - Ν. Κοταρίδης, «Η απονομή αμνηστίας και χάριτος κατά την οθωνική περίοδο. Καταστολή και αφομοίωση της εξέγερσης», στο Νίκος Θεοτοκάς - Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 59-60.

29. Συχνά πρόκειται για αντίδραση των χωρικών στη φορολογία, δηλαδή κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε γενικότερη κινητοποίηση της υπαίθρου και σε αντιδράσεις κατά της βασιλικής εξουσίας, βλ. τις αναφορές της Χωροφυλακής στα ΓΑΚ, *Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών*, Φ146.

πρωτίστως για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας και αποτελούσε τμήμα του στρατού.³⁰ Εξάλλου είναι γεγονός ότι η απουσία κρατικών μηχανισμών (π.χ. απουσία αστυνομικών τμημάτων για τον έλεγχο και την τιμωρία των πταισμάτων) εμπόδιζε την εφαρμογή αρκετών άρθρων του Ποινικού Νόμου.³¹ «Οι συμβάσεις, δίχως το ξίφος, δεν είναι παρά λόγια».³² Οι διωκτικοί μηχανισμοί, δηλαδή το ίδιο το κράτος, οικοδομούνταν μέσα από την επιλογή και την ποινικοποίηση ορισμένων κοινωνικών συμπεριφορών. Π.χ. ο νόμος περί αρχαιοτήτων, εκτός από την οριοθέτηση της ιδιοκτησίας των αρχαιοτήτων, θέσπιζε τη δημιουργία των ελεγκτικών μηχανισμών οι οποίοι θα προστάτευαν αυτή την ιδιοκτησία.

Το νεοσύστατο κράτος, στην προσπάθειά του να συγκροτήσει τους μηχανισμούς του και να ελέγξει τις κοινωνικές συμπεριφορές διεκδίκησε από την εκκλησιαστική εξουσία αυτόν τον ρόλο³³ τον οποίο κατείχε από αιώνων³⁴, δηλαδή επιδίωξε «να προσδώσει πολιτική λειτουργία στον φόβο του επέκεινα».³⁵ Στις

30. Η σημασία του σώματος αυτού φαίνεται τόσο από τις αρμοδιότητές του όσο και από τη μεταχείριση των ανδρών του από το κράτος, το οποίο τους επιφύλασσε υψηλές αμοιβές και στολές που απέπνεαν κύρος. Αντίθετα, η Αστυνομία, η οποία αφέθηκε στην αρμοδιότητα των δημοτικών αρχών και διαχειριζόταν κυρίως πταισματικές παραβάσεις, δεν απολάμβανε ούτε υψηλούς μισθούς ούτε διακριτική στολή, έχοντας ως μοναδικό της όπλο «την αστυνομική ράβδο», βλ. Χαράλ. Θ. Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων 1921-1971 και οι αστυνομικοί θεσμοί εν Ελλάδι από της βαθείας αρχαιότητος*, Αθήνα 1971, σ. 54-66.

31. Μάουρερ, *ό.π.*, σ. 639-644.

32. Τόμας Χόμπς, *Λεβιάθαν ή Η Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, Αθήνα, Γνώση, 2006, σ. 237.

33. Πρόκειται για διεργασίες που είχαν ξεκινήσει ήδη από την Επανάσταση, βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002, σ. 240-248.

34. Βλ. τη Διακήρυξη της 23 Ιουλίου/4 Αυγούστου 1833 «Περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας». Επίσης, το διάταγμα της 15/27 Αυγούστου 1833 «Περί του τρόπου των εργασιών της Συνόδου», όπου για την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων της Συνόδου (αφορισμοί κ.ά.) απαιτείται επικύρωση της κοσμικής εξουσίας (άρθρ. 5). Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 60, *Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία*, β' έκδοση 2004, σ. 446-449. Ενδεικτικά βλ. στη σ. 448 εγκύκλιο της συνόδου της ελληνικής Εκκλησίας στην οποία, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: «α) Πας Επίσκοπος να μην επεμβαίνει ούτε εις δικαστικά ούτε εις πολιτικά πράγματα, β) Να μην εκδίδει αφορισμού έγγραφον, εάν πρότερον δεν συνεννοηθή περί τούτου μετά της πολιτικής αρχής». Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Τα Σωζόμενα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα*, Αθήνα, τ. Β', 1864, σ. 199. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 240.

35. Paul Ricoeur, «Εξουσία και βία», στο Hannah Arendt, *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, Αθήνα, Λεβιάθαν, 1996, σ. 270.

προτάσεις που συνέταξε ο Αδαμάντιος Κοραής, λίγο πριν από την Επανάσταση, για τη διάσωση των αρχαιοτήτων, συνιστούσε να εμποδίζεται η αρχαιοκαπηλία με συμβουλή του Πατριάρχη προς όλο το έθνος, και αν χρειαζόταν με εκκλησιαστική ποινή.³⁶ Η Εκκλησία προεπαναστατικά, και για αρκετούς αιώνες, είχε τον έλεγχο της συμπεριφοράς του ποιμνίου της όχι μόνο σε πνευματικά ζητήματα αλλά και σε θέματα αστικού και ποινικού δικαίου.³⁷ Η εκκλησιαστική εξουσία ασκούσε τον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς μέσα από τον έλεγχο ενός αισθήματος, του θρησκευτικού, και ένα σύνολο αξιών που αποτελούσαν τη χριστιανική ηθική.³⁸ Με όπλο της τα επιτίμια (αφορισμό και άλλες ποινές), ρύθμιζε τις βασικές καθημερινές συμπεριφορές των χριστιανών και απένεμε δικαιοσύνη.³⁹ Η απονομή της δικαιοσύνης ήταν σύμφωνη με τη φύση των αδικημάτων. Δηλαδή, σε ένα δικαιοσύνη όπου το αδίκημα ταυτιζόταν εν πολλοίς με την αμαρτία,⁴⁰ η ποινή ήταν πνευματική. Η αποτελεσματικότητα αυτής της δι-

36. «Από της σήμερον εις το εξής να εμποδισθή διά πατριαρχικής φιλοστόργου προς όλον το γένος συμβουλής, και, αν η χρεία το καλέση, διά των εκκλησιαστικών επιτιμίων, να δίδωται, ή να πωλήται, απ' οποιονδήποτε εις οποιονδήποτε άνθρωπον ιδιώτην ομόφυλον, ή αλλόφυλον, αντίγραφον εις Ελληνικήν γλώσσαν γραμμένον», Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984, τ. Α', *Τα εις την έκδοσιν (1807) του Ισοκράτους Προλεγόμενα*, σ. 256. Βέβαια, η παρότρυνση αφορά πρωτίστως σε χειρόγραφα.

37. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, «Εκκλησία και δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας», στο *Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου*, ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, τ. Η', σ. 709-725. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1973, τ. Α', σ. 145. Για ανάλογα παραδείγματα στη δυτική Ευρώπη βλ. ενδεικτικά, την εκδίκαση υποθέσεων συκοφαντίας από εκκλησιαστικά και κοσμικά δικαστήρια στο J.A. Sharpe, «Such Disagreement betwyx Neighbours»: Litigation and Human Relations in Early Modern England», στο John Bossy (ed.), *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West, Great Britain*, Cambridge University Press – The Past and Present Society, 1983, σ. 167-187. Επίσης, για τον ρόλο του ιερέα στην επίλυση διαφορών, βλ. Nicole Castan, «The Arbitration of Disputes under the "Ancien Régime"», στο ίδιο, σ. 219-260.

38. Βλ. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά...*, ό.π., σ. 147. Για τη χρήση των συναισθημάτων στην απονομή δικαιοσύνης, βλ. Έφη Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002, σ. 149-165. Στο εδραιωμένο πλέον ποινικό σύστημα της Ελλάδας, κατά τον Μεσοπόλεμο, είναι φανερό η μετατόπιση από τον έλεγχο του θρησκευτικού αισθήματος στον έλεγχο ή τη διαπραγμάτευση για τον έλεγχο κοινωνικών συναισθημάτων που απορρέουν από αξίες, όπως η τιμή.

39. Βλ. Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός...*, ό.π., σ. 238, 242-243, 247-260.

40. Η στενή σχέση Εκκλησίας και απονομής δικαιοσύνης αντιστοιχεί στη στενή σχέση αδικήματος και αμαρτίας στη συνείδηση των πιστών. Η σχέση αυτή φαίνεται να συνεχίζεται κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους όπως δείχνει το λεκτικό των νομοθετικών κειμένων,

καικής εξουσίας της Εκκλησίας είχε ως συνέπεια την προσφυγή σε αυτήν τόσο των αλλόθρησκων όσο και της πολιτικής εξουσίας. Μόνη προϋπόθεση ήταν ο αμαρτήσας να είναι χριστιανός. Στην αντίθετη περίπτωση ποιά ισχύ θα μπορούσε να έχει μια πνευματική ποινή που απέρρεε από ένα μη αποδεκτό δόγμα;⁴¹

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής επανάστασης αλλά και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, κατά τις πρώτες δεκαετίες, τόσο οι τοπικές αρχές όσο και η κεντρική εξουσία κατέφευγαν ακόμη στην Εκκλησία για να ελέγξουν τις παραβατικές συμπεριφορές στην ύπαιθρο.⁴² Είναι αλήθεια ότι υπάρχει μια αντίφαση ανάμεσα στην πολιτική της Αντιβασιλείας και του Όθωνα για την υπαγωγή της Εκκλησίας στην κοσμική εξουσία και στην προσφυγή της ίδιας πολιτικής εξουσίας στην Εκκλησία για τον έλεγχο της παραβατικότητας. Αυτό μπορεί να αποδοθεί αφενός στο γεγονός ότι δεν είχαν συγκροτηθεί ακόμη στο νέο κράτος οι δικαιοί, διωκτικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί και αφετέρου στο γεγονός ότι η θρησκεία ήταν ακόμη ο βασικός ηθικός και ιδεολογικός προσανατολισμός του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού.⁴³

βλ. ενδεικτικά το ψήφισμα της 9/21 Φεβρ. 1833 «περί αμνηστίας, αναγόμενον εις τα προ της 25 Ιανουαρίου (6 Φεβρ.) 1833 γενόμενα εγκλήματα και σφάλματα: ...Δίδομεν γενικήν αμνηστίαν δι' όλα τα προ της 25 Ιανουαρίου (6 Φεβρ.) του τρέχοντος έτους πραχθέντα πολιτικά εγκλήματα και αμαρτήματα». Βλ. επίσης τις αιτήσεις για βασιλική χάρη στο: ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Δικαιοσύνης, Φ13 (1833-1835). Για την ηθική χροιά της αμαρτίας, η οποία ταυτίζεται περισσότερο με την πρόθεση διάπραξης ενός αδικήματος, βλ. Τόμας Χομπς, *ό.π.*, σ. 351-352.

41. Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *ό.π.*, σ. 256, 427-434. Βέβαια, η Εκκλησία δεν ήταν ο αποκλειστικός φορέας της ποινικής δικαιοσύνης. Δρούσε παράλληλα ή συμπληρωματικά με τους αντίστοιχους θεσμούς της κοσμικής εξουσίας, βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 190-191. Βλέπε χαρακτηριστικά τον ανταγωνισμό μεταξύ Βουλευτικού και Εκτελεστικού κατά τη διάρκεια της Επανάστασης για συμμετοχή του Βουλευτικού στην απονομή δικαιοσύνης και συνακόλουθα διατήρηση του παραδοσιακού ελέγχου των προκρίτων επί των χωρικών, σ. 195.

42. Χαράλ. Θ. Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας...*, *ό.π.*, σ. 59-60, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, *ό.π.*, σ. 256, 440-442. Βλ. ακόμη, τη συμβολή του Κλήρου στη σύνταξη του πρώτου Ποινικού Κώδικα, εκείνου της Επανάστασης, το «Απάνθισμα των Εγκληματικών» της Β' εθνικής Συνέλευσης στο Άστρος (1823), Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Το διά της Επαναστάσεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι έλληνες νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 18.

43. John A. Petropoulos, *Πολιτική...*, *ό.π.*, σ. 227. Η προσπάθεια υπαγωγής της Εκκλησίας στην κοσμική εξουσία δεν αναιρεί το γεγονός ότι μέρος της κοσμικής εξουσίας διακατεχόταν από τα ίδια θρησκευτικά αισθήματα με τον λαό και ότι μέλη της ηγετικής ομάδας επεδίωκαν να δώσουν στην Εκκλησία μέρος από τη χαμένη της εξουσία στην κοινωνία. Όπως λέει ο Κ.Θ. Δημαράς, «πολλά από τα εθνικά συνθήματα τέμνονται με συνθήματα τα οποία ευνοούν τη θρησκευτικότητα», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, *ό.π.*, σ. 375. Βλ. επίσης, σ. 388-390. Όπως γράφει ο Γ. Δερτιλής, «κατά βάθος, μέσω ενός ηθικού και αξιακού συστήματος θρησκευτικής προέλευσης, η κρατική νομιμότητα εξακολουθεί έως τις μέρες μας να στηρίζεται (και) στην θρησκεία», *Λερναίον...*, *ό.π.*, σ. 120.

Εξάλλου, ακόμη και αν είχαν δημιουργηθεί όλοι οι κρατικοί μηχανισμοί, απαιτούνταν χρόνος ώστε να διαπαιδαγωγηθεί ο λαός στις νέες διοικητικές και δικαστικές διαδικασίες.⁴⁴ Ο Νικόλαος Δραγούμης επισημαίνει τον φόβο του Κυβερνήτη απέναντι στην εφαρμογή νέων δικαστικών συστημάτων, τα οποία θεωρούσε ακατάλληλα για έναν λαό «συνηθισμένον εν διαστήματι τετρακοσίων ετών εις την συνοπτικήν δικαιοσύνην της δημεύσεως, του σκόλοπος, της σπάθης και της αγχόνης».⁴⁵

Ενδεικτική αυτής της μεταβατικής φάσης, δηλαδή της συμπληρωματικότητας της πολιτικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας στον έλεγχο των κοινωνικών συμπεριφορών, είναι η περίπτωση του ιεροκήρυκα Παπουλάκου. Ο Παπουλάκος γύρω στα 1847 άρχισε να περιοδεύει στην επαρχία και να κάνει κήρυγμα στους χωρικούς. Εκήρυττε εναντίον της κλοπής, της ληστείας και της ψευδορκίας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της εποχής, ο Παπουλάκος κατόρθωσε ό,τι προσπαθούσαν αλλά δεν κατόρθωναν για πολύ καιρό οι κυβερνητικές διωκτικές αρχές, δηλαδή να μειώσει την παραβατική συμπεριφορά στην ύπαιθρο,⁴⁶ σε τέτοιο βαθμό ώστε οι τοπικές αρχές τον καλούσαν να διδάξει στον τόπο τους ώστε να μειωθεί η ληστεία και άλλες ενδημικές μορφές παραβατικότητας.⁴⁷

Ωστόσο η συνεργασία του κατώτερου κλήρου και των διωκτικών αρχών της πολιτείας παρουσίαζε προβλήματα. Ο κατώτερος κλήρος, μέρος του κόσμου της υπαίθρου, εκδήλωνε την ίδια αντίσταση με τους χωρικούς στην κεντρική εξουσία και στην προσπάθεια επιβολής των κρατικών μηχανισμών και απειλούσε τις αξίες

44. Πολύ περισσότερο δε αφού η παρουσία Βαυαρών σε δημόσιες υπηρεσίες δυσχέραινε την επικοινωνία με τους χωρικούς λόγω γλώσσας, όπως μαρτυρά το παράδειγμα που αναφέρει ο Νικόλαος Δραγούμης: «Αριθ. 3. Άδεια υλοτομίας διά ένα μήνα/ Δασονομείον Γοφτινα/ Ο υποφαινόμενος Κφιστος φσοννος κάτοικος του δήμου Δυμιφανα επαρχίας γοφτινα....», *Ιστορικάί...*, ό.π., τ. Β', σ. 37. Βλ. επίσης μια χαρακτηριστική αίτηση, της 12 Ιουν. 1835, για βασιλική χάρη δύο ατόμων που καταδικάστηκαν για κλοπή: «η δικαιοσύνη καθίσταται αδικία όταν προσαρμοσθή εις ανθρώπους αμαθείς και πάντη αγροίκους και αγνοούντας τα του Νόμου», ΓΑΚ, *Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Δικαιοσύνης*, Φ13.

45. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικάί...*, ό.π., τ. Α', σ. 157.

46. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, χ.χ., σ. 284-291.

47. Πρβλ. τις απόψεις που εξέφρασε ο αρχιμανδρίτης Μητροφάνης ο Οικονομίδης το 1852. Ο αρχιμανδρίτης αποδίδει στο καταστατικό διοίκησης της Εκκλησίας του Μάουρερ πολλά δεινά, όπως τη διαφθορά της δημόσιας ηθικής, τον κλονισμό της κοινωνικής τάξης, τις κλοπές, αρπαγές, ψευδορκίες, δολοφονίες κ.ά., στο Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων, *Τα Σωζόμενα...*, ό.π., σ. 659-660. Τις απόψεις αυτές συμμερίζεται και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, βλ. ό.π., σ. 672.

του νέου κράτους όπως η τάξη και η ασφάλεια του καθεστώτος. Η περίπτωση του Παπουλάκου είναι ένα τέτοιο παράδειγμα αντίστασης στην κεντρική εξουσία.⁴⁸

Το κράτος, προκειμένου να αποδυναμώσει τις άλλες εξουσίες, εκκλησιαστικές και κοσμικές, που δημιουργούσαν διασπαστικές τάσεις προσπάθησε να ελέγξει τη δράση του κατώτερου κλήρου, αλλά και να αντικαταστήσει τις αξίες που ήλεγχαν την κοινωνική συμπεριφορά με νέες αστικές και εθνικές αξίες και συναισθήματα.⁴⁹ Τελικά το νέο κράτος, για να οικοδομηθεί, χρειαζόταν να δημιουργήσει μηχανισμούς που να αντιστοιχούν σε αυτές τις νέες αξίες: ιδιοκτησία,⁵⁰ πατρίδα, ένδοξο παρελθόν, υπακοή στους νόμους.

Ο ορισμός του εγκλήματος λοιπόν συνδέεται στενά με την ύπαρξη του κράτους.⁵¹ Το ελληνικό κράτος όχι μόνο προσπάθησε να ποινικοποιήσει τις κοινωνικές συμπεριφορές που φοβόταν αλλά και διεκδίκησε από άλλες θεσμοθετημένες εξουσίες, όπως η Εκκλησία, τον έλεγχο των κοινωνικών συμπεριφορών, τάση που κατά τα πρώτα χρόνια ταυτίστηκε εν πολλοίς με τον συγκεντρωτισμό. «Ούτω και το δικαστήριον προτιμάται της Εκκλησίας! Και ο ιερέυς ο λειτουργός του θυσιαστηρίου υπηρετεί και τη τραπέζη τη δικαστική, παριστάμενος προς τους δικαστάς εν στολή αγία, μεθ' ἧς ιερουργών παρίσταται τῷ Θεῷ!» αγανακτεί ο Κωνσταντίνος Οικονόμος όταν αναφέρεται στον όρκο που δίνεται στα δικαστήρια.⁵² Πρόκειται για μια τάση που δεν είναι αποκλειστικά ελ-

48. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 286-287. Επίσης, ΓΑΚ, *Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών*, Φ171 (έγγραφα Μαΐου και Ιουνίου 1852 δημοτών Μαλευρίου, τοπικών αρχών και υπουργείου Εσωτερικών σχετικά με τη διδασκαλία του Παπουλάκου εναντίον της Κυβέρνησης και την απήχυσή του στον λαό).

49. Για την υποχώρηση του αφορισμού ως συνέπεια της απώλειας ενός πεδίου εξουσίας της Εκκλησίας στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, βλ. Μιχαηλάρης, *ό.π.*, σ. 407, 409, 441. Επίσης, Μιχαήλ Γ. Θεοτοκάς, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Κωνσταντινούπολη 1897, σ. 339.

50. Ο Αλέξης Ντε Τοκβίλ προτείνει την ιδιοκτησία ως αντίδοτο στην εξάπλωση της φτώχειας, που είναι απότοκος της βιομηχανικής κοινωνίας, και για την εμπέδωση του αισθήματος της τάξης, *Μνημόνιο για τη φτώχεια*, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 83.

51. Πρβλ. την άποψη των Ν. Θεοτοκά και Ν. Κοταρίδη: «Εδώ, το νομικό πεδίο... στον βαθμό που εδραιώνεται και γενικεύεται, λειτουργεί ως όχημα ηγεμονίας του νέου πολιτικού πολιτισμού και των αντίστοιχων πρακτικών εξουσίας», «Η απονομή της αμνηστίας...», *ό.π.*, σ. 67.

52. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Τα Σωζόμενα...*, *ό.π.*, σ. 438-439. Την αντίδραση του Κωνσταντίνου Οικονόμου για την υπαγωγή της Εκκλησίας στην κοσμική εξουσία και, κατά συνέπεια, την αφαίρεση πολλών από τις εξουσίες που αυτή είχε επί του ποιμνίου της βλ. και στον 3^ο τόμο του ίδιου έργου, όπου η οργή του κατευθύνεται στον Μάουρερ: «Ω Μαύρερε... και την ην ωνόμασας υπερτάτην Εκκλησιαστικήν αρχήν καθυπέταξας εις όλας τας κοσμικάς του Κράτους αρχάς, επιστήσας επί

ληνική.⁵³ Στην ελληνική περίπτωση όμως ορισμένα φαινόμενα είναι πιο διαυγή αφού ο καθορισμός και ο έλεγχος του εγκλήματος συμπίπτουν χρονικά με τη συγκρότηση του κράτους, και, για τον λόγο αυτόν, το πρώτο εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό το δεύτερο.⁵⁴ Στους Νομοθετικούς όρους που δημοσιεύονται πριν από τον Ποινικό Νόμο του 1834 ποινικοποιείται κατά προτεραιότητα οποιαδήποτε πράξη στρέφεται εναντίον της «κοινής ασφάλειας».⁵⁵

Ας επανέλθουμε όμως στις τρεις κατηγορίες στις οποίες διακρίνεται το έγκλημα, τη διαπροσωπική βία, την ιδιοκτησία και το κράτος για να δούμε τη σχέση αυτών των κατηγοριών στο νεοσύστατο κράτος. Ο ιδιαίτερος ρόλος που έπαιξε το κράτος στον προσδιορισμό του εγκλήματος αυτή την εποχή έθεσε σε δεύτερη μοίρα αλλά δεν αγνόησε τις άλλες μορφές παραβατικότητας που σχετίζονταν περισσότερο με τις διαπροσωπικές σχέσεις και τη δράση των κοινωνικών ομάδων. Εξάλλου και αυτές οι μορφές παραβατικότητας σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την ύπαρξη του κράτους.⁵⁶ Η διαπροσωπική βία και τα αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας στην Ελλάδα ακολουθούν, τόσο πριν όσο και μετά την Ελληνική επανάσταση, μια τάση αντίστροφη από αυτήν που παρατηρείται στη δυτική Ευρώπη. Η διαπροσωπική βία έχει το προβάδισμα έναντι των αδικημάτων κατά της ιδιοκτησίας.⁵⁷

των νώτων αυτής υπουργούς, επιτρόπους, νομάρχας, διοικητάς, δικαστάς, και, τέλος, επί κεφαλής αυτής τον κώδικα των ποινικών σου νόμων αντί των ευαγγελικών και Συνοδικών θεσμών», σ. 200.

53. Στην Αγγλία, κατά τον 18^ο αιώνα, το κοσμικό δίκαιο είχε ήδη επικρατήσει ως κύρια νομιμοποιητική ιδεολογία, εκτοπίζοντας τη θρησκευτική αυθεντία, βλ. Douglas Hay, «Property, Authority and the Criminal Law», στο *Albion's Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth-Century England*, Great Britain, Penguin Books, 1977, σ. 58-63.

54. Βλ. στον Αλέξης Ντε Τοκβίλ πώς το ταυτόχρονο στη συγκρότηση της κοινωνίας και των νόμων έχει ως αποτέλεσμα την πλήρη λογική στους νόμους: «Ο χρόνος γεννά πάντοτε, στον ίδιο λαό, διαφορετικά συμφέροντα και επικυρώνει διάφορα δικαιώματα. Όταν έρχεται μετά η ώρα να εδραιωθεί ένα γενικό καθεστώς το καθένα από τα συμφέροντα και τα δίκαια αυτά σχηματίζει ισάριθμα φυσικά εμπόδια που παρεμποδίζουν την οποιαδήποτε πολιτική αρχή (principe) να εκταθεί σε όλες της τις συνέπειες. Μόνο λοιπόν στη γένεση των κοινωνιών μπορεί να υπάρξει πλήρης λογική στους νόμους. Όταν δείτε έναν λαό να απολαμβάνει το πλεονέκτημα αυτό, μη βιαστείτε να συμπεράνετε ότι είναι σοφός. Σκεφτείτε μάλλον πως θα είναι νέος», *Η δημοκρατία...*, ό.π., σ. 139.

55. «Νομοθετικοί όροι περί τιμωρίας των κατά της κοινής ασφαλείας εντός της επικρατείας εγκλημάτων και σφαλμάτων», Ναύπλιο, 9/21 Φεβρουαρίου 1833.

56. Βλ. Γ.Β. Δερτιλής, *Το Λερναίον...*, ό.π.: «το κράτος υπάρχει και λειτουργεί ταυτοχρόνως με όλες τις μορφές του, είναι ένας χαμαιλέων... είναι μόνιμος εταίρος του πλέγματος εξουσίας, ουδέποτε όμως αποκλειστικός», σ. 15, 17.

57. Ρίκα Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή...*, ό.π., σ. 66-67, 134-135.

Πίνακας
Καταδίκες στο σύνολο των δικαστηρίων της επικράτειας
κατά την περίοδο 1833-1834

Έτος	Αδικήματα κατά των προσώπων	Αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας	Αδικήματα κατά των αρχών	Ληστεία - Πειρατεία	Άλλα
Σεπτ. 1833	14	12	10	4	2
Νοέμ. 1833	2	2	3	1	
Δεκ. 1833	7	5	5		1
Ιαν. 1834	6	1	8	1	1
Φεβρ. 1834	3	4	8	4	
Μάρτ. 1834	7	3	5	1	1
Απρ. 1834	3	4	2	4	
Μάι. 1834	3	2	3		
Ιούν. 1834	2	3	1	1	2
Ιούλ. 1834	2	1	2	1	
Αύγ. 1834	2	2	4		
Σεπτ. 1834	4	7	5		1
Οκτ. 1834	4	3	8		
Νοέμ. 1834	3	4	6	1	1
Σύνολο	62	53	70	18	9

Πηγή: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Καταστάσεις της ποινικής δικαιοσύνης 1833-1834. Η ληστεία και η πειρατεία ταξινομήθηκαν χωριστά διότι η ταξινόμησή τους σε μια από τις τρεις κύριες κατηγορίες εξαρτάται από την ερμηνεία του φαινομένου, δηλαδή αν θεωρηθούν ότι θίγουν τη ζωή ή την ιδιοκτησία των θυμάτων ή την πολιτική εξουσία.

Στον πίνακα δίνεται μια εικόνα της παραβατικότητας κατά τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, η οποία είναι πολύ γενική λόγω της ατελούς συγκρότησης των διωκτικών μηχανισμών. Μπορεί να είναι ακριβής ως προς τις υποθέσεις που εκδικάστηκαν, αλλά θα πρέπει να απέχει αρκετά από τα πραγματικά ποσοστά παραβατικότητας. Ωστόσο, η εικόνα είναι ενδεικτική για την υπερίσχυση της διαπροσωπικής βίας αλλά και για το υψηλό ποσοστό αδικημάτων κατά των αρχών. Η διαπροσωπική βία θα διατηρήσει το προβάδισμα σε όλον τον 19ο αιώνα.⁵⁸

58. Βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, ό.π. Επίσης, ΓΑΚ, *Οθωνικό Αρχείο*, Υπουργείο Δικαιοσύνης, Φ13, όπου υπάρχει κατάσταση των καταδίκων στις φυλακές του κράτους: τα αδικήματα που υπερτερούν σχετίζονται με τη διαπροσωπική βία και τη ληστεία. Παρόμοιες τάσεις προκύπτουν και από τον Φ171 του Υπουργείου Εσωτερικών που αφορά στη δεκαετία του 1840 και 1850, ό.π.

Η κυριότερη θεωρία που έχει αναπτυχθεί σχετικά με τη διαδοχή των μορφών παραβατικότητας είναι εκείνη που υποστηρίζει την τάση «de la violence au vol».

Σύμφωνα με αυτήν, οι κοινωνίες του 16ου ή και του 17ου αιώνα που είχαν περισσότερο «πρωτόγονο» και παρορμητικό χαρακτήρα, παρουσίαζαν ένα σχετικά υψηλό ποσοστό διαπροσωπικής βίας. Στον 18ο αι. η κοινωνία γίνεται πιο ειρηνική και εμπορευματοποιημένη και παρουσιάζει ένα υψηλό ποσοστό αδικημάτων εναντίον της ιδιοκτησίας.⁵⁹ Μια παραλλαγή αυτής της ερμηνείας, «από τη βία στην κλοπή», αντιλαμβάνεται την αλλαγή στη μορφή της παραβατικότητας ως μία μετατόπιση από τις αξίες της φεουδαλικής κοινωνίας στις αξίες της αστικής κοινωνίας. Στην πρώτη, η τιμή και η κοινωνική θέση αποτελούν τις μεγαλύτερες αξίες και για τον λόγο αυτόν, τα εγκλήματα στρέφονται εναντίον των προσώπων. Στην αστική κοινωνία, το χρήμα και οι σχέσεις αγοράς αποτελούν τη βάση της κοινωνικής οργάνωσης και για αυτό τα εγκλήματα στρέφονται εναντίον της ιδιοκτησίας.⁶⁰

Όποια και αν είναι η ερμηνεία, η διαπίστωση με την οποία συμφωνούν οι περισσότεροι είναι ότι η εγκληματικότητα ως έννοια δεν υφίσταται πριν από τον 19ο αιώνα. Στον 19ο αιώνα, η συμβολή της στατιστικής είναι καθοριστική στον προσδιορισμό και την οριοθέτηση της «εγκληματικής τάξης»: το έγκλημα δεν είναι πλέον μία πράξη που παρατηρείται ατομικά. Μπορεί να μετρηθεί και κατά συνέπεια, να «αποτελέσει απειλή» για το κοινωνικό σύνολο.⁶¹ Έτσι λοιπόν, χάρη στη στατιστική, μπορούμε πλέον να μιλάμε για εγκληματικότητα. Σύντομα δε, με τη διεύρυνση της εργατικής τάξης, η εγκληματική τάξη ταυτίστηκε με αυτήν και γενικότερα με όλα τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι φόβοι των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων απέναντι στο άγχος του εκσυγχρονισμού και, παράλληλα, η ανάγκη να ελεγχθεί και να πειθαρχηθεί η εργατική τάξη συνέβαλαν σε αυτή την εγκληματοποίηση των κατώτερων στρωμάτων.⁶² Αυτή η διαπίστωση είναι χρήσιμη όταν προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε τις μορφές παραβατικότητας που επικράτησαν στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

59. Michelle Perrot, «Délinquance et système pénitentiaire en France au XIXe siècle», *Annales E.S.C.*, 1, 1975, σ. 75-76.

60. Lawrence Stone, «Interpersonal Violence...», *ό.π.*, σ. 22-30.

61. M.N. Ramsay, «L'évolution du concept de crime. L'étude d'un tournant: l'Angleterre de la fin du dix-huitième siècle», *Déviance et Société*, Genève, 1979, τόμ. 3, No. 2, σ. 132-134, 142-143.

62. Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, εκδ. Ράππα, 1989, σ. 357-375. Επίσης, Louis Chevalier, *Classes laborieuses et Classes dangereuses à Paris, pendant la première moitié du XIXe siècle*, Hachette, 1984· βλ. ενδεικτικά, σ. 593-613.

Γιατί στην Ελλάδα του 19ου αι. υπερισχύει η βία; Γιατί τα αδικήματα κατά των προσώπων ξεπερνούν τα αδικήματα εναντίον της ιδιοκτησίας; Αν πούμε ότι η εγκληματικότητα είναι προβιομηχανική, δηλαδή ότι σχετίζεται με αξίες που αφορούν άμεσα στο πρόσωπο και όχι στην ιδιοκτησία, ή ότι το επίπεδο εκπολιτισμού της χώρας είναι χαμηλό, δεν εξηγούμε παρά εν μέρει την παραβατικότητα, ακόμη και αν προσδιορίσουμε με ακρίβεια ποιες είναι αυτές οι αξίες. Για να εξηγήσουμε γιατί τα αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας δεν έχουν την πρώτη θέση στην Ελλάδα, θα πρέπει να διευρύνουμε τη θεωρία «από τη βία στην κλοπή» εισάγοντας τον ρόλο του κράτους, αλλά και απεγκλωβίζοντας το κράτος από τη μοναδική και μόνιμη ταύτισή του με τις ηγετικές τάξεις.

Αν και το άρθρο αυτό δεν επιδιώκει να αναλύσει τα αδικήματα εναντίον των προσώπων, δηλαδή τη διαπροσωπική βία, και τα αδικήματα εναντίον της ιδιοκτησίας, αλλά να τα συσχετίσει με τα αδικήματα κατά του κράτους, μπορούμε να πούμε, σε μια πρώτη προσέγγιση, ότι εάν τα αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας δεν έχουν ιδιαίτερο βάρος – πάντα σε σχέση με τα αδικήματα κατά των προσώπων – αυτό συμβαίνει διότι στην Ελλάδα η ιδιοκτησία της γης δεν ταυτίζεται μόνο με μία κοινωνική τάξη αλλά με όλες. Όλοι έχουν πρόσβαση στην ιδιοκτησία και για τον λόγο αυτόν είναι πιο ήπια η αντίληψη ότι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας είναι κάτι ιερό που χρειάζεται να προστατευτεί από τους άλλους.⁶³ Βεβαίως ο Ποινικός Νόμος προστατεύει την ιδιοκτησία, αλλά η ιδιοκτησία από μόνη της δεν κατόρθωσε ποτέ να γίνει το μέσο ελέγχου μιας κοινωνικής τάξης από μιαν άλλη. Στην Ελλάδα, η διεκδίκηση και η όποια απόπειρα συγκέντρωσης γης δεν έγινε τόσο από μια κοινωνική τάξη σε βάρος κάποιας άλλης όσο από όλες τις κοινωνικές τάξεις σε βάρος του κράτους.⁶⁴ Έτσι, μπορεί να εξηγηθεί γιατί τα αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας αφήνουν το προβάδισμα στη διαπροσωπική βία.

63. Το γεγονός ότι το δικαίωμα της πλήρους ατομικής ιδιοκτησίας δεν είχε εδραιωθεί για πολλές δεκαετίες στη συνείδηση και στις συναλλαγές των πολιτών, λόγω της μετάβασης από το οθωμανικό δίκαιο στο βυζαντινορωμαϊκό, της ύπαρξης του καθεστώτος των εθνικών γαιών κ.ά., δεν αναιρεί το αίσθημα της ιδιοκτησίας που είχαν οι χωρικοί αλλά και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ακόμη και στην περίπτωση της απλής κατοχής γης, κληρονομικής ή όχι. Εξάλλου, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι τα αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας δεν αφορούν μόνο στα ακίνητα αλλά και στα κινητά πράγματα που μπορεί να κατέχει κάποιος με δικαίωμα πλήρους κυριότητας. Κατά συνέπεια, ένας εμπρησμός των σπαρτών είναι καταστροφή ξένης ιδιοκτησίας ακόμη και αν αυτή προέρχεται από έναν μισθωμένο αγρό.

64. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 25.

Από την άλλη, η διαπροσωπική βία, έχοντας σχέση με την έκφραση μιας αντιπαλότητας και όχι με την ίδια την αντιπαλότητα, μπορεί να εκφράζει τόσο την προσβολή μιας αξίας, όσο και την προσβολή της ιδιοκτησίας ή ακόμη και την προσβολή της κρατικής εξουσίας. Αντί λοιπόν να προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε την υπερίσχυση της διαπροσωπικής βίας ταλαντευόμενοι ανάμεσα στη βία και την ιδιοκτησία, μπορούμε να εισαγάγουμε στις ερμηνείες και τον τρίτο πόλο του εγκλήματος που είναι το κράτος. Έτσι λοιπόν, το υψηλό ποσοστό της διαπροσωπικής βίας στον 19ο αιώνα μπορεί να εξηγηθεί, τουλάχιστον εν μέρει, από τον χαμηλό βαθμό εδραίωσης των κρατικών μηχανισμών⁶⁵ και το γεγονός ότι το κύρος των δικαστηρίων είναι μικρό, λόγω της νεαρής τους ηλικίας. Η ιδέα του δικαίου δεν έχει υποκαταστήσει ακόμη την ιδέα της βίας.⁶⁶ Βεβαίως αυτή η διαπίστωση δεν παραμερίζει το γεγονός ότι υπάρχουν και άλλοι λόγοι, όπως ορισμένες παραδοσιακές αξίες (οικογενειακές, θρησκευτικές κ.ά.) οι οποίες επιβιώνουν αρκετό καιρό μετά την εδραίωση του κράτους. Αντιστρόφως όμως, η ύπαρξη αυτών των αξιών, κατά τις πρώτες δεκαετίες του νέου κράτους, δεν αναιρεί τη σημασία της διαδικασίας συγκρότησης του κράτους και της σχέσης του με τη διαπροσωπική βία. Σε κάθε περίπτωση, η διαπροσωπική βία σχετίζεται στενά με τα συναισθήματα των ανθρώπων, δηλαδή με τον θυμικό κόσμο των πρωταγωνιστών της βίας, η δομή του οποίου, ανεξάρτητα από τις αξίες που τον τρέφουν, σχετίζεται με τη δομή της κοινωνίας στην οποία εντάσσεται.⁶⁷

65. Ο Thomas W. Gallant διαπιστώνει ότι στη δεκαετία του 1880 η αστυνόμευση της Αθήνας, από την άποψη του ανθρώπινου δυναμικού, ήταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα για την Ευρώπη, βλ. «Crime, Violence and Reform of the Criminal Justice System during the Era of Trikoupis», στα Πρακτικά του Συνεδρίου, Κ. Αρώνη-Τσίχλη και Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2000, σ. 401-410.

66. Αλέξης Ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία...*, ό.π., σ. 156: «Είναι κάτι το εκπληκτικό το κύρος που οι άνθρωποι αποδίδουν εν γένει στην παρέμβαση των δικαστηρίων. Το κύρος αυτό είναι τόσο μεγάλο ώστε εξακολουθεί να περιβάλλει τον δικανικό τύπο ακόμη και όταν η ουσία δεν υπάρχει πια. Δίνει σώμα στον ίσκιο. Η ηθική δύναμη με την οποία περιβάλλονται τα δικαστήρια καθιστά τη χρήση της υλικής δύναμης απείρως σπανιότερη, γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις την υποκαθιστά». Πρβλ. τους χαρακτηρισμούς του Παπουλάκου για τα δικαστήρια τα οποία ονομάζει «γυφτόσπιτα», κάτι που υποδηλώνει ότι το κύρος των δικαστηρίων είναι ακόμη μικρό, βλ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές...*, ό.π., σ. 287.

67. «Δεν μπορεί ο πρώτος τυχών ισχυρός να προσπορίσει στον εαυτό του τη χαρά της σωματικής βίας όταν το μονοπώλιο της σωματικής ισχύος έχει περάσει σε κεντρικές εξουσίες», Norbert Elias, *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μία ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη Δύση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, β' έκδοση, 1997, σ. 304-305.

Το γεγονός ότι οι μηχανισμοί και το κύρος της δικαιοσύνης δεν έχουν ακόμη εδραιωθεί στο νεαρό ελληνικό κράτος μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε γιατί η παρουσία της υλικής βίας είναι έντονη, εκτός από τις διαπροσωπικές σχέσεις, και στο ίδιο το κράτος, τους μηχανισμούς του και τα όργανά του, δηλαδή γιατί είναι έντονη η κρατική βία.⁶⁸ Βεβαίως, η κρατική βία θεωρείται νόμιμη.⁶⁹ Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση, η βία δεν εκφράζει τη δύναμη του κράτους αλλά αντίθετα την αδυναμία του. Γι' αυτό και η κρατική βία μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογήσιμη.⁷⁰

68. John A. Petropoulos, *Πολιτική...*, ό.π., σ. 199. Η βία αυτή εντοπίζεται τόσο στη συμπεριφορά των επίσημων ή εξουσιοδοτημένων οργάνων της πολιτείας όσο και στο ίδιο το ποινικό σύστημα, βλ. τις επιβαλλόμενες ποινές στον Νόμο «Περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου» του 1837. Βεβαίως, εδώ, όπως και σε όλο το άρθρο, δεν γίνεται λόγος για το αν εφαρμόζονται ή όχι οι αυστηρές ποινές αλλά για τις προθέσεις που βρίσκονται πίσω από τη θεσμοθέτησή τους. Βλ. επίσης, τις καταδίκες στην κατάσταση της ποινικής δικαιοσύνης που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 1833-1834. Ακόμη, βλ. τις αυστηρές ποινές για αδικήματα που σχετίζονται με τη δημόσια τάξη και ασφάλεια: Με θάνατο τιμωρείται «Όποιος οπλίση πολίτας κατά πολιτών... διεγείρει ή επιχειρήσει να διεγείρη πόλεμον... όστις λάβη μέρος εις ενόπλους ή αόπλους συνωμοσίας ή εταιρείας, των οποίων σκοπός ήθελεν είσθαι η διαρπαγή, ο φόνος ή η ερήμωσις ατόμων ή κοινοτήτων, η πειρατεία, η κατάσχεσις πόλεων, φρουρίων, θέσεων... λιμένων πλοίων, καταστημάτων, οικιών ή άλλων κινητών ή ακινήτων εθνικών κτημάτων ή κοινοτήτων... ή εις τους κατά των εγκλημάτων αυτών αποστέλλομένους παρά των Αρχών υπηρέτας ή στρατιώτας αντίστασις ή προσβολή. Εις την αυτήν ποινήν υποβάλλεται και όστις συγκροτήση προς τούτο συνωμοσίας ή εταιρείας... όσοι άνευ διαταγής ή αδειας της Κυβερνήσεως συλλέξωσιν ή απογράψωσι στρατεύματα ή στρατιώτας... οι οπλارχηγοί, οίτινες, αφού η Κυβέρνησις διατάξη την διάλυσιν και άφεσιν των στρατευμάτων των, επιμένουν εις το να τα διατηρώσι...», στο «Νομοθετικοί όροι περί τιμωρίας...», ό.π. Η κρατική βία εντοπίζεται επίσης στην αμφιλεγόμενη στάση ορισμένων πολιτικών με τη ληστεία, βλ. Ν. Κοταρίδης, «Η υπέρ των ληστών συνηγορία του Θεοδωράκη Γρίβα», στο Νίκος Θεοτοκάς - Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας...*, ό.π., σ. 255-286. Τέλος, η κρατική βία εκφράζεται μέσα από τα μέτρα που λαμβάνει η κυβέρνηση κατά των οικογενειών των ληστών για την αντιμετώπιση της ληστείας (εκτοπίσεις κ.ά.) ή τη συμπεριφορά των κρατικών οργάνων στην είσπραξη των φόρων. Ο Τίρς υποδεικνύει τη χρήση της βίας από την αντιβασιλεία, εφόσον κριθεί απαραίτητο, πριν ακόμη αυτή έρθει στην Ελλάδα, βλ. Φρειδερίκος Τίρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, Αθήνα, εκδ. Τολίδη, χ.χ., τ. Α', σ. 248.

69. Εκτός από την κλασική αναφορά στον Max Weber (βλ. *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, χ.χ., σ. 96-97), βλ. Γ.Β. Δερτιλής, *Λερναίον...*, ό.π., σ. 103-104 και Paul Ricoeur, «Εξουσία και βία», ό.π., σ. 250.

70. Αλλά όχι απαραίτητα και νόμιμη, λέει η Hannah Arendt. Αντίθετα με την άποψη που εκφράζεται στην παραπάνω υποσημ. 69, η Hannah Arendt υποστηρίζει ότι η βία εμφανίζεται εκεί όπου απουσιάζει η δύναμη και ότι η δύναμη κάθε κυβέρνησης δεν χρειάζεται δικαιολόγηση αλλά νομιμοποίηση, ενώ η βία μπορεί να είναι δικαιολογήσιμη αλλά δεν θα είναι ποτέ νόμιμη, Hannah Arendt, *Περί βίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000, σ. 118.

Αυτή η κρατική βία πού στρέφεται; Ποιά είναι η εγκληματική τάξη που θα συγκεντρώσει επάνω της το ενδιαφέρον των νομοθετών και των διωκτικών μηχανισμών; Ποιά είναι η εγκληματική τάξη την οποία φοβάται και θέλει να επιτηρήσει το νεαρό κράτος; Κατά τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων στράφηκε στον έλεγχο μεγάλων τμημάτων του αγροτικού πληθυσμού και παλαιών αγωνιστών που μετακινούνταν είτε λόγω έλλειψης αγροτικού κλήρου, είτε λόγω καταστροφής των εστιών που προκάλεσαν η επανάσταση και οι εμφύλιες συρράξεις.⁷¹ Αυτός ο αγροτικός πληθυσμός θα μπορούσε να απειλήσει την πολιτική σταθερότητα του κράτους. Πολύ περισσότερο αφού τα εργατικά στρώματα των πόλεων, πάνω στα οποία θα μπορούσαν να ξεσπάσουν οι φόβοι που προκαλούσε η μετάβαση στο νέο κράτος, δεν είχαν ακόμη αποκτήσει πληθυσμιακή και ιδεολογική δύναμη. Ωστόσο η αγροτική τάξη δεν εγκληματοποιήθηκε. Εξάλλου, η συγκροτημένη⁷² φυλακή, δηλαδή ο «προνομιακός χώρος» στον οποίο οι παραβάτες της ευκαιριακής ανομίας, που αποτελούν επίφοβες δυνάμεις λεηλασίας και εξέγερσης, μετατρέπονται σε μια περιορισμένη και κλειστή ομάδα που επιτηρείται σταθερά⁷³, απουσίαζε στα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου, με αποτέλεσμα να αποτρέπεται ο σχηματισμός μιας τέτοιας ομάδας.⁷⁴ Ακόμη και πολύ αργότερα, στη δεκαετία του 1870, ο αμερικανός πρόξενος Κάρολος Τάκερμαν παρατηρούσε ότι στην Αθήνα δεν υπήρχε εγκληματική τάξη, όπως συνέβαινε σε άλλες πρωτεύουσες, υπήρχε μόνο πρόβλημα ληστείας περιορισμένο στα βουνά.⁷⁵

71. John A. Petropoulos, *Πολιτική...*, ό.π., σ. 198. Σύμφωνα με τον Νόμο περί συστάσεως των Δήμων της 27 Δεκ./8 Ιαν. 1834, άρθρ. 3, «Έκαστος υπήκοος του Κράτους πρέπει να ήναι αυτός και η οικογένειά του μέλος Δήμου τινός». Επίσης, ο Νόμος περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών της 26 Μαΐου 1835, το πρώτο μεγάλο σχήμα διανομής της εθνικής γης, προϋπέθετε την εγγραφή σε δήμο για την απόκτηση εθνικής γης (άρθρ. 2).

72. Κτιριακά και οργανωτικά.

73. Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση...*, ό.π., σ. 366.

74. Για την κατάσταση των ελληνικών φυλακών βλ. Παύλος Καλλιγιάς, «Περί φυλακών», στο *Μελέται και Λόγοι*, ό.π., σ. 85-86, 98-104.

75. Κάρολος Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερα*, Αθήνα 1877, σ. 294-295. Επίσης, Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1979, σ. 245-257. Ιδιαίτερα για τη σχέση ληστείας και πολιτικής βλ. σ. 254-257. Για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ληστείας στην Ελλάδα και τη μη ταξινόμησή της στο σύνολο των αδικημάτων βλ. Thomas W. Gallant, ό.π., σ. 402, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στην Ελλάδα υπήρχε «a bandit problem, not a crime problem». Τέλος, ο Γιάννης Μίχος εκλεπτύνει περισσότερο την ίδια θέση, τονίζοντας την ανταγωνιστική σχέση της ληστείας με την επίσημη κρατική εξουσία, «η ληστεία δεν είναι ένα έγκλημα ανάμεσα στα άλλα, είναι ένα εναλλακτικό και αντίπαλο

Όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί, στην Ελλάδα, σε αντίθεση με αυτό που συνέβη στη δυτική Ευρώπη, δεν εγκληματοποιήθηκαν τόσο τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα όσο τα ανώτερα, οι «εθνικές ελίτ εξουσίας».⁷⁶ Η εγκληματοποίηση δεν νοείται μόνο ως ποινική δίωξη αλλά ως σύνολο μέτρων που μαρτυρούν τον φόβο και την ανασφάλεια της πολιτικής εξουσίας απέναντι σε μια κοινωνική ομάδα.⁷⁷ Η «εγκληματοποίηση» των ανώτερων στρωμάτων προκύπτει από μέτρα όπως η αποτροπή συγκέντρωσης γης⁷⁸, η αφαίρεση της ένοπλης βάσης τους⁷⁹ και η σταδιακή αφαίρεση εξουσιών και εισοδημάτων, όπως η ενοικίαση δημοσίων προσόδων⁸⁰ ή ακόμη και η ενσωμάτωσή τους στη νέα τάξη πραγμάτων του νεοσύστατου κράτους.⁸¹ Στην τελευταία μάλιστα περίπτωση, η επιτυχής ενσωμάτωση του αντιπάλου μετατρέπεται σε έρεισμα του νέου καθεστώτος. Εν τέλει, η πεποίθηση που προέβαλλε το κράτος στην κοινωνία, μέσω της ποινικής νομοθεσίας, ότι οι ελεγκτικοί και διωκτικοί μηχανισμοί θεσπίστηκαν

σύστημα τάξης και φορολόγησης», από διάλεξη με τίτλο «Τιμωρητικές πρακτικές στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Το χρονικό μιας αναδιάταξης», στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, στις 7/3/2007. Πρβλ. τις απόψεις της Μαρίας Κορασίδου για τη φιλανθρωπία στην Αθήνα τον 19^ο αιώνα, στο «Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 17, 1992, σ. 385-404. Σε ορισμένα σημεία του άρθρου διαφαίνεται η τάση για την οριοθέτηση μιας εγκληματικής τάξης μεταξύ των κατώτερων στρωμάτων.

76. Σοφία Βιδάλη, *Έλεγχος του εγκλήματος και δημόσια αστυνομία. Τομές και συνέχειες στην αντεγκληματική πολιτική*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα, 2007, τ. Α', σ. 266.

77. Βλ. το σχόλιο του Νικόλαου Δραγούμη για την καταδίωξη του Τύπου, *Ιστορικά...*, ό.π., σ. 36.

78. W. W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881: the transition in the tenure and exploitation of land from ottoman rule to independence*, Kent, Ohio: The Kent State University Press, 1985, σ. 161-162, 221-222. Evi Karouzou, «Las reformas agrarias en Grecia, siglos XIX y XX», *Noticiario de Historia Agraria*, No 6 (1993), σ. 62-66. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική...*, ό.π., σ. 33-34.

79. Ο Μάουρερ υποστηρίζει ότι τα βαυαρικά στρατεύματα που ήρθαν στην Ελλάδα δεν ήρθαν για να καταπιέσουν το ελληνικό έθνος ή να επιβάλουν ένα δεσποτικό καθεστώς, αλλά για να αντιμετωπίσουν την απειλή που αντιπροσώπευαν τα ελληνικά κόμματα, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., σ. 402. Για τη διάλυση των ατάκτων σωμάτων που αποτελούσαν τη στρατιωτική βάση των κομμάτων βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτική...*, ό.π., σ. 199-200 και το σχετικό διάταγμα της Αντιβασιλείας «Περί διαλύσεως των ατάκτων στρατευμάτων» της 2/14 Μαρτίου 1833.

80. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική...*, ό.π., σ. 62-75.

81. Βλ. την περίπτωση της ενσωμάτωσης των Μαυρομιχαλαίων στο Χρήστος Λούκος, «Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος: η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 2 (Δεκ. 1984), σ. 283-296 και ιδιαίτερα σ. 293-295. Βλ. επίσης, την προσπάθεια απορρόφησης των ατάκτων από τον νέο θεσμό της Χωροφυλακής, John A. Petropoulos, *Πολιτική...*, ό.π., σ. 203.

για να καταδιώκουν τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας και των προσώπων δεν αντιστοιχούσε ευθέως στη δράση των διωκτικών μηχανισμών, των οποίων η κύρια μέριμνα ήταν η εμπέδωση της δημόσιας ασφάλειας και της πολιτικής εξουσίας. Η δράση των μηχανισμών αυτών και τα μέτρα κατά των επίφοβων ανώτερων στρωμάτων ενισχύουν την άποψη ότι ο ορισμός και η δίωξη του εγκλήματος συνδέεται με την εδραίωση της πολιτικής εξουσίας και λιγότερο με τα συμφέροντα μιας ηγετικής τάξης. Αυτό είναι περισσότερο εμφανές στην περίπτωση της συγκρότησης του κράτους και λιγότερο όταν το κράτος είναι πλέον συγκροτημένο και ταυτίζεται με άλλους «κοινωνικούς εταίρους».⁸² Αν το κράτος υπηρετεί ή όχι τα συμφέροντα μιας ή περισσότερων τάξεων, ηγετικών ή μη, εξαρτάται και από το πώς ορίζουμε το κράτος. Τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου το κράτος ταυτίζεται εν πολλοίς με τον βασιλιά, την κυβέρνηση και μικρό αριθμό υπαλλήλων. Στις επόμενες δεκαετίες, όταν έχουν συγκροτηθεί αρκετοί από τους μηχανισμούς και τις υπηρεσίες του κράτους, το «σώμα» και οι όψεις του έχουν διευρυνθεί, και εκεί θα πρέπει να αναζητήσουμε πλέον τη συμμετοχή και τη συμπεριφορά των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Επομένως, η εγκληματοποίηση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων είναι ένα φαινόμενο που εντοπίζεται χρονικά στις πρώτες δεκαετίες της συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Η σταδιακή ενσωμάτωση των παραδοσιακών ηγετικών στρωμάτων στις δυνατότητες που προσέφερε το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο του νέου κράτους⁸³ απομάκρυνε την επικινδυνότητα των ανώτερων στρωμάτων, χωρίς ωστόσο να τη μεταθέσει παράλληλα σε κάποια άλλα κοινωνικά στρώματα.⁸⁴ Τα περιθωριακά στοιχεία των πόλεων, παρόλο το ενδιαφέρον των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων που συγκέντρωσαν επάνω τους⁸⁵, δεν κατόρθωσαν ποτέ να μεταβληθούν σε μια αληθινά επικίνδυνη κοινωνική τάξη.

82. Στην Ισπανία όπου η συγκρότηση του αστικού κράτους προέκυψε από τον ανταγωνισμό κοινωνικών δυνάμεων και θεσμών που προϋπήρχαν (π.χ. η μοναρχία), αυτή η συγκρότηση οφείλεται και στη συμμετοχή της αστικής τάξης η οποία όχι μόνο δεν ποινικοποιείται αλλά ποινικοποιεί και η ίδια, βλ. Pedro Trinidad Fernández, *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XX)*, Μαδρίτη, Alianza Editorial, 1991, σ. 78-94. Η ίδρυση της ισπανικής Χωροφυλακής (Guardia civil) το 1845 είχε ως κύριο σκοπό να επιβάλει τον σεβασμό στις νέες έγγιες σχέσεις που προέκυψαν από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, από τις οποίες κυρίως ωφελήθηκε η αστική τάξη, σ. 92.

83. Χρήστος Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών», κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, [1991], όλο και ενδεικτικά σ. 73-74, 87-88, 91, 95.

84. Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία, 19^{ος}-20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2007, σ. 33.

85. Μαρία Κορασίδου, ό.π.

Αν όμως έπαψε η εγκληματοποίηση των επικίνδυνων για τη συγκρότηση του κράτους τάξεων δεν συνέβη το ίδιο και με τον πολιτικό χαρακτήρα που έλαβε το έγκλημα κατά την οθωνική περίοδο.⁸⁶ Η μορφή που έλαβαν οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις στην Ελλάδα, αυτή που εμπόδισε τη δημιουργία μεγάλων αποπτωχευμένων μαζών⁸⁷, εμπόδισε και τη στοχοποίηση και την εγκληματοποίηση των κατώτερων στρωμάτων. Έτσι λοιπόν, διατηρήθηκε η στενή σχέση –αλλά βεβαίως όχι αποκλειστική– του προσδιορισμού του εγκλήματος με την πολιτική και την πολιτική εξουσία.⁸⁸

ABSTRACT

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ: *Crime and State Formation in Greece during the Ottonian Period: Priorities in the Penalization of Social Behaviour*

This article examines the relationship between crime and the State through the example of the Hellenic State constitution. It seeks the priorities given by the civil authority to the penalization of social behaviors and the way in which these are related to the Hellenic state constitution, based on the two basic categories in which crime is classified, namely property and interpersonal relations. During the first decades of the Hellenic State constitution, penal legislation was established for the purpose of consolidating the government's mechanism and not to support the leading ranks. The belief set out by the government, through penal legislation, regarding the fact that inspecting and persecuting mechanisms were established to pursue crimes against property and individuals, did not directly correspond to the action of persecuting mechanisms, the main concern of which was the establishment of public security and civil authority.

86. Βλ. Ν. Θεοτοκάς - Ν. Κοταρίδης, «Η απονομή αμνηστίας...», ό.π., σ. 61, όπου εύστοχα χρησιμοποιείται ο όρος «δικαιοπολιτικές διαδικασίες».

87. Βλ. Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 71-87, 95-102.

88. Δεν εννοούμε ότι τα περισσότερα αδικήματα χαρακτηρίζονται ως πολιτικά αλλά ότι στη βάση του προσδιορισμού τους δεν βρίσκονται πρωτίστως οι κοινωνικές και οικονομικές συγκρούσεις όσο οι πολιτικές και ιδεολογικές.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ

**ΔΙΑΚΡΑΤΙΚΕΣ «ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ» ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ.
ΜΙΑ ΑΝΤΙΦΑΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ;***

Στην παρούσα μελέτη επιδιώκεται μια πρώτη διατύπωση υποθέσεων εργασίας, οι οποίες εντάσσονται σε ευρύτερη τρέχουσα έρευνα σχετική με τους όρους διαχείρισης του οικονομικού χώρου κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Η ελληνική οικονομική πολιτική γίνεται αντιληπτή μέσα από το πλαίσιο τόσο των υπερεθνικών πολιτικών θεσμών όσο και του ευρύτερου ιδεολογικού κλίματος. Επιχειρείται, λοιπόν, επαναδιατύπωση ερωτημάτων με άξονα συγκεκριμένη κατηγορία αρχειακών τεκμηρίων που ξεπερνούν την ελληνική περίπτωση, ώστε να καταγραφούν οι πολιτικές πρακτικές αλλά και οι συνολικότεροι προβληματισμοί στην πολυσχιδή ευρωπαϊκή συγκυρία που διαμορφώνεται κατά τη δεκαετία του 1930. Στόχος είναι να διερευνηθεί το εύρος των δρόμων οικονομικής ανάπτυξης κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, αλλά και οι δυνατότητες πολιτικής έκφρασης αναφορικά με την εμπέδωση είτε του οικονομικά φιλελεύθερου προτύπου, είτε της διευθυνόμενης οικονομίας είτε ακόμη ενός σύνθετου οικονομικού υποδείγματος.

Η παραγωγή οικονομικής σκέψης κατά την περίοδο του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου συνδέθηκε άμεσα τόσο με τις συνθήκες της ελαύνουσας οικονομικής κρίσης, όσο και με την αναζήτηση μορφών συνεργασίας (οικονομικής, αλλά και πολιτικής) ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη. Υπό αυτή την οπτική η διεθνής οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 λειτούργησε ως εφελκυστήρας για την εξέλιξη της οικονομικής θεωρίας, αλλά και ως άξονας

* Σε μία πρώτη παρουσίαση το κείμενο αποτέλεσε ανακοίνωση στη Διημερίδα «Οικονομική Ιστορία και Οικονομική Θεωρία», που οργάνωσε το Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Πειραιά (Νοέμβριος 2002).

αναζήτησης πολιτικών λύσεων. Η διάγνωση των συμπτωμάτων της οικονομικής κρίσης, το δίπολο των προτεινόμενων δρόμων (η επιλογή δηλαδή ανάμεσα στον οικονομικό προστατευτισμό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό), και η εφαρμογή διαφορετικών υποδειγμάτων ανάπτυξης για τις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά και εκείνες του μεσογειακού Νότου, αποτελούν ζητήματα που βρίσκονται στα θεμέλια του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, καθώς η αρνητική οικονομική συγκυρία δημιούργησε τις υποδοχές προς την κατεύθυνση μιας στενότερης οικονομικής, αλλά και πολιτικής, ευρωπαϊκής συνεργασίας. Μια υπόθεση «ιστορικής φαντασίας» θα διατύπωνε, εξάλλου, την προσπάθεια αποφυγής ή άμβλυνσης της εθνικιστικής έξαρσης – που οδήγησε τελικά στη νέα σύγκρουση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου – ως γενεσιουργό αίτιο των πρωτοβουλιών για διευρωπαϊκή συνεργασία.

I. Η συγκυρία: Η κρίση των μεσοπολεμικών δημοκρατιών και η ανάδυση νέων ιδεολογιών

Επιχειρώντας μια “αρχαιολογία” της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης, η συζήτηση θα έπρεπε να περιλάβει, πέρα από τις διαβαθμίσεις του μονομεταλλισμού και τη συγκρότηση του μπλοκ της στερλίνας στη μεσοπολεμική περίοδο, και τις πρώτες εμπειρίες νομισματικής συνεργασίας κατά τον 19ο αιώνα. Εκτός από τους περιορισμούς που επιβάλλει η ίδια η φύση του κειμένου, λόγοι που έχουν να κάνουν περισσότερο με την εξειδίκευση της προβληματικής στον πολιτικό ορίζοντα περιορίζουν το χρονικό όριο της μελέτης στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου. Το εργαστήριο νεωτερικότητας, που συνιστά η μεσοπολεμική περίοδος, αναπαριστά τις ενδογενείς αντιφάσεις στην φαντασιακή ιδέα της Ευρώπης¹ αλλά και σταθμίζει τη δυναμική της. Η μεσοπολεμική ανασφάλεια μπροστά στο φάσμα της οικονομικής κρίσης, όπως και οι ιδεολογικές μεταμορφώσεις της περιόδου, αποτελούν ικανές παραμέτρους για την αποτύπωση μιας πραγματικότητας² μέσω κειμένων

1. Νοούμενης, κατά τον Χόμπσμπάουμ, ως κατασκευής: Βλ. Ε. Χόμπσμπάουμ, «Η παράξενη ιστορία της Ευρώπης», στο: του ιδίου, *Για την Ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 265-277.

2. Για μια βιωματική αφήγηση, χωρίς ωστόσο να χάνει το χαρακτήρα της ιστορικής ανάγνωσης, όσον αφορά την οικονομική κρίση και την ιδεολογική αντιπαράθεση στη μεσοπολεμική Κεντρική Ευρώπη, βλ. Ε. Χόμπσμπάουμ, *Συναρπαστικά χρόνια. Μια ζωή στον 20ο αιώνα*, μτφ. Στ. Μανδηλαρά, Αθήνα, Θεμέλιο, 2003, σ. 64-103.

πολιτικού χαρακτήρα. Ωστόσο, είναι αναγκαίο σε αυτό το σημείο να διευκρινισθεί ότι η πραγμάτευση της διευρωπαϊκής συνεργασίας κατά τη μεσοπολεμική περίοδο δεν εμπίπτει ούτε στην εκ των υστέρων ομοιογενή ανάγνωση της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης, ούτε στην παραδοχή μιας φαντασιακής ευρωπαϊκής ταυτότητας με διαχρονικό περιεχόμενο.

Μια τέτοιου τύπου προσέγγιση θα σήμαινε την ιστοριογραφική εφαρμογή τρεχουσών ιδεολογικών στερεοτύπων, την αναγωγή δηλαδή της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε μια όλο και παλαιότερη ευρωπαϊκή «μυθολογία».³ Αντίθετα, επιδιώκεται η καταγραφή των μεσοπολεμικών ριζωμάτων της ευρωπαϊκής συνεργασίας και της γένεσής τους σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, σε αντιδιαστολή πάντως με αυταρχικά υποδείγματα διακυβέρνησης. Απώτερη επιδίωξη είναι η ανίχνευση των μεσοπολεμικών επιβιώσεων στις πολιτικές λύσεις που προκρίθηκαν μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα παραπάνω ερωτήματα θα διερευνηθούν με άξονα αρχειακό υλικό που εντοπίστηκε στο προσωπικό αρχείο του Αλεξάνδρου Μυλωνά, ο οποίος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο χρημάτισε Υπουργός Γεωργίας σε κυβερνήσεις του Ελ. Βενιζέλου, ενώ από το 1932 διετέλεσε Αρχηγός του Δημοκρατικού Αγροτικού Κόμματος, του ενός δηλαδή «τμήματος» των αγροτιστών. Το Αρχείο Αλεξάνδρου Μυλωνά, που περιλαμβάνει σημαντικά τεκμήρια οικονομικής και αγροτικής ιστορίας, φυλάσσεται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, ενώ καλύπτει την περίοδο από το 1920 έως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, το υλικό που χρησιμοποιείται σε αυτήν εδώ τη μελέτη αφορά πρακτικά συζητήσεων και συνοδευτικό υλικό από τις εργασίες των *Βαλκανικών Συνδιασκέψεων*, καθώς και από τις τακτικές συναντήσεις της διαρκούς Διακοινοβουλευτικής Ευρωπαϊκής Ένωσης [*Union Interparlamentaire*]. Το σύνολο των πολιτικών αυτών διασκέψεων χρονολογείται στη δεκαετία του '30.

Από την πρώτη επεξεργασία των συγκεκριμένων μαρτυριών καταδεικνύεται ότι η κατίσχυση του οικονομικού εθνικισμού δεν πραγματοποιείται χωρίς φιλελεύθερο αντίλογο, ενώ η υπό εξέταση αρχειακή πηγή οδηγεί στη διαπίστωση ότι η πρόσληψη της διευθυνόμενης οικονομίας από τις τρέχουσες ιστορικές αναγνώσεις είναι εν πολλοίς διαμεσολαβημένη: τα τεκμήρια, παράγωγα των πολιτικών ελίτ του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου, καταγράφουν

3. Πρβλ. την κριτική στάση του Γ. Κόκκινου σε αυτού του τύπου τις θεωρήσεις Γ. Κόκκινος, *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, σ. 67-77.

τη μη γραμμικότητα του κοινωνικού χρόνου, καθώς ενσαρκώνουν την ανάγκη επιλογής ανάμεσα στα εναλλακτικά υποδείγματα οικονομικής ανάπτυξης. Όπως το αναμένουμε, η αναζήτηση παρεμβατικών πολιτικών συνοδεύεται από την αγωνία για τη διασφάλιση των ατομικών ελευθεριών, καθώς και με τον προβληματισμό για την πολιτειακή «μετάβαση» που συντελείται κατά τη δεκαετία του '30 σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Είναι ενδεικτικό για τις πολιτικές προεκτάσεις της μεσοπολεμικής διακρατικής συνεργασίας το γεγονός ότι στα παραπάνω διευρωπαϊκά και διαβαλκανικά συλλογικά όργανα μετέχουν από ελληνικής πλευράς οι Αλέξανδρος Παπαναστασίου και Αλέξανδρος Μυλωνάς: Πρόκειται για πολιτικές προσωπικότητες που συνδέθηκαν, μέσω και των ειδικότερων παρεμβάσεών τους στις πολιτικές διαχείρισης του αγροτικού χώρου, με την αναζήτηση του πολιτικού και οικονομικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και ο κύκλος των «Κοινωνιολόγων», άλλωστε, συνέδεσαν την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας με τη μετριοπαθή (μετριοπαθή όχι σε ένταση αλλά σε ποιότητα) κρατική παρέμβαση.

Εξάλλου, η ελληνική παράμετρος υποδεικνύει ότι η ημεδαπή κοινωνική πραγματικότητα ήταν πρόσφορη στη δεξίωση του πολιτικού προβληματισμού που αναπτύχθηκε την ίδια περίοδο στον ευρωπαϊκό χώρο, ενώ η στροφή προς το δυτικό υπόδειγμα ανάπτυξης μοιάζει να υιοθετήθηκε από τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα: η «εκσυγχρονιστική πρόθεση» εκδηλώνεται και μέσω της συμμετοχής στον ευρύτερο προβληματισμό για το κοινό ευρωπαϊκό περιβάλλον.⁴ Εάν ο λόγος είναι ιδεολογία, είναι επίσης και μια μορφή εξουσίας, καθώς αναπαράγει συγκεκριμένα κυρίαρχα πρότυπα.⁵ Η διαπίστωση φαίνεται να έχει ακόμη μεγαλύτερη ισχύ για κείμενα αυτού του τύπου, καθώς αντανakλούν όχι μόνο τις προσλήψεις των πολιτικών ελίτ, αλλά και τη σταδιακή αποσαφήνιση των κρατικών μηχανισμών σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Μία πρώτη ανάγνωση της μεσοπολεμικής κρίσης υπαγορεύει την ανίχνευση των νομισματικών θεσμών, προκειμένου να αναδειχθεί η «φαινομενολογική» παράμετρος της ευρωπαϊκής συνεργασίας: δεν πρέπει εξάλλου

4. Πρβλ. το παράδειγμα της διάχυσης του πολιτικού προβληματισμού μέσα από τη διανοητική όσμωση της μεσοπολεμικής περιόδου, Κ. Μπρέγιαννη, «Μεταφράσεις από το χώρο των κοινωνικών επιστημών στον ελληνικό μεσοπολεμικό τύπο», στο *Ελληνική γλώσσα και ορολογία. Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου*, Αθήνα, ΕΛΟΤ, 1999, σ. 221-232.

5. *Le pouvoir. Mélanges offerts à Georges Burdeau*, Παρίσι, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1977, σ. 82.

να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η νεότερη οικονομική ανάλυση για τα αίτια της Μεγάλης Κρίσης ανέλυσε το φαινόμενο υπό το πρίσμα των διακυμάνσεων του μεσοπολεμικού κανόνα χρυσού συναλλάγματος, συνδέοντας την παγίωση της οικονομικής ύφεσης με τη μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων των κεντρικών τραπεζών.⁶

Τον 20ό αιώνα δεν ίσχυσε ο νομισματικός ορθολογισμός της ελεύθερης μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων σε πολύτιμο νόμισμα, που κατά το 19ο αποτέλεσε όχι μόνο δείκτη υγείας για τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες, αλλά και κομβικό σημείο για την ισορροπία του διεθνούς συστήματος.⁷ Ο Μεγάλος Πόλεμος και τα επεισόδια άρσης της μετατρεψιμότητας είχαν καταστήσει πλέον οικεία τη χρήση τραπεζογραμματίων, σε συναρμογή με τη σταδιακή ενδυνάμωση του θεσμού της κεντρικής τράπεζας. Η οικονομική ύφεση που ακολούθηε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διαθλάται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με κύριες εκφάνσεις της τα έντονα πληθωριστικά φαινόμενα και τη νομισματική αστάθεια.⁸ Η προσπάθεια των ευρωπαϊκών κρατών για επαναφορά στη νομισματική κανονικότητα⁹ συνέπλευσε με την εκ νέου φιλελεύθερη στροφή των δυτικών οικονομιών και οδήγησε στη δημιουργία του μεσοπολεμικού κανόνα χρυσού συναλλάγματος, της έμμεσης δηλαδή σύνδεσης των εθνικών νομισμάτων με τον χρυσό μέσω της σταθερής ισοτιμίας τους με ένα ισχυρό νόμισμα. Παρά το γεγονός ότι οι προσπάθειες αυτές ήταν θνησιγενείς, λόγω των εθνικιστικών ανταγωνισμών αλλά και της αρνητικής οικονομικής συγκυρίας, έχουν ωστόσο μια ιδιαίτερη σημαση, καθώς υποδεικνύουν – όπως ήδη το υπαινιχθήκαμε – την πολυπλοκότητα και τις διαφορετικές αποχρώσεις της ιστορικής συγκυρίας.

Έτσι, την άνοιξη του 1922, η δημιουργία (ουσιαστικά η επαναφορά) από τη Σύνοδο της Γένουας¹⁰ του Gold-Exchange Standard έδωσε μια νέα ονομα-

6. Βλ. B. Bernanke, H. James, «The Gold Standard, deflation, and financial crisis in the Grate Depression: An international comparison», στο: G. Hubbard (διευθ.), *Financial markets and financial crisis*, Σικάγο/Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1991, σ. 33.

7. Σύμφωνα και με τον Κ. Πολάννι, ο διεθνής κανόνας χρυσού συμβόλιζε μια μοναδική οργάνωση της παγκόσμιας αγοράς, που στήριξε, αλλά και εν μέρει διαμόρφωσε, το διεθνές σύστημα ισορροπίας δυνάμεων. Βλ. Κ. Πολάννι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Θεσ/νίκη, Νησίδες, 2001, σ. 9.

8. Βλ. J. K. Galbraith, *Το χρήμα*, ελλ. μτφ., Αθήνα, Παπαζήσης, β΄ εκδ. 1978, σ. 155-165.

9. Για την πρόσληψη της νομισματικής σταθεροποίησης ως μοναδικού θεραπευτικού μέσου της νομισματικής κρίσης που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. πρόχειρα G. Dovime, *La stabilisation*, Παρίσι, éd. Bossard, 1928, σ. 37-43.

10. Η Σύνοδος είχε συγκληθεί με πρωτοβουλία της Γαλλίας και της Μ. Βρετανίας, ενώ σε αυτήν παίρνουν μέρος 34 ευρωπαϊκές χώρες, μεταξύ των οποίων η Γερμανία και η Σοβιετική

σία σε ένα παλαιότερο νομισματικό καθεστώς: επαναπροσδιορίστηκε η χρήση νομίσματος ελεύθερα μετατρέψιμου σε χρυσό, σε σύνδεση πλέον με τη στερλίνα.¹¹ Καθώς η πρακτική ακολουθήθηκε σταδιακά από τα περισσότερα κράτη όχι μόνο σε ευρωπαϊκό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο, τα εθνικά νομίσματα πήραν τη μορφή διεθνών αποθεματικών. Αυτή η ιδιότυπη νομισματική συνεργασία, αλλά και η προσωρινά αποκατεστημένη κανονικότητα της σταθεροποίησης των εθνικών νομισμάτων¹², θα τερματιστεί υπό την επίδραση της κρίσης των αρχών του '30: η βρετανική πρωτεύουσα είχε καταστεί το διεθνές νομισματικό κέντρο μέσω της σύνδεσης των εθνικών νομισμάτων με τη στερλίνα. Έτσι, η διάψευση των αγγλικών προσδοκιών για τη διατήρηση στην αγγλική πρωτεύουσα των διεθνών συναλλαγματικών αποθεματικών και η συνεπαγόμενη υποτίμηση της στερλίνας προκάλεσαν «κρίσεις πανικού» στις ευρωπαϊκές κεντρικές τράπεζες. Άμεσα κινητοποιήθηκαν οι μηχανισμοί προστασίας των εθνικών νομισμάτων.¹³ Γενικά μιλώντας, η κατάρρευση του μεσοπολεμικού κανόνα χρυσού συναλλάγματος σηματοδότησε την αποσύνθεση του παγκόσμιου οικονομικού

Ένωση. Πρώτιστος στόχος της ήταν η ανάκαμψη της διεθνούς οικονομίας μετά τα έντονα πληθωριστικά φαινόμενα που ακολούθησαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλ. C. P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, London, Allen & Unwin, 1987, σ. 334-335.

11. J.-P. Patat, *Histoire de l'Europe monétaire*, Παρίσι, La découverte, 1998, σ. 15.

12. Ο J.-M. Keynes είχε από νωρίς επισημάνει τα μειονεκτήματα της εφαρμογής του χρυσού κανόνα ή του κανόνα χρυσού συναλλάγματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο (δηλαδή της σταθερότητας του νομίσματος), εστιάζοντας την κριτική του στην ανατροπή που επέφερε στη νομισματική κανονικότητα του 19ου αιώνα ο Μεγάλος Πόλεμος και στη συνεπαγόμενη εξάρτηση του διεθνούς νομισματικού συστήματος από την πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών, όσον αφορά τον χρυσό. Βλ. Ο J.-M. Keynes, *La réforme monétaire*, μτφ. P. Franck, Παρίσι, éd. du sagittaire, 1924, σ. 189-202.

13. Για τις ευρωπαϊκές αντιδράσεις μετά την υποτίμηση της στερλίνας, βλ. B. Eichengreen, *Golden fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη, Oxford University Press, 1992, σ. 203. Ωστόσο, η άποψη που κυριαρχούσε μεταξύ των οικονομολόγων του Μεσοπολέμου ήταν ότι η Μεγάλη Κρίση εδράζεται –περισσότερο από νομισματικούς παράγοντες– σε δομικές ανισορροπίες και σε μια σειρά αιτίων που προϋπήρχαν του 1929. Βλ. G. M. Henry, *La crise de 1929*, Παρίσι, A. Colin, 2000, σ. 27-28. Στην Ελλάδα, η μελέτη επίσημων πηγών, όπως είναι οι τραπεζικοί Απολογισμοί, οι συζητήσεις στη Βουλή κλπ., καταδεικνύει ότι οι οικονομολόγοι-φορείς της οικονομικής πολιτικής προσέλαβαν την κρίση υπό την οπτική των διακυμάνσεων του χρυσού κανόνα. Βλ. C. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, προλ. Σπ. Ασδραχά, Lille, Septentrion, 2002, σ. 131-135. Επίσης, για μια πρώτη ερμηνεία των συνθηκών της κρίσης σε ελληνικό κυρίως, αλλά και σε ευρωπαϊκό, πλαίσιο, βλ. Θ. Καλαφάτης, «Νομισματικές διαταραχές και πολιτικές σταθεροποίησης την περίοδο 1920-1930», στο Ζ. Δεμαθάς, Θ. Καλαφάτης, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα, 1880-1930*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 61-70.

συστήματος και, συνεπώς, οδήγησε στον πολιτικό μετασχηματισμό του.¹⁴ Η γενικευμένη κρίση των δεκαετιών '20 και '30 καταδεικνύει στην πραγματικότητα την πολιτική φύση των νομισματικών θεσμών, ιδιαίτερα όταν αυτοί είναι υπερεθνικοί.

Αν κατά τον ιστορικό Pierre Vilar το νομισματικό «δράμα» υποδεικνύει μια γενικότερη οικονομική και κοινωνική κρίση, την οποία προσδιορίζει χρονικά και την τοποθετεί στον χώρο¹⁵, συμπερασματικά σημειώνεται ότι η περίπτωση του μεσοπολέμου αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που ενσαρκώνει τη συγκεκριμένη θεωρητική διατύπωση, καθώς η αποσταθεροποίηση των εθνικών νομισμάτων καταγράφει και τη γενικότερη κοινωνική αποδιάρθρωση. Στις αρχές της ελληνικής δεκαετίας του 1930 η αποσύνδεση του εθνικού νομίσματος από τη στερλίνα μετά την υποτίμηση του βρετανικού νομίσματος, η ελαχιστοποίηση των πληρωμών του εξωτερικού χρέους, ο περιορισμός των εξωτερικών εμπορικών συναλλαγών και η κατά το δυνατόν αντικατάστασή τους από πράξεις εμπορικού συμψηφισμού δεν αποτελούν μόνο μείζονα γεγονότα στην ιστορία της ελληνικής οικονομίας¹⁶, αλλά –πράγμα πολύ σημαντικότερο– εντάσσονται στο γενικότερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Η σταδιακή εξάρτηση της ευρωπαϊκής οικονομίας από τα αμερικανικά κεφάλαια, η οικονομική δυσπραγία της ηττημένης Γερμανίας, αλλά κυρίως η γενικευμένη κρίση του 1929 ανέκοψαν τη φιλελεύθερη στροφή της δεκαετίας του 1920¹⁷ και εισήγαγαν τους όρους του γεωγραφικά διευρυμένου κρατικού παρεμβατισμού.

Η εσωστρέφεια των μεσοπολεμικών ευρωπαϊκών οικονομιών αντανακλά την κρίση της δημοκρατίας, ενώ οι δρόμοι του φασισμού και του ναζισμού σηματοδοτούν την αποσύνθεση των παλαιών ελίτ: της εκκλησίας, του αστισμού, της αριστοκρατίας αλλά και των πολιτικών κομμάτων. Ειδικά στην Ιταλία, με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η κρίση των πολιτικών θεσμών κρυσταλλώνει την αποσάθρωση του υπάρχοντος κοινωνικού ιστού και οδηγεί στην εκφρασμένη αντιπαράθεση –ρήξη στη συνέχεια– με τις νέες

14. Πρβλ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 26-27.

15. P. Vilar, *Or et monnaie dans l'histoire, 1450-1920*, Παρίσι, Flammarion, 1974, σ. 20.

16. Για μια νεότερη διαπραγμάτευση των συνθηκών που οδήγησαν τελικά στην εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού συναλλάγματος από την Ελλάδα τον Απρίλιο του 1932, βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002, σ. 194-242.

17. Για τη στάση των φιλελεύθερων οικονομολόγων την παραμονή της Κρίσης (οι οποίοι προσέλαβαν ως φυσιολογικές τις οικονομικές εξελίξεις), καθώς και για τη θεωρητική στροφή προς τον οικονομικό παρεμβατισμό στις αρχές της δεκαετίας του 1930, βλ. : A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, Παρίσι, Economica, 1984, vol. II, σ. 390-395.

εξωθεσμικές δυνάμεις.¹⁸ Άλλωστε, σύμφωνα με την οπτική της πολιτικής κοινωνιολογίας μεγάλο μέρος των κατώτερων και μεσαίων υπαλληλικών στρωμάτων είδε στην άνοδο της φασιστικής ιδεολογίας την απάντηση στην εφαρμογή υπερβολικά φιλελεύθερων οικονομικών μοντέλων.¹⁹

Εξάλλου, οι σύγχρονες αναγνώσεις του φασισμού από τη σκοπιά των πολιτικών ριζωμάτων, και όχι μόνο της οικονομίας, συνεισφέρουν στη διεπιστημονική προσέγγιση του ζητήματος.²⁰ Παρόλα αυτά, η πρόσληψη της οικονομικής δραστηριότητας μέσα από τις προτεραιότητες και τις κατευθύνσεις που θέτει το Κράτος, όπως και η οριζόντια κοινωνική οργάνωση που αντιπροσωπεύουν οι κορπορατίβες, προσδιορίζουν την αναγωγή της διευθυνόμενης οικονομίας σε ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά του φασιστικού καθεστώτος²¹ και, άρα, προσδιορίζουν επίσης τη φύση του. Σημειώνεται, επομένως, ότι η ανάλυση του μεσοπολεμικού αυταρχισμού δεν μπορεί να πραγματωθεί υπό το πρίσμα αποκλειστικά της επαγγελίας μιας ευρύτερης συμμετοχής στον χώρο του πολιτικού, καθώς η εξάπλωση των καθεστώτων αυτού του τύπου δεν αντανακλά μια συλλογική άρνηση των κοινοβουλευτικών προτύπων.²² Παρά ταύτα, ο λαϊκισμός²³, αποτελώντας ένα χαρακτηριστικό που προσιδιάζει τόσο στα ολοκληρωτικά

18. Για μια συγχρονική κοινωνιολογική ανάλυση της πολιτικής κατάστασης στην Ιταλία κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, βλ. L. Sturgo, *L'Italie et le fascisme*, μτφ. M. Prélôt, Παρίσι, F. Alcan, 1927, σ. 61-107. Είναι δε ενδιαφέρουσα η περιγραφή της ιδεολογικής σύγχυσης που επικρατεί στη χώρα αμέσως πριν την επικράτηση του φασιστικού καθεστώτος [στο ίδιο, σ. 63-64]. Για μια περισσότερο αφηγηματική καταγραφή των συνθηκών επικράτησης του φασισμού, βλ. : Fr. Campo, *Autour du fascisme italien. Réflexions et commentaires sur quelques problèmes de politique contemporaine*, Παρίσι, Plon, 1925, σ. 77-88.

19. L. Boltanski, Eve Chiapello, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Παρίσι, Gallimard, 1999, σ. 24.

20. G. D. Feldman, «The economic origins and dimensions of European fascism», στο H. James, J. Tanner (επιμ.), *Enterprise in the period of fascism in Europe*, Aldershot, Ashgate/European Association of Banking History, 2002, σ. 5-13.

21. Βλ. B. Mussolini, *Le fascisme. Doctrines, institutions*, Παρίσι, Denoël et Steel, γαλ. μτφ., νέα έκδ. 1933, σ. 20 και 45-49. Σύμφωνα με τον ίδιο τον ιταλό δικτάτορα, ο φασισμός αντίκειται στον φιλελευθερισμό, τόσο όσον αφορά τον χώρο του πολιτικού, όσο και του οικονομικού γίγνεσθαι. Από την άλλη πλευρά, η προσδοκία μιας μελλοντικής οικονομικής ευημερίας του έθνους αποτέλεσε για το φασισμό μια από τις συνιστώσες της επεκτατικής εξωτερικής του πολιτικής. Βλ. και D. M. Smith, *Mussolini's Roman Empire*, London/New York, Longman, 1976, σ. 107.

22. Βλ. Κ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 30, Ιουν.-Δεκ. 1999, σ. 186.

23. Για μια πρόχειρη αναφορά σε πρόσφατη διαπραγμάτευση του λαϊκισμού, στην οποία επιχειρείται η αναδρομική μελέτη του φαινομένου, βλ. A. Dorna, «Faut-il avoir peur du populisme?», *Le Monde Diplomatique*, τχ. 596, Νοέμβριος 2003.

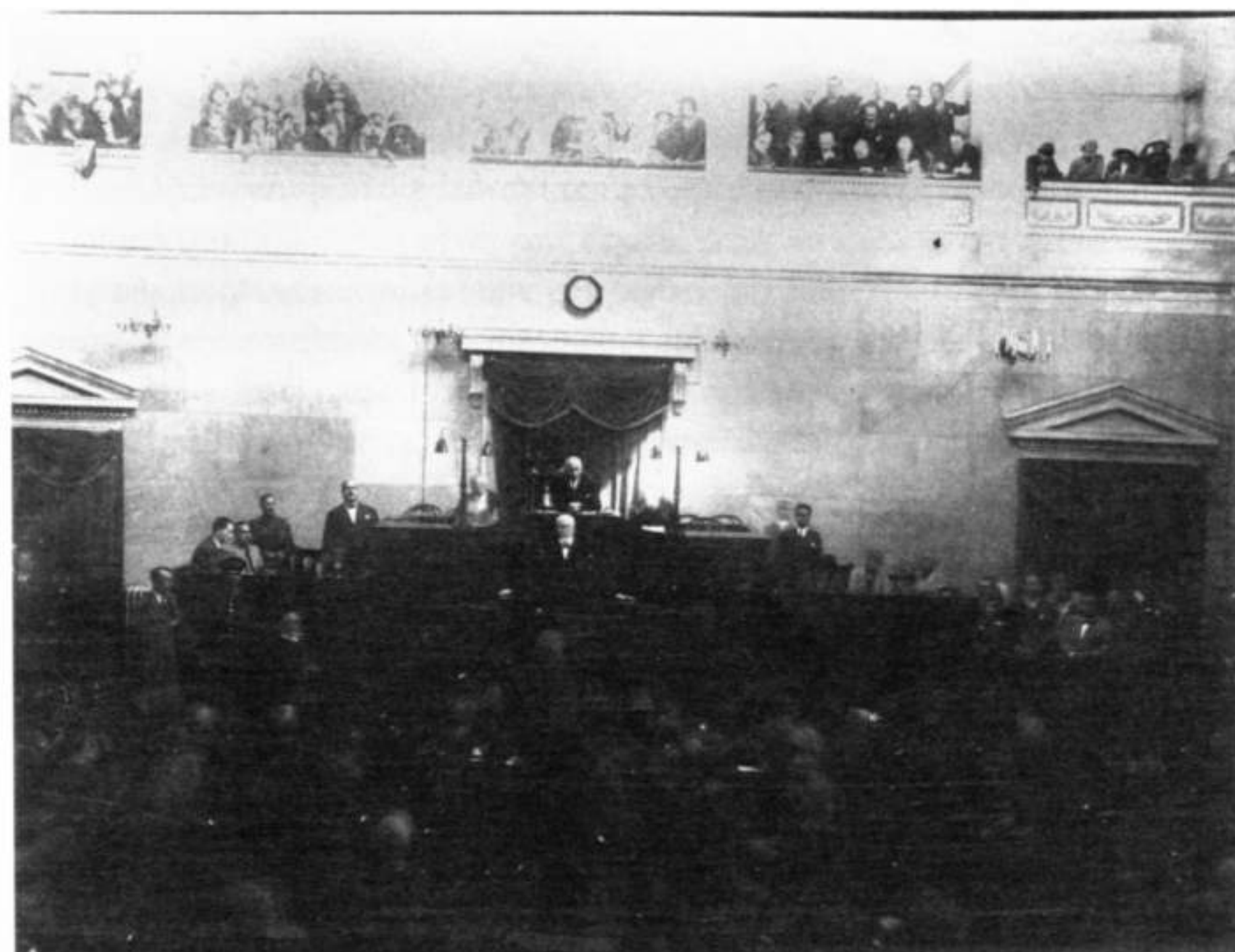
όσο και στα αυταρχικά καθεστώτα, στο πλαίσιο του φασισμού επηρεάζει την ίδια τη μορφή του κράτους μέσω της δημιουργίας κρατικών μηχανισμών κινητοποίησης των μαζών (κορπορατίβες, συνδικάτα κλπ.).²⁴ Παραπέμπει, έτσι, σε μια προσπάθεια προσεταιρισμού των μαζών, μέσω της αναψηλάφησης των λαϊκών προσδοκιών, της ενεργοποίησης τελικά του συναισθήματος ως παράγοντα διαμόρφωσης του πολιτικού ή καλύτερα του εθνικιστικού σκηνικού. Από τη γένεσή του, λοιπόν, ο ολοκληρωτισμός θέλει να υποδηλώσει σε συμβολικό επίπεδο την επιβίωση ενός μαζικού χαρακτήρα.

II. Ευρωπαϊκή συνεργασία και οικονομικά υποδείγματα ανάπτυξης

Πέρα από τις κατά τόπους εκφάνσεις που υποδηλώνουν, ωστόσο, μια γενικευμένη ανισορροπία του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, ο πολιτικός προβληματισμός που αναπτύσσεται σε μια σειρά μεσοπολεμικών διευρωπαϊκών συσκέψεων την παραμονή, αλλά και κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης, απεικάζει τη συγχρονική πρόσληψη της κρίσης από τις ιθύνουσες πολιτικές ομάδες: γενικά μιλώντας, στις συσκέψεις αυτές καταγράφονται ως εξίσου σοβαρές δυνατότητες αντίδρασης στο φάσμα της κρίσης τόσο ο κρατικός παρεμβατισμός και η ενδυνάμωση του κοινωνικού ελέγχου, όσο και το βελτιωμένο φιλελεύθερο πρότυπο. Είναι δε χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα αίτια αλλά και οι επιπτώσεις της γενικευμένης ύφεσης τοποθετήθηκαν από τους πολιτικούς ηγέτες της Ευρώπης –χωρίς πολλή αυτολογοκρισία– στο κοινωνικό επίπεδο. Το δημογραφικό πρόβλημα, η μετανάστευση, η φτώχεια δεν καλύφθηκαν πίσω από τους αριθμούς και τις ποσοτικές αποκλειστικά αποτυπώσεις, ενισχύοντας μια μάλλον κεϋνσιανή ανάγνωση της κρίσης, αλλά και κρυσταλλώνοντας την αντίδραση των ελίτ στο υπό διαμόρφωση πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Θα πρέπει, βέβαια, να επισημανθεί ότι τα συγκεκριμένα ευρωπαϊκά όργανα –δηλαδή οι τακτικές επιτροπές και διασκέψεις της *Union Interparlementaire*, αλλά και οι περιοδικές *Βαλκανικές Συνδιασκέψεις*– αποτέλεσαν ένα είδος πολιτικού ακτιβισμού, για να χρησιμοποιηθεί σημερινή ορολογία αλλά και για να καταδειχθεί ότι ο μεσοπολεμικός *réactionisme* δεν περιορίστηκε στη σφαί-

24. Βλ. Ν. Πουλατζάς, «Σχετικά με τη λαϊκή απήχηση του φασισμού», στο Ν. Πουλατζάς, Ρ. Μίλιμπαντ, Ζ. Π. Φάν, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 159-173.

Αγόρευση Ελευθερίου Βενιζέλου στη Βουλή κατά την κυβερνητική τετραετία 1928-1932.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Πέτρου Πουλίδη

ρα του φασισμού.²⁵ Δεν ήταν, δηλαδή, οι συνδιασκέψεις αυτές θεσμοθετημένα όργανα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής οντότητας, αλλά ημι-θεσμικές δίοδοι επικοινωνίας, με στόχο τη διεύρυνση της ευρωπαϊκής συνεργασίας. Στη συγκρότηση αυτού του διευρωπαϊκού πολιτικού δικτύου σημαντικός είναι προφανώς ο ρόλος των πολιτικών προσώπων, οι επαναλαμβανόμενες συμμετοχές των οποίων προσδιορίζουν και τα σημεία επαφής μεταξύ των δρώντων υποκειμένων σε επίπεδο πολιτικών ιδεών.

Ωστόσο, από τη μεσοπολεμική διευρωπαϊκή ή διαβαλκανική προσέγγιση απορρέουν και περιπτώσεις, στο πλαίσιο των οποίων η έννοια της συνεργασίας προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης κρατικής ιδεολογίας. Για παράδειγμα, η Α΄ Βαλκανική Συνδιάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1930 προβλήθηκε με έμφαση από την Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων²⁶, ενώ αποτέλεσε άσκηση της επίσημης εξωτερικής πολιτικής.

Φυσικά, η προσέγγιση με τα βαλκανικά κράτη –και μάλιστα στο πλαίσιο της διακυβέρνησης της χώρας από τους Φιλελεύθερους– είναι προγενέστερη. Κατά τη Συνδιάσκεψη του Παρισιού μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε πρωτοβουλία για κοινό διάβημα της Ελλάδας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας στις κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας, την 20ή και 27η Νοεμβρίου 1918. Στο κοινό αυτό διάβημα δηλώθηκε η πρόθεση των τριών χωρών για μελλοντική συνεργασία, προκειμένου να προωθήσουν τα συμφέροντά τους.²⁷ Οι ελληνικές προσπάθειες για συμμετοχή στη βαλκανική *Petite Entente* απέτυχαν μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου τον Νοέμβριο του 1920, αλλά και την ατυχή έκβαση της μικρασιατικής εκστρατείας.²⁸

Ωστόσο, ήδη από το 1928, μετά δηλαδή την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης αλλά και ως αποτέλεσμα της επιστροφής στην πρωθυπουργία του Ελευθερίου Βενιζέλου, η προσέγγιση με τα βαλκανικά κράτη αποτέλεσε εκ νέου

25. Για τον εμπνευστή του, όμως, ο φασισμός είναι κυρίως πράξη : «C'est une action animée par une doctrine» [Mussolini, *Le fascisme...*, ό.π., σ. 11].

26. Βλ. τα σχετικά άρθρα στο φιλοβενιζελικό περιοδικό *Εργασία*. Για τους στόχους της βενιζελικής κυβέρνησης όσον αφορά την προώθηση της βαλκανικής συνεργασίας, βλ. Π. Παπαστρατής, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηϊωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1992, σ. 420-421.

27. Βλ. C. J. Ailianos, *Les origines de la Petite Entente et la Grèce. 1918-1921. Une première approche*, Αθήνα, 2007, σ. 9.

28. Ailianos, στο ίδιο.

Υπογραφή Βαλκανικού Συμφώνου στην Ακαδημία Αθηνών.
Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Πέτρου Πουλίδη

επίσημη κρατική πολιτική.²⁹ Όπως δε σημειώνει ο Κ. Δ. Σβολόπουλος: «*Η Ελλάς της Λωζάννης διεκατείχετο από την έμμονον επιθυμίαν να αποκαταστήση δεσμούς φιλίας και συνεργασίας με τας γειτονικάς δυνάμεις, ιδίως την Γιουγκοσλαβίαν και την Τουρκίαν*».³⁰ Φαίνεται πως το κλίμα φιλίας μεταξύ των βαλκανικών χωρών δημιούργησε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα πρόσφορη για τη διατήρηση της ειρήνης στην περιοχή, ενώ η σήμανση των σχέσεών τους ήταν εκτός του πλαισίου μιας βίαιης ή εν δυνάμει βίαιης αντιπαράθεσης. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να αναγνωσθεί και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας: Αν και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο του 1931 δεν εντάσσεται στο περιεχόμενο αυτού του κειμένου, πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική προσέγγισης της Τουρκίας συναρμόζει με την επιδίωξη ενδυνάμωσης της γεωπολιτικής θέσης της Ελλάδας. Βέβαια, οι υποδοχές της πολιτικής αυτής ήταν λιγότερο προφανείς από ό,τι η συνεργασία με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Έτσι, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δικαιολόγησε στο ευρύτερο κοινό τις ιστορικές καταβολές της συνεργασίας αυτής, ανατρέχοντας τόσο στη συγκυρία των ελληνοτουρκικών συγκρούσεων όσο και στις συμμαχίες μεταξύ Βυζαντινών Αυτοκρατόρων και τουρκικών φύλων.³¹

Στη δεδομένη συγκυρία της εκσυγχρονιστικής τετραετίας του Βενιζέλου, δεν είναι ίσως τυχαίο το γεγονός ότι η *Α΄ Βαλκανική Συνδιάσκεψη* του 1930 είχε συγκληθεί στην Αθήνα. Όπως προκύπτει από σειρά άρθρων που δημοσιεύθηκαν στο –φιλικό προς τον χώρο των Φιλελευθέρων– περιοδικό *Εργασία*, η Διάσκεψη προβλήθηκε ως αιχμή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, ενώ διεσπάρη με θέρμη η ιδέα της συνεργασίας με τα βαλκανικά κράτη. Εξάλλου και αργότερα, η ματιά των εξωτερικών παρατηρητών της ελληνικής πολιτικής σκηνής κατέγραψε –μέσω των αρχειακών τεκμηρίων– την έμφαση και τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετώπισε ο ελληνικός πολιτικός κόσμος τις προοπτικές διαβαλκανικής συνεργασίας.³²

29. Βλ. Κ. Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977, μέρος 2^{ον}: «Η ενίσχυσις των φιλικών σχέσεων με τους βαλκανικούς γείτονες».

30. Στο ίδιο, σ. 105.

31. Βλ. Ελ. Βενιζέλος, «Η ελληνοτουρκική εγκάρδιος συνεννόησις», *Εργασία*, 10-10-1931, σ. 1063-1065.

32. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του γάλλου στρατιωτικού ακόλουθου στην Πρεσβεία της Αθήνας. Archives de l'Armée de la Terre, Série: Rapports des Attachés militaires, Fonds: Grèce, D. : Politique Intérieure (1933-1935).

Η πολιτική πρόσληψη των επόμενων *Βαλκανικών Συνδιασκέψεων*, που λαμβάνουν χώρα έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930, έχει εξίσου τα χαρακτηριστικά μιας κυρίαρχης ιδεολογίας. Η οικονομική οργάνωση του ευρωπαϊκού χώρου, μετά την κρίση του 1929, επέβαλε στην Ελλάδα την αναζήτηση συμμαχιών που θα συνέβαλαν στη διεύρυνση του κρατικού πεδίου οικονομικής δραστηριότητας, προοπτική στην οποία εντάσσεται η βενιζελική κυβερνητική στήριξη προς τις πρώτες προσπάθειες διαβαλκανικής συνεργασίας.

Επιστέγασμα της πολιτικής ενίσχυσης της βαλκανικής συνεργασίας κατά τη δεκαετία του 1930 στάθηκε η υπογραφή την 9η Φεβρουαρίου 1934 του Συμφώνου Βαλκανικής Συνεννοήσεως, μεταξύ Ρουμανίας, Γιουγκοσλαβίας, Τουρκίας και Ελλάδος³³, από την Κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος. Βασικοί στόχοι του Συμφώνου ήταν η διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος στα Βαλκάνια, η κατοχύρωση της ειρήνης στην περιοχή και εν γένει ο σεβασμός στις αρχές της διεθνούς νομιμότητας.³⁴ Πέρα από τις διπλωματικές παραμέτρους, αξίζει να επισημανθεί ότι η οικονομική πολιτική των βαλκανικών χωρών στο σύνολό τους στρεφόταν ολοένα και πιο έντονα προς τον προστατευτισμό, σε μια προσπάθεια των κρατών να αντιδράσουν στα φαινόμενα της διεθνούς κρίσης.³⁵ Η προοπτική, επομένως, της μεταξύ τους συνεργασίας αποτελούσε και μια διέξοδο στο κλείσιμο της ευρωπαϊκής οικονομίας.

Τα παράγωγα πολιτικά κείμενα των διαβαλκανικών, αλλά και των ευρωπαϊκών διακρατικών συσκέψεων, στα οποία γίνεται αναφορά, επανατοποθετούν κατά κάποιο τρόπο το παλαιό ερώτημα για την υπερίσχυση των οικονομικών θεωριών στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής.³⁶ Έτσι, η αντιμετώπιση από τις πολιτικές ελίτ των αρνητικών συνθηκών που δημιούργησε η

33. Κ. Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική. Ανέκδοτον Κείμενον του Ελ. Βενιζέλου*, Αθήνα, Εστία, 1974, σ. 18.

34. Βλ. αναλυτικότερα για το Σύμφωνο Βαλκανικής Συνεννοήσεως, Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. 1900-1945*, Αθήνα, Εστία, 2002, σ. 234-245. Βλ. ειδικότερα τις σελίδες 242-245 για την περιορισμένη διπλωματική εμβέλεια του Συμφώνου και την κριτική στάση των αναθεωρητικών Μεγάλων Δυνάμεων (της Ιταλίας και της Γερμανίας) σε αυτό. Εξάλλου, απέναντι στην υπογραφή του Συμφώνου κριτική ήταν η στάση και του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος επισήμαινε ότι μπορούσε να παρασύρει τη χώρα σε ευρύτερες διεθνείς ένοπλες συρράξεις. Βλ. στο ίδιο, σ. 244.

35. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική...*, ό.π., σ. 19.

36. Βλ. σχετικά, R. L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου. Η ζωή, οι καιροί και οι ιδέες των μεγάλων οικονομολόγων*, επιμ. ελλ. έκδ. Θ. Μανιάτης, Αθήνα, Κριτική, 1999, σ. 54-58.

οικονομική κρίση καταγράφει τη μετάβαση από ένα πολιτικό όραμα σε ένα οικονομικό, αλλά καταγράφει επίσης την έγνοια των ιθυνουσών ομάδων για την παραγωγή ενός ιδεολογικά φορτισμένου πολιτικού λόγου, τη φροντίδα τους τελικά για τη μη απαξίωση της πολιτικής. Καθώς ο λόγος είναι για τον μεσοπόλεμο, αξίζει να αναφερθεί η παραδοχή του Κέυνς, ότι οι οικονομικές ιδέες επηρεάζουν τις κοινωνικές εξελίξεις.³⁷ Η απάντηση στο ερώτημα για την πρωτοκαθεδρία ή όχι των οικονομικών προσλήψεων επί των πολιτικών ιδεών δεν ανήκει βεβαίως ούτε στα όρια ούτε στη δικαιοδοσία αυτού του κειμένου: σημειώνεται, ωστόσο, ότι τα αποτυπώματα των πολιτικών διεργασιών αντανακλούν την αποδοχή και τη διάχυση των οικονομικών θεωριών, διάχυση που στην περίπτωση των συγκεκριμένων τεκμηρίων συνάδει με την αναζήτηση δρόμων συνεργασίας ανάμεσα στις άνισα ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες και κοινωνίες.

Θα επιχειρηθεί η επικέντρωση της προβληματικής σε ειδικότερα ζητήματα που αναδεικνύονται από τα εν λόγω τεκμήρια, ξεπερνώντας μια αυθόρμητη μάλλον ανάλυση των οικονομικών αναπαραστάσεων: Οι *Βαλκανικές Συνδιασκέψεις* το 1930, 1931, 1932 και 1933 επεξεργάζονται σε Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι και Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, ένα κοινό υπόδειγμα αγροτικής ανάπτυξης για τις βαλκανικές χώρες³⁸, ενώ στη βαλκανική συνεννόηση προσδίδεται τόσο οικονομική όσο και πολιτική διάσταση.³⁹ Η οικονομική συνεργασία των βαλκανικών κρατών θα πλαισιωθεί, ήδη από τις αρχές του 1930, από μάλλον μη ρεαλιστικές, στο περιβάλλον ενός αρχόμενου οικονομικού εθνικισμού, επιδιώ-

37. Παρατίθεται στο Μ. Ψαλιδόπουλος, *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: Μύθος και πραγματικότητα*, Αθήνα, Κριτική, 1990, 17.

38. Βλ. Ε. Δ. Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και βαλκανική συνεργασία. Τα ελληνικά καπνά στον μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996, σ. 298-301.

39. Βλ. ενδεικτικά, Αλ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα)*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, προλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα, Μπάϋρον, 1957, τ. 2, σ. 668-671. Για ειδικότερες αναφορές στις προοπτικές βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 1, «Rapport présenté par M. D. Santis. De la collaboration économique des Etats Balkaniques», ανάτυπο από τις εργασίες της Α' Βαλκανικής Συνδιάσκεψης, Αθήνα, 5-12 Οκτωβρίου 1930. Και για τη σύγχρονη βιβλιογραφία, όπως αναφαίνεται από τις ήδη αναφερόμενες βιβλιογραφικές πηγές, η νομισματική αστάθεια, το συναλλαγματικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, αλλά και η κρίση του κυριότερου εξαγωγικού προϊόντος, του καπνού, αποτέλεσαν κύριο λόγο για την επιδίωξη της πολιτικής συνεργασίας με τις βαλκανικές χώρες. Βλ. Ε. Πρόντζας, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 19, Δεκέμβριος 1992, σ. 281.

ξεις για συγκρότηση βαλκανικής Ομοσπονδίας ή Ένωσης.⁴⁰ Πρόκειται για την «ιδεαλιστική» περισσότερο διατύπωση μιας μορφής περιφερειακής ανάπτυξης, ο πρωτεργάτης της οποίας, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, την περιγράφει ως υπέρβαση της Κοινωνίας των Εθνών, όντας μια στενότερη συνεργασία των βαλκανικών λαών πλήρως όμως εναρμονισμένη με το κλίμα της ΚτΕ. Παρά τις ρεαλιστικές δυσχέρειες όσον αφορά τη θεσμική της έκφραση,⁴¹ η πρόταση αντανακλά τη στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στις αρχές της δεκαετίας του '30 προς τη συνεργασία με τα βαλκανικά κράτη (συμπεριλαμβανομένης όπως προαναφέρθηκε και της Τουρκίας). Στο γενικότερο αυτό περίγραμμα της επίσημης εξωτερικής πολιτικής, η πρόταση Παπαναστασίου καταγράφει μια εναλλακτική οδό περιφερειακής οικονομικής οργάνωσης, η οποία θα προήγαγε τη θέση της Ελλάδας στη Δυτική Ευρώπη.⁴² Η παραπληρωματική ή καλύτερα η συμπληρωματική της λειτουργία σε σχέση με τους στόχους της επίσημης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής των αρχών της δεκαετίας του 1930 συνεπάγεται την υποστήριξή της από τη βενιζελική κυβέρνηση, όπως και παραπάνω σημειώθηκε.

Λίγο προγενέστερα από τις προσπάθειες βαλκανικής συνεργασίας, από την αρχετυπική μήτρα της ΚτΕ είχε γεννηθεί η ιδέα μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας με πολιτικό περιεχόμενο, την οποία διατύπωσε ο Aristide Briand στα τέλη του 1929. Είναι χαρακτηριστικό –σε σχέση και με τα όσα παραπάνω αναφέρθηκαν– ότι ο Briand προέβαλε την ανάγκη δημιουργίας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας επειδή υπήρχε ο κίνδυνος διασάλευσης της ευρωπαϊκής ειρήνης που προέκυπτε από τη γενικευμένη οικονομική ανισορροπία.⁴³

40. Περισσότερα για τον ρόλο του Αλέξανδρου Παπαναστασίου όσον αφορά τη βαλκανική συνεργασία και το ιδεολογικό περίβλημά της, βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η διαβαλκανική συνεννόηση», στο Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1987, σ. 387-398.

41. Είναι ενδεικτική η παρατήρηση ότι η ιδέα μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας, παρά την ευρύτερη δεξίωσή της, δεν οδήγησε στην πραγμάτευσή της ως αντικείμενο πρακτικής ή εφαρμόσιμης πολιτικής. Βλ. R. J. Kerner, H. N. Howard, *The Balkan Conferences and the Balkan Entente, 1930-1935*, Eastport, Connecticut, Greenwood, 1970 (1^η έκδοση: Berkeley, University of California Press, 1936), σ. 21.

42. Βλ. τις παρατηρήσεις του γάλλου στρατιωτικού ακόλουθου στην Πρεσβεία της Αθήνας, ο οποίος σημειώνει την αδυναμία τελεσφόρησης του σχεδίου για Βαλκανική Ένωση. Archives de l'Armée de la Terre, Série: Rapports des Attachés militaires, Fonds: Grèce, D. : Politique Intérieure.

43. Για περισσότερα στοιχεία αναφορικά με το σχέδιο Briand, βλ. D. Kitsikis, «La Grèce et le projet Briand d'Union Européenne du 1er mai 1930» (ανάτυπο από τη *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, σ. 203-218).

Η πρόταση του Παπαναστασίου δεν αντετίθετο στην ιδέα της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας⁴⁴, μάλιστα την πριμοδότησε. Στην επιχειρηματολογία του έλληνα πολιτικού συγκαταλέχθηκε η αδυναμία της ΚτΕ να μετεξελιχθεί σε παγκόσμιο σύνδεσμο και το βάρος δόθηκε, επομένως, στην πραγμάτωση της ομοσπονδιακής ιδέας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Εξάλλου, αργότερα ο Παπαναστασίου άσκησε κριτική στην ΚτΕ λόγω της πολιτικής κυριαρχίας σε αυτήν των μεγάλων χωρών.⁴⁵ Όπως ο ίδιος δήλωσε στο 27^ο Συνέδριο Ειρήνης⁴⁶ που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1929: [Η Ευρώπη] «είναι περισσότερο κατατεμαχισμένη από κρατικής απόψεως παρά οιονδήποτε άλλο τμήμα της γης, παρουσιάζει τους μεγαλύτερους κινδύνους πολεμικών συρράξεων, ..., και υποφέρει εξαιρετικά από τα δασμολογικά τείχη των Κρατών, τα οποία εμποδίζουν να δημιουργηθεί ευρύτερα αγορά διά τά βιομηχανικά των προϊόντα και κατά συνέπειαν να οργανωθεί η παραγωγή επιστημονικώτερα καί νά ευθηνήνη».⁴⁷ Οι συγκλίνοντες δρόμοι της ευρωπαϊκής μεσοπολεμικής σοσιαλδημοκρατίας λειτούργησαν προδρομικά ως φάσματα μεταπολεμικών λύσεων, αλλά κυρίως στράφηκαν στο να προκαταλάβουν τις αρνητικές συνέπειες του, ορατού πλέον, οικονομικού εθνικισμού.

Σύμφωνα με τον Παπαναστασίου, η ενδεχόμενη αδυναμία πραγμάτωσης της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας επέβαλλε την επιδίωξη σχηματισμού συνδέσμων κατά στενότερα ακόμη γεωγραφικά διαμερίσματα⁴⁸, μέσα στα οποία

44. Μπορεί εδώ να εντοπισθεί μια μετακένωση πολιτικού προτύπου που αφορά τη δημιουργία ομοσπονδιών. Η πρακτική συνάδει με τις ευρύτερες θέσεις του Αλ. Παπαναστασίου, ο οποίος θεωρούσε κατάλληλη «μέθοδο» για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας την υιοθέτηση ξένων, και μάλιστα δυτικοευρωπαϊκών, προτύπων. Πβ. Αλ. Α. Κύρτσης, «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 9, Δεκέμβριος 1988, σ. 340-341. Ανάλογο είναι και το παράδειγμα της αγροτικής πίστης και των συνεταιρισμών, στις προτάσεις για τη θεσμοποίηση των οποίων ο Παπαναστασίου χρησιμοποιεί γαλλικά τεχνικά πρότυπα, αλλά και γερμανικά θεωρητικά υποδείγματα. Βλ. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'Etat...*, ό.π., σ. 117-123.

45. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 3, *Comptes rendus analytiques des séances de la XXXIIe Conférence de l'Union Interparlementaire*, Βουδαπέστη, 3-8 Ιουλίου 1936.

46. Περισσότερα για το θέμα, βλ. R. J. Kerner, H. N. Howard, *The Balkan Conferences...*, ό.π., σ. 25-26.

47. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα...*, ό.π., σ. 645 [εναρκτήριο λόγος στο 27^ο Συνέδριο της Ειρήνης, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1929].

48. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα...*, ό.π., σ. 645 και 668 (α' δημοσίευση: *Μακεδονία*, 1η Ιανουαρίου 1930).

θα εντάσσονταν τα Βαλκάνια και η Τουρκία. Η Βαλκανική Ένωση δεν ήταν ανταγωνιστική της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, την οποία μπορούσε, εξάλλου, να διευκολύνει.⁴⁹ Οι υποδοχές της βαλκανικής «περιφερειακής» πολιτικής μοιάζουν διευρυμένες, όπως αποδεικνύεται από τη διασπορά σχετικών άρθρων στα ελληνικά επιστημονικά και πολιτικά περιοδικά της εποχής. Θα μπορούσε άραγε να αντιπαρατεθεί η οιονεί κοσμοπολίτικη διάσταση της μεσοπολεμικής ελληνικής κοινωνίας με την «επιστροφή στο παρελθόν» που επιχειρήθηκε λίγο αργότερα από τον μεταξικό εθνικισμό;⁵⁰

Περισσότερο απτές, οι πραγματικότητες του αγροτικού χώρου αποτυπώθηκαν στις αποφάσεις, αλλά και στις υποβαλλόμενες προτάσεις,⁵¹ των βαλκανικών Συνδιασκέψεων αναφορικά με τη χάραξη κοινής αγροτικής πολιτικής και την προστασία ορισμένων εμπορευματικών προϊόντων, και δη των καπνών. Σε αυτόν τον άξονα στοιχειοθετούνται ακόμα οι προσπάθειες για τη διαβαλκανική οργάνωση της αγροτικής πίστης, αφανούς επιφανομένου του κρατικού προστατευτισμού.⁵² Έτσι, η πρόταση για οργάνωση ενιαίου Ιδρύματος Διαβαλκανικής Αγροτικής Πίστης, που εντάσσεται στην προβληματική για ευρύτερη συνεργασία των βαλκανικών κρατών, στόχευε στην προώθηση της αύξησης της

49. Στο ίδιο, σ. 646.

50. Για την ιστορική τεκμηρίωση της μοναδικότητας του έθνους, ως στοιχείο του εθνικισμού, βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Κατάρτι, 2019, σ. 201. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να παραβλεφθεί το γεγονός ότι ο μεταξικός εθνικισμός δεν ήταν επεκτατικός, ενώ ο ίδιος ο δικτάτορας ευαγγελίστηκε την πολιτική της καλής γειτονίας τόσο με τις βαλκανικές χώρες όσο και με την Τουρκία. Βλ. για το περιεχόμενο του εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου, Μπρέγαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας»..., ό.π., σ. 178-184. Στους αντίποδες βρίσκεται, όπως και παραπάνω σημειώθηκε, ο επακτατισμός του φασιστικού ιταλικού κράτους. Πβ. G. Zunino, *L'ideologia del fascismo. Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime*, Μπολόνια, Mulino, 1985.

51. Βλ. για παράδειγμα τις σχετικές προτάσεις του Χρ. Ευελπίδη [Chr. Evélpidi, *La coopération des pays balkaniques dans le domaine du crédit agricole*, Αθήνα, Φλάμμα, 1933].

52. Επάλληλα με τις βαλκανικές προσπάθειες, υποβλήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο ευρύτεροι σχεδιασμοί για την οργάνωση της αγροτικής πίστης. Πβ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 1, Έκθεση του πρεσβευτή Π. Μεταξά προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Κοινωνίας των Εθνών σχετικά με τη συμμετοχή του σε προσύσκεψη του Διεθνούς Γεωργικού Ινστιτούτου γύρω από το ζήτημα οργάνωσης διεθνούς Ιδρύματος βραχυπρόθεσμης αγροτικής πίστης, 14-8-31 & Institut International d'agriculture, *Protocole de la réunion convoquée par l'Institut International d'agriculture pour la création de la banque internationale de crédit agricole*, Ρώμη, 12-13 Αυγούστου 1931. Σχέδιο Καταστατικού της Διεθνούς Αγροτικής Τράπεζας.

κυκλοφορίας του χρήματος, με βάση τόσο τη μακροπρόθεσμη όσο και τη βραχυπρόθεσμη αγροτική πίστη.⁵³ Οι βαλκανικές αστικές ελίτ βρέθηκαν αντιμέτωπες με διευρυμένα αγροτικά στρώματα τα οποία έπρεπε να ενσωματωθούν στη διαδικασία εκσυγχρονισμού, ενώ ως μέσο ενσωμάτωσης προκρίθηκε ο εκχρηματισμός του αγροτικού τομέα.⁵⁴ Υπό αυτή την οπτική, η βαρύτητα που δόθηκε από την ελληνική πλευρά στα ζητήματα της διαβαλκανικής αγροτικής ανάπτυξης σηματοδοτεί αφενός την πρόθεση διασφάλισης του πολιτικού/κοινωνικού συστήματος και αφετέρου την προώθηση της βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας.

Σε επίπεδο εθνικής αγροτικής πολιτικής των βαλκανικών κρατών, το ζήτημα της αγροτικής πίστης εντάχθηκε συνολικότερα στην «πολιτική διαπραγμάτευση» των αγροτικών μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1920, ενώ η αύξηση των ποσών που διοχετεύθηκαν στον αγροτικό τομέα με τη μορφή δανείων ακολουθήθηκε από την ποσοτική ανάπτυξη των γεωργικών συνεταιρισμών.⁵⁵ Οι βαλκανικές οικονομίες μετασχηματίστηκαν κάτω από τη σκέπη του κρατικού προστατευτισμού: στην προοπτική ανάπτυξης του αγροτικού χώρου εντάσσεται εξάλλου και η αγρονομική έρευνα που την ίδια περίοδο διενεργήθηκε στο σύνολο σχεδόν των βαλκανικών κρατών από κρατικά στελέχη. Η ελληνική περίπτωση των μεσοπολεμικών μελετών για τις τοπικές αγροτικές κοινωνίες είναι ενδεικτική όσον αφορά την ερευνητική αναζήτηση των οικονομικών και κοινωνικών δρόμων που θα οδηγούσαν στη μετάβαση σε μια εκχρηματισμένη γεωργική οικονομία. Σε αυτό το κλίμα θα πρέπει να ενταχθούν και οι βαλκανικές συσκέψεις, αποτελώντας έκφραση του γενικότερου προβληματισμού για τη μορφή που θα έπρεπε να πάρει ο προστατευτισμός σε διαβαλκανικό επίπεδο.

Ακόμα λιγότερο από τις διαβαλκανικές συσκέψεις, οι εργασίες της *Union Interparlementaire* δεν έχουν γίνει αντικείμενο πραγμάτευσης από την ελληνική ιστοριογραφία. Η Διακοινοβουλευτική Ένωση ιδρύθηκε το 1922 με έδρα τη Γενεύη. Εντάσσεται επομένως στο φιλελεύθερο κλίμα και την αισιοδοξία που δημιουργήθηκε τόσο από το τέλος του Μεγάλου Πολέμου όσο και από τη σύσταση της Κοινωνίας των Εθνών. Συμμετέχουν σε αυτήν τα περισσότερα ευ-

53. Μπ. Αλιβιζάτος, «Διαβαλκανική και εθνική αγροτική πίστις», *Εργασία*, 18-11-1933, σ. 1639-1641.

54. Συγκεκριμένες πληροφορίες για τα ποσά που διατέθηκαν στην αγροτική πίστη από τα βαλκανικά κράτη αντλούνται από τη μελέτη του Μπ. Αλιβιζάτου: «Η εξέλιξις της αγροτικής πίστεως εις τα Βαλκάνια», *Εργασία*, 15 Οκτωβρίου 1933, τχ. 198, 1474-1476.

55. Στο ίδιο.

ρωπαϊκά κράτη αλλά και η Τουρκία και η Αίγυπτος. Η Γερμανία σταματά να εκπροσωπείται μετά το 1933, απουσία που καταγράφει τις ορατές πλέον αντιπαραθέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών και προεικάζει την αποχώρηση της χώρας από την ΚτΕ το επόμενο έτος. Στόχος της *Union Interparlementaire* ήταν (σε μετάφραση από το γαλλικό πρωτότυπο): «να συγκεντρώσει μέλη όλων των κοινοβουλίων, συγκροτημένα σε εθνικές ομάδες με την προοπτική ωστόσο της κοινής δράσης, ώστε να ενεργοποιηθούν από κοινού οι επιμέρους κυβερνήσεις μέσω της διεθνούς οργάνωσης των Κρατών για την ανάπτυξη της δημοκρατίας, της ειρήνης και της συνεργασίας ανάμεσα στα έθνη».⁵⁶ Όπως προαναφέρθηκε, στη δεκαετία του '30 οι διασκέψεις της *Union Interparlementaire*, που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, καταγράφουν τη σύγκρουση ανάμεσα στον προστατευτισμό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό, με τον τρόπο που αυτή κρυσταλλώνεται ιδιαίτερα στις συνεδρίες της Επιτροπής επί οικονομικών και δημοσιονομικών θεμάτων. Εύλογα, ο δρόμος της διευρυμένης κρατικής παρέμβασης υποστηρίχθηκε από τους αντιπροσώπους των λιγότερο ανεπτυγμένων και μάλιστα των βαλκανικών χωρών⁵⁷, ενώ τα προερχόμενα από τις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες μέλη φαίνεται να προκρίνουν μια βελτιωμένη –δηλαδή περισσότερο συγκεντρωτική– εφαρμογή των φιλελεύθερων οικονομικών προτύπων. Η καταγεγραμμένη αντιπαράθεση κατοπτρίζει, επίσης, τη θέση των επιμέρους οικονομιών στην περιφέρεια ή στο κέντρο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ενώ ο προστατευτισμός επιδιώχθηκε να στηρίξει τις βαλκανικές οικονομίες που βάσιζαν το εξαγωγικό τους εμπόριο πρωτίστως στα αγροτικά προϊόντα.

Το σχέδιο Briand για την ευρωπαϊκή ενοποίηση έτυχε ευρύτερης αποδοχής κατά τις συνεδρίες της *Union Interparlementaire*, αλλά η ρεαλιστική ανάγκη λήψης προστατευτικών μέτρων εμπρός στο φάσμα της κρίσης ήταν τελικά επιτακτική. Όπως σημείωνε ο Αλ. Μυλωνάς σε σύσκεψη ειδικού οργάνου της *Union* στη Γενεύη το 1932: «Λόγω της οικονομικής αλληλεξάρτησης των διαφόρων χωρών πρέπει να επιδιωχθεί και κάποια τάξις και ισορροπία εις την μεταξύ αυτών

56. *Union Interparlementaire, Statuts et règlements. Finances-Groupes*, Γενεύη, 1931, σ. 5.

57. Πρβλ. την επιχειρηματολογία του Αλ. Μυλωνά υπέρ της διευθυνόμενης οικονομίας, την οποία σαφώς αντιπαραβάλλει στο καθεστώς ελεύθερων εμπορικών συναλλαγών. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 2, *Union Interparlementaire. Procès-verbaux de la Commission pour l'étude des questions économiques et financières. Sous-commission pour l'étude des questions économiques*, Venise, Séances des 13, 14 et 15 mars 1933.

ανταλλαγήν των προϊόντων και υπηρεσιών». ⁵⁸ Σταδιακά κατίσχυσε η αποδοχή της διευθυνόμενης οικονομίας, ενώ ήδη από το 1936 ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου τόνισε στη Συνδιάσκεψη της Βουδαπέστης τη δραματική ανάγκη αποτροπής ενός νέου πολέμου, ο οποίος θα επέφερε και το τέλος του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η εθνικιστική έξαρση, τόνιζε ο Παπαναστασίου, ωθεί στον υπέρ το δέον εξοπλισμό των Κρατών, ενώ η ευθύνη βαρύνει κυρίως τα μεγάλα έθνη. Ως μέσο αποτροπής της διαφαινόμενης πολεμικής σύγκρουσης προτάθηκε από τον Έλληνα πολιτικό η αναδιοργάνωση της ΚτΕ, η οποία θα μπορούσε να μεσολαβήσει για τη διευθέτηση των διαφορών. ⁵⁹

Όμως, για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου –αλλά και ευρύτερα για τους συμμετέχοντες, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά της 32ης Διάσκεψης της *Union Interparlementaire*, που διεξήχθη το 1936 στη Βουδαπέστη– ήταν αποδεκτή αν όχι επιβεβλημένη η εκχώρηση διευρυμένων εξουσιών στις κεντρικές κυβερνήσεις κατά την περίοδο της κρίσης, αποδοχή που ενσαρκώνει την αποδόμηση του μεσοπολεμικού κοινοβουλευτισμού, σε μια ύστατη ίσως προσπάθειά του να αυτοπροστατευθεί. ⁶⁰ Όσο για τον ίδιο τον Έλληνα πολιτικό, οι απόψεις του στράφηκαν σταδιακά από το φιλελεύθερο πρότυπο σε πιο συγκεντρωτικά υποδείγματα διακυβέρνησης. Τέλος, στην ίδια Διάσκεψη ο Αλέξανδρος Μυλωνάς υποστήριξε την ενίσχυση του κρατικού μηχανισμού, ως αντίδοτο για την κρίση του κοινοβουλευτισμού.

III. Συμπεράσματα

Αυτό είναι το σχηματικό διάγραμμα του προβληματισμού που διέπει τη συνεργασία των μεσοπολεμικών ευρωπαϊκών κρατών, προεικάζοντας (μέσα από τους επαληθευμένους φόβους των πολιτικών ελίτ) τη ρήξη του Β' Παγκοσμίου

58. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 2, *Union Interparlementaire*, *Commission permanente pour l'étude des questions économiques et financières*, Γενεύη, 23 Ιουλίου 1932. Εισήγηση Αλ. Μυλωνά με θέμα: «Le problème démographique et son rôle dans la crise mondiale», ανάτυπο.

59. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 3, *Comptes rendus analytiques des séances de la XXXIIe Conférence de l'Union Interparlementaire*, Βουδαπέστη, 3-8 Ιουλίου 1936.

60. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 3, *Comptes rendus analytiques des séances de la XXXIIe Conférence de l'Union Interparlementaire*, Βουδαπέστη, 3-8 Ιουλίου 1936.

Πολέμου, αλλά και τα θεμέλια του μεταπολεμικού δυτικοευρωπαϊκού μοντέλου με κύριο έρεισμα τη μεικτή οικονομία. Όπως σημειώθηκε και εν είδει εισαγωγικής παρατήρησης, στο πλαίσιο αυτού του κειμένου επιχειρήθηκε η διατύπωση ερωτημάτων. Έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί ότι η συγκριτική προσέγγιση της ιστορίας, πέρα από μεθοδολογική υπόδειξη, μπορεί να αποτελέσει τη δίοδο για μια συνολικότερη επεξεργασία των οικονομικών μηχανισμών και της εξέλιξής τους. Τη σχέση αυτή υπαινίσσεται η πραγμάτευση θεωρητικότερων ερωτημάτων μέσω των αρχειακών τεκμηρίων.

Από την άλλη πλευρά, τα ίδια τα τεκμήρια με τις αποτυπώσεις του μεσοπολεμικού πολιτικού λόγου καταδεικνύουν την πολυσχιδή διάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας και στρέφουν την έρευνα στην ιχνηλάτηση των διαφορετικών δρόμων και των εναλλακτικών επιλογών για την ανάπτυξη των ευρωπαϊκών οικονομιών.

ABSTRACT

CATHERINE BREGIANNI: *Interstate regularities and dominant ideologies in an era of economic nationalism. A contradiction of the European interwar period?*

This paper aims to formulate a research hypothesis concerning the regulation of the economic field during the interwar period. Greek interwar economic policy is understood in the frame of supra national political institutions, but also as a part of the wider ideological atmosphere. The present analysis focuses on the question of an eventual objective of political elites to accept different economic structures in a period of economic nationalism. Thus, the possibilities of political expression concerning the application of either liberal models or directed economy are under examination. In this framework, projects such as the European unification or the Balkan Union are mentioned in order to shed light on the structures leading to the organization of the European and national market. Further more, the potential political intentions about the shaping of a synthetic economic model are examined.

These issues are studied on the basis of archival material of the interwar period concerning European and Balkan cooperation.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΛΛΑΔΑ, ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ:
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, 1928-1932

Εισαγωγή – Η Ελλάδα μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης

Οι τελικές αποφάσεις της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης με τη σύναψη συνθήκης ειρήνης στις 24 Ιουλίου 1923 ανάμεσα στη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ιαπωνία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία από τη μία πλευρά και στην Τουρκία, από την άλλη, έδωσαν λύσεις σε διάφορα προβλήματα (οικονομικά κ.ά.) σχετικά με την αποκατάσταση της ειρήνης, καθόρισαν την εδαφική διαμόρφωση του ελληνικού κράτους και τελικά θα προδιέγραφαν τον ρόλο του στο πλαίσιο μίας νέας διεθνούς πραγματικότητας.¹

Μετά την κρίσιμη καμπή της Συνθήκης του 1923 θα επερχόταν η αναθεώρηση του όλου συστήματος της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Σταθερή βάση θα αποτελέσει έκτοτε η προσήλωση στο καθεστώς των συνθηκών και επιδίωξη της χώρας θα είναι η διαφύλαξη της ανεξαρτησίας της σε συνδυασμό με τη συμμετοχή στο δίκτυο της διεθνούς συνεργασίας.² Η επάνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 θα είναι αποφασιστικής σημασίας, μετά από μία περίοδο αμηχανίας, υποχωρήσεων και οπισθοδρομήσεων των ελληνικών κυβερνήσεων υπό το κράτος περιφερειακών και γε-

1. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 19 κ.ε. και 121 κ.ε. και Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, τ. Α', Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 169.

2. Στο ίδιο, σ. 184 κ.ε.

νικότερων διεθνών πιέσεων, με αποτέλεσμα η χώρα να αναχθεί σε υπολογίσιμο παράγοντα στον ευρύτερο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Η περίοδος 1928-1932 επρόκειτο να αποτελέσει κατ' εξοχήν περίοδο κατά την οποία το ελληνικό κράτος εφάρμοσε με συνέπεια μία συνολική αναπτυξιακή πολιτική. Και μπορεί το 1932 το εκλογικό σώμα να χρέωσε στην κυβέρνηση Βενιζέλου τις συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης, ωστόσο η πολιτική της συνέβαλε καθοριστικά στο να επιτευχθεί μακροπρόθεσμα ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής και μεγαλύτερη οικονομική αυτοτέλεια.³ Ήδη κατά τη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας το 1928 ο Βενιζέλος ανακοίνωνε την πρόθεσή του να αυξήσει την παραγωγική δραστηριότητα και να ενισχύσει τη βιομηχανία της χώρας με την εκτέλεση έργων υποδομής, να βελτιώσει τη δημόσια διοίκηση και να φέρει εις πέρας μεταρρυθμίσεις που θα έκαναν την Ελλάδα «αγνώριστη» στο τέλος της τετραετίας.⁴ Τα παραπάνω παρέπεμπαν στον βασικό στόχο του Κρητικού πολιτικού, δηλαδή την ανασυγκρότηση της Ελλάδας ως κράτους ευρωπαϊκού.⁵

Ο Βενιζέλος θα μειώσει τις υπερβολικές στρατιωτικές δαπάνες (κρατώντας παράλληλα με επιτυχία τον στρατό έξω από την πολιτική),⁶ έχοντας ως στόχο να αξιοποιήσει πλήρως τις δυνατότητες της εθνικής οικονομίας για ανάπτυξη, παραγωγική δραστηριοποίηση και κοινωνική περίθαλψη. Ήταν, εξάλλου, η εποχή που η Ευρώπη ήταν εναντίον της ιδέας του πολέμου και η προοπτική μίας νέας σύρραξης στο ευρύτερο διεθνές πεδίο δεν διαφαινόταν άμεσα, αφού οι πηγές πιθανών κινδύνων, η Γερμανία και η Ρωσία, είχαν είτε συντριβεί είτε περιοριστεί.⁷ Όντας προσηλωμένος στην προσπάθεια ανόρθωσης της χώρας μέσα

3. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Ο μηχανισμός της Οικονομικής Κρίσης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 330 και Θάνος Βερέμης, «Η Εποχή (1900-1936)», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 24.

4. Βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1983, σ. 37 και Ioannis Stefanidis, «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32», στο Paschalis Kitromilides (Editor), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Institute for Neohellenic Research – National Hellenic Research Foundations, Edinburgh University Press 2006, σ. 195.

5. Βλ. Κώστας Κωστής, «Η μεγάλη τετραετία. Το στοίχημα της οικονομίας: αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 333.

6. Βλ. Stefanidis, *ό.π.*, σ. 197.

7. Βλ. Philip Carabott, «The Briand Plan for European Federal Union and Greece», στο Philip Carabott (Ed.), *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship*, Centre

σε κλίμα σταθερότητας, ο Έλληνας πρωθυπουργός θα ενίσχυε με την πολιτική του τη διπλωματική θέση της χώρας, παγιώνοντας την ειρήνη και τη διακρατική συνεργασία.

Εξάλλου, η Ελλάδα δεν είχε πλέον εδαφικές διεκδικήσεις, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και ο Βενιζέλος εργαζόταν συστηματικά για την περαιτέρω εδραίωση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή. Ο Κρητικός πολιτικός πίστευε, μάλιστα, όταν αναλάμβανε την πρωθυπουργία το 1928, ότι η Ευρώπη δεν θα γνώριζε κανέναν πόλεμο μέσα στην επόμενη δεκαετία, πεποίθηση η οποία επιβεβαιώθηκε οριακά.⁸ Πάντως, όταν το 1932 οι συνθήκες άλλαξαν με την άνοδο της χιτλερικής Γερμανίας και τη γερmano-ιταλική προσέγγιση, ο Βενιζέλος είχε ήδη χάσει την εξουσία και τρία χρόνια αργότερα, το 1935, θα αποσυρόταν οριστικά από την πολιτική.

Η εξωτερική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου 1928-1932

Όπως αναφέρθηκε, η πολιτική του Βενιζέλου καθ' όλη τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του την περίοδο 1928-32 βασίστηκε στην ενεργό συμμετοχή της Ελλάδας σε διαδικασίες με στόχο τη σταθεροποίηση της ευρωπαϊκής ειρήνης και συνεργασίας – με την ιδιαίτερα σημαντική προσωπική συμβολή του ιδίου. Απτή απόδειξη θα αποτελέσει η ανεπιφύλακτα θετική απάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού (μία από τις τέσσερις ή πέντε σε σύνολο είκοσι επτά) στο υπόμνημα της 1ης Μαΐου 1930 του Γάλλου υπουργού των Εξωτερικών, Aristide Briand, που πρότεινε τη σύσταση Ομοσπονδίας των Ευρωπαϊκών Κρατών.

Η στάση του αυτή δεν αποτελεί εκδήλωση μεμονωμένη ή τυχαία. Στα Πανερωπαϊκά Συνέδρια του 1926 στη Βιέννη και του 1930 στο Βερολίνο, ο Βενιζέλος –προσηλωμένος στο καθεστώς της ειρήνης και στους κανόνες της διεθνούς νομιμότητας– είχε ταχθεί στο πλευρό των πρώτων Ευρωπαϊστών και είχε εκφράσει την επιθυμία του για ευόδωση των σκοπών της Πανευρωπαϊκής Ένωσης. Η τοποθέτηση του Έλληνα πρωθυπουργού απέναντι στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης και η θετική αντίδρασή του απέναντι στο σχέδιο Μπριάν βασιζόταν στην αποτίμηση των ζωτικών συμφερόντων της Ελλάδας (πολιτική σταθερότη-

for Hellenic Studies, King's College London 1995, σ. 55 και Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σ. 208.

8. Στο ίδιο.

τα, εδαφική ασφάλεια και οικονομική ανάπτυξη) και βέβαια εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο των ιδεολογικών του προσανατολισμών.⁹

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920 οι σχέσεις της Ελλάδας με τις τέσσερις γειτονικές της χώρες (Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Τουρκία, Αλβανία) βρίσκονταν σε κατάσταση έντασης, αλλά και οι σχέσεις της με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία ήταν σε κρίσιμη καμπή, αφού οι τελευταίες δεν την έβλεπαν ως υπολογίσιμο παράγοντα, περιοριζόμενες σε συστάσεις για προώθηση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης και τακτοποίησης των διαφορών με τη Γιουγκοσλαβία.¹⁰ Η ελληνική εξωτερική πολιτική βρισκόταν σε σταυροδρόμι και ο Βενιζέλος θα αναλάμβανε να φέρει εις πέρας τον επαναπροσδιορισμό της. Η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας το καλοκαίρι του έτους αυτού θα επιβεβαίωνε –σε καιρό ειρήνης πλέον– τη διπλωματική του δεινότητα.¹¹

Ήδη κατά τη διάρκεια του προεκλογικού του αγώνα προανήγγειλε τις βασικές του θέσεις στην εξωτερική πολιτική: αναγνώριση του status quo, αυστηρή τήρηση των αρχών και σκοπών της Κοινωνίας των Εθνών, ειρηνική επίλυση των διαφορών και οικοδόμηση φιλικών σχέσεων με τα γειτονικά κράτη –συμπεριλαμβανομένων και παλαιότερων εχθρών, όπως η Βουλγαρία και η Τουρκία– και τέλος δημιουργία καλών σχέσεων με την Ιταλία, αναγνωρίζοντάς την ως ισχυρό γείτονα και καθιστώντας την ίση με τις άλλοτε προστάτιδες δυνάμεις της Ελλάδας, Μεγάλη Βρετανία και Γαλλία.¹²

Με την ανάληψη των καθηκόντων του το καλοκαίρι του 1928 ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα επεδίωκε τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων της Ελλάδας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις μέσα από μία έντονη διπλωματική δραστηριότητα, προκειμένου να αποκαταστήσει τη διαπραγματευτική ισχύ και τα γενικότερα διεθνή συμφέροντα της χώρας. Το αποτέλεσμα της πολιτικής του ήταν να ενισχυθεί σημαντικά η θέση της Ελλάδας διεθνώς μέσα στους πρώτους μήνες της πρωθυπουργίας του.

Πρώτος καρπός της έντονης διπλωματικής του προσπάθειας θα είναι η υπογραφή, στις 23 Σεπτεμβρίου 1928 στη Ρώμη, ελληνοϊταλικής συνθήκης «φιλίας,

9. Βλ. Σβολόπουλος: *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, ό.π., σ. 230-231, Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, ό.π., σ. 220 κ.ε., Carabott, ό.π., σ. 60 κ.ε. και Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου στο Βερολίνο, 1 Οκτωβρίου 1929, στο ΡΑ ΑΑ, R 72616.

10. Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1955, τ. Β', σ. 50 κ.ε.

11. Βλ. Stefanidis, ό.π., σ. 217.

12. Βλ. Δαφνής, ό.π., τ. Α', σ. 390.

συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού», η οποία κατέγραφε την κοινή επιθυμία για συνεργασία στον πολιτικό και οικονομικό τομέα και την προσήλωση στις αρχές του Συμφώνου της Κ.τ.Ε. Ταυτόχρονα, ο Έλληνας πρωθυπουργός διατηρούσε τη διπλωματική ανεξαρτησία της χώρας του, χωρίς να αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις μίας συμμαχίας με την Ιταλία, παρ' ότι η τελευταία το επιθυμούσε, εξασφαλίζοντας παράλληλα την άγραφη εγγύηση για την ακεραιότητα της Θεσσαλονίκης.¹³ Ιδιαίτερα στην περίπτωση της προσέγγισης με την Ιταλία, ο Βενιζέλος έδρασε ως *Realpolitiker* με γνώμονα τα συμφέροντα της πατρίδας του και παρά την αντιπάθειά του στο φασιστικό καθεστώς, το οποίο όχι μόνον του επεφύλαξε εξαιρετική υποδοχή, αλλά και του απένειμε το ανώτατο ιταλικό παράσημο.¹⁴

Ο Βενιζέλος φρόντισε με την ανοιχτή διπλωματία του να εξασφαλίσει από την πλευρά της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας την αποδοχή των ενεργειών του σχετικά με την αποκατάσταση σχέσεων με την Ιταλία.¹⁵ Η μετάβασή του και στις δύο χώρες –αλλά και στη Γιουγκοσλαβία– μετά το «άνοιγμα» στη Ρώμη, θα συντελούσε στην αποφυγή παρεξηγήσεων προς την πολιτική του. Ήθελε να δείξει ότι είχε φιλειρηνικές προθέσεις, υπεδείκνυε όμως με τρόπο και αποφεύγοντας να εξοργίσει το Παρίσι και το Βελιγράδι, ότι ήταν σε θέση πλέον να ανατρέψει την ισορροπία στη Βαλκανική υπέρ του Μουσολίνι.¹⁶

Κάνοντας σαφές ότι η Ελλάδα ήθελε φιλικές σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία –πρόθεση στην οποία και εκείνη ανταποκρίθηκε θετικά, αλλά και η Γαλλία, η οποία ως σύμμαχός της πίεζε την Ελλάδα να δεχθεί τις γιουγκοσλαβικές αξιώ-

13. Με το Σύμφωνο η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση να απαγορεύσει τη διέλευση πολεμικού υλικού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, προοριζομένου για τη Γιουγκοσλαβία σε περίπτωση πολέμου αυτής με την Ιταλία. (Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, τ. Β', σ. 53).

14. Στο ίδιο, σ. 52.

15. Σε επιστολή προς τη σύζυγό του, στις 27 Αυγούστου 1928, ο Βενιζέλος έγραφε: «Εις το Παρίσι δεν θα είναι πολύ ευχαριστημένοι, αλλά έλαβα όλα τα αναγκαία μέτρα ώστε η φιλία μας με την Ιταλία να μην έχει καμμία αιχμήν εναντίον κανενός άλλου. Και ιδιαιτέρως ούτε κατά της Αγγλίας, ούτε κατά της Γαλλίας, ούτε κατά της Γιουγκοσλαβίας. Εν πάση περιπτώσει θα κάμω την πολιτικήν που συμφέρει την Ελλάδα και όχι την πολιτικήν που αρέσει εις τους άλλους». Ανάλογη επιστολή απέστειλε και στον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο στα μέσα Σεπτεμβρίου (Στο ίδιο, σ. 51 κ.ε.).

16. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Επιστημονικά δημοσιεύματα Ινστιτούτου Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων, Θεσσαλονίκη, 1977· Stefanidis, *ό.π.*, σ. 218 και Ευάνθης Χατζηβασιλείου: «Η μεγάλη τετραετία. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 311 κ.ε.

σεις—¹⁷ ο Βενιζέλος κατάφερνε ταυτόχρονα να επιβάλει τους όρους του σχετικά με τα ελληνικά δικαιώματα στη Θεσσαλονίκη και τη δυνατότητα πολεμικού ανεφοδιασμού της Γιουγκοσλαβίας μέσω αυτής. Η αποκατάσταση της διαπραγματευτικής ισχύος της Ελλάδας επιβεβαιώθηκε θεαματικά και με την υπογραφή διμερούς προκαταρκτικής συμφωνίας στο Βελιγράδι, στις 11 Οκτωβρίου 1928.¹⁸

Με τη σύσφιγξη των δεσμών με την Ιταλία, αλλά και τη σχεδόν ταυτόχρονη εξομάλυνση των σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία και ασφαλώς με την αναθέρμανση των σχέσεων με τη Γαλλία και την παγίωση των σχέσεων με τη Βρετανία διευρύνονταν σημαντικά οι προοπτικές της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας. Ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε επιτύχει να αλλάξει ριζικά μέσα σε λίγους μήνες τη διπλωματική θέση της χώρας.

Οι θετικές επιπτώσεις της εφαρμογής της νέας αυτής πολιτικής θα αποτυπώνονταν τόσο στη διεύρυνση συνεργασίας στο ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο, όσο και στη δυνατότητα εξουδετέρωσης πιέσεων από γειτονικά κράτη. Ιδιαίτερα στο βαλκανικό περιβάλλον θα γινόταν αισθητή η βελτίωση της διπλωματικής σχέσης της Ελλάδας όχι μόνον με την προσέγγιση της Γιουγκοσλαβίας, που αναφέρθηκε παραπάνω, αλλά και με την προώθηση διαλόγου με την Τουρκία.¹⁹ Σε σχέση μάλιστα με την τελευταία, με την οποία στις 10 Ιουνίου 1930 υπεγράφη η Σύμβαση της Άγκυρας και στις 30 Οκτωβρίου του ίδιου έτους τρία ελληνοτουρκικά σύμφωνα, ο Βενιζέλος κινήθηκε επίσης στη βάση της Realpolitik, όντας έτοιμος να κάνει υποχωρήσεις (όπως στο θέμα των περιουσιών των προσφύγων, ή σε αυτό της διατήρησης ναυτικής υπεροπλίας), προκειμένου να προωθήσει την ανασυγκρότηση της Ελλάδας σε περιβάλλον ασφαλείας.²⁰

Γενικά, κύριος στόχος του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν να συνεχίσει το αναπτυξιακό του πρόγραμμα, έχοντας με την επιτυχή διπλωματία του εξασφαλίσει τη χώρα από κάθε πιθανή πηγή εξωτερικού κινδύνου. Στην κατεύθυνση αυτή, τα προαναφερθέντα Σύμφωνα με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία και ασφαλώς

17. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 51 και 57 κ.ε.

18. Βλ. Σβολόπουλος: *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, *ό.π.*, σ. 131 και 135 κ.ε.

19. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, σ. 213 κ.ε. και Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 73 κ.ε.

20. Βλ. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 316 κ.ε. και Δαφνής, *ό.π.*, σ. 63 κ.ε.

η προσέγγιση με την Τουρκία –η οποία αποτελούσε τη σοβαρότερη απειλή για την Ελλάδα– εξάλειψαν τον κίνδυνο σύγκρουσης για το άμεσο μέλλον. Μάλιστα η ελληνοτουρκική προσέγγιση υπήρξε παράγοντας αποφασιστικής σημασίας για την αποκατάσταση της σταθερότητας και την παγίωση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής.²¹

Το παρελθόν των σχέσεων Ελλάδας-Γερμανίας και οι νέες προοπτικές για ελληνογερμανική προσέγγιση στη δεκαετία του 1920.

Οπωσδήποτε, η ευρωπαϊκή πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου κατά τη διάρκεια της «τετραετίας» είχε συνολικό χαρακτήρα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός χάραξε, πράγματι, μία νέα πολιτική προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, η οποία ανταποκρινόταν και στις ανάγκες της ελληνικής ασφάλειας· παράλληλα όμως, σε μία εποχή κατά την οποία έβλεπε θετικά τις ιδέες για ευρωπαϊκή ενοποίηση, δεν θα αγνοήσει τον γερμανικό παράγοντα.

Οι ελληνογερμανικές σχέσεις στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχαν εξελιχθεί στο πλαίσιο που διαμόρφωσε αφενός ο ιμπεριαλιστικός ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων, στον οποίο συμμετείχε η Γερμανία και αφετέρου μία επεκτατική φάση εθνικής ολοκλήρωσης, στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα, όπως και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη.

Την περίοδο εκείνη για τη γερμανική διείσδυση στην Ελλάδα καθοριστικό ρόλο έπαιζαν τα πολιτικά κίνητρα, τα οποία βέβαια συνδυάζονταν με τα οικονομικά. Πιο συγκεκριμένα, από τη μία ο βασιλιάς Κωνσταντίνος για πολιτικούς λόγους προωθούσε τη γερμανική επιρροή στη χώρα και από την άλλη επιχειρηματικοί κύκλοι και κάποια έντυπα της εποχής, έχοντας μάλλον οικονομικά κίνητρα, υποστήριζαν σθεναρά τις θέσεις και τα συμφέροντα στην Ελλάδα της γερμανικής βιομηχανίας και κυρίως της μεγαλοβιομηχανίας Κρουπ.²²

Μάλιστα, τότε η γερμανική ηγεσία επεδίωκε να έχει καλές σχέσεις και με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και για τον λόγο αυτόν παρότρυνε τον Κωνσταντί-

21. Βλ. Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – 12 Μελετήματα*, ό.π., σ. 126 και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια 1928-1931*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1999.

22. Βλ. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 229 κ.ε.

νο να συνδεθεί πολιτικά μαζί του²³, γεγονός που δείχνει ότι αναγνώριζε τον καθοριστικό ρόλο τον οποίο επρόκειτο να παίξει ο Βενιζέλος και επιπλέον υποδηλώνει το πόσο υπολόγιζε η Γερμανία τον ελληνικό παράγοντα.

Μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η γερμανική πλευρά, όπως και οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις, προσπαθούσε να υπερκερασθούν οι ελληνοτουρκικές αντιθέσεις, επιχειρώντας να επηρεάσει την Ελλάδα υπέρ μίας φιλικής πολιτικής προς την οθωμανική πλευρά, γεγονός που δεν την εμπόδιζε, ωστόσο, σε ώρες κρίσης μεταξύ των δύο γειτόνων, να κλείνει κατά κανόνα προς την Τουρκία. Πάντως, η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων σχετικά με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν αντιφατική, αφού παρ' ότι ήθελαν ειρηνική επίλυση των διαφορών, ταυτόχρονα πίεζαν για πωλήσεις εξοπλισμών και στις δύο χώρες.

Στην κατεύθυνση αυτή το 1914 η Γερμανία προσπάθησε χωρίς μεγάλη επιτυχία να ανατρέψει τη μονοπωλιακή κυριαρχία στην Ελλάδα της βιομηχανίας των Δυνάμεων της Αντάντ και κυρίως της Γαλλίας, την ώρα μάλιστα που αυξάνονταν και για τη χώρα (όπως και στην Τουρκία) οι ρυθμοί στρατιωτικών εξοπλισμών.²⁴ Πάντως, η άρνηση της Ελλάδας να ενταχθεί στις Κεντρικές Δυνάμεις το καλοκαίρι του 1914 δεν θα σήμαινε και οριστική αποτυχία της γερμανικής πολιτικής στη χώρα, αφού η συνεργασία της γερμανικής ηγεσίας με τον Κωνσταντίνο συνεχίστηκε και μετά την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου.²⁵

Στη δεκαετία του 1920, η Ελλάδα, χώρα γεωργική με ασθενή βιομηχανική παραγωγή, έκανε εξαγωγές γεωργικών προϊόντων και πρώτων υλών και εισαγωγές έτοιμων βιομηχανικών και επισιτιστικών αγαθών. Το εξωτερικό της εμπόριο αναπτυσσόταν κατά κύριο λόγο με χώρες βιομηχανικές και

23. Στο ίδιο, σ. 233.

24. Ο γαλλογερμανικός ανταγωνισμός συμφερόντων στην ελληνική οικονομία είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα. Πριν τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο στα τέλη του 19ου αιώνα χρηματοδότες της Ελλάδας ήταν οι δύο βασικές προστάτιδες δυνάμεις, Μ. Βρετανία και Γαλλία. Με την επιβολή του Ελέγχου επιβλήθηκε και η Γερμανία ως προστάτιδα δύναμη με σημαντικό ρόλο. Από τότε και μετά παρατηρείται επέκταση της γερμανικής δραστηριότητας προς την Αυστροουγγαρία, τη Ρωσία, τα Βαλκάνια και την Τουρκία. Η γερμανική διείσδυση αμφισβητούσε κατά κύριο λόγο τη γαλλική ηγεμονία. Στην Ελλάδα, το πρώτο μεγάλο επεισόδιο αυτής της αντιπαράθεσης ήταν η ίδρυση της Τράπεζας Ανατολής το 1904. (Βλ. Βάσιας Τσοκόπουλος, «Ξένο Κεφάλαιο και Ελληνικές Τράπεζες 1898-1929», στο *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Εκδόσεις Παπαζήση - Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, Αθήνα 1988, σ. 132 κ.ε. και γενικά A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, London 1977.)

25. Βλ. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, ό.π., σ. 235 κ.ε.

κατά δεύτερο με χώρες γεωργικές, και στο πλαίσιο αυτό η Γερμανία βρισκόταν κατά σειρά σπουδαιότητας στη δεύτερη θέση μετά τη Μ. Βρετανία και πριν τις ΗΠΑ, την Ιταλία και τη Γαλλία.²⁶

Ασφαλώς, το ύψος των εμπορικών συναλλαγών δεν συμβάδιζε υποχρεωτικά με τη στενότητα των πολιτικών δεσμών και σίγουρα κάτω από τις ειδικές συνθήκες της εποχής οι συναλλαγές αυτές από μόνες τους δεν αρκούσαν για να φέρουν την πολιτική προσέγγιση. Ωστόσο, δεν ήταν τυχαίο, ότι μετά την παύση των εχθροπραξιών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1918 και στα αμέσως επόμενα χρόνια οι διμερείς εμπορικές συναλλαγές ενισχύθηκαν και από την Ελλάδα και από τη Γερμανία.²⁷

Και αυτό συνέβαινε, σύμφωνα με εκθέσεις της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα στις αρχές της δεκαετίας του '20, χωρίς τα πραγματικά αρκετά υψηλά νούμερα των συναλλαγών να καταγράφονται από τις ελληνικές υπηρεσίες εμπορίου και στατιστικών για ευνόητους βέβαια λόγους, αφού τόσο η επιθυμία ελληνικών κύκλων, όσο και το γερμανικό συμφέρον υποδείκνυαν τη μη ευρεία διάδοση της αύξησης της γερμανικής συμμετοχής στις ελληνικές εισαγωγές, γεγονός που θα τραβούσε και την προσοχή άλλων χωρών.²⁸

Οι γερμανικές εκθέσεις των αρχών της δεκαετίας του '20 δεν παρέλειπαν να επισημαίνουν, ότι τα γερμανικά προϊόντα –ιδιαίτερα αγροτικά μηχανήματα, εργαλεία κλπ.– έχαιραν της εκτίμησης των Ελλήνων εμπόρων-καταναλωτών, παρά τις όποιες δυσκολίες που προέκυπταν λόγω του περιορισμού των πιστώσεων από γερμανικής πλευράς. Σύμφωνα με έκθεση της γερμανικής αντιπροσωπίας στα τέλη του 1923, ο Βρετανός εμπορικός ακόλουθος κατέγραφε την αυξητική τάση των ελληνογερμανικών εμπορικών συναλλαγών και θεωρούσε τη Γερμανία μεταξύ των κυριότερων ανταγωνιστών της χώρας του. Η θέση μάλιστα της ανταγωνίστριας Γερμανίας θα βελτιωνόταν ακόμη περισσότερο με την αποκατάσταση από μέρους της των εμπορικών θαλάσσιων οδών.²⁹

Με το πέρασμα των ετών η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα πρότεινε στη γερμανική κυβέρνηση την αύξηση απευθείας (και όχι μέσω της Μεγάλης

26. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, ό.π., σ. 195.

27. Βλ. Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 2 Ιουνίου 1923, στο PA AA, R 88999.

28. Βλ. Εκθέσεις της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, της 20ής Ιουλίου 1921, της 22ας Αυγούστου 1921, της 8ης Νοεμβρίου 1921 και της 31ης Δεκεμβρίου 1921, στο PA AA, R 88999.

29. Βλ. Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, της 15ης Δεκεμβρίου 1923, στο PA AA, R 88999.

Βρετανίας) εισαγωγών ελληνικών προϊόντων (σταφίδας και καπνού), πράξη την οποία, όπως αναφέρει, θα εκτιμούσαν ιδιαιτέρως ελληνικοί κύκλοι.³⁰ Στο μεταξύ, τον Μάιο του 1926 επί δικτατορίας Παγκάλου, είχε υπογραφεί σύμβαση εγκατάστασης τηλεφωνικού δικτύου με την Εταιρεία Τηλεφωνικών και Ηλεκτρικών Έργων Αμβέρσας (*The New Antwerp Telephone and Electrical Works*), η πλειοψηφία των μετοχών της οποίας περιήλθε με τη διαμεσολάβηση του Πρόδρομου Μποδοσάκη Αθανασιάδη στη γερμανική εταιρεία Siemens & Halske A.G., η οποία, παρά την ακύρωση της σύμβασης μετά την ανατροπή Παγκάλου, θα διεκδικήσει τα επόμενα χρόνια –και θα επιτύχει το Φεβρουάριο του 1930, επί κυβερνήσεως Βενιζέλου– τον έλεγχο του ελληνικού τηλεπικοινωνιακού δικτύου.³¹

Αλλά και το διμερές εμπόριο θα εξελισσόταν ακόμα πιο ικανοποιητικά μετά την ελληνογερμανική εμπορική συμφωνία, που υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1928, τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιουλίου 1928 και ενισχύθηκε με συμπληρωματική συμφωνία το 1929, λίγους μήνες πριν την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στο Βερολίνο.³²

Πάντως, είναι σαφές ότι μέχρι το 1928-29 οι επαφές με τη Γερμανία, η οποία μεταπολεμικά ήταν αναδιπλωμένη στις κρίσιμες εσωτερικές της υποθέσεις, δεν ξεπερνούσαν ουσιαστικά το πλαίσιο των εμπορικών-οικονομικών ανταλλαγών με κάποια, ωστόσο, τάση ενίσχυσής τους.

Οι σχέσεις με τη Γερμανία κατά την τελευταία διακυβέρνηση Βενιζέλου

Μπορεί, λοιπόν, στη δεκαετία του 1920 η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και σε κάποιο βαθμό η Ιταλία να έπαιζαν ουσιαστικά τον ρόλο των θεωρούμενων μεγάλων δυνάμεων –αφού οι Ηνωμένες Πολιτείες, παρ' ότι η ισχυρότερη δύναμη, τηρούσαν απόσταση από το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και βέβαια η Ρωσία και η Γερμανία δεν περιλαμβάνονταν πλέον στην ομάδα των «Μεγάλων»– ωστόσο, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν θα αγνοήσει στον διπλωματικό του σχεδιασμό την τελευταία, επισκεπτόμενος μάλιστα το Βερολίνο το φθινόπωρο του 1929.

30. Βλ. Υπόμνημα του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 3 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R72616.

31. Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, Ίδρυμα Μποδοσάκης, Αθήνα 2005, σ. 103 κ.ε.

32. Βλ. Γερμανική έκθεση κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

Για τον Βενιζέλο, η Γερμανία, παρ' ότι ηττημένη από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, εξακολουθεί να θεωρείται σημαντική δύναμη. Λίγους μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του τον Νοέμβριο του 1928 έλεγε στον επικεφαλής της γερμανικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα: «Δίνω μεγάλη σημασία στο να γνωρίζετε, ότι θαυμάζω ιδιαίτερα τη σημερινή Γερμανία και αισθάνομαι ειλικρινή συμπάθεια για τη χώρα σας. Έκανα τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας, διότι η Ελλάδα δεν είχε τότε άλλη επιλογή και γιατί υπό τις τότε συνθήκες δεν μπορούσα να πράξω διαφορετικά. Σήμερα επιθυμώ ειλικρινά να καλλιεργήσω με τη Γερμανία τις κατά το δυνατόν πιο φιλικές σχέσεις.»³³ Ο Γερμανός διπλωμάτης έκλεινε το υπόμνημά του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο επισημαίνοντας ότι, χωρίς ο ίδιος να υπερεκτιμά τις δηλώσεις αυτές του Έλληνα πρωθυπουργού, θεωρούσε σκόπιμο να ληφθούν σοβαρά υπόψη.

Στο σημείο αυτό πρέπει, εξάλλου, να αναφερθεί ότι στη Συνδιάσκεψη της Χάγης για τις επανορθώσεις (Αύγουστος 1929 και Ιανουάριος 1930) ο Βενιζέλος, με την υποστήριξη της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιταλίας, θα εξασφαλίσει τεράστια ποσά από τις γερμανικές επανορθώσεις,³⁴ επιβεβαιώνοντας την ενίσχυση του διαπραγματευτικού κύρους της χώρας. Μάλιστα, ενώ όλα τα κράτη που είχαν δικαίωμα να εισπράξουν επανορθώσεις είδαν τα μερίδιά τους να μειώνονται, η Ελλάδα ήταν η μόνη της οποίας το μερίδιο τριπλασιάστηκε.³⁵ Με την επιτυχία τη Χάγης ενισχύθηκε η εισροή κεφαλαίων στη χώρα και ταυτόχρονα η αισιοδοξία της κυβέρνησης και του ίδιου του Βενιζέλου, ότι η ελληνική οικονομία θα ξεπερνούσε τις δομικές της αδυναμίες και θα εισερχόταν σε περίοδο ανάπτυξης.³⁶

33. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών (II GA 1), 22 Νοεμβρίου 1928, στο PA AA, R 72613.

34. Είναι χαρακτηριστικό, ότι από την έναρξη πληρωμής των επανορθώσεων μετά το 1920 και μέχρι τις συμφωνίες της Χάγης η Ελλάδα είχε εισπράξει 41,3 εκ. μάρκα, εκ των οποίων 7,8 εκ. μόνο σε μετρητά και τα υπόλοιπα σε είδος. Στο διάστημα των 14 μηνών που εφαρμόστηκαν οι συμφωνίες της Χάγης, γιατί μετά ίσχυσε το χρεοστάσιο Χούβερ, η Ελλάδα εισέπραξε 40,2 εκ. χρυσά μάρκα, εκ των οποίων 36,6 εκ. σε μετρητά. (Βλ. Κώστας Δαφνής, *ό.π.*, σ. 74).

35. Στο ίδιο.

36. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, *ό.π.*, σ. 218. Βλ. Stefanidis, *ό.π.*, σ. 219 και Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 247 κ.ε.

Η επίσκεψη του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Βερολίνο

Από το καλοκαίρι του 1929 ο Βενιζέλος είχε αφήσει να γίνει γνωστό στη γερμανική κυβέρνηση, μέσω της αντιπροσωπείας της στην Αθήνα, ότι επιθυμούσε να πραγματοποιήσει εκείνο το φθινόπωρο επίσημη επίσκεψη στο Βερολίνο. Στις αρχές Ιουλίου ο επικεφαλής της αντιπροσωπείας Kardorff ανέφερε προς το γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών (Auswärtiges Amt): «Ο Βενιζέλος θέλει σε κάθε περίπτωση να έρθει στη χώρα μας, προκειμένου να ξεπεραστεί η άσχημη εντύπωση στις μεταξύ μας σχέσεις από τον πόλεμο και –σύμφωνα με τα λόγια του– να εκφράσει δημόσια τη μεγάλη του εκτίμηση για τη Γερμανία και να δείξει την αξία που δίνει στη διατήρηση άριστων σχέσεων με τη γερμανική κυβέρνηση.»³⁷ Στις επαφές του με τον επικεφαλής της γερμανικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε σε αρκετές ευκαιρίες τονίσει, «ότι δίνει μεγάλη αξία στην οικοδόμηση των ελληνογερμανικών σχέσεων και παρακολουθεί με ιδιαίτερη προσοχή τις διμερείς οικονομικές σχέσεις...»³⁸ Δείχνοντας ότι αναγνώριζε τον γερμανικό παράγοντα, ιδιαίτερα στο οικονομικό επίπεδο, ο Βενιζέλος πριν από την επίσκεψή του στο Βερολίνο ανέφερε στη γερμανική πλευρά ότι «με χαρά θα χαιρέτιζε τη δημιουργία υποκαταστήματος μίας γερμανικής τράπεζας στην Αθήνα...»³⁹

Την ίδια ώρα, η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα ενημέρωνε το Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο ότι στην Ελλάδα ο Τύπος (για παράδειγμα η γαλλόφωνη ελληνική εφημερίδα *Messenger d'Athènes*) τόνιζε ιδιαίτερα την επικείμενη επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στη Γερμανία, μιλώντας για προετοιμασία από γερμανικής πλευράς μίας «ασυνήθιστα ενθουσιώδους υποδοχής» στο Βερολίνο.⁴⁰

Πάντως, σε υπόμνημά του ο Kardorff ενημέρωνε την κυβέρνησή του, ότι τα λεγόμενα του Βενιζέλου για την εκτίμηση που έτρεφε στη Γερμανία δεν ήταν απλές φιλοφρονήσεις, αλλά πίσω από αυτά υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι «ο Βενιζέλος θέλει να σβήσει την ανάμνηση της δικής

37. Τηλεγράφημα (3 Ιουλίου 1929) της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, στο PA AA, R 72616. Βλ. και Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα (II GA 1), 9 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R 72613.

38. Υπόμνημα (5 Ιουλίου 1929) της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, στο PA AA, R 72616.

39. Στο ίδιο.

40. Βλ. Τηλεγράφημα (4 Ιουλίου 1929) της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, στο PA AA, R 72616.

του τοποθέτησης εναντίον μας στον πόλεμο, επιθυμεί να εκφράσει ότι δεν έχει εχθρικά αισθήματα απέναντι στη Γερμανία και είναι το συμφέρον της χώρας του που του υποδεικνύει μία θετική πλέον στάση».⁴¹

Σημαντική παράμετρο της επίσκεψης αποτελεί το γεγονός ότι λίγο πριν ο Βενιζέλος έλθει τελικά στη Γερμανία, λάμβανε χώρα, όπως αναφέρθηκε, η Συνδιάσκεψη της Χάγης για τις επανορθώσεις (Αύγουστος 1929) και ο Έλληνας πρωθυπουργός διερευνούσε μέσω και του Έλληνα επιτετραμμένου στο Βερολίνο τις γερμανικές διαθέσεις και μάλιστα χρησιμοποιούσε και την επικείμενη επίσκεψή του ως μέσο εξασφάλισης της γερμανικής συμπάθειας στα ελληνικά αιτήματα.⁴²

Η γερμανική πλευρά αξιολογούσε ως θετική για την ίδια την τοποθέτηση του Έλληνα πρωθυπουργού, ο οποίος «επεδίωκε με τους πιο επιδέξιους χειρισμούς [να εξυπηρετήσει] τα συμφέροντά του»⁴³ και ο οποίος, όπως διέβλεπε η γερμανική πλευρά, είχε σκοπό να συνδέσει την επίσκεψή του με ζητήματα αποζημιώσεων.⁴⁴ Από την πλευρά της, η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα έβλεπε ιδιαίτερα χρήσιμη την επίσκεψη Βενιζέλου τον Σεπτέμβριο στο Βερολίνο, την ώρα που διαφαινόταν ότι το έργο κατασκευής τηλεπικοινωνιών στην Ελλάδα επρόκειτο να δοθεί τελικά στη γερμανική εταιρεία Siemens-Halske.⁴⁵

Τρεις ημέρες πριν από την άφιξη Βενιζέλου στο Βερολίνο, μία εσωτερική έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών ανέφερε: «Η επίσκεψη πραγματοποιείται με πρωτοβουλία του ίδιου του Έλληνα πρωθυπουργού και σύμφωνα με τα όσα κατά καιρούς έχουν ειπωθεί στον αντιπρόσωπό μας στην Αθήνα έχει σκοπό να δείξει τον σεβασμό και τη συμπάθεια της Ελλάδας απέναντι στη Γερμανία, που βρίσκεται σε φάση ανάρρωσης. Ο Βενιζέλος, ο οποίος θεωρεί τη δημιουργία φιλικών σχέσεων με όλα τα άλλα κράτη ως την καλύτερη ελληνική εξωτερική πολιτική, έχει από την ανάληψη των καθηκόντων του τον Ιούλιο του 1928 κάνει επανειλημμένα και ποικιλοτρόπως σαφές, ότι θα προσπαθήσει να

41. Υπόμνημα του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών μετά από επίσκεψη και παράδοση υπομνήματος από τον Έλληνα επιτετραμμένο στο Βερολίνο, 2 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R 72616.

42. Στο ίδιο.

43. Βλ. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 5 Ιουλίου 1929, στο PA AA, R 72616.

44. Βλ. Υπόμνημα του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 3 Αυγούστου 1929, στο PA AA, R 72616.

45. Βλ. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 29 Ιουλίου 1929, στο PA AA, R 72616.

δημιουργήσει ανάμεσα στις δύο χώρες μας μία ισχυρή φιλία με την προώθηση των οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων [...] Από την τελευταία ανάληψη των καθηκόντων του έχει ασκήσει μία εξωτερική πολιτική κατανόησης (Σύμφωνα Φιλίας με Ιταλία και Γιουγκοσλαβία, διαπραγματεύσεις με Τουρκία και Βουλγαρία) και στο εσωτερικό επιδιώκει την οικονομική ανασυγκρότηση και ανοικοδόμηση της χώρας του. Συχνά έχει τονίσει, ότι θεωρεί ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη την οικονομική συνεργασία με τη Γερμανία και έχει μάλιστα δώσει σημεία θετικής ανταπόκρισης στο ζήτημα του διαγωνισμού για την κατασκευή τηλεφωνικού δικτύου, για το οποίο η εταιρεία Siemens υποβάλλει επανειλημμένα προσφορές εδώ και χρόνια. Στο παρελθόν η πολιτική του ήταν συχνά αντίθετη στα γερμανικά πολιτικά συμφέροντα. Ωστόσο, δεν υπάρχει οποιαδήποτε ένδειξη ότι η στάση αυτή υπαγορευόταν από κάποια αρνητική προδιάθεση απέναντι στη Γερμανία, αλλά είχε κυρίως να κάνει με τα τότε συμφέροντα της πατρίδας του. Επίσης, δεν είναι ορθό να χαρακτηριστεί ως μονομερώς γαλλόφιλος, αφού δεν παρέλειψε για παράδειγμα τελευταία να ασκήσει σκληρή κριτική στη γαλλική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα.»⁴⁶

Πράγματι, η γερμανική πλευρά προετοίμασε με κάθε επισημότητα τη διαμονή του Βενιζέλου στο γερμανικό έδαφος, προγραμματίζοντας την παραλαβή του Έλληνα πρωθυπουργού και της συνοδείας του με ειδικό πολυτελές βαγόνι από τα γερμανικά σύνορα, όπως είχε κάνει –σύμφωνα με αναφορά του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών– και κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Τούρκου πρωθυπουργού την άνοιξη του ίδιου έτους.⁴⁷

Ο Βενιζέλος, ο οποίος είχε ξαναεπισκεφθεί τη γερμανική πρωτεύουσα ως πρωθυπουργός το 1914,⁴⁸ έφτασε τελικά στο Βερολίνο στις 29 Σεπτεμβρίου 1929, συνοδευόμενος από τη σύζυγό του, και παρέμεινε στη γερμανική πρωτεύουσα μέχρι το βράδυ της 1ης Οκτωβρίου. Λόγω απουσίας του Γερμανού Προέδρου, Paul von Hindenburg, από το Βερολίνο και λόγω της ασθένειας του Γερμανού Υπουργού των Εξωτερικών, Dr. Gustav Stresemann, ο οποίος απεβίωσε λίγες ημέρες αργότερα, στις 3 Οκτωβρίου 1929, ο Έλληνας πρωθυπουργός συ-

46. Έκθεση της Γερμανικής Κυβέρνησης σχετικά με την επικείμενη επίσκεψη Βενιζέλου, 26 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

47. Βλ. Γράμμα της Γερμανικής Κυβέρνησης στον απεσταλμένο της Ελλάδας στο Βερολίνο, Κανελλόπουλο, 4 Σεπτεμβρίου 1929 και απάντηση της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Γερμανία προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, 10 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

48. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

ναντήθηκε επισήμως με τον Καγκελάριο του Ράιχ, Dr. Hermann Müller, με τον επικεφαλής του γραφείου του Προέδρου του Ράιχ, Dr. Otto Meissner, ο οποίος και εκπροσωπούσε τον Γερμανό Πρόεδρο, και με τον Υφυπουργό των Εξωτερικών, Carl von Schubert. Με τον τελευταίο είχε ιδιαίτερα εκτενείς πολιτικές συζητήσεις.⁴⁹ Έλαβε μέρος σε αρκετές δεξιώσεις προς τιμήν του ιδίου, έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την εξέλιξη του Βερολίνου και άλλων γερμανικών πόλεων, τις οποίες του δόθηκε η ευκαιρία να επισκεφθεί και βρέθηκε σε γεωργικά ερευνητικά ινστιτούτα στα περίχωρα του Βερολίνου και στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Siemens. Εξάλλου, η γερμανική κυβέρνηση είχε φροντίσει στις διάφορες εκδηλώσεις κατά τη διάρκεια της επίσκεψης να συμμετέχουν εκτός από μέλη της και εκπρόσωποι κύκλων της βιομηχανίας, της γεωργίας και της επιστήμης, οι οποίοι είχαν ιδιαίτερη σχέση με την Ελλάδα (μέλη του Γερμανοελληνικού Επιμελητηρίου, εκπρόσωποι του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου κ.ά.)⁵⁰ Ενδεικτικό της ικανοποίησης του Έλληνα πρωθυπουργού από την παραμονή του στη γερμανική πρωτεύουσα ήταν το ότι άφησε να γίνει γνωστή η πρόθεσή του να βρίσκεται στη Γερμανία πιο συχνά στο μέλλον, μετά από αυτή την ιδιαίτερα εγκάρδια υποδοχή που του επεφύλαξε η γερμανική κυβέρνηση.

Σε συνέντευξη Τύπου, που έδωσε με την άφιξή του στο Βερολίνο, ο Έλληνας πρωθυπουργός έκανε δηλώσεις για τις πρώτες του εντυπώσεις και τον σκοπό του ταξιδιού του, μιλώντας με νεανική ζωντάνια, που έκρυβε τα 65 του χρόνια, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Τύπος της εποχής. Συγκεκριμένα, τόνιζε: «θεώρησα χρέος μου, αφού βρέθηκα νωρίτερα στη Ρώμη και στο Παρίσι και αφού υπέγραψα Σύμφωνα Φιλίας με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία, να εκφράσω με την επίσκεψή μου στο Βερολίνο, πρωτεύουσα του Γερμανικού Ράιχ, τα αισθήματα φιλίας που συνδέουν την Ελλάδα και τον ελληνικό λαό με τον γερμανικό. Η Γερμανία έχει ξανακερδίσει με ξεκάθαρο και εντυπωσιακό τρόπο τη θέση της ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς.»⁵¹

49. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Nr. II Gr. 617), 7 Οκτωβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

50. Βλ. Αναφορά της 2^{ης} Διεύθυνσης (II) του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 19 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

51. Βλ. άρθρο της εφημερίδας *Wirtschaftstageszeitung Berlin* με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1929 και τίτλο «Unterredung mit Venizelos» («Συζήτηση με τον Βενιζέλο»), βασισμένο σε συνέντευξη Τύπου που έδωσε ο Έλληνας πρωθυπουργός με την άφιξή του στη γερμανική πρωτεύουσα, συνημμένο σε έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών, με ίδια ημερομηνία, στο PA AA, R 72616.

Στο ερώτημα που του τέθηκε για τυχόν συγκεκριμένους οικονομικούς στόχους της επίσκεψης, ο Βενιζέλος απάντησε ότι η παρουσία του δεν σχετιζόταν με συγκεκριμένες οικονομικές επιδιώξεις, ωστόσο ανέφερε ότι οι διμερείς οικονομικές σχέσεις είχαν σημειώσει αξιόλογη πρόοδο και ότι προσφέρονταν ακόμα τεράστιες προοπτικές.

Ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν δίστασε στη συνέχεια να περιγράψει την εικόνα της δύσκολης κατάστασης, στην οποία είχε περιέλθει η χώρα του μετά τον πόλεμο: «Είχαμε πιστέψει, ότι βρισκόμασταν με την πλευρά των νικητών, αναγκαστήκαμε ωστόσο να συνειδητοποιήσουμε, όπως και οι άλλοι, ότι δεν υπήρχαν νικητές παρά μόνον ηττημένοι σε αυτόν τον πόλεμο». Και συνέχισε: «Λίγο αργότερα θα είχαμε τη δύσκολη υποχρέωση –λόγω του δικού μας πολέμου που χάσαμε– να απορροφήσουμε στα νέα σύνορα της χώρας μας ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες, που ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους και μέρη στα οποία έζησαν αιώνες...»⁵²

Η γερμανική κυβέρνηση από την πλευρά της αναγνώριζε σε έκθεσή της κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός, παρ' ότι δεν είχε αναλάβει ο ίδιος και το Υπουργείο των Εξωτερικών, ουσιαστικά ήταν αυτός που κατηύθυνε την εξωτερική πολιτική της χώρας τόσο στις επισκέψεις σε διάφορες πρωτεύουσες (Βελιγράδι, Ρώμη, Παρίσι και Λονδίνο), όσο και κατά τις διασκέψεις της Γενεύης, αλλάζοντας και βελτιώνοντας τελικά με άμεσες και δραστικές αποφάσεις τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές πεδίο. Εκθέσεις του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών ανέφεραν σχετικά: «Αφού ο Βενιζέλος εξομάλυνε τις σχέσεις της Ελλάδας με τους άμεσους γείτονές της, φαίνεται ότι πλέον επιδιώκει να φροντίσει την επανοικοδόμηση των σχέσεων με πιο απομακρυσμένες χώρες, και στο πλαίσιο αυτό πρωταρχικό ρόλο παίζουν οι σχέσεις της με τη Γερμανία. Αυτό είναι προφανώς ο κυρίως λόγος της επίσκεψής του στο Βερολίνο. [...] Πολύ πιο σημαντική από το ξεκαθάρισμα διαφόρων εκκρεμών οικονομικών υποθέσεων, εμφανίζεται η δημιουργία νέων οικονομικών επαφών».⁵³

Στις επιμέρους συζητήσεις ο Έλληνας πρωθυπουργός προσπάθησε να διασκεδάσει τυχόν αρνητικά αισθήματα της γερμανικής πλευράς από τις δυσκολίες σχετικά με το σχέδιο Young και πολύ περισσότερο σε σχέση με την

52. Στο ίδιο.

53. Γερμανική έκθεση κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο ΡΑ ΑΑ, R 72616.

τελευταία διάσκεψη για τις αποζημιώσεις⁵⁴ και εξέφρασε τον θαυμασμό του για τη γερμανική πολιτική των τελευταίων ετών, για να δεχτεί με ικανοποίηση και από τη γερμανική πλευρά επαινετικά σχόλια για τους καρπούς που απέδιδε και η δική του πολιτική. Γενικά, από τη μελέτη των αρχειακών πηγών προκύπτει η ιδιαίτερα εγκάρδια ατμόσφαιρα στις διμερείς συζητήσεις.⁵⁵

Όταν ιθύνοντες του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών ανέφεραν ότι η ευρύτερη πολιτική της χώρας τους στα Βαλκάνια είναι ουδέτερη με σχεδόν αποκλειστική προτεραιότητα την οικονομική δραστηριότητα, ο Βενιζέλος έσπευσε να τη χαρακτηρίσει «εξαιρετική» τακτική, επιβεβαιώνοντας ότι η πολιτική αυτή είχε ήδη αρχίσει να αποφέρει καρπούς για την εικόνα της ίδιας της Γερμανίας. Και όταν η γερμανική πλευρά έκανε λόγο γενικά για τη συνεισφορά του Briand στην εν γένει κατανόηση μεταξύ των λαών της Ευρώπης, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν παρέλειψε να εξάρει την επιτυχία του Gustav Stresemann, ο οποίος βρέθηκε στην πιο δυσχερή θέση όντας Υπουργός των Εξωτερικών μίας ηττημένης χώρας. Μάλιστα, στις συζητήσεις για τα σοβαρά ζητήματα ευρωπαϊκής πολιτικής ο Βενιζέλος έδειξε να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις σχέσεις Γερμανίας-Γαλλίας.⁵⁶ Το ενδιαφέρον του αυτό θα επιβεβαιώναν αργότερα –τον Οκτώβριο του 1931– και τα λόγια του κατά την επίσκεψη του Ισμέτ πασά στην Αθήνα για την ανταλλαγή των κυρώσεων των συμφωνιών της Άγκυρας, όταν υπαινίχθηκε σαφώς την ανάγκη γαλλογερμανικής προσέγγισης. Είχε πει τότε: «Δικαιούμεθα να πιστεύωμεν, χωρίς ψευδή μετριοφροσύνην, ότι αν το παράδειγμά μας ακολου-

54. Με τη δεύτερη Συνδιάσκεψη της Χάγης για τις αποζημιώσεις, τον Ιανουάριο του 1930, ο Βενιζέλος κατάφερε τελικά να αναγνωρισθεί στην Ελλάδα, ότι πέραν των επτά εκατομμυρίων χρυσών μάρκων που εδικαιούτο ετησίως, βάσει του σχεδίου Young, θα ελάμβανε ετησίως και για 37 έτη: α) 1,4 εκ. χρυσά μάρκα για την κάλυψη πολεμικών χρεών προς Αγγλία και Αμερική, β) 7,5 περίπου εκ. χρυσά μάρκα, εκ των οποίων τα 7 θα κρατούσε η Ελλάδα για την κάλυψη του χρέους της Γαλλίας προς την Εθνική Τράπεζα και το μισό περίπου εκατομμύριο θα δινόταν στη Γαλλία για την κάλυψη του ελληνικού χρέους προς αυτή, γ) 1,5 εκ. χρυσά μάρκα για κάλυψη των ελληνικών πολεμικών ζημιών. Επίσης, η Ελλάδα θα ελάμβανε από τη Γερμανία για ζημιές που υπέστη κατά την περίοδο της ουδετερότητάς της επιπλέον εφάπαξ ποσό 19 εκ. χρυσών μάρκων. Τέλος, ο Βενιζέλος πέτυχε στη Χάγη να πληρώσει η Αυστρία στην Ελλάδα οκτώ εκατομμύρια χρυσά φράγκα σε επτά δόσεις και η Ουγγαρία τρία εκ. χρυσά φράγκα σε πέντε δόσεις, για τις ζημιές που υπέστησαν Έλληνες υπήκοοι κατά την περίοδο της ουδετερότητας από αυστρουουγγρικές αρχές. (Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 73 κ.ε.)

55. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Nr. II Gr. 617), 7 Οκτωβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

56. Στο ίδιο.

θήσουν και άλλοι λαοί, τους οποίους έχει χωρίσει το παρελθόν, η ανθρωπότης θα ίδη ταχέως πολύ καλύτερας ημέρας».⁵⁷

Σε κάθε, εξάλλου, ευκαιρία των συζητήσεων γινόταν και από τις δύο πλευρές λόγος για τη βελτίωση των διμερών σχέσεων. Όταν μάλιστα έγινε αναφορά στις πολιτισμικές σχέσεις των δύο χωρών, η γερμανική πλευρά δεν παρέλειψε να ευχαριστήσει τον Βενιζέλο για την πρόσφατη τότε δωρεά της ελληνικής κυβέρνησης στη Γερμανία ενός οικοπέδου για το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας.⁵⁸

Σίγουρα η επίσκεψη συνέβαλε στη διαμόρφωση μίας πιο θετικής ατμόσφαιρας ανάμεσα στις δύο χώρες. Ήταν, εξάλλου, σαφές ότι η νέα εικόνα που διαμορφωνόταν πλέον στις διμερείς σχέσεις οφειλόταν στις ιδιαίτερες ικανότητες του Έλληνα πρωθυπουργού, ο οποίος ήταν σε θέση να κερδίζει τους συνομιλητές του κυρίως με τη διπλωματική του δεινότητα, με την ευθύτητα και την αξιοπιστία του. Το βράδυ της 1ης Οκτωβρίου ο Βενιζέλος αναχώρησε με αμαξοστοιχία για την Πράγα. Την επόμενη ημέρα δεν θα παρέλειπε να στείλει ευχαριστήριο τηλεγράφημα στον Γερμανό Καγκελάριο, στο οποίο έκανε λόγο για τις ολοένα και πιο στενές σχέσεις των δύο χωρών.⁵⁹ Αργότερα, θα μετέφερε εκ νέου την ικανοποίησή του για τα αποτελέσματα της επίσκεψής του στον επικεφαλής της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα.⁶⁰

Λίγες ημέρες μετά την επιστροφή του Έλληνα πρωθυπουργού, η Γερμανική Αντιπροσωπεία στην Αθήνα παρατηρούσε, ότι ο φιλοκυβερνητικός Τύπος παρακολουθήσε με ενδιαφέρον την επίσκεψη και ασχολήθηκε σε εκτενή άρθρα με τις ελληνογερμανικές σχέσεις, κάνοντας λόγο για τον απεριόριστο θαυμασμό και την πραγματική φιλία που τρέφει προς τη Γερμανία ο ελληνικός λαός.⁶¹ Χαρακτηριστικό ήταν σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας «Πατρίς» με τίτλο «Πώς αλλάσσουν οι καιροί...», το οποίο έκλεινε με το ακόλουθο απόσπασμα: «Και οι δύο αντίπαλοι προ δεκαπενταετίας συναντώνται σήμερα εις την Γερ-

57. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 70.

58. Βλ. Έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616 και άλλη παρόμοια στο PA AA, R 72613.

59. Βλ. Τηλεγράφημα του Βενιζέλου από το Decin Nadlabem προς τον Γερμανό Καγκελάριο, 2 Οκτωβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

60. Βλ. Γενική Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα στο τέλος του έτους, 31 Δεκεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72613.

61. Βλ. μεταξύ άλλων τη γαλλόφωνη ελληνική εφημερίδα *Messenger d'Athènes*, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616 και τις ελληνικές εφημερίδες *Έθνος* και *Ακρόπολις*, 30 Σεπτεμβρίου 1929 και *Η Εστία*, 2 Οκτωβρίου 1929.

μανικήν πρωτεύουσαν. Ο Χίντενμπουργκ με τον Βενιζέλον. Ο πρώτος πρόεδρος της Γερμανικής Δημοκρατίας και ο δεύτερος πρωθυπουργός της Ελληνικής Δημοκρατίας! Οι δύο πρώην αντίπαλοι δίδουν χείρα αμοιβαίας φιλίας συμβολίζοντας αμφότεροι την νέαν περίοδον της ειρήνης του σύμπαντος κόσμου, διά την πρόοδον της οποίας η Ελλάς θα είνε διά την Ανατολήν η πρώτη και κυριωτέρα σημαιοφόρος.»⁶²

Ταυτόχρονα, η γερμανική πλευρά θεωρούσε αξιοσημείωτο το γεγονός, ότι ο αντιπολιτευόμενος βασιλικός και παραδοσιακά φιλογερμανικός Τύπος είτε απέφευγε τελείως να σχολιάσει την επίσκεψη, είτε εξέφραζε ανοικτά τη σχετική δυσαρέσκειά του. Σε πλήρη αντίθεση με τον βενιζελικό Τύπο, που έκανε λόγο για ιδιαίτερα εγκάρδια και τιμητική υποδοχή του Έλληνα πρωθυπουργού στο Βερολίνο, η αρκετά ευρείας κυκλοφορίας αθηναϊκή εφημερίδα «Ελληνική» ανέφερε ότι ο Βενιζέλος έτυχε ψυχρής υποδοχής στη γερμανική πρωτεύουσα, διάφορες πολιτικές προσωπικότητες απέφυγαν να τον συναντήσουν, παρέμεινε απομονωμένος κατά τη διάρκεια της διαμονής του και η βερολινέζικη κοινωνία δεν κατάλαβε την παρουσία του εκεί.⁶³

Η οικονομική πολιτική του Βενιζέλου και η Γερμανία

Την ώρα που ο Βενιζέλος επέστρεφε στην πρωθυπουργία η ελληνική οικονομία είχε ήδη μπει σε διαδικασία σταθεροποίησης, σε σχέση και με το δάνειο 9 εκατομμυρίων στερλινών (3.375 εκατομμυρίων δραχμών), που η κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Α. Ζαΐμη εξασφάλισε από την κεφαλαιαγορά του Λονδίνου με την υποστήριξη της Κοινωνίας των Εθνών. Το δάνειο αυτό, πέρα από την κάλυψη των ελλειμμάτων και τη σταθεροποίηση του νομίσματος, θα χρηματοδοτούσε ένα εκτενές πρόγραμμα εγγειοβελτιωτικών έργων στη χώρα, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της. Έτσι, όχι μόνον θα διευκολυνόταν η αποκατάσταση προσφύγων, αλλά ταυτόχρονα θα μειωνόταν η εξάρτηση της Ελλάδας σε εισαγωγές δημητριακών και συνεπώς θα ελαττωνόταν το αρνητικό για την Ελλάδα εμπορικό ισοζύγιο. Σε σχέση με τη χρηματοδότηση των εγγειοβελτιωτικών έργων, πρέπει, εξάλλου να

62. *Η Πατρίς*, 30 Σεπτεμβρίου 1929.

63. Βλ. Υπόμνημα της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα προς το Γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, 11 Οκτωβρίου 1929, στο *ΡΑ ΑΑ*, Ref. 72616.

αναλογιστούμε, ότι το εισόδημα των δύο τρίτων του πληθυσμού της χώρας βασιζόταν στη γεωργία.⁶⁴

Στην τετραετία 1928-1932 ο συνεχής δανεισμός για τη χρηματοδότηση των οικονομικών προγραμμάτων του ελληνικού κράτους αποτέλεσε τη βάση της κυβερνητικής πολιτικής του Βενιζέλου. Μετά τη νομισματική σταθεροποίηση του 1928, η χώρα θα χρησιμοποιήσει εξαντλητικά τη δυνατότητά της να συνάπτει δάνεια με τις ξένες κεφαλαιαγορές, προκειμένου να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις μίας οικονομικής ανάπτυξης, που έπρεπε πάση θυσία να πραγματοποιηθεί.⁶⁵

Για την Ελλάδα, κατά την περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή, η εξάρτηση της εθνικής οικονομίας από τα ξένα κεφάλαια (που διοχετεύθηκαν στην αποκατάσταση των πρόσφυγων, σε δημόσια και εγγειοβελτιωτικά έργα και σε ιδιωτικές επενδύσεις) είχε όμως και πολιτική διάσταση. Η χώρα αποδεικνυόταν ευάλωτη απέναντι στη Μεγάλη Βρετανία, η οποία κάλυπτε τα δύο τρίτα του ελληνικού δημόσιου χρέους και υπερτερούσε κατά πολύ σε σχέση με άλλες χώρες στον επενδυτικό τομέα. Μάλιστα το πολιτικό ενδιαφέρον της βρετανικής πλευράς, με κύρια έκφραση την επιθυμία διατήρησης πολιτικής σταθερότητας στην Ελλάδα, είχε σχεδόν αποκλειστική συνάρτηση με τη διασφάλιση των οικονομικών της συμφερόντων στην περιοχή.⁶⁶ Προφανώς, συνειδητοποιώντας τη σημασία του φαινομένου της οικονομικής εξάρτησης από τη Βρετανία, ο Βενιζέλος θα προσπαθήσει κατά τη διαδικασία προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων μετά το 1928 να εξισορροπήσει κάπως τη μονομερή βρετανική οικονομική επιρροή, μην επιτρέποντας σε μία μόνον οικονομική δύναμη να μονοπωλεί την ελληνική αγορά.

64. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 357, Stefanidis, *ό.π.*, σ. 201 και 203. Βλ. επίσης Mark Mazower, «Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του 1931» στο Ελευθέριος Βενιζέλος, *Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 230.

65. Βλ. Κώστας Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 32 κ.ε. Κώστας Κωστής, «Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932. Ένας πρώτος απολογισμός», στο Ελευθέριος Βενιζέλος, *Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 213. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 211 κ.ε. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 148 κ.ε.

66. Βλ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, *ό.π.*, σ. 196 και Stefanidis, *ό.π.*, σ. 203 κ.ε.

Ήταν σαφές, ότι η Ελλάδα έπρεπε να απευθυνθεί στους οικονομικά ισχυρούς της εποχής, προκειμένου να εξασφαλίσει κεφάλαια από το εξωτερικό και ο Έλληνας πρωθυπουργός, θέλοντας να μειώσει τα αρνητικά αποτελέσματα μίας τέτοιας εξάρτησης (επιρροή στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας κλπ.), προσπάθησε να βάλει στο παιχνίδι όσο το δυνατόν περισσότερους ανταγωνιστές. Έτσι, θα κατάφερνε με διακριτικότατους χειρισμούς, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία να συμμετάσχουν πολλές φορές σε διαγωνισμούς, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις διάφορες συμβάσεις, γεγονός που θα ανησυχούσε βρετανικούς οικονομικούς κύκλους, που μέχρι τότε απολάμβαναν ευνοϊκής μεταχείρισης.⁶⁷ Και εδώ πρέπει να αναφερθεί, ότι το άνοιγμα και προς τη Γερμανία δεν ήταν αμελητέο, χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ότι έτσι η οικονομική υποκαθιστούσε την πολιτική διάσταση.

Στο πλαίσιο αυτής της διμερούς οικονομικής συνεργασίας, η Γερμανία πίεζε την ελληνική κυβέρνηση για να εκχωρηθούν σε αυτήν οι τηλεφωνικές επικοινωνίες, προσπάθεια που προφανώς κορυφώθηκε κατά την επίσκεψη Βενιζέλου στο Βερολίνο. Η ελληνική πλευρά ήταν λογικό να υποχωρήσει στο ζήτημα κατασκευής τηλεφωνικού δικτύου, την ώρα μάλιστα που επιθυμούσε να αυξήσει η Γερμανία τις εισαγωγές καπνού από την Ελλάδα. Εξάλλου, υπήρχε ήδη, όπως αναφέρθηκε, σχετική σύμβαση με την εταιρεία Siemens-Halske, η οποία είχε υπογραφεί τον Μάιο του 1926 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Στρατηγού Παγκάλου.⁶⁸

Στις 12 Φεβρουαρίου 1930 η Γερμανική Αντιπροσωπεία στην Αθήνα έστειλε έκθεση στο Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο, αναφέροντας απόσπασμα της ομιλίας του Υπουργού Συγκοινωνιών, Βύρωνα Καραπαναγιώτη, στη Βουλή κατά τη διάρκεια επικύρωσης της προαναφερθείσας συμφωνίας ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την εταιρεία Siemens-Halske. Ο Έλληνας Υπουργός μιλούσε για την ιδιαίτερη σημασία της συμφωνίας για τη θετική εξέλιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων, επισημαίνοντας μάλιστα ότι οι βουλευτές των καπνοπαραγωγών νομών θα έπρεπε να λάβουν υπόψη τους, ότι η προς επικύρωση συμφωνία θα έδενε πιο στενά την Ελλάδα με τη Γερμανία, που τυχαία βρέθηκαν στον πόλεμο αντίπαλοι, αλλά όχι εχθροί και την οποία, όπως θέλησε να τονίσει, οι Έλληνες πάντοτε θαύμαζαν.⁶⁹

67. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 330-331 και Stefanidis, *ό.π.*, σ. 219.

68. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 190.

69. Βλ. Έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου 1930, στο PA AA, R 72614.

Εξάλλου, προς την προώθηση της ελληνογερμανικής συμφωνίας για την κατασκευή τηλεφωνικού δικτύου συνέτεινε και ένα άλλο γεγονός. Την ίδια περίοδο ο Βενιζέλος είχε απορρίψει την προοπτική αγοράς του γερμανικού θωρηκτού «Σαλαμινία», για την οποία είχαν επιδείξει έντονο ενδιαφέρον τα γερμανικά ναυπηγεία «Vulcan Shipyards». Η «Σαλαμινία» είχε παραγγελθεί στη Γερμανία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη συνέχεια όμως η παραγγελία ακυρώθηκε και η κατασκευή της δεν ολοκληρώθηκε. Στην έντονη συζήτηση που προκλήθηκε στο πρώτο μισό του 1929 τέθηκαν ασφαλώς πιο σημαντικά ζητήματα από το γερμανικό ενδιαφέρον για την πώληση του πλοίου στην Ελλάδα, όπως οι θαλάσσιες στρατιωτικές ανάγκες της Ελλάδας και οι σχέσεις της με την Τουρκία, η οποία είχε αποκτήσει από τη Γερμανία το καταδρομικό μάχης υπό το όνομα «Yavuz», μία πανίσχυρη πολεμική μονάδα με ιδιαίτερα πλεονεκτήματα σε δύναμη πυρός, εκτόπισμα και ακτίνα δράσεως. Την απόρριψη της αγοράς της «Σαλαμινίας» ο Βενιζέλος τη στήριξε στη σχεδόν ανύπαρκτη πιθανότητα πολέμου με την Τουρκία, στην ιδιαίτερη οικονομική επιβάρυνση της χώρας από μία τέτοια παραγγελία, που θα δημιουργούσε ταυτόχρονα κλιμάκωση στην κούρσα των εξοπλισμών, και τέλος σε επιχειρήματα στρατιωτικού-επιχειρησιακού χαρακτήρα, που προέτασσαν την αξιοποίηση των κρατικών πόρων για τη δημιουργία ευέλικτων αεροπορικών και βέβαια ναυτικών δυνάμεων. Γι' αυτό και ενέκρινε την παραγγελία τεσσάρων αντιτορπιλικών σε ιταλικά ναυπηγεία. Σε κάθε περίπτωση η απόφαση του Βενιζέλου ήταν επωφελής από οικονομικής άποψης, αφού η χώρα κέρδισε τα τέσσερα περίπου εκατομμύρια χρυσών λιρών, που έπρεπε να πληρώσει στα ναυπηγεία για την αποπεράτωση και τον εκσυγχρονισμό του θωρηκτού και ταυτόχρονα δεν επιβαρύνθηκε ο προϋπολογισμός με τα εκατό εκατομμύρια ετησίως, που θα χρειαζόνταν για τη συντήρησή του.⁷⁰

Πάντως, κατά την επίσκεψή του στο Βερολίνο το φθινόπωρο του 1929 ο Βενιζέλος αναφέρθηκε με επιδεξιότητα στο ζήτημα της «Σαλαμινίας» στις συζητήσεις του με τη γερμανική πλευρά, λέγοντας ότι το θέμα δεν ήταν πολιτικό, αλλά αποτελούσε υπόθεση των υπουργών στρατιωτικών και οικονομικών. Αν οι ειδικοί έκριναν ότι η αγορά του θωρηκτού δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ναυτικού, θα μπορούσε να υπάρξει κάποια άλλου είδους συμφωνία ανάμεσα στις δύο χώρες. Πάντως, είναι σαφές ότι κατά την επίσκεψη αυτή ο Βενιζέλος

70. Βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 68 και Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 86-87.

δεν ήθελε να δώσει οποιαδήποτε συνέχεια στο θέμα, αναφέροντας ότι ήταν σε εξέλιξη ανάμεσα στο γερμανικό ναυπηγείο και την ελληνική επιτροπή ειδικών, διαπραγματεύσεις για τις οποίες δεν ήταν ενήμερος.⁷¹

Από όλη τη συζήτηση που προκλήθηκε για την αγορά του θωρηκτού, τόσο σε επίπεδο ελληνογερμανικών σχέσεων, όσο και στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Βρετανοί έβλεπαν ιδιαίτερα θετικά τις διαπραγματεύσεις του Βενιζέλου με τους Γερμανούς, αφού έτσι δινόταν η δυνατότητα για την προώθηση των δικών τους συμφερόντων. Και αυτό γιατί ο εξοπλισμός για τον εκσυγχρονισμό της «Σαλαμινίας» δεν θα μπορούσε να κατασκευαστεί στη Γερμανία, λόγω των απαγορεύσεων της Συνθήκης των Βερσαλιών, οπότε το Βρετανικό Ναυαρχείο επιθυμούσε η σχετική σύμβαση να δοθεί σε κάποια βρετανική εταιρεία.⁷²

Αντίθετα, από την προαναφερθείσα εκχώρηση των τηλεφωνικών επικοινωνιών σε μία γερμανική επιχείρηση (Siemens-Halske), που τελικά οριστικοποιήθηκε με την επίσκεψη Βενιζέλου στο Βερολίνο το φθινόπωρο του 1929,⁷³ ενοχλήθηκαν ιδιαίτερα οι Γάλλοι, οι οποίοι θεώρησαν το γεγονός ως ένδειξη για το ότι η Γερμανία έμπαινε και πάλι στον στίβο των μεγάλων επιχειρηματικών ανταγωνισμών. Ο ίδιος ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα, Κλεμάν-Σιμόν (Clement-Simon), καταγράφοντας την εξέλιξη της γερμανικής πολιτικής, σημείωνε ότι η Γερμανία άρχισε να διεισδύει οικονομικά στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα στην Ελλάδα.⁷⁴ Αν ληφθεί υπόψη ότι και οι Βρετανοί εμφανίστηκαν ενοχλημένοι λόγω της προσέλευσης από τον Βενιζέλο αμερικανικών κεφαλαίων στη χώρα,⁷⁵ τότε γίνεται ακόμη εναργέστερα αντιληπτό, ότι η στάση του Έλληνα πρωθυπουργού έναντι των γερμανικών οικονομικών συμφερόντων εντάσσεται σε μία συνολική πολιτική εξισορρόπησης των ξένων οικονομικών επιρροών στην Ελλάδα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναγνωριστεί, πάντως, στον Ελευθέριο Βενιζέλο ότι εκμεταλλευόταν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ζητήματα στρατι-

71. Βλ. άρθρο της εφημερίδας *Wirtschaftstageszeitung Berlin* με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1929 και τίτλο «Unterredung mit Venizelos» («Συζήτηση με τον Βενιζέλο»), βασισμένο σε συνέντευξη τύπου που έδωσε ο Έλληνας πρωθυπουργός με την άφιξή του στη γερμανική πρωτεύουσα, συνημμένο σε έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών, με ίδια ημερομηνία, στο PA AA, R 72616.

72. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 211.

73. Βλ. Γερμανική έκθεση κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Βενιζέλου, 30 Σεπτεμβρίου 1929, στο PA AA, R 72616.

74. Βλ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 190 κ.ε.

75. Στο ίδιο, σ. 246.

ωτικών εξοπλισμών και άλλων επενδυτικών συμφωνιών πάντα με γνώμονα το συμφέρον της χώρας του. Τα ζητήματα αυτά αποτελούσαν για τον Κρητικό πολιτικό μέσο άλλοτε πίεσης και άλλοτε δελεασμού των θεωρούμενων την εποχή εκείνη μεγάλων δυνάμεων.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο μίας συνολικής ευρωπαϊκής πολιτικής που προώθησε κατά την «τετραετία», ο Βενιζέλος δεν αγνόησε τον γερμανικό παράγοντα. Πρώτος στόχος του υπήρξε να εξισορροπήσει τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Δυτική Ευρώπη (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία), κάτι που θα είχε άμεσο αντίκτυπο στη διεθνή θέση της χώρας και στην ασφάλειά της. Αμέσως μετά την επιτυχία του σε αυτόν τον τομέα, ωστόσο, στράφηκε σε μία περισσότερο ολοκληρωμένη εκδοχή της ευρωπαϊκής πολιτικής. Έτσι, μεταξύ της πρώτης παρουσίασης του σχεδίου Μπριάν και της οριστικής συζήτησής του το 1930, σε μία εποχή κατά την οποία η Ελλάδα, υπό την ηγεσία του, προσανατολιζόταν στη συμμετοχή της σε ένα ολοκληρωμένο ευρωπαϊκό πλαίσιο, ο Βενιζέλος έστρεψε τις προσωπικές του προσπάθειες και προς τη Γερμανία, θεωρώντας ότι το κράτος αυτό, έστω και ηττημένο, ήταν πολύ σημαντικό στον οικονομικό και τον πολιτιστικό τομέα για να αγνοηθεί από την Ελλάδα. Άλλωστε, η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων και με αυτή τη χώρα, επέτρεπε την αποτελεσματικότερη εφαρμογή μίας βασικής αρχής της πολιτικής του, που ήταν η εξισορρόπηση της επιρροής (και της οικονομικής) των Μεγάλων Δυνάμεων. Επομένως, η μελέτη της γερμανικής πολιτικής του Βενιζέλου κατά την τετραετία επιβεβαιώνει και αυτή τον συνολικό και ολοκληρωμένο χαρακτήρα της ευρωπαϊκής του πολιτικής.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι η στάση του Βενιζέλου έναντι της Γερμανίας υπαγορεύθηκε από δύο εξαιρετικά σημαντικούς παράγοντες: πρώτον, η Γερμανία την οποία θέλησε να προσεγγίσει ήταν η Γερμανία της Βαϊμάρης, χώρα αναμφισβήτητα δημοκρατική· δεύτερον, αυτή η δημοκρατική Γερμανία ήδη έκανε μία γενναία προσπάθεια, από τα χρόνια της υπουργίας Stresemann, να ενσωματωθεί ειρηνικά στο νέο ευρωπαϊκό σύστημα, με τη συμμετοχή της στις συμφωνίες του Λοκάρνο, στην Κοινωνία των Εθνών, στις συνομιλίες με τη Γαλλία. Επομένως, η πολιτική του γερμανικού κράτους στα χρόνια αυτά διευκόλυνε μία ανάλογη στάση και προσέγγιση από την πλευρά του Κρητικού πολιτικού.

Το πώς έβλεπε ο Βενιζέλος τη Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτυπώνεται γλαφυρά στο ήδη αναφερθέν άρθρο της εφημερίδας «Πατρίς» με τίτλο «Πώς αλλάσσουν οι καιροί...»: «...επήλθεν η ήττα του милитарισμού και η νίκη της ευγενούς ιδέας, την οποίαν εκπροσώπησεν η Γερμανία εξώσασα τον ηγέτην του милитарισμού Γουλιέλμον τον Β΄ και ανακηρύξασα την μεγάλην Γερμανικήν Δημοκρατίαν, προς χαράν όχι μόνον του μεγάλου Γερμανικού Έθνους, αλλά και ολοκλήρου του κόσμου των Φιλελευθέρων ιδεών.

Κατά μοιραίαν ιδιοτροπίαν η προεδρία της Γερμανικής Δημοκρατίας ανετέθη εις τον αρχιστράτηγον του πολέμου, η περίνοια του οποίου κυβερνά και την Δημοκρατίαν με την υγιά εκείνην αντίληψιν, η οποία δεν τον απέλιπε και κατά τον πόλεμον, όστις δεν υπήρξε προϊόν της θελήσεως αυτού, αλλά του κυρίου του, τερματίζοντος τώρα τας ημέρας του μακράν της Γερμανίας...»⁷⁶

Ωστόσο, η παγκόσμια οικονομική κρίση, που εκδηλώθηκε τον Οκτώβριο του 1929 στις ΗΠΑ και έπληξε από τα μέσα του 1931 και την Ευρώπη, θα αποσταθεροποιούσε τη διεθνή ζωή και θα έπληττε την ίδια την ειρήνη με τη δημιουργία τεράστιου χάσματος ανάμεσα στις εξασθενημένες δημοκρατίες και τα αυταρχικά καθεστώτα. Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία το 1933, ο ίδιος ο Βενιζέλος υιοθέτησε μία μάλλον αμήχανη στάση μπροστά στην αντιφιλελεύθερη ναζιστική Γερμανία, παρ' ότι η επίσημη ελληνική πλευρά προσπαθούσε να ενισχύει τις σχέσεις σε οικονομικό-εμπορικό επίπεδο.⁷⁷

Χαρακτηριστικό είναι, ότι κατά την αγόρευσή του στο συμβούλιο πολιτικών αρχηγών στις 28 Φεβρουαρίου 1934, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν αναφέρθηκε καθόλου στον Χίτλερ και στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Γερμανία, παρά το γεγονός όοι ανέπτυσσε διεξοδικά τις απόψεις του σχετικά με τη διεθνή θέση της Ελλάδας τη διετία 1933-1934, δίνοντας έμφαση μόνον στις Μεγάλες Δυνάμεις (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και Ιταλία) και στα γειτονικά κράτη (Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Τουρκία).⁷⁸ Η στάση αυτή αποτελεί ενδεχο-

76. *Η Πατρίς*, 30 Σεπτεμβρίου 1929.

77. Μάλιστα οι διμερείς εμπορικές σχέσεις διευρύνθηκαν σημαντικά –αποκτώντας και πολιτική σημασία για την Ελλάδα– μετά το 1934. Βλ. μεταξύ άλλων: 1) έκθεση του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, 15 Φεβρουαρίου 1934, για την επίσκεψη του Έλληνα Υπουργού Οικονομίας Πεσματζόγλου στη Γερμανία, στο PA AA, R 72616, 2) έκθεση της Γερμανικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, 25 Μαΐου 1934, σχετική με την επίσκεψη του Υπουργού του Τρίτου Ράιχ, Hermann Göring, στην Αθήνα, στο PA AA, R 72614 και 3) Mogens Pelt, *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-1941*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1998, σ. 102 κ.ε.

78. Βλ. Μανόλης Κούμας, «Η ελληνική διπλωματία και η άνοδος του Αδόλφου Χίτλερ

μένως απόδειξη της αμηχανίας στην οποία είχε περιέλθει ο Κρητικός πολιτικός μετά το 1933, αφού πλέον δεν μπορούσε να επικαλεστεί τα επιχειρήματα, που χρησιμοποίησε ως πρωθυπουργός μετά το 1928, για να αναθερμάνει τις διμερείς σχέσεις και για να επιδιώξει πολλαπλά οφέλη για την πατρίδα του μέσω της ελληνογερμανικής φιλίας και οικονομικής συνεργασίας.

ABSTRACT

DIMITRIS K. APOSTOLOPOULOS: *Greece, Germany and the international arena: Remarks on the European political agenda of Eleftherios Venizelos, 1928-1932*

In the framework of Eleftherios Venizelos' general European political agenda, which he promoted from 1928 to 1932, he did not overlook the German factor. After having balanced the relationships between Greece and Western Europe (Great Britain, France and Italy), in a way that guaranteed the country's international position and security, Venizelos expanded his diplomacy, encompassing a wider European perspective.

Thus, from the appearance of the Briand Plan to its final discussion in 1930, and whilst Greece, under his leadership, was heading towards participation in an integrated European framework, Venizelos included in his diplomatic efforts an opening to Germany, in the belief that Berlin – though defeated – was too important a factor in the financial and cultural fields to be ignored by Greece. Furthermore, the development of financial relations with Germany would allow an even more effective application of a fundamental principle of his policy – balancing the political and financial influence of the Great Powers.

Besides, Venizelos' attitude towards Germany was dictated by two significant factors. First, that during Venizelos' term Weimar Germany was undeniably a democratic country. And second, Berlin had already undertaken a

στην εξουσία, 1933-1934», στο περιοδικό *Κλειώ*, τεύχος 2, άνοιξη 2006, σ. 50 κ.ε. Βλ. επίσης την αγόρευση του Ελευθερίου Βενιζέλου ενώπιον του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών, 28 Φεβρουαρίου 1934, στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934, Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1974, σ. 37-94.

brave effort – under Stresemann’s inspired diplomacy in the first half of the 1920s – to peacefully anchor itself to the new European system – through its active participation in the Locarno Agreements, its League of Nations’ membership and the initiation of a dialogue with France. Consequently, the strategic orientation of the German State during this period facilitated a corresponding approach on the part of the Greek Premier.

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ PATRICK LEIGH FERMOR ΣΤΑ ΒΟΥΝΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (1941-1944)

Οι παράγοντες που καθόρισαν τις μορφές της Αντίστασης στην Κρήτη ήταν η Μάχη του 1941, ο μεγάλος αριθμός Βρετανών μαχητών που εγκλωβίστηκαν στο νησί και το ιδιαίτερα σκληρό καθεστώς Κατοχής που ακολούθησε. Η Κρήτη-Φρούριο υπήρξε «πεδίο επιχειρήσεων» με ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις του Άξονα, υπό γερμανική κυριαρχία κατά το μεγαλύτερο μέρος της και υπό ιταλική στα ανατολικά. Η γεωγραφική θέση του νησιού, ο γεωφυσικός χαρακτήρας και τα ανεπτυγμένα δίκτυα αλληλεγγύης, που λειτουργούσαν στις ορεινές κοινωνίες αλλά και μέσα στις πόλεις, επέδρασαν εξίσου καθοριστικά στη διαμόρφωση της Αντίστασης. Όλα τα παραπάνω διαφοροποίησαν την Αντίσταση από εκείνη που αναπτύχθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα μικρότερα νησιά. Ο αυθόρμητος και μαζικός χαρακτήρας της ελληνικής Αντίστασης εκφράστηκε εδώ με ιδιαίτερη ένταση και δυναμισμό.

Η πορεία του Patrick Leigh Fermor συμπύκνωσε με τρόπο παραδειγματικό, και θεαματικό κάποτε, κύρια χαρακτηριστικά της βρετανικής συμβολής στην Αντίσταση και παράλληλα ανέδειξε βασικά στοιχεία της κρητικής Αντίστασης. Η καταγραφή της πορείας αυτής από τον ίδιο τον Leigh Fermor μέχρι σήμερα αποτελεί, εξάλλου, υπόδειγμα συνειδητής διαχείρισης της ιστορίας και της υστεροφημίας του.

Δεν θα αναφερθούμε αναλυτικά στα γεγονότα αυτά καθαυτά, καθώς έχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους καταγραφεί, ενώ παραμένουν ζωντανά και στη συλλογική μνήμη.¹ Με αφετηρία, όμως, βρετανικές πηγές τις περιόδου, θα επιχει-

1. Σε επετειακή εκδήλωση στην Κρήτη παρουσιάστηκε η πρώτη, σύντομη μορφή του παρόντος. Βλ. *Η αντίσταση της Κρήτης κατά την γερμανική κατοχή, μέσα από ξένες αρχειακές*

ρήσουμε μια πρώτη προσέγγιση των πραγμάτων όπως τα βίωσε ο Leigh Fermor, στο πλαίσιο της ευρύτερης βρετανικής και συμμαχικής στρατηγικής και των εξελίξεων του πολέμου. Ολοκληρώνοντας θα αναφερθούμε στις κυριότερες μεταπολεμικές του αφηγήσεις.

Τα αρχεία της βρετανικής Υπηρεσίας Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive – SOE), που είχε την ευθύνη των βρετανικών υπονομευτικών αποστολών στην κατεχόμενη Ευρώπη, άρχισαν να ανοίγουν στην έρευνα σχετικά πρόσφατα, ειδικότερα όσα αφορούν την Ελλάδα από τα τέλη του 1990.² Παρά το γεγονός ότι παρουσιάζουν μεγάλα κενά, λόγω της μυστικότητας των επιχειρήσεων, μεταπολεμικών επιλογών της SOE και τυχαίων καταστροφών, μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε πέρα από την επίσημη ή ημι-επίσημη βρετανική ιστοριογραφία, που τα είχε στη διάθεσή της, όταν ακόμα δεν υπήρχε προοπτική να ανοίξουν, και τα χρησιμοποίησε έμμεσα.³

πηγές, Διήμερο εκδηλώσεων τιμής στον Καπετάν Γεώργιο Πετρακογιώργη, Δήμος Τυμπακίου, 6-7 Σεπτεμβρίου 2008. Το εκτενέστερο και γνωστότερο ιστορικό για την περίοδο είναι του Beevor, που παρουσιάζει τη βρετανική οπτική, η οποία και θα μας απασχολήσει κατά πρώτο λόγο, ενώ έχουν εκδοθεί και εκδίδονται πλήθος αναμνήσεων και μαρτυριών Κρητικών αγωνιστών. Βλ. Antony Beevor, *Κρήτη. Η Μάχη και η Αντίσταση*, Αθήνα 2004, 1^η αγγλική έκδοση 1991 (Beevor, *Κρήτη*). Ενδεικτική ελληνική βιβλιογραφία βλ. Ν. Α. Kokonas (επιμ.), *The Cretan Resistance 1941-19458. The Official British Report of 1945 together with comments by British Officers who took part in the Resistance*, Ηράκλειο 2004 (1^η έκδοση 1992), σ. 189-191. Τα γεγονότα έχουν επεξεργαστεί και συνεχίζουν να μνημονεύουν με επετειακές και άλλες εκδηλώσεις και οι μαχητές των βρετανικών δυνάμεων, όπως οι Νεοζηλανδοί. Βλ. <http://www.nzhistory.net.nz/hands/from-memory/notes-and-questions-greece/crete>.

2. Luise Atherton, *S.O.E. Operations in Africa and the Middle East. A Guide to the Newly Released Records in the Public Record Office*, Λονδίνο, 1994, σ. 4, 7, 28-32. Public Record Office, *SOE Operations in the Balkans. A guide to the Records in the Public Record Office*, Λονδίνο 1998, σ. 1-3, 20-25. Θεόδωρος Σαμπατακάκης, *Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα. Η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939-1944)*, Αθήνα 2006, σ. 19-20. Σημειώνουμε ότι τα αρχεία άλλων υπηρεσιών, όπως του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών είχαν ήδη αρχίσει να ανοίγουν από το 1973. Βλ. Phyllis Auty και Richard Clogg (επιμ.), *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, Λονδίνο 1975, σ. vii.

3. M. R. D. Foot, *SOE. An Outline History of the Special Operations Executive 1940-1946*, Λονδίνο 1999, κυρίως σ. xiii-xvii. M. R. D., Foot, *Memories of an S.O.E. historian*, Μεγάλη Βρετανία 2008, σ. 185. Richard Clogg, «Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE) στην Ελλάδα», Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 1984, σ. 177-179. Auty και Clogg, *British Policy*, σ. 20, 202 κ.α., όπου υποστηρίζεται συστηματικά ότι τα στοιχεία των συγγραφέων του τόμου αντλούνται από άλλες βρετανικές αρχειακές πηγές, καθώς και από τις προσωπικές αναμνήσεις όσων υπήρξαν πρωταγωνιστές των γεγονότων της εποχής,

Το υλικό για την Κρήτη παρουσιάζει αρκετά μεγάλη συνοχή και δεν έχει ακόμη μελετηθεί συνολικά. Περιλαμβάνει μικρό μέρος των εγγράφων της περιόδου: ελάχιστα από τα τηλεγραφήματα που αντάλλασσε η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή στην Κρήτη (ΒΣΑ) με το Αρχηγείο της SOE στο Κάιρο, ορισμένα από τα ενδοϋπηρεσιακά τηλεγραφήματα της Υπηρεσίας, κυρίως μεταξύ Καΐρου και Λονδίνου, μέρος από την αλληλογραφία διάφορων βρετανικών υπηρεσιών, την αλληλογραφία Κρητικών αρχηγών ή στελεχών αντιστασιακών οργανώσεων με την εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση ή συναγωνιστές τους στη Μέση Ανατολή και κάποιες εκθέσεις τους, καθώς και σύντομες εκθέσεις του προσωπικού της ΒΣΑ. Το σημαντικότερο τμήμα του υλικού, όμως, αποτελείται από την πλήρη σειρά των εκθέσεων που συνέτασσαν οι επικεφαλής αξιωματικοί της ΒΣΑ, συνήθως στο κατεχόμενο νησί και εκθέσεις του 1945, μετά το τέλος των επιχειρήσεων.⁴ Υπάρχει, επίσης, και η απολογιστική, αναλυτική έκθεση δράσης της ΒΣΑ, που συντάχθηκε βάσει των παραπάνω και είχε δημοσιευθεί στην Ελλάδα σχολιασμένη, πριν το άνοιγμα των αρχείων της SOE, συμβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό στην ιστοριογραφική προσέγγιση της περιόδου.⁵

Οι εκθέσεις των επικεφαλής αξιωματικών κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν υπηρεσιακά, απόρρητα έγγραφα και ακολουθούσαν τους κανόνες της SOE για την αναλυτική ενημέρωση του Αρχηγείου στο Κάιρο. Διέφεραν από

χωρίς, ωστόσο, να αποφεύγεται παραπομπή στα αρχεία της SOE σε ελάχιστες περιπτώσεις. Το έργο που χρησιμοποιεί τα αρχεία με συγκεκριμένες παραπομπές είναι του Mackenzie, το οποίο συντάχθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο αλλά εκδόθηκε όταν τα αρχεία είχαν ανοίξει. Βλ. W. J. M. Mackenzie, *The secret history of SOE: the Special Operations Executive 1940-1945*, Λονδίνο 2000, σ. xi. Χαρακτηριστική για την Κρήτη είναι η εργασία του Beevor που ακολουθεί τις κατευθύνσεις κατοχικών εκθέσεων των Βρετανών αξιωματικών, κυρίως του Leigh Fermor, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τεκμηριώνοντας τις πληροφορίες του με παραπομπή σε αλληλογραφία και συνομιλίες με τους αξιωματικούς. Βλ. Beevor, *Κρήτη*, σ. 518-520.

4. Βλ. κυρίως The National Archives, Records of Special Operations Executive, Special Operations Executive: Balkans: Registered Files, Greece, Individual Reports, HS 5/722-732.

5. N. A. Kokonas, *The Cretan Resistance 1941-1945*, ό.π. Η έκθεση αυτή είχε αποδοθεί αρχικά στον επικεφαλής του Τομέα Κρήτης της SOE Καΐρου κατά το μεγαλύτερο διάστημα της Κατοχής, J. Smith Hughes, στη συνέχεια στον Βρετανό αξιωματικό που τον διαδέχθηκε, L. O'Toole, ενώ στα αρχεία της SOE βρίσκεται υπό το όνομα του Αρχηγού της ΒΣΑ στην Κρήτη T. J. Dunbabin. Βλ. Kokonas, ό.π., σ. 9, 22, και παράρτημα που είχε πράγματι συντάξει ο Smith Hughes, σ. 151-172. Lt. Col. T. J. Dunbabin, «Report on SOE missions in Crete», σσ. 80 και παραρτήματα σσ. 30, (Dunbabin, Report), HS 5/724. Η έκθεση είχε ευρύτερη κυκλοφορία και τουλάχιστον στην Ελλάδα, σύμφωνα με πληροφορίες που μου έδωσε ο ερευνητής Μανώλης Βουρλιώτης, συναντάται στο Αρχείο Ιωάννη Πελτέκη, Μουσείο Μπενάκη, καθώς και σε άλλα ιδιωτικά αρχεία. Στη συνέχεια, οι σελίδες παραπομπής από την έκθεση αναφέρονται στο εκδεδомένο κείμενο.

τις τελικές εκθέσεις δράσης και τα σύγχρονά τους μνημόνια της Υπηρεσίας προς άλλες υπηρεσίες, καθώς εκείνα εξυπηρετούσαν άλλες ανάγκες, κυρίως την προβολή του έργου της SOE, τη δικαιολόγηση επιλογών της, ή την εξασφάλιση πόρων για την ανάπτυξή της.⁶ Για λόγους ασφαλείας χρησιμοποιούσαν κωδικά ονόματα προσώπων και τόπων, συχνά υπαινικτικές αναφορές, και η ανάγνωσή τους προϋποθέτει γνώση των γεγονότων.⁷ Δεν συναντάται πάντοτε η επικαιρότητα των τηλεγραφημάτων, περιέχονται, ωστόσο, εκτενείς αναφορές και εκτιμήσεις, καθώς και πλήθος πληροφοριών, άμεσου επιχειρησιακού ενδιαφέροντος αλλά και οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα. Μπορούμε έτσι, όχι μόνο να μελετήσουμε τα γεγονότα και τη διαμόρφωση της βρετανικής και συμμαχικής στρατηγικής, αλλά και τον τρόπο που βίωσαν τα γεγονότα οι Βρετανοί, έμμεσα και οι Κρητικοί. Κυρίως οι εκθέσεις του Dunbabin, Αρχηγού της ΒΣΑ,⁸ και του Leigh Fermor⁹ διακρίνονται για την αμεσότητά τους και καταγράφουν σχέσεις και καταστάσεις χωρίς τα στερεότυπα των μεταπολεμικών αφηγήσεων.

6. Όπως π.χ. το μνημόνιο του αναπληρωτή Διοικητή της SOE προς τον μόνιμο Υφυπουργό Εξωτερικών, ο οποίος χρησιμοποιούσε στοιχεία αρκετά διαφοροποιημένα από τις εκθέσεις των επικεφαλής της ΒΣΑ, για να απαντήσει στο ερώτημα γιατί εξακολουθούσε να εκδηλώνεται έντονη αντιστασιακή δραστηριότητα στην Κρήτη, παρά την εκτίμηση της SOE ότι τα γερμανικά αντίποινα είχαν κάμψει το αντιστασιακό φρόνημα. Βλ. [Sporborg] προς O. Sargent, HNS/1104, απόρρ., 19 Απριλίου 1944, HS 5/418.

7. Το σύστημα των κωδικών και συνθηματικών ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένο, τόσο εκ μέρους της SOE από το Λονδίνο και το Κάιρο, όσο και από τους αξιωματικούς της ΒΣΑ επιτόπου, λόγω της μυστικότητας των επιχειρήσεων. Έτσι π.χ. ο Leigh Fermor ήταν υπηρεσιακά ο D/GR/10 και αργότερα ο D/H314 και μεταξύ φίλων ο Paddy, χαϊδευτικό του μέχρι σήμερα. Για τους Κρητικούς ήταν ο Φιλεντέμ ή κάποτε ο Μιχάλης. Οι αξιωματικοί συνήθως διαβίβαζαν στο Κάιρο ιδιαίτερα «γλωσσάρια» για τη σημασία των κωδικών που επινοούσαν, ενώ η σημασία άλλων μπορεί να εντοπιστεί σε μεταγενέστερες αναμνήσεις, στη βιβλιογραφία ή να γίνει κατανοητή από τα συμφραζόμενα.

8. Εκτός από την τελική έκθεση δράσης, ο Dunbabin συνέταξε άλλες 20 εκθέσεις μεταξύ Μαΐου 1942 και Νοεμβρίου 1944. Βλ. HS 5/723-724. Οι εκθέσεις των επικεφαλής αξιωματικών συμπληρώνονταν συνήθως με σειρά παραρτημάτων, που περιείχαν επιμέρους στοιχεία όπως αποσπάσματα εφημερίδων, έγγραφα των αρχών Κατοχής, πληροφορίες υπό μορφή καταλόγου, χάρτες κ.ά.

9. Εννέα συνολικά: «Report No 1», 5 Ιανουαρίου 1943, σσ. 29 και παραρτήματα σσ. 7 (Report 1). «Report No 2», 27 Απριλίου 1943, σσ. 45 (Report 2). «Report No 3», Ιούλιος 1943, σσ. 15 και παραρτήματα σσ. 41 (Report 3). «Report No 4», 11 Ιουλίου 1943, σσ. 3 και 2 (Report 4). «Report No 5», 2 Σεπτεμβρίου 1943, σσ. 13 και 11 (Report 5). «Report No 6», 21 Σεπτεμβρίου 1943, σσ. 7 και 18 (Report 6). «Report No 7», 30 Μαρτίου 1944, σσ. 7 (Report 7). «Capture of General Kreipe», 16 Μαΐου 1944, σσ. 6 και 1 (Report Kreipe). «Report No 8», 1 Φεβρουαρίου 1945, σσ. 7 (Report 8), HS 5/728. Τις εκθέσεις 1-6 συνέταξε κατά τη διάρκεια της πρώτης του αποστολής, τις δυο επόμενες κατά τη διάρκεια της δεύτερης και την τελευταία μετά την ολοκλήρωση της τρίτης του αποστολής.

Το περιεχόμενο, η έκταση και η συχνότητα των εκθέσεων διέφεραν ανάλογα με τις εξελίξεις, τις δυνατότητες συγκέντρωσης πληροφοριών και επικοινωνίας με τη Μέση Ανατολή, αλλά και τις συγκεκριμένες κάθε φορά συνθήκες σύνταξης και το χρόνο που είχε μεσολαβήσει από τυχόν προηγούμενη έκθεση του συντάκτη. Ο Leigh Fermor, που μας ενδιαφέρει κυρίως εδώ, αναφερόταν συχνότερα από άλλους αξιωματικούς στα παραπάνω. Σημείωνε π.χ. στην πρώτη του αναφορά ότι ήταν υποχρεωμένος να μετακινείται συνεχώς λόγω εκτεταμένων γερμανικών επιδρομών, ή αργότερα στη συντομότερη έκθεσή του ότι είχε μόνο μια ώρα να τη γράψει, ή αντίθετα σε εκτενέστερη ότι είχε την άνεση μερικών ημερών.¹⁰ Σ' αυτή την τελευταία επισύναπτε σειρά πληροφοριών που δεν είχε καταστεί δυνατό να διαβιβαστούν μέσω ασυρμάτου, αναφέροντας με χαρακτηριστική γλαφυρότητα ότι έγραφε «κρυμμένος σαν σαύρα στα βράχια». Στα πλαίσια της αμεσότητάς του δεν έλειπαν και λέξεις, φράσεις ή ολόκληρες παράγραφοι στα ελληνικά,¹¹ και ενώ οι εκθέσεις του είναι κατά κανόνα αυστηρά δομημένες, όπως και των άλλων αξιωματικών, κατέγραφε και ανεκδοτολογικά στοιχεία για να μεταφέρει το κλίμα που επικρατούσε.¹²

Να σημειώσουμε, τέλος, ότι υπάρχουν ακόμα κλειστοί φάκελοι της SOE, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει με τον προσωπικό φάκελο του Leigh Fermor,¹³ ή από τους ανοικτούς φακέλους λείπουν τμήματα εγγράφων, ακόμη και ολόκληρα έγγραφα, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Η αποσπασματικότητα των πηγών μας οδηγεί, λοιπόν, σε λιγότερο κατηγορηματικές προσεγγίσεις, που αφήνουν περιθώρια για επανεκτιμήσεις και πολλαπλές αναγνώσεις.¹⁴

Η SOE στην Κρήτη

Η SOE συγκροτήθηκε το καλοκαίρι του 1940 για τον συντονισμό και την εκτέλεση υπονομευτικών ενεργειών στην κατεχόμενη Ευρώπη και είχε την ευθύνη των βρετανικών αποστολών, σε συνεργασία και με άλλες υπηρεσίες. Πα-

10. Βλ. Report 1, σ. 1 και αλλού. Report 4, σ. 1. Report 3, σ. 2. Οι παραπομπές σε συγκεκριμένες σελίδες των εκθέσεων συχνά είναι ενδεικτικές, καθώς συμβαίνει οι σχετικές μνείες να γίνονται σε πολλά σημεία ή να προκύπτουν συμπεράσματα από το σύνολο των εκθέσεων.

11. Βλ. π.χ. Report 2, σ. 38. Report 3, σ. 3.

12. Π.χ. Report 2, σ. 36, 38.

13. HS 9/507/4.

14. Βλ. και Heather Williams, *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941-1945*, Λονδίνο 2003, σ. ix-x.

ράλληλα ανέλαβε και ρόλο συνδέσμου με τις αντιστασιακές οργανώσεις. Το έργο της επικεντρώθηκε στη συλλογή και διαβίβαση πληροφοριών, την εκτέλεση δολιοφθορών, καθώς και την ανάπτυξη ανταρτικών σωμάτων.¹⁵ Η ύπαρξή της κρατήθηκε μυστική στη διάρκεια του πολέμου, αλλά και πολλά χρόνια μετά, και ήταν άγνωστη στον ευρύτερο κύκλο των συνεργατών της, στην Ελλάδα και τις άλλες χώρες, οι οποίοι απλώς γνώριζαν ότι εργαζόντουσαν για τον συμμαχικό αγώνα. Η μυστικότητα αυτή αποτέλεσε κοινή πρακτική για όλες τις ανάλογες υπηρεσίες, και μεταξύ του βρετανικού προσωπικού.¹⁶

Στα Βαλκάνια δραστηριοποιήθηκε, μέσω του Αρχηγείου της στο Κάιρο, κυρίως στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία, λιγότερο στην Αλβανία και με διαφορετικούς όρους στην Τουρκία, που τηρούσε στάση ουδετερότητας. Μικρής έκτασης υπήρξαν, εξάλλου, οι απόπειρες διείσδυσης στη Βουλγαρία που ανήκε στις δυνάμεις του Άξονα.¹⁷ Ειδικότερα για την Ελλάδα, κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια της Κατοχής, λειτουργούσε τρεις τομείς, από ένα για την ηπειρωτική χώρα, για την Κρήτη και για τα Δωδεκάνησα. Ανέλαβε επιχειρήσεις στη χώρα από τα τέλη του 1941, σχεδιάζοντας τις ενέργειές της πάντα στα πλαίσια της γενικότερης συμμαχικής στρατηγικής στη Μέση Ανατολή και βάσει της περιορισμένης δυνατότητας που είχε να μεταφέρει προσωπικό και εφόδια για τον εξοπλισμό των αντιστασιακών οργανώσεων.¹⁸

Η Κρήτη υπήρξε η πρώτη περιοχή των Βαλκανίων όπου έδρασε η SOE, οργανώνοντας σταδιακά τη ΒΣΑ από τον Ιούλιο του 1941. Είχε, ωστόσο, αναπτύξει επαφές από την αρχή του πολέμου με αρχηγούς ανταρτικών ομάδων που έλαβαν μέρος στη Μάχη της Κρήτης, αυθόρμητα ή και σε συντονισμό με εκπροσώπους της στο νησί. Η Αποστολή ήταν επανδρωμένη αποκλειστικά με

15. Mackenzie, *The Secret History*, ό.π., σ. 75-77.

16. Χαρακτηριστική ήταν η αναφορά του στενού συνεργάτη του Leigh Fermor Γ. Ψυχουντάκη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Βλ. George Psychoundakis, *The Cretan Runner. His story of the German Occupation*, Λονδίνο 1998 (1^η έκδοση 1955), σ. 3. Foot, *Memories*, ό.π., σ. 178, 186 για τη γενικότερη πρακτική.

17. Mackenzie, ό.π., σ. 168-171. Williams, ό.π., Suleymen Seydi, «The Activities of Special Operations Executive in Turkey», *Middle Eastern Studies* 40/4 (2004), σ. 153. Spyridon Ploumidis, «S.O.E. operations and P.W.E. propaganda to operations and P.W.E. propaganda to World War II Bulgaria (1941-1944)», *Etudes balkaniques* Sofia (2001) 1, σ. 25-26. E. P. Thompson, *Beyond the frontier. The politics of a failed mission; Bulgaria 1944*, Stanford California 1997, σ. 8-12.

18. Mackenzie, ό.π., σ. 449-487. Lt. Col. J. A. Dolbey, «Report on SOE activities in Greece and the Islands of the Aegean Sea», 27 Ιουνίου 1945, HS 7/152-153, σ. 2-3 και Appendix V(D), SOE Activities in Crete. Θ. Σαμπατακάκης, *Ταυτότητες πρακτόρων*, ό.π., σ. 139-143.

αξιωματικούς της SOE έως τα μέσα του 1943, οπότε πλαισιώθηκε και με προσωπικό από άλλες υπηρεσίες, κυρίως από την Secret Intelligence Service και την Υπηρεσία Διαφυγών (Force "A"). Από το καλοκαίρι του 1944 η Αποστολή έγινε Συμμαχική Στρατιωτική, καθώς συμμετείχαν περιορισμένα στις επιχειρήσεις και Αμερικανοί αξιωματικοί του Office for Strategic Services, υπηρεσίας αντίστοιχης με την SOE.¹⁹

Τα όποια συγκεντρωτικά στοιχεία μπορούμε να αναφέρουμε αποτελούν το ελάχιστο των πραγμάτων, καθώς σημαντικό μέρος των εγγράφων έχει καταστραφεί και δεν μπορεί να υπολογιστεί ακριβώς το κατά καιρούς προσωπικό της ΒΣΑ ή να καταγραφεί και να αποτιμηθεί συνολικά η δραστηριότητα της SOE στην Κρήτη, όπως ούτε συνολικά στην Ελλάδα.²⁰ Ενδεικτικά για την εξέλιξη του δυναμικού της Αποστολής σημειώνουμε ότι τον Νοέμβριο του 1943 το βρετανικό προσωπικό αποτελούσαν 4 αξιωματικοί-σύνδεσμοι και 4 ασυρματιστές, από ένας αντίστοιχα σε κάθε νομό, συγκροτώντας τέσσερις επιμέρους αποστολές. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1944, οπότε διαθέτουμε στοιχεία και για το ελληνικό προσωπικό, λειτουργούσαν πλέον οκτώ επιμέρους αποστολές, με 28 Βρετανούς και 85 Έλληνες.²¹

Οι Βρετανοί υπηρετούσαν για ένα μεγάλο διάστημα στο νησί, έφευγαν με σύντομη άδεια για να αναλάβουν δυνάμεις στην Αίγυπτο και επέστρεφαν, ανάλογα με τις επιχειρησιακές ανάγκες. Μέλη της Αποστολής ήταν και αρκετοί Έλληνες, ορισμένοι από τους οποίους είχαν ακολουθήσει ειδική εκπαίδευση στη Μέση Ανατολή, ενώ μεγάλος ήταν ο αριθμός όσων συνεργαζόντουσαν επιτόπου στα δίκτυα πληροφοριών και τις δολιοφθορές. Έως την άνοιξη του 1945, οπότε απελευθερώθηκε όλη η Κρήτη, είχαν υπηρετήσει τουλάχιστον 50 Βρετανοί συνολικά, είχαν λειτουργήσει 17 σταθμοί ασυρμάτου και είχαν επιπλέον διεισδύσει στο νησί, με τη συνδρομή της SOE, τουλάχιστον 350 άτομα, Έλληνες και ξένοι, οι οποίοι συμμετείχαν στις αντιστασιακές δράσεις.²²

19. Dolbey, Report on SOE activities, *ό.π.*, σ. 13-14. Βλ. και Dunbabin, Report, σ. 27, 33, 95. Σημειώνουμε ότι η ΒΣΑ στην ηπειρωτική Ελλάδα συγκροτήθηκε τον Ιανουάριο του 1943, βλ. Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War (1941-1944)*, Cambridge 1984, σ. 29-30.

20. Dolbey, *ό.π.*, σ. 5. Public Record Office, *SOE Operations in the Balkans*, *ό.π.*

21. HQ Force 133 MEF προς Brig. Benfield, SD/240/10, 31 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/679.

22. Dunbabin, Report, σ. 146-148, 175-187. Dolbey, *ό.π.*, Appendix V(D), SOE Activities in Crete, σ. 5, 10. Βλ. και SOE Middle East Plans Committee, Paper No 15, «Appreciation of Para-Military Activities to Support Operations for the Recapture of Crete», G(R)/2DRE/1, άκρως απόρρ., Φεβρουάριος 1942, HS 5/682.

Οι μορφές αντίστασης που ευνοούσαν οι Βρετανοί ήταν σύμφωνες με την ευρύτερη στρατηγική του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, τις συνθήκες που διαμορφώνονταν στην Κρήτη και στα πολεμικά μέτωπα. Δεν συμφωνούσαν πάντοτε όμως με τις προτεραιότητες των Κρητικών. Στο επίκεντρο του σχεδιασμού τους ήταν η επιχείρηση ανακατάληψης του νησιού, από τα τέλη του 1941 και, με διαφορετική ένταση, μέχρι την απόβαση στη Σικελία, αρχές Ιουλίου του 1943.²³

Η λειτουργία δικτύων πληροφοριών, η εκτέλεση δολιοφθορών ή η συνδρομή σε βομβαρδισμούς εχθρικών στόχων, καθώς και η οργάνωση ανταρτών που θα ενεργούσαν την κατάλληλη στιγμή, αποτελούσαν τους άμεσους στόχους της Αποστολής, για την εξυπηρέτηση της επιχείρησης ανακατάληψης. Η ετοιμότητα και η θέληση των κατοίκων να δράσουν στα παραπάνω πλαίσια ήταν δεδομένη, έπρεπε, όμως, να αποφευχθεί τυχόν πρόωρη εξέγερσή τους ή ανάληψη πρωτοβουλιών σε μικρότερη κλίμακα, που επέφεραν σκληρά αντίποινα και καταρράκωναν το ηθικό τους. Το ηθικό κατοίκων, Βρετανών και δυνάμεων Κατοχής, αποτελούσε, εξάλλου, σημαντικό παράγοντα και επηρεαζόταν άμεσα τόσο από τα γεγονότα στο νησί όσο και από τις εξελίξεις του πολέμου, ιδιαίτερα στο μέτωπο της βόρειας Αφρικής που βρισκόταν και σε τόσο μικρή απόσταση.

Παράλληλα οι Βρετανοί επιθυμούσαν να εκδηλώνεται «παθητική αντίσταση», αυθόρμητες ενέργειες, δηλαδή, με ουσιαστικά αποτελέσματα, που δεν απαιτούσαν οργανωτικές δομές ή ένοπλη δράση. Όπως είχαν διαπιστώσει, δεν χρειαζόταν να την προωθήσουν οι ίδιοι, καθώς οι Κρητικοί ενεργούσαν μαζικά προς την κατεύθυνση αυτή από την πρώτη μέρα της Κατοχής. Περιέθαλψαν και έκρυψαν περισσότερους από 1.000 Βρετανούς στρατιώτες που εγκλωβίστηκαν στο νησί και συνέδραμαν στη φυγάδευσή τους, ακόμα και στα χωριά με ισχυρή παρουσία κατοχικών δυνάμεων, παρά την πείνα του χειμώνα του 1941-1942 και τον κίνδυνο των αντιποίνων. Ανέπτυξαν μέσα σε ένα χρόνο ευρύ δίκτυο υποστήριξής τους και φιλικό σύνδεσμο, που στη συνέχεια συνέβαλλαν ουσιαστικά στην επιτυχία κάθε είδους επιχειρήσεων της Αποστολής.²⁴

Οι κάτοικοι συνέχισαν να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των περιπλανώμενων Βρετανών στρατιωτών, μέχρι να φυγαδευτούν οι τελευταίοι στα μέσα του 1943, και ταυτόχρονα στις ανάγκες της ΒΣΑ, την οποία συνέδραμαν ακόμα και οικονομικά στις αρχές της δραστηριοποίησής της.²⁵ Διαδεδο-

23. Όπως φαίνεται από σχετικές διαταγές προς την SOE, βλ. Dunbabin, Report, σ. 36, 46.

24. Dunbabin, Report, σ. 39-40. [SOE Cairo], «Crete, memorandum», απόρρ. και εμπιστευτικό, [4 Αυγούστου 1941], HS 5/678. George Psychoundakis, *The Cretan Runner*, ό.π., σ. 60-61.

25. Report 1, σ. 24-25.

μένη εκδήλωση «παθητικής αντίστασης», με στρατηγική σημασία, ήταν και οι κωλυσιεργίες εκ μέρους των κατοίκων που εκτελούσαν καταναγκαστικά έργα. Όπως στις αρχές του 1942 στο αεροδρόμιο Τυμπακίου, που ανέστειλαν την κατασκευή του και τελικώς οι Γερμανοί δεν μπόρεσαν να το χρησιμοποιήσουν για να ενισχύσουν τα στρατεύματά τους στη βόρεια Αφρική.²⁶

Οι επικεφαλής αξιωματικοί της ΒΣΑ μπορούσαν να εφαρμόζουν τη βρετανική στρατηγική με σημαντική επιτυχία, καθώς γνώριζαν τη γλώσσα, συχνά και την Κρήτη πριν τον πόλεμο ή είχαν πάρει μέρος στη Μάχη εναντίον των Γερμανών. Έζησαν για μακρά διαστήματα απομονωμένοι μεταξύ τους, με τις στερήσεις που είχε η ζωή των βοσκών στα ορεινά, και ανέπτυξαν προσωπικές σχέσεις εμπιστοσύνης με ηγέτες και απλούς καθημερινούς ανθρώπους.²⁷ Ήταν συχνά αρχαιολόγοι ή κλασικοί φιλόλογοι, όπως ο Αρχηγός της ΒΣΑ Dunbabin,²⁸ νέοι στρατευμένοι, 21-25 χρόνων, ειδικά εκπαιδευμένοι στην εκτέλεση σαμποτάζ, κατασκοπίας και κάθε είδους δολιοφθοράς, με οργανωτικές ικανότητες και τόλμη, όλοι εθελοντές στον συμμαχικό αγώνα που διεξαγόταν πίσω από τις εχθρικές γραμμές.

Ο Patrick Leigh Fermor γνώριζε καλά τα νέα ελληνικά και αρκετές όψεις της Ελλάδας πριν τον πόλεμο. Γεννήθηκε στο Λονδίνο το 1915 και εγκατέλειψε το σχολείο στα 16. Ξεκίνησε δυο χρόνια αργότερα, Δεκέμβριο του 1933, να διασχίσει με τα πόδια και ελάχιστα χρήματα την κεντρική Ευρώπη, από την Ολλανδία μέχρι την Κωνσταντινούπολη, πραγματοποιώντας ένα ρομαντικό όνειρο περιπέτειας κοινό στη γενιά του. Κράτησε τότε τις πρώτες του ταξιδιωτικές σημειώσεις ημερολογίου, που αργότερα χάθηκαν.²⁹ Ενώ ο Χίτλερ είχε ήδη καταλάβει την εξουσία στη Γερμανία, συνέχισε το ταξίδι του στα Βαλκάνια, καταλήγοντας στην Ελλάδα. Στη Μακεδονία εντάχθηκε, μάλιστα, σε φιλοβασιλική

26. Dunbabin, Report, σ. 39-40.

27. Όπως διαπιστώθηκε και μετά τον πόλεμο. Βλ. General Report on activities in West. Crete from Jan. 1942 to Jan. 1945, by Major A. W. Fielding, HS 5/726. Dunbabin, Report, σ. 28-29. Patrick Leigh Fermor, «Abducting a General», *Words of Mercury*, Λονδίνο 2003, σ. 100-102. Την τακτική αυτή είχε εφαρμόσει πρώτος, πριν και κατά τη Μάχη της Κρήτης, εκ μέρους της SOE, ο αρχαιολόγος, ανασκαφέας της Κνωσού J. P. Pendlebury, που σκοτώθηκε μαχόμενος με αντάρτες εναντίον των Γερμανών στο Ηράκλειο τον Μάιο του 1941. Βλ. Beevor, *Κρήτη*, σ. 53-54, 209-212.

28. Ο T. J. Dunbabin, διακεκριμένος αρχαιολόγος της κλασικής αρχαιότητας, υπήρξε πριν τον πόλεμο αναπληρωτής διευθυντής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα.

29. Patrick Leigh Fermor, *A time of gifts*, Λονδίνο 1977, σ. 1-16. *Between the Woods and the Water. On Foot to Constantinople from The Hook of Holland: The Middle Danube to the Iron Gates*, Λονδίνο 1986, σ. 12. Ανάλογο ταξίδι σε ηλικία 19 ετών επιχείρησε το 1938 και ο M.R.D. Foot, ο επίσημος ιστορικός της SOE αργότερα. Βλ. M.R.D. Foot, *Memories of an SOE Historian*, Λονδίνο 2008, σ. 44-47.

μονάδα και έλαβε μέρος στις επιχειρήσεις εναντίον του βενιζελικού Κινήματος του 1935.

Έμεινε στην Ελλάδα έως την κήρυξη του πολέμου και επέστρεψε το 1940, ως αξιωματικός –σύνδεσμος της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στο μέτωπο της Αλβανίας. Εκεί φαίνεται ότι συνάντησε και τη Μεραρχία Κρήτης. Μετά την υποχώρηση των βρετανικών δυνάμεων από την ηπειρωτική χώρα, έφτασε στην Κρήτη όπου υπηρέτησε ως αξιωματικός Πληροφοριών των βρετανικών στρατευμάτων στο Ηράκλειο. Εγκατέλειψε την πόλη αποχαιρετώντας τους αντάρτες που ζητούσαν όπλα για να συνεχίσουν τον αγώνα και όταν έφτασε στην Αίγυπτο στρατολογήθηκε από την SOE. Ένα χρόνο αργότερα επέστρεψε ως επικεφαλής της ΒΣΑ στο δυτικό και στη συνέχεια στο κεντρικό τμήμα της Κρήτης.³⁰

Ευρύτερα καλλιεργημένος, θα γίνει γνωστός μετά τον πόλεμο ως συγγραφέας ταξιδιωτικών βιβλίων με ανθρωπολογική οπτική, από τα πιο σημαντικά εκείνα που έγραψε για τη Μάνη και τη Ρούμελη.³¹ Οι εκθέσεις του από την κατεχόμενη Κρήτη μαρτυρούσαν αυτό το ταλέντο του, καθώς ξεπερνούσαν το επίπεδο των υπηρεσιακών αναφορών και συχνά αποτελούσαν ολοκληρωμένες «αφηγήσεις», όρο που και ο ίδιος χρησιμοποίησε τότε.³²

Η πρώτη αποστολή

Ο Leigh Fermor φτάνει στην Κρήτη 23 Ιουνίου 1942, σε κρίσιμη καμπή του πολέμου. Στη βόρεια Αφρική κορυφωνόταν η προέλαση των γερμανικών δυνάμεων στο Ελ Αλαμίν και οι Βρετανοί υποχωρούσαν εκκενώνοντας θέσεις, μεταφέροντας υπηρεσίες στην Παλαιστίνη και καίγοντας τα αρχεία τους σε ατμόσφαιρα χάους.³³

30. Το πιο συμπυκνωμένο και πλήρες βιογραφικό του βρίσκεται σε πρόσφατη ανθολόγηση των κειμένων του από την Artemis Cooper. Βλ. Patrick Leigh Fermor, *Words of Mercury*, Λονδίνο 2003, σ. 1-6. Βλ. και Beevor, *Κρήτη*, σ. 30, 34 και στη συνέχεια σε πολλά σημεία.

31. Patrick Leigh Fermor, *Mani. Travels in the Southern Peloponnese*, Λονδίνο 1958 και *Roumeli*, Λονδίνο 1966. Τα έργα του αυτά, όπως και τα αυτοβιογραφικά ταξιδιωτικά έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, βλ. *Μάνη*, Αθήνα 1997. *Ρούμελη*, Αθήνα 1991. *Η εποχή της δωρεάς*, Αθήνα 2004. *Ανάμεσα στα δάση και στα νερά*, Αθήνα 2006.

32. Report No 6. σ. 1.

33. Κατά την εκκένωση του Καΐρου καταστράφηκαν και τα αρχεία της SOE, όπως αναφέρει και ο Dunbabin, όχι όμως στο σύνολό τους καθώς και ο ίδιος χρησιμοποιεί στην τελική του έκθεση ενδοϋπηρεσιακά έγγραφα της περιόδου. Τα τελευταία θα πρέπει να καταστράφηκαν αργότερα ή παραμένουν κλειστά, καθώς δεν εντοπίζονται στα διαθέσιμα αρχεία της SOE. Βλ. Dunbabin, Report, σ. 35, 40.

Η ΒΣΑ στην Κρήτη βρισκόταν σε δεύτερη μοίρα, για το Γενικό Αρχηγείο Μέσης Ανατολής, με περιορισμένες δυνατότητες επικοινωνίας. Ειδικότερα στον δυτικό τομέα, που θα αναλάμβανε ο Leigh Fermor, από τις αρχές του 1942 οι κάτοικοι είχαν πολύ χαμηλό ηθικό και τρομοκρατημένοι απέφευγαν να έρχονται σε επαφή με τα μέλη της Αποστολής. Έβλεπαν ότι οι Γερμανοί κυριαρχούσαν στο Αιγαίο και η Βρετανία δεν μπορούσε να φυγαδεύσει τους εγκλωβισμένους και εξαθλιωμένους στρατιώτες της. Ο A. W. Fielding, ο πρώτος υπεύθυνος αξιωματικός της Αποστολής, ο οποίος επιχειρούσε από τον Ιανουάριο εκεί, τόνιζε στο Αρχηγείο της SOE ότι οι Βρετανοί αξιωματικοί δεν ενημερώνονταν σωστά από την Υπηρεσία στην Αίγυπτο και έφταναν στην περιοχή έχοντας σχηματίσει μια ειδυλλιακή εικόνα των πραγμάτων, ενώ έπρεπε να ζουν κάτω από ιδιαίτερα επικίνδυνες συνθήκες, κυνηγημένοι από τους Γερμανούς.³⁴

Την ίδια περίοδο είχε εκδηλωθεί κύμα συλλήψεων σε όλο το νησί και η σχέση εμπιστοσύνης της Αποστολής με τους Κρητικούς είχε επιπλέον διαταραχθεί λόγω επιλογών του C. M. Woodhouse, τον οποίο διαδέχθηκε τον Απρίλιο του 1942 ο Dunbabin στην περιοχή του Ηρακλείου. Ο τελευταίος, όπως και ο Leigh Fermor ανέλαβαν να αποκαταστήσουν τις σχέσεις με τους κατοίκους και να οργανώσουν σε νέες βάσεις το έργο της ΒΣΑ.³⁵

Να σημειωθεί ότι η Κρήτη, και κυρίως ο δυτικός τομέας όπου λειτουργούσε το αεροδρόμιο του Μάλεμε, αποτελούσε κομβικό σημείο για τον ανεφοδιασμό και την ενίσχυση των δυνάμεων του Άξονα στην Αφρική, κυρίως έως και τον Ιούλιο του 1942, και για τον λόγο αυτό η ΒΣΑ είχε καταρχήν αναλάβει το συντονισμό της συλλογής και διαβίβασης πληροφοριών στρατιωτικού χαρακτήρα.³⁶

Με το σκάφος που έφτασε ο Leigh Fermor, με τον ασυρματιστή του και συσκευή ασυρμάτου, φυγαδεύτηκε η συμμαχική μονάδα καταδρομέων που είχε αποβιβαστεί από τη Μέση Ανατολή για να εκτελέσει τα πρώτα μεγάλα σαμποτάζ σε αεροδρόμια, σε συνεργασία με τη ΒΣΑ και τοπικές οργανώσεις. Φυγαδεύτηκαν και ορισμένα από τα μέλη της οικογένειας του Γ. Πετρακογιώργη, ενός από τους πρώτους αρχηγούς ανταρτικής ομάδας, που

34. Fielding, «Forth Report by D/GR19. Crete, June, 1942», 30 Ιουνίου 1942, HS 5/725, όπου συνοψίζει την κατάσταση. Βλ. και προηγούμενες εκθέσεις του: «First report by D/GR19. Crete, Jan.-Mar, 1942», 3 Απριλίου 1942. «Second report by D/GR/19. Crete, April 1942», 5 Μαΐου 1942, HS 5/725.

35. Dunbabin, «Report Crete: April 42-Feb 43», HS 5/723. Smith-Hughes, «Memorandum on potential future operations in Crete», άκρως απόρρ., 20 Αυγούστου 1942, HS 5/681. Dunbabin, Report, σ. 41-42.

36. Fielding, Forth Report, ό.π. Dunbabin, Report, σ. 39-41.

καταζητούσαν οι Γερμανοί. Το πλοίο που τους μετέφερε επέστρεψε στη Μάρσα Ματρούχ της Αιγύπτου, μόλις λίγες ώρες πριν η πόλη καταληφθεί από τους Γερμανούς.³⁷ Η επικοινωνία από τη θάλασσα με τη Μέση Ανατολή διακόπηκε και αποκαταστάθηκε μετά την ήττα του Ρόμμελ, αρχές του 1943, οπότε και μπόρεσε ο Leigh Fermor να στείλει την πρώτη του εκτενή αναφορά στο Κάιρο. Η στενή γειτνίαση με τη βόρεια Αφρική ήταν συχνά απαιτηλή, όπως συνέβη και αργότερα στη δεύτερη αποστολή του.

Οι καταδρομικές επιχειρήσεις του Ιουνίου του 1942 πέτυχαν τους στρατηγικούς τους στόχους, καθηλώνοντας τις γερμανικές αεροπορικές δυνάμεις στο νησί, τη στιγμή που περνούσε από την περιοχή σημαντική συμμαχική νηοπομπή για τη Μάλτα.³⁸ Δημιούργησαν, ωστόσο, προβλήματα συντονισμού στην Αποστολή και, το κυριότερο, προκάλεσαν τα πρώτα σημαντικά αντίποινα των Γερμανών, μετά από εκείνα που είχαν επιβληθεί με την κατάληψη του νησιού, τρομοκρατώντας τους κατοίκους.³⁹

Τα αντίποινα, που εντάσσονταν στη συνολική αντιμετώπιση της δράσης των ανταρτών και των αμάχων εναντίον των δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα, υπήρξαν ιδιαίτερα σκληρά στην Κρήτη, καθώς ήδη από τη Μάχη είχαν συμμετάσχει αντάρτες και κάτοικοι στον αγώνα εναντίον των γερμανικών στρατευμάτων.⁴⁰ Το καλοκαίρι του 1942 επικεφαλής αξιωματικοί της ΒΣΑ ήταν αντίθετοι με την εκτέλεση καταδρομικών επιχειρήσεων ή δολιοφθορών εκ μέρους ομάδων από το νησί, λόγω των υπερβολικών και άσκοπων απωλειών από τα αντίποινα.⁴¹ Την ίδια γνώμη είχε, επίσης, ο επικεφαλής του Τομέα Κρήτης στην SOE Καΐρου, που βάσει πληροφοριών και εκτιμήσεων της ΒΣΑ προέκρινε την εκτέλεση επιθετικών ενεργειών, οι οποίες όμως δεν θα εμφάνιζαν τους κατοίκους να συμμετέχουν και έτσι δεν θα προκαλούσαν αντίποινα. Είχε τότε, χαρακτηριστικά, προτείνει την ανατίναξη λιμενικών εγκαταστάσεων στη Σούδα, την επίθεση εναντίον παράκτιων γερμανικών φυλακίων και τη σύλληψη και μεταφορά στη Μέση Ανατολή των Γερμανών στρατιωτών τους, ακόμα και την

37. Dunbabin, Report, σ. 46, 177. Στοιχεία και από προφορική διήγηση ανταρτών του Πετρακογιώργη στην εκδήλωση προς τιμήν του, βλ. εδώ παραπάνω υποσημ. 1.

38. Dunbabin, Report, σ. 45

39. Στο ίδιο.

40. Beevor, *Κρήτη*, σ. 341-345. Psychoundakis, *The Cretan runner*, ό.π., σ. 48. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*, Αθήνα 2003, σ. 41-47.

41. Όπως ο Fielding που γενικά δεν δίσταζε να κατακρίνει επιλογές του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής ή του Αρχηγείου της SOE Καΐρου. Βλ. Fielding, *Fourth report*, ό.π.

απαγωγή του Γερμανού Διοικητή Κρήτης ή άλλων ανώτατων αξιωματικών.⁴² Ήταν επιχειρήσεις ριψοκίνδυνες, καθαρά παραστρατιωτικού και υπονομευτικού τύπου, που χαρακτήριζαν την SOE και η τελευταία πραγματοποιήθηκε δυο χρόνια αργότερα, όπως θα δούμε.

Στο μεταξύ όμως, όταν στα πλαίσια της δεύτερης καλοκαιρινής επιχείρησης των καταδρομών από τη Μέση Ανατολή, το 1943, ο Leigh Fermor επιχείρησε να εκτελέσει σαμποτάζ στο λιμάνι του Ηρακλείου, συνάντησε την απροθυμία των κατοίκων να τον συνδράμουν, κυρίως των αρχηγών της Αντίστασης. Κατανοούσε τους φόβους τους, αν και ο ίδιος τους θεωρούσε αβάσιμους, κατάφερε όμως να βρει συμμαχητές μεταξύ των άμεσων Ελλήνων συνεργατών του, με τους οποίους είχε αναπτύξει σχέσεις μάλλον στενότερες από όσο άλλοι αξιωματικοί της ΒΣΑ. Οι προσπάθειές του όμως απέτυχαν.⁴³ Οι αρχηγοί των ανταρτών θα διατηρήσουν τις αντιρρήσεις τους και θα ζητούν να αποφεύγονται οι επιχειρήσεις αυτές, εκτιμώντας ότι τα σκληρά αντίποινα και τα μέτρα που έπαιρναν οι αρχές Κατοχής λόγω των επιδρομών θα αποθάρρυναν τελικά τους Κρητικούς, ενώ ήταν έτοιμοι να ξεσηκωθούν αμέσως μόλις θα εμφανίζονταν οι πρώτες βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις για την ανακατάληψη του νησιού.⁴⁴ Αντίθετα, σημείωναν ότι ο βομβαρδισμός εχθρικών στόχων ενίσχυε το ηθικό του πληθυσμού.⁴⁵

Στη διάρκεια της πρώτης του αποστολής ο Leigh Fermor συνέβαλε ουσιαστικά στην οργάνωση και το συντονισμό των δικτύων πληροφοριών, στο δυτικό τμήμα του νησιού και από τον χειμώνα του 1943 στο κεντρικό τμήμα και την πόλη του Ηρακλείου, όπου ανέλαβε την ευθύνη από τον Dunbabin, έχοντας στο μεταξύ παραδώσει τα δυτικά στον Fielding που είχε επιστρέψει από τη Μέση Ανατολή.⁴⁶ Τα δίκτυα αυτά αναπτύσσονταν στα ορεινά και τις μεγάλες πόλεις, δημιουργώντας επαφές μεταξύ των αντιστασιακών, επιτρέποντας τη συμμετοχή

42. Smith-Hughes, «Memorandum on potential future operations in Crete», ό.π.

43. Report 4, σ. 1-2. Report 3, σ. 15. Σχετικά με τις σχέσεις του με τους Έλληνες συνεργάτες του βλ. και Report 1, σ. 26, 28. Το κλίμα εμπιστοσύνης είχε, εξάλλου, αναπτυχθεί και είχαν ξεπεραστεί οι δυσκολίες του προηγούμενου χρόνου. Σχετικά με το τελευταίο βλ. και Dunbabin, Report Crete: April 42-Feb 43, ό.π.

44. MO4 προς DMO, COS/100/2/308, άκρως απόρρ., HS 5/681. Report 4, παράρτημα όπου B5 προς COS, άκρως απόρρ., 18 Ιουλίου 1943, και σχετικά τηλεγραφήματα του Γ. Πετρακογιώργη. Την ίδια εκτίμηση κάνει στις μέρες μας ο R. H. Stockbridge, που υπηρέτησε επικεφαλής της Secret Intelligence Service στη ΒΣΑ. Βλ. Kokonas, *The Cretan resistance*, ό.π., σ. 14-15.

45. Smith-Hughes, «Memorandum on potential future operations», ό.π.

46. Report 1, σ. 17 κ.α. Report 2, σ. 1-19. Report 3, σ. 1-3 και 5-6 κυρίως.

και στοιχείων που δεν είχαν γίνει δεκτά από τους πρώτους αρχηγούς των ανταρτών, όπως π.χ. νέους αξιωματικούς και όχι μόνο.⁴⁷ Συνέλεγαν στρατιωτικές, οικονομικές, κοινωνικές και κάθε άλλου είδους πληροφορίες, καθώς και απόρρητα έγγραφα των αρχών Κατοχής, καλύπτοντας τις περιοχές υπό γερμανική διοίκηση σπιθαμή προς σπιθαμή. Οι πληροφορίες μεταδίδονταν με ασύρματο στη Μέση Ανατολή και είχαν καταρχήν παίξει σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό και την εκτέλεση της συμμαχικής αντεπίθεσης στο Ελ Αλαμείν. Παρείχαν τα στοιχεία βάσει των οποίων βομβαρδίστηκαν γερμανικοί στόχοι και οργανώθηκαν καταδρομικές επιχειρήσεις με ομάδες από τη Μέση Ανατολή. Τα δίκτυα κρατούσαν, επίσης, συνδεδεμένες και σε ετοιμότητα τις αντιστασιακές ομάδες, όταν δεν είχε εγκαταλειφθεί ακόμα το σχέδιο συμμαχικής απόβασης για την ανακατάληψη του νησιού.⁴⁸

Ο Leigh Fermor ήταν βέβαιος ότι μόλις γινόταν η απόβαση οι Κρητικοί θα εξεγείρονταν μαζικά και, εφόσον θα είχαν εξοπλιστεί κατάλληλα, θα μπορούσαν να αναλάβουν δράση υπό τον συντονισμό της ΒΣΑ.⁴⁹ Ωστόσο, το καλοκαίρι του 1943, πλέον, αποτελούσε κοινή συνείδηση ότι η απόβαση δεν θα γινόταν στο άμεσο μέλλον.⁵⁰ Την απόβαση φοβόντουσαν και οι Γερμανοί, που από το χειμώνα του 1942-1943 ενέτειναν τις έρευνες και τις επιδρομές για να εντοπίσουν τη ΒΣΑ και παράλληλα επιχειρούσαν να προσεγγίσουν τον πληθυσμό, ακολουθώντας πολιτική συμφιλίωσης και κατευνασμού.⁵¹

Ιδιαίτερα δραστήριος και αποτελεσματικός υπήρξε ο Leigh Fermor και στην οργάνωση «μαύρης» προπαγάνδας για την υπονόμευση του ηθικού των κατοχικών στρατευμάτων, ο πρώτος από τη ΒΣΑ που δραστηριοποιήθηκε στο έργο αυτό, γνωρίζοντας και καλά γερμανικά.⁵² Είχε επιτυχία καθώς μπορούσε να μπαίνει στη θέση του εχθρού και να καταλαβαίνει τα συναισθήματά του, όπως φάνηκε και σε άλλες επιχειρήσεις αργότερα.⁵³ Η μαύρη προπαγάνδα αποτελούσε σημαντικό έργο της Αποστολής στην Κρήτη και εντάθηκε από

47. Report 1, σ. 16-18 κυρίως. Βλ. και Dunbabin, Report, σ. 57-58.

48. [SOE Cairo] «Minutes of a meeting held on 4.9.42», άκρως απόρρ., 6 Σεπτεμβρίου 1942, HS 5/681. Dolbey, Report on SOE activities, ό.π., Appendix V(D), SOE Activities in Crete, σ. 1. Η Κρήτη και η Αθήνα ήταν οι περιοχές στις οποίες αναπτύχθηκαν τα πληρέστερα δίκτυα πληροφοριών που συντόνιζε η SOE ή τα δίκτυα με τα οποία συνεργαζόταν άμεσα. Βλ. Dolbey, ό.π., Appendix X, σ. 3, 5-6.

49. Report 1, σ. 19 κυρίως.

50. Report 3.

51. Report 2, σ. 20. Report 3, σ. 7. Βλ. και Dunbabin, Report, σ. 55.

52. Report 2, σ. 30-31. Dunbabin, Report Crete: April 42-Feb 43, ό.π.

53. Leigh Fermor, «Abducting a General», ό.π., σ. 89, 92, 96.

τις αρχές του 1943, βάσει του υλικού που ελάμβανε από το Κάιρο, όταν πλέον στα μέτωπα της Αφρικής και της Ρωσίας οι Γερμανοί είχαν αρχίσει να δέχονται μεγάλες ήττες, με άμεσο αντίκτυπο στο ηθικό των αξονικών στρατευμάτων.⁵⁴ Απλοί στρατιώτες και αξιωματικοί, απομονωμένοι στο νησί αγωνιούσαν για το μέλλον τους αλλά και την τύχη των οικογενειών τους. Σημειώνονταν λιποταξίες και κάποιες αυτοκτονίες, ιδιαίτερα όταν λάμβαναν διαταγές μετάθεσης στο αφρικανικό ή κυρίως το ρωσικό μέτωπο, που ως το τέλος αποτέλεσε τον μεγάλο φόβο των Γερμανών.⁵⁵ Από τα τέλη Αυγούστου του 1944 θα αποτελέσει εξάλλου, την κύρια δραστηριότητα της Αποστολής, με τη συνεργασία Βρετανών και Αμερικανών αξιωματικών-συνδέσμων.⁵⁶

Από την άνοιξη του 1943 παίζει δυναμικό ρόλο στον συντονισμό και την ενίσχυση της Εθνικής Οργανώσεως Κρήτης (ΕΟΚ). Παράλληλα, στα πλαίσια της ενωτικής πολιτικής που ακολουθεί για επιχειρησιακούς λόγους ο Τομέας Κρήτης της SOE Καΐρου, επιδιώκει σταθερά να διατηρεί επαφές με όλες τις οργανώσεις, ανεξάρτητα από την ιδεολογική τους τοποθέτηση και παρά τα κάθε είδους προβλήματα που δημιουργούνται, ώστε να υπάρχει ετοιμότητα έως τη στιγμή των επιχειρήσεων για την ανακατάληψη του νησιού. Το τελευταίο εξακολουθούσε να θεωρεί και ο ίδιος ότι αποτελούσε ισχυρό ενδεχόμενο.⁵⁷

Είχε επαφές με αρχηγούς, απλούς αντάρτες, κατοίκους χωριών και μεγάλων πόλεων, με ορισμένους από τους οποίους καλλιέργησε προσωπικές φιλίες, που θα του επιτρέψουν να επιτύχει σημαντικές και θεαματικές αποστολές. Μετά από συνεχή πολύμηνη παραμονή, είχε κινηθεί σε αρκετές περιοχές της δυτικής και κεντρικής Κρήτης, και καθώς διέθετε προπολεμικά ήδη εμπειρία σχέσεων με ποικίλα κοινωνικά στρώματα στην Ελλάδα, προσέγγιζε χωρίς προκαταλήψεις τους Κρητικούς κάθε ηλικίας και κοινωνικής θέσης. Το γεγονός αυτό τον διαφοροποιεί από τους περισσότερους Βρετανούς συμμαχητές του. Χαρακτηριστικό της προσέγγισής του είναι πως δεν συμφωνούσε να οργανωθεί η Αντίσταση σε αυστηρά στρατιωτικά πλαίσια, όπως επεδίωκαν στελέχη της ΕΟΚ και της

54. Dunbabin, Report, σ. 55. Βλ. και Foot, *Memories*, ό.π., σ. 180.

55. Dunbabin, «Report: Crete April 42-Feb. 43» ό.π. Ο φόβος που προκαλούσαν οι απώλειες στο ρωσικό μέτωπο δεν περιοριζόταν στις δυνάμεις που βρισκόντουσαν στην Κρήτη, ούτε μόνο μεταξύ των γερμανικών στρατευμάτων του Άξονα, αλλά είχε εκδηλωθεί και μεταξύ π.χ. των Ιταλών στη Ρόδο ή των Γερμανών στην Αυστρία. Βλ. «Statements made by Dr. Paizes regarding his internment in Rhodes», 22 Φεβρουαρίου 1943, HS 5/672. Μ. Παριανού, *Μαρτυρίες από την Αντίσταση και τη φυλακή (1941-1945)*, Αθήνα 2007, σ. 77.

56. Dunbabin, Report, σ. 95-96.

57. Report 2, σ. 23-29. Report 3, σ. 1-3.

SOE, ούτε να υπάρχει ως κριτήριο στρατολόγησης συνεργατών το μορφωτικό επίπεδο, όπως πρότεινε ο Dunbabin.⁵⁸

Δεν θα λείψουν, σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής, οι συγκρούσεις απόψεων κυρίως, μεταξύ των ηγετών της Αντίστασης, οι έντονες διαφωνίες τους με την ΒΣΑ, όπως και διαφωνίες μεταξύ των αξιωματικών της Αποστολής, αν και στις εκθέσεις δεν γίνεται μνεία των τελευταίων.⁵⁹ Η ένταση του κινδύνου, οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης και δράσης, κυρίως όμως οι διαφορετικοί στόχοι, οι προσωπικοί και αργότερα κυρίως πολιτικοί ανταγωνισμοί, θα δημιουργήσουν ζητήματα διαφορετικής έντασης στους νομούς της Κρήτης, που οι επικεφαλής της ΒΣΑ θα προσπαθούν να εξισορροπούν.⁶⁰

Να σημειωθεί ότι οι εκθέσεις του Leigh Fermor, όπως και των άλλων Βρετανών αξιωματικών-συνδέσμων, διαφοροποιούνται σημαντικά σε ζητήματα πολιτικά και οργανωτικά από τις μεταπολεμικές εκθέσεις που συντάσσουν οι μη εαμικοί ηγέτες των ανταρτών. Αν και πρόκειται για διαφορετικά είδη εγγράφων, καθώς οι δεύτερες υποβάλλονται κυρίως βάσει νόμου για την αναγνώριση των αντιστασιακών οργανώσεων, είναι ενδεικτικό για τις σχέσεις στην Κατοχή το γεγονός ότι οι ηγέτες των ανταρτών τείνουν στις εκθέσεις τους να υποβαθμίσουν τη συμβολή του βρετανικού παράγοντα στην Αντίσταση, ενώ οι Βρετανοί την υπερτονίζουν.⁶¹

Το πρόβλημα, όμως, υπήρχε κυρίως με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Ήδη από τα τέλη του 1942 ο Τομέας Κρήτης της SOE Καΐρου επιδιώκει να έχει επαφές και συνεργασία με το ευρύτερο δυνατό πολιτικό φάσμα και αποφεύγει να δεσμευτεί αποκλειστικά με το ΕΑΜ, εκτιμώντας ότι εάν γινόταν όργανό του, η δράση της ΒΣΑ θα μπορούσε να εκτραπεί στην καταστολή των πολιτικών του αντιπάλων.⁶² Ο Leigh Fermor αντιμετώπιζε με δυσπιστία το ΕΑΜ ως προς τις μετα-

58. Report 2, σ. 24, 27, 37. Report 3, σ. 1-3. Dunbabin, Report, σ. 33.

59. Βλ. π.χ. Report 4, σ. 1. Βλ. και Dunbabin, Report, σ. 130-133.

60. Φαινόμενα που εντείνονται από το 1944. Βλ. Dunbabin, «Report No 4 new series, 22 Feb-24 March 1944», HS 5/724. Psychoundakis, *The Cretan Runner*, ό.π., σ. 244-245.

61. Report 2, σ. 25-26 κυρίως. Report 3, σ. 4. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα 1998, τ. 6^{ος} Ανταρτικές Οργανώσεις Κρήτης, έγγρ. 26, 27, 34, 37. Ο νόμος ψηφίστηκε το 1949, ενώ εκθέσεις δράσης για την αναγνώριση άρχισαν να υποβάλλονται από το 1944, μετά την Απελευθέρωση. Βλ. και Γενικό Επιτελείο Στρατού, ό.π., τ. 7^{ος}. ΑΝ 971/1949 «Περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τας εθνικάς ανταρτικές ομάδας και εθνικάς οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τ. Α', φ. 105.

62. [Smith-Hughes], «Considerations of political policy in Crete», άκρως απόρρ., [περίπου 30 Νοεμβρίου] 1942, HS 5/681.

πολεμικές προθέσεις της ηγεσίας του κυρίως, ανησυχώντας παράλληλα και για την αντιβρετανική προπαγάνδα που προωθούσε στην Κατοχή, καθώς προφανώς έκρινε ότι μπορούσε να προκαλέσει δυσπιστία προς τη ΒΣΑ και να δυσχεράνει το έργο της.⁶³ Θα συστήνει με κάθε ευκαιρία να ενισχύονται κατά κύριο λόγο οι μη εαμικές οργανώσεις, αλλά και να μην υπάρξει σύγκρουση ή διακοπή των σχέσεων με το ΕΑΜ, ώστε η Αποστολή να μπορέσει να προσεταιριστεί όλα τα αξιόλογα μαχητικά στοιχεία.⁶⁴ Μπορούσε να κρίνει χωρίς προκαταλήψεις τις ηγετικές φυσιογνωμίες, ανεξάρτητα από την πολιτική τους τοποθέτηση και να εκτιμά τις δυνατότητες συμβολής τους στον κοινό αγώνα, στους στόχους της ΒΣΑ κατά κύριο λόγο.⁶⁵

Να σημειώσουμε, πάντως, ότι στην Κρήτη αποτελούσε βασική επιλογή του βρετανικού παράγοντα ο εξοπλισμός των μη εαμικών ανταρτικών ομάδων, καθώς έκρινε ότι επαρκούσαν για την εξυπηρέτηση των στρατηγικών του στόχων, για την υποστήριξη δηλαδή της μελλοντικής απόβασης. Αντίθετα, στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου το ζητούμενο ήταν η συγκράτηση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού αξονικών στρατευμάτων, εξοπλιζόταν και ο ΕΛΑΣ, σε αναλογία ως προς τις άλλες μεγάλες ανταρτικές οργανώσεις που συνδεόταν κάθε φορά με τις ενδοελληνικές εξελίξεις, τη βρετανική στρατηγική και τη στρατηγική του ίδιου του ΕΛΑΣ.⁶⁶

Η Συνθηκολόγηση της Ιταλίας και το τέλος της πρώτης αποστολής

Το ενδεχόμενο βρετανικής επιχείρησης για την ανακατάληψη της Κρήτης απασχολούσε τις γερμανικές αρχές, όπως αναφέραμε, αλλά και τις ιταλικές που κατείχαν το ανατολικό της τμήμα, το νομό Λασιθίου με έδρα τη Νεάπολη. Η ιταλική Κατοχή δεν είχε τη σκληρότητα της γερμανικής, ενώ και οι σχέσεις Ιταλών και Γερμανών δεν ήταν ιδιαίτερα καλές. Στο επίπεδο των απλών στρατιωτών δεν έλειπαν επεισόδια δημόσιας ταπείνωσης των Ιταλών και στο επίπεδο

63. Report 2, σ. 28.

64. Βλ. χαρακτηριστικά Report 3, σ. 1-3. Report 4, σ. 1. Βλ. και Dunbabin, Report, σ. 22-23.

65. Report No 7, σ. 3-5.

66. Μ. Σπηλιωτοπούλου - Π. Παπαστράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371*, τ. Α', Αθήνα 2002, σ. 364. τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 103-105.

της διοίκησης οι Γερμανοί τους περιφρονούσαν, καθώς δεν είχαν λάβει μέρος στη Μάχη της Κρήτης και δεν ήταν βέβαιοι για τη στάση που θα κρατούσαν σε περίπτωση βρετανικής απόβασης. Ο επικεφαλής των Ιταλών, Υποστράτηγος Α. Carta, στρατιωτικός καριέρας συνδεδεμένος με την ιταλική βασιλική οικογένεια που είχε εκδιώξει ο Μουσολίνι, μαζί με τον στενό του συνεργάτη F. Tavana, αξιωματικό υπεύθυνο της αντικατασκοπίας, είχαν ήδη από το Δεκέμβριο του 1942 πληροφορήσει τον Νομάρχη Λασιθίου ότι ήταν έτοιμοι να διαπραγματευθούν ή και να παραδοθούν σε περίπτωση βρετανικής απόβασης. Στη συνέχεια υπήρξε επαφή τους με τους αντάρτες και από τα μέσα Ιουλίου 1943 οι Ιταλοί προσέγγισαν τον Leigh Fermor για να διαπραγματευτούν τους όρους συνεργασίας με τους Συμμάχους.⁶⁷

Ανάλογες κινήσεις Ιταλών επικεφαλής είχαν σημειωθεί και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, όπως τον ίδιο μήνα στη Λάρισα, εκ μέρους ιταλικής αεροπορικής δύναμης και άλλων ιταλικών μονάδων που γρήγορα αφοπλίστηκαν από τους Γερμανούς. Καταγράφονται, όμως, κυρίως μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, όπως της Μεραρχίας Pinerolo, που αφοπλίστηκε από τον ΕΛΑΣ.⁶⁸

Από τις αρχές Ιουλίου βρισκόταν σε εξέλιξη πλέον η συμμαχική απόβαση στη Σικελία, που ακύρωσε και κάθε συμμαχικό σχέδιο ανακατάληψης της Κρήτης. Οι Βρετανοί είχαν όμως ρητή εντολή να συνεχίσουν να καλλιεργούν την προσδοκία αυτή, παρέχοντας αβάσιμες ελπίδες για συμμαχική υποστήριξη, ώστε να κρατηθεί υψηλό το ηθικό των Ιταλών, κατά πρώτο λόγο, και των κατοίκων σε μικρότερο βαθμό. Ο Leigh Fermor ακολουθούσε τις εντολές αυτές με απροθυμία, όσον αφορούσε τους Κρητικούς, καθώς δεν επιθυμούσε να παραπλανά τους συνομιλητές του.⁶⁹

Χαρακτηριστική ήταν μια από τις πρώτες διαταγές που είχε λάβει, σύμφωνα με την οποία όφειλε να διαβιβάσει στους Ιταλούς, εκ μέρους του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, ότι θα έπρεπε να εναντιωθούν με κάθε κόστος στον αφοπλισμό τους από τους Γερμανούς, χρησιμοποιώντας και τη συνδρομή των

67. Dunbabin, Report Crete April 42 - Feb. 43, ό.π. Report 2, σ. 20. Βλ. και Beevor, *Κρήτη*, σ. 410-413. Σχετικά με τον Carta και τον Tavana βλ. Report 5 και κυρίως Report 6. Στις δυο αυτές εκθέσεις ο Leigh Fermor εκθέτει αναλυτικά τις επαφές που είχε με τους Ιταλούς επικεφαλής και τα γεγονότα που ακολούθησαν έως τις 24 Σεπτεμβρίου 1943.

68. D/HV προς CD, DH109/GR/4292, 30 Ιουλίου 1943, HS 5/416. Σπηλιωτοπούλου - Παπαστράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων*, ό.π., τ. Α', σ. 434, 467. Σχετικά με την εμπειρία των στρατιωτών της Μεραρχίας Pinerolo βλ. Ρόμολο Γκαλιμπέρτι, *Τρύπια Άρβυλα. Από τη Μεραρχία Πινερόλο στους Αντάρτες του ΕΛΑΣ*, Αθήνα 1999.

69. Report 6, σ. 2.

Κρητικών αν χρειαζόταν, και ότι θα υποστηρίζονταν από αέρος εκ μέρους του Στρατηγείου. Όπως διευκρινιζόταν στον Leigh Fermor, «φυσικά» δεν υπήρχε η πρόθεση να παρασχεθεί οποιαδήποτε υποστήριξη, ο ίδιος θα έπρεπε να εξασφαλίσει ότι οι Κρητικοί δεν θα εξεγείρονταν πριν εισβάλουν οι βρετανικές δυνάμεις, προοπτική που επίσης τονιζόταν ότι δεν αντιμετωπιζόταν στο άμεσο μέλλον. Αντίθετα, ο σκοπός του θα ήταν να οδηγηθούν οι Ιταλοί σε σύγκρουση με τους Γερμανούς, έτσι ώστε εάν τελικά θα μπορούσε να αποδειχθεί ότι οι Γερμανοί είχαν εσκεμμένα σκοτώσει τον Carta, η συμμαχική πλευρά θα έχει πλήρως πετύχει την υπονόμηση του αξονικού στρατοπέδου.⁷⁰

Τα αντιφασιστικά αισθήματα των Ιταλών εκδηλώθηκαν ανοικτά μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, αρχές Σεπτεμβρίου, ωστόσο το ηθικό τους ήταν χαμηλό και δεν αποτελούσαν ισχυρή δύναμη, παρά το γεγονός ότι αριθμούσαν 32.000 άνδρες, συγκεντρωμένους κυρίως στο νομό Λασιθίου, ενώ οι Γερμανοί 45.000 σε όλη την Κρήτη.⁷¹

Οι Γερμανοί άρχισαν αμέσως πιεστικές συζητήσεις με τους Ιταλούς για να τεθούν υπό τις διαταγές τους. Ο Leigh Fermor συζητούσε απευθείας με τον Carta και τον Tavana ήδη από την 1η Αυγούστου και έχοντας κερδίσει την εμπιστοσύνη τους, ανέλαβε την ευθύνη των πρωτοβουλιών, καθώς η επικοινωνία με το Κάιρο δεν είχε την πυκνότητα που απαιτούσαν οι εξελίξεις.⁷² Ακολούθησε διαφορετική στρατηγική από την αρχική του Καΐρου, τη μόνη εφικτή εναλλακτική επιλογή που υπήρχε, όπως εκτιμούσε και ο Αρχηγός της ΒΣΑ Dunbabin.⁷³

Πρότεινε στον Carta να διατάξει τις δυνάμεις του να παραδοθούν στους Γερμανούς, όπως εκείνοι απαιτούσαν, για να αποφευχθούν γενικευμένα αιματοχυσία και αντίποινα, που θα προκαλούσε τυχόν παράδοση των ιταλικών όπλων στους αντάρτες. Έκρινε, εξάλλου, άσκοπη μία κατά μέτωπο σύγκρουση των Ιταλών με τους Γερμανούς, γεγονός που επεδίωκε να αποφεύγει και ο Carta. Ο τελευταίος ενήργησε σύμφωνα με τα παραπάνω. Καθώς, όμως, είχε εκτεθεί στους Γερμανούς, λόγω των συνεχών καθυστερήσεων που προκαλούσε στις συζητήσεις μαζί τους, ακολούθησε το σχέδιο που διαμόρφωνε ο Leigh Fermor κατά τη διάρκεια των συζητήσεών τους, να μην παραδοθεί και ο ίδιος αλλά να διαφύγει στην Αίγυπτο. Η κίνηση αυτή παρουσιάστηκε ως απαγωγή,

70. [SOE] Cairo προς Stranger II [σταθμό ασυρμάτου που χρησιμοποιούσε ο Leigh Fermor], τηλ. 33, 1 Αυγούστου 1943, HS 5/683. Dunbabin, Report, σ. 65.

71. Report 6.

72. Report 5. Report 6, σ. 1 και αλλού.

73. Dunbabin, «Report No 1, new series, 8-23 Sep 43», HS 5/723.

για λόγους προπαγανδιστικούς και για να καλυφθεί η υποστήριξη που σε όλη τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και στη συνέχεια έως τη διαφυγή του Carta παρείχαν οι Κρητικοί αντιστασιακοί στους Ιταλούς και τον Leigh Fermor. Ο Carta κατέφυγε στο βουνό στις 15 Σεπτεμβρίου με τον Leigh Fermor. Ήταν η πρώτη «απαγωγή» ανώτατου αξιωματικού του Άξονα στην Κρήτη. Η δεύτερη, την άνοιξη του 1944, δεν θα ήταν εκούσια.⁷⁴

Ενώ οι διαπραγματεύσεις με τον Carta βρισκόντουσαν σε εξέλιξη και παρά τις οδηγίες της ΒΣΑ προς τους αντάρτες να μην εκδηλωθούν επιθέσεις τη δεδομένη στιγμή, η ομάδα του Εμμ. Μπαντουβά επιτέθηκε εναντίον των Γερμανών σε χωριό του Βιάννου, καθώς είχε γενικά εδραιωθεί η πεποίθηση ότι μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας θα ακολουθούσε συμμαχική απόβαση για την απελευθέρωση του νησιού. Την επίθεση ακολούθησαν πολυήμερες γερμανικές επιχειρήσεις αντιποίνων (12 με 16 Αυγούστου) στην ευρύτερη περιοχή. Οι αντάρτες είχαν προσπαθήσει να τα αποφύγουν, ενημερώνοντας τις κατοχικές αρχές μέσω επιστολών που υπέγραφαν αιχμαλωτισμένοι Γερμανοί, ότι επρόκειτο για μάχη «ελεύθερων σκοπευτών» και οι αιχμάλωτοι κρατούνταν ως όμηροι, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο.⁷⁵

Η βρετανική πλευρά δεν επιθυμούσε να οργανώνονται μεγάλα ανταρτικά σώματα, που θα αναλάμβαναν έντονη δράση. Είχε διαπιστώσει ότι τα σκληρά αντίποινα που επιβάλλονταν μετά από κάθε ανταρτική επιχείρηση, αδρανοποιούσαν την Αντίσταση σε ολόκληρες περιοχές και καθιστούσαν τα δίκτυα πληροφοριών ανενεργά. Αντίθετα, ήθελε να συγκροτούνται μικρές ένοπλες ομάδες που θα αναλάμβαναν δολιοφθορές μικρής έκτασης και ο κύριος όγκος των ανταρτών θα ήταν έτοιμος να υποστηρίξει τις επιχειρήσεις για την απελευθέρωση της Κρήτης την κατάλληλη στιγμή. Επιδίωκε, επίσης, μέχρι τα τέλη του 1942, να υπάρχει η μικρότερη δυνατή συγκέντρωση κατοχικών στρατευμάτων στο νησί, για να μην ενισχύονται οι Γερμανοί στο μέτωπο της Αφρικής, και την

74. Εκτός από τις σχετικές εκθέσεις του Leigh Fermor (Report 5 και 6) βλ. και [SOE] Cairo προς [SOE] London, τηλ. 912, 1 Αυγούστου 1943, HS 5/671, όπου τηλεγράφημα του Leigh Fermor με το οποίο ενημερώνει ότι θα αναλάβει απευθείας συνεννοήσεις με τον Carta. [SOE] Cairo προς [SOE] London, τηλ. 624, 11 Αυγούστου 1943, HS 5/671, όπου τηλεγράφημα του Leigh Fermor από 4 Αυγούστου, σχετικά με τις συνεννοήσεις. Stranger [Leigh Fermor], προς [SOE] Cairo, 25 Αυγούστου 1943, HS 5/670. Βλ. επίσης Beevor, *Κρήτη*, σ. 417-419, τα γεγονότα βάσει κυρίως της τελικής έκθεσης του Dunbabin.

75. Βλ. αναλυτικά Dunbabin, Report No 1, new series, ό.π. Βλ. επίσης [Cretan Section SOE Cairo], «EOK Organisation, History, Political Complexion, Resistance activity on the Island, Subversion of German Troops», 18 Απριλίου 1944, HS 5/671.

ανάπτυξη του αντάρτικου θα προκαλούσε συγκέντρωση στρατευμάτων. Οι Γερμανοί, ωστόσο, διατηρούσαν μεγάλες δυνάμεις και για να αντιμετωπίσουν τυχόν βρετανική εισβολή, με αποτέλεσμα οι Σύμμαχοι να υποχρεώνονται να διατηρούν και εκείνοι ισχυρούς σχηματισμούς σε πολλά σημεία στη Μέση Ανατολή, καθώς θα μπορούσαν να δεχθούν γερμανικές επιθέσεις που θα εκκινούσαν από την Κρήτη. Δέσμευαν, με τον τρόπο αυτό, άνδρες απαραίτητους στον αγώνα εναντίον του Ρόμμελ.⁷⁶

Ο ένοπλος αγώνας δεν μπορούσε να εξελιχθεί με τους βρετανικούς όρους, καθώς αποτελούσε συλλογική έκφραση του αντιστασιακού φρονήματος, ιδιαίτερα σημαντική και συναισθηματικά αναγκαία για τους κατοίκους του νησιού, όπου και η μνήμη των επαναστάσεων εναντίον των Τούρκων ήταν έντονη. Η οργάνωση, η υποστήριξη και οι πολύ μεγάλες εφεδρείες, όπως και η ακτίνα δράσης των ανταρτικών ομάδων ορίστηκαν μέσω των κοινωνικών δικτύων και κάποτε τα ξεπέρασαν.

Την επαναστατική κληρονομιά διέκριναν και οι Βρετανοί που γνώριζαν πριν τον πόλεμο την κοινωνία του νησιού, χωρίς να την αξιολογούν θετικά πάντα. Έτσι, για παράδειγμα, ο Dunbabin χαρακτήριζε τον Πετρακογιώργη «μορφή με διαστάσεις ηρωικές», πράγμα που σήμαινε ότι είχε «όλα τα ελαττώματα των Ελλήνων αρχηγών της Επανάστασης του 1821», και καθιστούσε σε ορισμένα σημεία δυσχερή τη συνεργασία τους.⁷⁷ Ο ίδιος, παρά τις επιφυλάξεις του για την οργάνωση των ανταρτών, επεσήμανε και τη χαρακτηριστική περίπτωση των Ανωγείων, όπου η οργάνωση ακολουθούσε τους όρους των κοινωνικών δικτύων από νωρίς και με επιτυχία. Μετά το τέλος του πολέμου θα αναφερθεί και στις μεγάλες εφεδρείες.⁷⁸

Υπήρχαν και στην SOE στελέχη με απόψεις ανάλογες με εκείνες των Κρητικών, όπως ο F. Noel-Baker, που ήδη από το καλοκαίρι του 1942 εκτιμούσε ότι η επαναστατική παράδοση των Ελλήνων ευνοούσε την ανάπτυξη αντάρτικου

76. Dunbabin, Report No 1 new series, ό.π. Fielding, «Second report by D/GR19. Crete – April 1942», 5 Μαΐου 1942, HS 5/725. Doble, Report on SOE activities, ό.π., Appendix V(D), σ. 1.

77. Dunbabin, «Sixth Report 3-19 Apr 44», HS 5/724. Η συνεργασία τους, πάντως, γίνεται στενότερη με το χρόνο και όταν ο Πετρακογιώργης αναλάβει δήμαρχος Ηρακλείου μετά την απελευθέρωση της πόλης θα τον χαρακτηρίσει «υπόδειγμα για πολλούς αξιωματικούς» και θα αναγνωρίσει και τον αυθόρμητο χαρακτήρα της αντίστασης. Βλ. Dunbabin, Report, σ. 106, 118. Ανάλογες αναφορές συναντώνται και στη μεταγενέστερη επεξεργασία των πραγμάτων από τον Leigh Fermor, βλ. ενδεικτικά «The Island of Leventeíá», *Words of Mercury*, ό.π., σ. 97-105, όπου απόσπασμα από το έργο του Roumeli. Βλ. και Woodhouse, *The Struggle for Greece*, Λονδίνο 1976, σ. 27.

78. Dunbabin, Report Crete April 42 - Feb 42, ό.π. Report No 1 new series, ό.π.

στην ηπειρωτική χώρα και ότι το παράδειγμα της Κρήτης αποδείκνυε ήδη ότι ήταν δυνατή η δράση ανταρτών υπό την ηγεσία αρχηγών που δεν ανήκαν άμεσα σε πολιτικούς σχηματισμούς.⁷⁹ Ο Noel-Baker είχε στενές σχέσεις με την Ελλάδα και τους βενιζελικούς κύκλους, υπηρέτησε στο Λονδίνο και το Κάιρο, όχι όμως και στην Ελλάδα. Οι απόψεις του είναι ενδεικτικές των δυναμικών που αναπτύσσονταν στην Υπηρεσία, αλλά και των διαφορετικών οπτικών που συχνά είχαν όσοι επιχειρούσαν στην κατεχόμενη Ελλάδα και εκείνοι που υπηρετούσαν αποκλειστικά στη Μέση Ανατολή ή τη Βρετανία.

Όπως είχε διαπιστώσει ο ίδιος Leigh Fermor, όταν άρχιζε τις διαπραγματεύσεις με τον Carta, στο αντάρτικο συμμετείχαν νέοι αλλά και μεγαλύτεροι σε ηλικία, βοσκοί, κάτοικοι των πεδινών και των πόλεων, φοιτητές, στρατιωτικοί, ιερωμένοι και μοναχοί, χωροφύλακες, άνδρες από άλλα σημεία της χώρας που είχαν αποκλειστεί στην Κρήτη, κάποιοι Βρετανοί στρατιώτες από τη Μάχη του 1941, ακόμα και Ρώσοι δραπετές από τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας αιχμαλώτων. Συνυπήρχαν, ακόμη τότε, άτομα διαφορετικών ιδεολογικών κατευθύνσεων, καθώς τα πρώτα ανταρτικά σώματα βασίζονταν στην προσωπική ακτινοβολία των αρχηγών τους.⁸⁰

Η μη ανάπτυξη μεγάλων ανταρτικών δυνάμεων στην Κρήτη, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στην ηπειρωτική χώρα, θα αποτελέσει στρατηγική επιλογή της βρετανικής πλευράς τουλάχιστον μέχρι και το καλοκαίρι του 1944, για λόγους πολιτικούς πλέον, καθώς με τις μικρότερες ομάδες που είχαν εξοπλιστεί από την ΒΣΑ θεωρούσαν ότι δεν θα υπήρχε κίνδυνος να επεκταθεί η επιρροή του ΕΑΜ, με το οποίο δεν είχαν ουσιαστικές επαφές.⁸¹ Φθινόπωρο του ίδιου χρόνου πάντως, το αντάρτικο βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη και σύμφωνα με τους μετριοπαθέστερους υπολογισμούς δρούσαν 1.000 αντάρτες και άλλοι 4.000 ένοπλοι βρισκόντουσαν σε εφεδρεία. Στην ηπειρωτική χώρα οι εφεδρείες των ανταρτών ήταν πολύ χαμηλότερες, ενδεικτικά για τον ΕΛΑΣ, αρχές 1944, οι Βρετανοί την εκτιμούσαν 1:1.⁸²

79. D/H131 προς D/H109, DH131/GR/529, 19 Αυγ. 1942, HS 5/213.

80. Report 5, σ. 10-11, όπου καταγράφει τη σύνθεση ομάδας 160 ανταρτών του Εμμ. Μπαντουβά. Βλ. και Beevor, *Κρήτη*, σ. 414 πιστή αναπαραγωγή. Ανάλογες καταγραφές συναντώνται και στις εκθέσεις των άλλων Βρετανών αξιωματικών της ΒΣΑ. Βλ. χαρακτηριστικά του Dunbabin, Report Crete April 42 – Feb 43, ό.π. «Eighth Report new series 23 Oct – 16 Nov 44», HS 5/724.

81. HQ Force 133 MEF προς HQ SOM, G/341, απόρρ., 8 Ιουλίου 1944, HS 5/679. Dolbey, Report on SOE activities, ό.π., Appendix V(D) σ. 1.

82. Dunbabin, Report, ό.π., σ. 94. Μ. Σπηλιωτόπουλου - Π. Παπαστράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944*, Αθήνα 2004, τ. Β', σ. 31. Σημειώνουμε ότι οι πληροφορίες για τον συ-

Η πολιτική της ΒΣΑ επιβεβαιώθηκε, πάντως, το φθινόπωρο του 1943, καθώς μετά τα αντίποινα λόγω της ανταρτικής επίθεσης του Σεπτεμβρίου και τα αντίποινα για ανταρτική επιχείρηση του Πετρακογιώργη τον Αύγουστο, οι αντάρτες μπορούσαν δύσκολα να επιβιώσουν στο βουνό, αναγκάστηκαν να διαλύσουν προσωρινά το μεγαλύτερο τμήμα των ομάδων τους και αρχηγοί και στελέχη τους φυγαδεύτηκαν στη Μέση Ανατολή. Παράλληλα, εξυπηρετήθηκε η επιδίωξη της ΒΣΑ να αδρανοποιήσουν τα προσωπαγή ανταρτικά σώματα προς όφελος της ΕΟΚ, που πίστευαν ότι μπορούσαν να ελέγχουν αποτελεσματικά και ότι θα συντόνιζε στο μέλλον το αντάρτικο σε ευρύτερη γεωγραφική βάση.⁸³

Στο μεταξύ ο Ιταλός αξιωματικός της αντικατασκοπίας Tavana, μέσω του οποίου είχαν αρχίσει οι διαπραγματεύσεις και ήταν περισσότερο αποφασισμένος να προχωρήσει σε ενέργειες υπέρ των Συμμάχων, είχε καταφέρει να παραδώσει κάποια από τα όπλα των ιταλικών μονάδων στους αντάρτες και είχε εφοδιάσει τη Βρετανική Αποστολή με σημαντικά απόρρητα έγγραφα και επιτελικούς χάρτες για την αμυντική οργάνωση της ανατολικής Κρήτης και άλλα ζητήματα της γερμανικής διοίκησης. Τα έγγραφα αυτά φυγαδεύτηκαν μαζί με τον Carta στην Αίγυπτο, χωρίς, ωστόσο, εκείνος να το γνωρίζει, και αποτέλεσαν τη σημαντικότερη επιχειρησιακή επιτυχία της όλης επιχείρησης. Αντίθετα, όπως σημείωνε ο Leigh Fermor, ο ίδιος ο Carta ήταν μάλλον «άχρηστος».⁸⁴

Ο Tavana είχε παίξει καθοριστικό ρόλο στην όλη επιχείρηση, επιβεβαιώνοντας τον μύθο του «καλού Ιταλού». Δικηγόρος πριν τον πόλεμο, συνειδητός

νολικό αριθμό των ανταρτών στην Κρήτη δεν είναι πολλές ενώ συχνά είναι και υπερβολικές, είτε προς τα πάνω είτε προς τα κάτω, τόσο από τη βρετανική όσο και από την ελληνική πλευρά, καθώς χρησιμοποιούνται ως μέσο πίεσης για την εξασφάλιση υποστήριξης στο αντάρτικο αλλά και για προσωπική προβολή. Η αναφορά του Dunbabin για τον αριθμό των ανταρτών, στην τελική του έκθεση, κρίνεται αξιόπιστη, καθώς δεν αποσκοπεί στη δικαιολόγηση ή προβολή ενεργειών της βρετανικής πλευράς. Εξάλλου, οι στενές επαφές της ΒΣΑ με τους κατοίκους στην Κρήτη επέτρεπαν τον υπολογισμό των εφεδρειών με σχετική πληρότητα. Η αναφορά για τις εφεδρείες του ΕΛΑΣ προέρχεται από τις πληροφορίες που έδωσαν οι Βρετανοί στους Σοβιετικούς στο Κάιρο, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει.

83. Dunbabin, Report No 1 new series, ό.π. Dunbabin, Report, σ. 67-68, 129-130. Beevor, *Κρήτη*, σ. 416-418.

84. Report 6. Ορισμένα από τα έγγραφα της γερμανικής διοίκησης περιέχονται στα αρχεία της SOE, ως παράρτημα στην έκθεση του Leigh Fermor και αλλού. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τον τρόπο που οι Γερμανοί αντιμετώπισαν τη δράση των ανταρτών και γενικότερα την Αντίσταση ήταν το «Memorandum by the German Command concerning the attitude of the civilian population in Crete towards the German armed forces and the reaction of these», HS 5/681.

αντιφασίστας και ιδιαίτερα αγαπητός και σεβαστός μεταξύ των Ιταλών στρατιωτών αλλά και των κατοίκων του Λασιθίου, είχε ήδη από την άνοιξη του 1942 συνδράμει ηγέτες της Αντίστασης, προστατεύοντάς τους από τους Γερμανούς. Ο Leigh Fermor συνδέθηκε μαζί του με στενή φιλία και σε όλη τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων κρυβόταν σπίτι του στη Νεάπολη Λασιθίου.⁸⁵

Σε αρκετά νησιά του Αιγαίου οι ιταλικές φρουρές παραδόθηκαν σε αποστολές της SOE, όπως στη Σάμο, ενώ παράλληλα ξεκίνησαν καταδρομικές επιχειρήσεις βρετανικών δυνάμεων στα Δωδεκάνησα.⁸⁶ Στην Κρήτη, όμως, οι περισσότεροι Ιταλοί δεν ήταν έτοιμοι να ενεργήσουν άμεσα και μόνο δυο τάγματα στη Σητεία ανέβηκαν στο βουνό, με την υποστήριξη των κατοίκων, για να αναλάβουν κοινή δράση. Οι λιποταξίες Ιταλών συνεχίστηκαν μεμονωμένα, όταν πλέον είχαν υπαχθεί στη γερμανική διοίκηση και κορυφώθηκαν από το φθινόπωρο του 1944, με την υποχώρηση των στρατευμάτων Κατοχής στην περιοχή των Χανίων. Τότε οι Ιταλοί θα έχουν πλέον αναπτύξει στενούς προσωπικούς δεσμούς με τον πληθυσμό, ορισμένοι μάλιστα θα έχουν συνάψει και γάμους.⁸⁷

Ο Leigh Fermor συνόδευσε τον Carta στο σκάφος που θα τον μετέφερε στην Αίγυπτο και τελικά έφυγε μαζί του, καθώς με τη θαλασσοταραχή δεν πρόλαβε να γυρίσει στην ακτή.⁸⁸

Οι αφίξεις και οι αναχωρήσεις των αποστολών είχαν συχνά, απρόβλεπτη εξέλιξη, ενώ έπαιρναν και δημόσιο χαρακτήρα, πέρα από κάθε αρχή συνωμοτικότητας. Καθώς οι πληροφορίες μεταδίδονταν με ταχύτητα, πολυπληθείς ομά-

85. Report 6. Statements made by Dr. Paizes, ό.π. Dunbabin, Report, ό.π., σ. 67. Cretan Section SOE Cairo, «Lt. Francesco Tavana Royal Italian Army», 17 Νοεμβρίου 1943, HS 5/671. Χαρακτηριστική είναι και η έκθεση που συνέταξε ο Tavana όταν χειμώνα του 1943 διέφυγε και εκείνος στην Αίγυπτο. Βλ. «Appreciation of the political and military situation in Crete after the capitulation of Italy», Report addressed to the British Command M.O. Section, Information Office, by Lt. France Tavana, Section Head of the Italian Information Services of the Italian Command in Crete, Κάιρο 8 Νοεμβρίου 1943, HS 5/732. Σχετικά με τον μύθο του καλού Ιταλού και τις ιταλικές ωμότητες στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. Lidia Santarelli, «Muted violence: Italian war crimes in occupied Greece», *Journal of Modern Italian Studies* 9(3) 2004, σ. 280-299.

86. Dolbey, Report on SOE activities, ό.π., Appendix IV(C), σ. 6, Appendix IV(F), σ. 2-3, 5, 10-11. Σπηλιωτοπούλου - Παπαστράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων*, ό.π., τ. Α', σ. 434-435, 440 κ.α. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο διοικητής της Μεραρχίας Pinerolo θα ακολουθήσει τον δρόμο του Carta, διαφεύγοντας με τη συνδρομή των Βρετανών, βλ. *Στο ίδιο*, τ. Β', σ. 45. Σχετικά με τις βρετανικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα, βλ. και Antony Rogers, *Churchill's Folly. Leros and the Aegean. The last great British defeat of World War Two*, Λονδίνο 2003, 41 κ.εξ.

87. Dunbabin, Report, ό.π., κυρίως σ. 68-69, 96-97.

88. Beevor, *Κρήτη*, σ. 420.

δες, οργανωμένες και μη, υποδέχονταν ή αποχαιρετούσαν Έλληνες και Βρετανούς. Θα το διαπίστωνε έκπληκτος και ο W. Stanley Moss, υπαρχηγός της επιχείρησης Kεῖρε, φτάνοντας αρχές Απριλίου του 1944.⁸⁹

Μετά την αποτυχημένη απόπειρα των Βρετανών να καταλάβουν νησιά των Δωδεκανήσων, η Κρήτη απομακρύνθηκε οριστικά από το κέντρο βάρους των συμμαχικών επιχειρήσεων. Οι κάτοικοι έχασαν για κάποιο διάστημα το ηθικό τους, απογοητευμένοι που δεν πραγματοποιήθηκε βρετανική απόβαση αμέσως μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τότε που οι περισσότεροι θεωρούσαν ότι η κατάληψη ολόκληρου του νησιού ή τουλάχιστον του Λασιθίου θα ήταν πολύ εύκολη. Οι ειδήσεις από τα Δωδεκάνησα προκάλεσαν ανάμεικτα συναισθήματα, απογοήτευση αλλά και φθόνο που είχε επιλεγεί άλλο σημείο του Αιγαίου για να απελευθερωθεί πρώτα. Γενικεύτηκε έτσι η αίσθηση ότι οι Σύμμαχοι δεν θα αναλάμβαναν οποιαδήποτε ενέργεια στην Κρήτη.⁹⁰ Κατά την περίοδο που ακολούθησε η Αντίσταση και η ΒΣΑ ισχυροποιήθηκαν και αναπτύχθηκαν, γεγονός στο οποίο συνέβαλε και η υπαγωγή του νησιού σε ενιαία πλέον γερμανική διοίκηση, καθώς επέτρεψε τη διείσδυση της ΒΣΑ και στην ανατολική Κρήτη, όπως εκτιμά η βρετανική πλευρά μετά τον πόλεμο.⁹¹

Η απαγωγή του Kεῖρε

Η πιο θαυματική επιχείρηση της SOE στις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης ήταν η απαγωγή του Γερμανού Υποστρατήγου H. Kεῖρε.⁹² Ήταν η δεύτερη αποστολή του Leigh Fermor και η κορυφαία του στιγμή.

Έπεσε με αλεξίπτωτο, ο μόνος μάλλον από το προσωπικό της ΒΣΑ που ακολούθησε αυτόν το δρόμο, αρχές Φεβρουαρίου του 1944, αλλά χρειάστηκε να περιμένει δυο μήνες μέχρι να φτάσουν στο νησί τα υπόλοιπα τέσσερα μέλη της ομάδας του και να ξεκινήσει η επιχείρηση. Στο μεταξύ, κινούμενος σε διάφορα σημεία, είχε την ευκαιρία να συναντήσει ξανά φίλους και συνεργάτες και να διαπιστώσει αλλαγές που είχαν συντελεσθεί από τον Σεπτέμβριο του 1943.

89. W. Stanley Moss, *Ill met by moonlight. The classic story of wartime daring*, Λονδίνο 2004 (1^η έκδοση 1950), σ. 28-32.

90. Dunbabin, Report No 1 new series, ό.π.

91. Dunbabin, Report, σ. 70-71.

92. Στο ίδιο, σ. 88. Βλ. και Beevor, *Κρήτη*, σ. 430-432.

Καθώς είχε πλέον αυξηθεί η επιρροή του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, πρότεινε η συγκεκριμένη οργάνωση να εξοπλιστεί σε μέτριο βαθμό από τους Βρετανούς και παράλληλα να σχηματιστούν ανταρτικές ομάδες υπό την άμεση επιρροή τους, ως αντίβαρο.⁹³

Ενώ η άφιξη της ομάδας του καθυστέρουσε πολύ, ο Dunbabin θέλησε να αξιοποιήσει την παρουσία του Leigh Fermor στο νησί και πρότεινε στο Αρχηγείο στο Κάιρο να αναλάβουν από κοινού την ευθύνη της επαρχίας Ρεθύμνου, που μέχρι τότε είχε εκείνος μόνος, και επιπλέον ο Leigh Fermor να αναλάβει άμεσα την ευθύνη για τις επιχειρήσεις της ΒΣΑ. Στη συνέχεια πρότεινε αντί του Ρεθύμνου, να αναλάβει την περιοχή του Ηρακλείου. Ο ίδιος ο Dunbabin, ως Αρχηγός της ΒΣΑ, είχε αυξημένες ευθύνες καθώς θα συμμετείχε στην Κεντρική Επιτροπή, που σύμφωνα με τη Συμφωνία ΕΟΚ - ΕΑΜ (της 2ας Απριλίου 1944) προβλεπόταν να λειτουργήσει ως συντονιστικό όργανο της Αντίστασης σε όλη την Κρήτη. Παράλληλα έπρεπε να έχει γενικότερη εποπτεία του νησιού, με συνεχείς μετακινήσεις και επισκέψεις σε όλον το χώρο. Χαρακτηριστικό της μυστικότητας της επιχείρησης που είχε αναλάβει ο Leigh Fermor ήταν ότι ούτε ο Dunbabin γνώριζε ακριβώς τους όρους της αποστολής του και αμφέβαλλε κατά πόσον θα μπορούσε να αναλάβει τις ευθύνες που πρότεινε.⁹⁴

Η πρόταση για την απαγωγή του Γερμανού Διοικητή της Κρήτης είχε γίνει πρώτη φορά από τον Fielding σε σύσκεψη των στελεχών της SOE Καΐρου και του Τομέα Κρήτης, όταν είχε επιστρέψει από το νησί αρχές Σεπτεμβρίου του 1942. Ο Διοικητής της Υπηρεσίας την είχε θεωρήσει εξαιρετική και είχε αποφασιστεί να πραγματοποιηθεί. Ο Fielding εκτιμούσε ότι θα ήταν εύκολη επιχείρηση και ο Στρατηγός, ο W. Andrae τότε, θα μπορούσε να κρατηθεί και ως όμηρος για την αποφυγή αντιποίνων.⁹⁵ Ο Fielding επέστρεψε στη δυτική Κρήτη τέλη Νοεμβρίου του 1942, αλλά δεν ήταν δυνατό να εκτελέσει το σχέδιο απαγωγής και ομηρίας του Andrae, καθώς τον είχε αντικαταστήσει ο B. Brauer, που ήταν προσεκτικότερος στις κινήσεις του, αλλά και διότι με εντολή του Churchill είχαν απαγορευτεί οι «ωμότητες» εκ

93. Report 7, σ. 2-3.

94. Dunbabin, «Fifth Report, 24 Mar - 3 Apr 44» και «Sixth Report, 3-19 Apr 44», HS 5/724.

95. Smith-Hughes, «Memorandum on potential future operations in Crete», ό.π. [SOE Cairo], Minutes of a meeting held on 4.9.42, ό.π. Βλ. και Beevor, *Κρήτη*, σ. 430. Συνολικά για την επιχείρηση ο Beevor καταγράφει τα γεγονότα με έμφαση στο περιπετειώδες και το ηρωικό, που αναμφισβήτητα υπήρξε χαρακτηριστικό της. Βλ. ό.π., σ. 430-445.

μέρους της αντικατασκοπίας και είχε αποφασιστεί να δικαστούν οι εγκληματίες πολέμου μετά τον πόλεμο.⁹⁶

Το σχέδιο αναβίωσε μετά την καταστροφή του Βιάννου, Σεπτέμβριο του 1943, με στόχο τον Στρατηγό F. W. Müller, καθώς ήταν εκείνος που είχε δώσει τη διαταγή για τα συγκεκριμένα αντίποινα και υπήρχε και επαφή της ΒΣΑ με τον οδηγό του. Σκοπός της επιχείρησης θα ήταν καταρχήν να αναπτρωθεί το ηθικό των Κρητικών, που όπως είδαμε έπεσε όταν συνειδητοποίησαν ότι δεν θα πραγματοποιούνταν συμμαχική επιχείρηση για την ανακατάληψη του νησιού. Την ίδια ημέρα που ο Carta και ο Leigh Fermor φυγαδεύτηκαν στην Αίγυπτο, ο Dunbabin πρότεινε στο Κάιρο να απαχθεί ο Müller στο Ηράκλειο, και μάλιστα ταυτόχρονα με τον Brauer στα Χανιά, εκτιμώντας ότι οι επιχειρήσεις αυτές ήταν απόλυτα πραγματοποιήσιμες. Προφανώς η πρότασή του ως προς τον Müller εγκρίθηκε, αφού η ρίψη από αέρος της ομάδας για την απαγωγή, με επικεφαλής τον Leigh Fermor, προγραμματίστηκε για τον Δεκέμβριο του 1943, αλλά οι κακές καιρικές συνθήκες και η έλλειψη κατάλληλου χώρου στο νησί οδήγησαν σε συνεχείς αναβολές.⁹⁷

Η επιχείρηση εντασσόταν στις μυστικές αποστολές που γενικότερα εκτελούσε η SOE στις κατεχόμενες χώρες.⁹⁸ Είχε, επίσης, κοινά στοιχεία με τις αιφνιδιαστικές ενέργειες εναντίον των Γερμανών που είχαν ήδη πραγματοποιηθεί στην Κρήτη, όπως οι καταδρομικές επιχειρήσεις ή η εξουδετέρωση παρακτίου φυλακίου για την αποβίβαση ομάδας και εφοδίων από τη Μέση Ανατολή. Το όλο και χαμηλότερο ηθικό των Γερμανών, όπως και ο φόβος τους ότι με την πρώτη ευκαιρία οι Κρητικοί θα προχωρούσαν σε πράξεις αντεκδίκησης, για τα αντίποινα που είχαν υποστεί, αποτελούσαν καθοριστικούς παράγοντες επιτυχίας σε αυτές τις περιπτώσεις.⁹⁹

Δεν διαθέτουμε την ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία για την οργάνωση της επιχείρησης Kreire, μόνο ορισμένα στοιχεία για την επιχείρηση Moonstruck, που αποτελούσε μέρος της συνολικής επιχείρησης και αφορούσε τη μεταφορά και αποβίβαση στην Κρήτη του Moss και των υπολοίπων της ομάδας απαγωγής. Διαπιστώνουμε εκεί πώς και η μικρότερη επιχείρηση έπρεπε να σχεδιάζεται με κάθε λεπτομέρεια, πρώτα ως προς το ακριβές της αντικείμενο, το οποίο και θα έπρεπε να εντάσσεται στη συνολική πολιτική της SOE στα Βαλκάνια και

96. Dunbabin, Report, σ. 56, 83-84.

97. Dunbabin, Report No 1 new series, ό.π. Dunbabin, Report, σ. 83-84.

98. Mackenzie, *The Secret History*, ό.π., σ. 75. Foot, *An Outline History*, ό.π., σ. 26.

99. Report 3, σ. 12, 15. Βλ. και Psychoundakis, *The Cretan Runner*, ό.π., σ. 45.

στην ειδικότερη για την Κρήτη. Έπρεπε να δοθούν ακριβείς οδηγίες σε κάθε εμπλεκόμενο, βάσει όσο το δυνατόν πληρέστερων πληροφοριών και ο επικεφαλής αξιωματικός να γνωρίσει τα μέλη της ομάδας και να ακολουθήσει κοινή εκπαίδευση μαζί τους.¹⁰⁰

Εάν η επιχείρηση ξεκίνησε με στόχους περιορισμένους τοπικά, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τελικά απέκτησε ευρύτερη στρατηγική σημασία, καθώς εντάχθηκε στον συνολικότερο στόχο των Συμμάχων να δημιουργήσουν αίσθημα ανασφάλειας στους Γερμανούς στην Ελλάδα, με σκοπό να διατηρούν δυνάμεις τους εκεί. Την άνοιξη του 1944 αναμενόταν στα Βαλκάνια η εξέλιξη της σοβιετικής προέλασης στη Ρουμανία, που θα υποχρέωνε τους Γερμανούς να αποσύρουν στρατεύματα από την ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο, για να ενισχύσουν τις δυνάμεις τους εκεί, και οι Σύμμαχοι ήταν έτοιμοι να υποστηρίξουν τους Σοβιετικούς δεσμεύοντας όσο μεγαλύτερες γερμανικές δυνάμεις ήταν δυνατό στη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα. Για τον λόγο αυτόν ακριβώς, άλλωστε, όπως επισημαίνεται από τη SOE, που όπως συνήθως υπερτονίζει τη συμβολή της, οι Σύμμαχοι εγκατέστησαν Αποστολές στις χώρες αυτές και οργάνωσαν αντάρτικο.¹⁰¹

Όταν τελικά στις 4 Απριλίου 1944 συγκεντρώθηκε η ομάδα της επιχείρησης στην Κρήτη, ο Müller είχε αντικατασταθεί στο Ηράκλειο από τον νεοφερμένο και άγνωστο Υποστράτηγο Kreipe. Ο Leigh Fermor αποφάσισε, ωστόσο, να προχωρήσει και να απαγάγει εκείνον. Η αλλαγή αυτή στόχου αποτελεί από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα των προβλημάτων που δημιουργούσαν οι κάθε είδους καθυστερήσεις σε όλες σχεδόν τις επιχειρήσεις στο νησί και κάποτε οδηγούσαν στην ακύρωσή τους.¹⁰² Ο Dunbabin ήταν απόλυτα σύμφωνος με την όλη οργάνωση της απαγωγής και τόνιζε στο Κάιρο ότι οι μόνες αποτελεσματικές επιχειρήσεις ήταν εκείνες που εκτελούνταν από ομάδες μέσα από το νησί ή όπως του Leigh Fermor που είχαν συγκροτηθεί και από Κρητικούς, παλαιούς συνεργάτες της ΒΣΑ.¹⁰³

100. Βλ. κυρίως Major J. Smith Hughes, «Operation Moonstruck», άκρως απόρρ., 20 Μαρτίου 1944, HS 5/677. Brigadier K.V.B. Benfield προς B.5 – Major Smith Hughes, άκρως απόρρ., 20 Μαρτίου 1944, HS 5/677. Στον φάκελο HS 5/677 περιλαμβάνονται και άλλα έγγραφα σχετικά με τον σχεδιασμό και τον συντονισμό της επιχείρησης, που χρονολογούνται από τις 11 Μαρτίου 1943.

101. Brig. K.V.B. Benfield, «Paper on Greece's strategic position in the Eastern Mediterranean by Force 133 MEF 3 May 1944», HS 5/418.

102. Dunbabin, Report, σ. 124. Ο Müller δεν είχε μετατεθεί εκτός Κρήτης, όπως πίστευαν τότε, αλλά στα Χανιά αντικαθιστώντας τον Brauer. Βλ. Beevor, *Κρήτη*, σ. 434.

103. Dunbabin, Sixth Report, 3-19 Apr 44, ό.π.

Η απαγωγή και η μεταφορά του Kreire, από την Κνωσσό στο βουνό, προς τα Ανώγεια, εξελίχθηκαν σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο, αλλά από τη δεύτερη μέρα άρχισαν τα προβλήματα. Η επικοινωνία με την Αίγυπτο διακόπηκε και οι συνθήκες άλλαζαν με ταχύτητα, καθώς οι γερμανικές δυνάμεις πλησίαζαν όλο και περισσότερο την ομάδα, καταλαμβάνοντας τις παράκτιες θέσεις από τις οποίες θα μπορούσε να διαφύγει. Περιπλανήθηκαν δεκαοκτώ μέρες (26 Απριλίου - 14 Μαΐου), διασχίζοντας σημαντικό τμήμα του ορεινού όγκου της κεντρικής Κρήτης, με κατεύθυνση προς τα δυτικά.¹⁰⁴

Είχε ληφθεί κάθε πρόνοια για να πεισθεί η γερμανική πλευρά ότι η απαγωγή είχε εκτελεστεί χωρίς τη συμμετοχή ντόπιων, από ειδική ομάδα Βρετανών, που είχε έρθει επί τούτου στο νησί, και να μην επιβληθούν αντίποινα στον πληθυσμό. Αμφισβητείται, ωστόσο, κατά πόσο τελικά αποφεύχθηκαν τα αντίποινα. Ο Leigh Fermor θεωρούσε ότι οι καταστροφές χωριών και οι μαζικές συλλήψεις κατοίκων, που έγιναν από τους Γερμανούς, ενώ η ομάδα του κρυβόταν στο βουνό χωρίς να έχει εντοπιστεί, αποτελούσαν αντίποινα για προηγούμενες ενέργειες των ανταρτών.¹⁰⁵ Αντίθετα, οι αρχηγοί των ανταρτών, όπως ο Γ. Πετρακογιώργης που συμμετείχε ενεργά στην απαγωγή του Kreire και είχε καταστραφεί το χωριό του, αλλά και ο πληθυσμός γενικότερα, πίστευαν ότι ήταν αντίποινα για την απαγωγή. Το ίδιο και ο Dunbabin, που φοβόταν ότι υπήρχε κίνδυνος να στραφεί ο κόσμος εναντίον των Βρετανών ή και να εκμεταλλευθούν τα γεγονότα οι κομμουνιστές για να διευρύνουν την επιρροή τους.¹⁰⁶

Τελικά η ομάδα κατάφερε να διαφύγει, με πλοίο του βρετανικού Ναυτικού, από νότια παραλία του νομού Ρεθύμνου. Για να φτάσει μέχρι εκεί είχε περάσει από τα χωριά «σαν παρέλαση θριάμβου, σε ατμόσφαιρα ενθουσιασμού και συγχαρητηρίων, ενώ χίλιοι Γερμανοί είχαν κυκλώσει τα χωριά στους πρόποδες του

104. Report Kreire. Βλ. επίσης [SOE] Cairo προς [SOE London], τηλ. 818, 30 Απριλίου 1944. Force 133 προς [SOE London], τηλ. 289, 13 Μαΐου 1944, HS 5/671. Μέρος της αλληλογραφίας που αντάλλαξαν οι βρετανικές υπηρεσίες και ο Leigh Fermor με το Κάιρο, κατά τη διάρκεια των δεκαοκτώ ημερών, περιλαμβάνεται στον φάκελο HS 5/732 και αφορά κυρίως τις συνεννοήσεις για τη μεταφορά της ομάδας και του Kreire στην Αίγυπτο. Περιλαμβάνονται και τα φυλλάδια, στα ελληνικά και τα γερμανικά, που έριξαν βρετανικά αεροσκάφη αμέσως μετά την απαγωγή, για να πεισθούν οι Γερμανοί ότι η απαγωγή είχε γίνει από Βρετανούς καταδρομείς και ο Kreire είχε αμέσως μεταφερθεί εκτός Κρήτης.

105. Report Kreire, σ. 4. Άποψη που υποστηρίζεται και από τον Beevor. Βλ. Beevor, *Κρήτη*, σ. 444.

106. Προτάσεις του Dunbabin σε τηλεγραφήματά του προς το Κάιρο 12-19 Μαΐου 1944, HS 5/732.

Ψηλορείτη και προχωρούσαν. Εκατοντάδες ήταν εκείνοι που γνώριζαν πού βρισκόταν ο Kreipe αλλά το μυστικό δεν προδόθηκε». ¹⁰⁷

Η επιχείρηση είχε πετύχει μόνο χάρη στη συμμετοχή των Ελλήνων σε όλα τα επίπεδα. Υπήρξε συνεργασία στον επιτόπου σχεδιασμό και στη συνέχεια στην εκτέλεση, με μεμονωμένα πρόσωπα, με μικρές και μεγαλύτερες ανταρτικές ομάδες, καθώς και με τις υπηρεσίες πληροφοριών που λειτουργούσαν στις πόλεις και το βουνό. Το γεγονός θα τονίζει ο Leigh Fermor σε όλες τις σύγχρονες και μεταγενέστερες αναφορές του με αυξανόμενη ένταση. ¹⁰⁸

Η συνεργασία για την απαγωγή ήταν αποτελεσματική γιατί βασιζόταν στην οργάνωση και τις προσωπικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί τα προηγούμενα δυο ή και τρία χρόνια από τη ΒΣΑ και τον ίδιο τον Leigh Fermor, ακόμα και με κουμπαριές. ¹⁰⁹ Η επιτυχία δικαίωσε και την αντίληψη που ο τελευταίος είχε για την ανάγκη να προσεγγίσει η ΒΣΑ μαζικά τον πληθυσμό και να οργανωθεί η Αντίσταση σύμφωνα με τα ήθη και τα κατά τόπους χαρακτηριστικά του νησιού. ¹¹⁰ Δεν ήταν όμως μόνον η οργανωμένη Αντίσταση, αλλά και τα ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα που υποστήριξαν την ομάδα του Leigh Fermor τις μέρες που κρυβόταν από σπηλιά σε σπηλιά, προσπαθώντας να βρει διαφυγή. Τα δίκτυα αυτά αναπτύσσονταν στα ορεινά και έως μέσα στα πεδινά χωριά και τις πόλεις και εξασφάλιζαν τη δυνατότητα να πραγματοποιούνται αντιστασιακές ενέργειες μεγάλου εύρους, χωρίς να είναι αναγκαίες πολυάνθρωπες ανταρτικές ομάδες. ¹¹¹ Ο Dunbabin θα επισημάνει το 1945 την αξία των κοινωνικών δικτύων που έχουν ως αφετηρία τη συγγένεια, σημειώνοντας ότι στο σύνολό τους οι επιτυχίες της ΒΣΑ οφείλονταν στον πληθυσμό και οι εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες των επιχειρήσεων στην Κρήτη ήταν απίθανο να επαναληφθούν οπουδήποτε αλλού. ¹¹²

107. Report Kreipe, σ. 3.

108. Report Kreipe. Leigh Fermor, «Abducting a General», ό.π., σ. 90-95. Βλ. και Moss, *Ill met by moonlight*, ό.π. Psychoundakis, *The Cretan Runner*, ό.π., σ. 263-271.

109. Σχετικά με την αφοσίωση των Κρητικών στον Leigh Fermor, βλ. π.χ. Dunbabin, Report, σ. 88.

110. Όπως προκύπτει από τις εκθέσεις που συντάσσει τον προηγούμενο χρόνο. Βλ. χαρακτηριστικά, Report 3, σ. 1-3.

111. Σχετικά με τον μικρό αριθμό ανταρτών έως το καλοκαίρι του 1944, βλ. και Γ. Χαροκόπος, *Το Φρούριον Κρήτη. Ο μυστικός πόλεμος 1941-1944*, Αθήνα χ.χ., σ. 10-11. Βλ. επίσης εδώ παραπάνω υποσημ. 82.

112. Dunbabin, Report, σ. 119, 135.

Η όλη επιχείρηση εξελίχθηκε στις επαρχίες Ηρακλείου και Ρεθύμνου κατά κύριο λόγο, όπου η ΒΣΑ, που κινητοποιήθηκε στο σύνολό της, είχε σταθερή ανάπτυξη και η Αντίσταση παρουσίαζε μεγάλη συνοχή. Το αντάρτικο είχε αναπτυχθεί από τα τέλη του 1943, βάσει των κοινωνικών δικτύων, όπως χαρακτηρίστικά συνέβαινε στα Ανώγεια, όπου και ο Leigh Fermor, όπως και άλλα μέλη της ΒΣΑ, είχαν συνδεθεί προσωπικά με αντάρτες, με δεσμούς πνευματικής συγγένειας και όχι μόνο.¹¹³ Ανάλογης σημασίας υπήρξε και η υποδειγματική οργάνωση των χωριών του Αμαρίου, από τον χειμώνα του 1942,¹¹⁴ ενώ από την άνοιξη του 1944 συγκροτήθηκαν και άλλες ομάδες, όπως στην Ασή Γωνιά και το Ροδάκινο, που είχαν ουσιαστικό ρόλο στη φυγάδευση του Kreire.¹¹⁵

Παράλληλα είχε σημειωθεί και σταδιακή προσέγγιση του Πετρακογιώργη, από τους πρώτους αρχηγούς ανταρτών, με τη ΒΣΑ, κυρίως μέσω του Dunbabin, και είχαν εκπαιδευθεί άνδρες του σε εκτέλεση σαμποτάζ στη Μέση Ανατολή. Ο ίδιος, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην υποστήριξη της απαγωγής, είχε σταδιακά μετατοπίσει το κέντρο βάρους της δραστηριότητάς του στον Ψηλορείτη, όπου συνεργαζόταν στενά με τις τοπικές ομάδες του Ρεθύμνου και των Ανωγείων, έως το Ροδάκινο, την περιοχή όπου κινήθηκε η ομάδα με τον Kreire.¹¹⁶

Η απαγωγή και η επιτυχημένη φυγάδευση του Γερμανού Στρατηγού είχαν άμεσο αντίκτυπο στις γερμανικές αρχές και το ηθικό των εχθρικών στρατευμάτων, στο νησί αλλά και την ηπειρωτική Ελλάδα, και η όλη επιχείρηση θεωρήθηκε προάγγελος επικείμενης συμμαχικής εισβολής στην Κρήτη.¹¹⁷ Παράλληλα ενισχύθηκε το ηθικό των αντιστασιακών και των κατοίκων του νησιού γενικότερα, που πρώτη φορά είχαν κινητοποιηθεί συντονισμένα σε τέτοια έκταση. Η όλη επιχείρηση συνέτεινε, επίσης, στην εξομάλυνση των σχέσεων της ΒΣΑ με ορισμένους αρχηγούς ανταρτών, γεγονός στο οποίο μπορεί να αποδοθεί η απολοιφή κάποιων στερεότυπων αρνητικών χαρακτηρισμών ή η υποβάθμιση των

113. Dunbabin, Report Crete: April 42 - Feb 43, ό.π. Sixth Report, 3-19 Apr 44, ό.π. Leigh Fermor, «Abducting a General», ό.π., σ. 88-89. Βλ. επίσης Κώστας Ν. Σταυρακάκης, *Έκθεσις πεπραγμένων της ανεξαρτήτου ανταρτικής ομάδος Ανωγείων και διαμερίσματος Άνω Μυλοποτάμου, από 20 Μαΐου 1941 μέχρι 1 Μαρτίου 1945*, Αθήνα 2005, σ. 94-95 και αλλού.

114. Dunbabin, Report No 4 new series, 22 Feb - 24 March 1944, HS 5/724, σ. 5. Report Crete: April 42 - Feb 43, ό.π. Dunbabin, Report, σ. 80. Βλ. και Report 1, σ. 18.

115. Dunbabin, Report, σ. 80.

116. Βλ. κυρίως Dunbabin, Report No 4 new series, 22 Feb - 24 March 1944, ό.π. Sixth Report, 3-19 Apr 44, ό.π.

117. Dolbey, Report on SOE activities, ό.π., Appendix VIII (B), σ. 4. Beevor, *Κρήτη*, σ. 444.

διαφωνιών στις δυο τελευταίες εκθέσεις του Leigh Fermor, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε προγενέστερες.¹¹⁸

Στην Αίγυπτο ο Kreire παραδόθηκε στο Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και γρήγορα μεταφέρθηκε στη Βρετανία, σε ειδικό στρατόπεδο.¹¹⁹ Ο Leigh Fermor, άρρωστος βαριά, συνέταξε αμέσως σύντομη έκθεση και τους επόμενους τρεις μήνες νοσηλεύτηκε με παροδική παράλυση. Ήταν η ζωή στην ύπαιθρο και σε υγρές σπηλιές, οι συνεχείς μετακινήσεις και οι πορείες που προκαλούσαν σοβαρά προβλήματα υγείας σε πολλά μέλη της ΒΣΑ.¹²⁰

Η πιο άμεση και λεπτομερής καταγραφή της επιχείρησης που διαθέτουμε, εκ μέρους των Βρετανών, είναι το προσωπικό ημερολόγιο που κρατούσε καθημερινά κατά την επιχείρηση ο υπαρχηγός της ομάδας Moss, όπως και οι φωτογραφίες που έπαιρνε, με τον Kreire, τους Βρετανούς και τους αντάρτες στο βουνό. Οι Βρετανοί αξιωματικοί συχνά κρατούσαν ημερολόγια, καθώς οι μετακινήσεις τους γινόντουσαν κυρίως τη νύχτα και διέθεταν πολύ χρόνο κατά τη διάρκεια της ημέρας, όταν έμεναν κρυμμένοι. Συνέβαινε επίσης να τεκμηριώνουν τις επιχειρήσεις με φωτογραφίες, εξοπλισμένοι με ειδικές μηχανές, όπως στην περίπτωση της συγκεκριμένης ομάδας, ενώ ο ίδιος ο Leigh Fermor περιοριζόταν συνήθως να σκιστάει.¹²¹ Τα ημερολόγια έπρεπε να τηρούνται με τρόπο που να μη προδώσουν τους αντιστασιακούς, Έλληνες και Βρετανούς, εάν έπεφταν στα χέρια του εχθρού, προφύλαξη που ίσχυε και για οποιοδήποτε άλλο στοιχείο.¹²²

Οι φωτογραφίες και το ημερολόγιο του Moss ήταν ιδιαίτερα αποκαλυπτικά ωστόσο. Κατέγραφε την όλη επιχείρηση με νεανικό ενθουσιασμό, προβάλλοντας τον ηρωισμό και τα παράτολμα στοιχεία περιπέτειας που τη χαρακτήριζαν.

118. Όπως π.χ. Report 1, σ. 16, 21, 24.

119. CD προς SO, CD/6792, 31 Μαΐου 1944, HS 5/418. Βλ. και www.islandfarm.fsnet.co.uk.

120. Όπως και ρευματισμούς, επίμονους πονοκεφάλους, συχνά ελονοσία. Βλ. Report 5, σ. 13, όπου αναφέρεται σε προηγούμενη ασθένειά του. Dunbabin, Report, σ. 128. Leigh Fermor, *Words of Mercury*, ό.π., σ. 94, 100.

121. Moss, *Ill met by moonlight*, ό.π., πρόλογος σ. 7-8, όπου για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνονταν οι εγγραφές, καθώς και για το ιστορικό της έκδοσης του ημερολογίου. Σχετικά με τη φωτογραφική μηχανή Leica της ομάδας του Leigh Fermor, βλ. Major J. Smith Hughes, «Operation Moonstruck», 30 Μαρτίου 1944, μνημόνιο, άκρως απόρρ., HS 5/677. Βλ. και Psychoundakis, *The Cretan Runner*, ό.π., σ. 33-39, σημείωση και σκίτσα του Leigh Fermor. Η επιχείρηση καταγράφηκε αργότερα και εκ μέρους του ενός από τους δυο Έλληνες της αρχικής ομάδας. Βλ. Αντώνης Σανουδάκης, *Επιχείρηση Κράιπε, Γιώργη Τυράκη*, Αθήνα 1986.

122. DSO (b) -> DAS(X), B/MDH/5/898, 17/4/43, HS 5/681. Dunbabin, Report, σ. 178. Σχετικά με τα κωδικά και συνθηματικά ονόματα που χρησιμοποιούσε η ΒΣΑ και η SOE βλ. εδώ παραπάνω υποσημ. 7.

Τόνιζε τον ρόλο των οργανωμένων Κρητικών, αλλά δεν αναφερόταν στον σχεδιασμό, την οργάνωση ή τους στρατηγικούς στόχους της απαγωγής. Ίσως αυτό οφειλόταν στο ότι εστίαζε περισσότερο στα προσωπικά του βιώματα, όπως σημειώνει και ο ίδιος στον πρόλογο της έκδοσης. Ίσως, όμως, να οφείλεται και στη λογοκρισία που υπέστη το ημερολόγιο, για το οποίο δεν δίνεται άδεια έκδοσης από τις βρετανικές υπηρεσίες στις αρχές του 1945, όπως είχε ζητήσει ο Moss, αλλά το 1950, με ορισμένους περιορισμούς. Στην έκδοση εκείνη συνέβαλε και ο Leigh Fermor, διαβάζοντας και διορθώνοντας το χειρόγραφο.¹²³

Η απαγωγή είχε ήδη από το 1944 πάρει μυθικές σχεδόν διαστάσεις, στην Κρήτη, στη Βρετανία και σε όλη τη συμμαχική πλευρά, ενώ ο Moss, που επέστρεψε στην Κρήτη και οργάνωσε θεαματικό σαμποτάζ τον Αύγουστο, φαίνεται ότι σχεδίαζε να επαναλάβει ανάλογο εγχείρημα.¹²⁴ Μετά τον πόλεμο θα διαπιστωθεί ότι ο Leigh Fermor υπήρξε επικεφαλής στις επιχειρήσεις για την απαγωγή των δυο από τους έξι συνολικά ανώτατους αξιωματικούς του Άξονα στην Ελλάδα, που μεταφέρθηκαν εκούσια ή ακούσια στη Μέση Ανατολή.¹²⁵ Η έκθεσή του θα διαβαστεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τους επικεφαλής της SOE στο Κάιρο και το Λονδίνο, από στελέχη άλλων υπηρεσιών και υπουργείων, έως τα ανώτατα κλιμάκια της βρετανικής Κυβέρνησης.¹²⁶ Λόγω της μυστικότητας που περιέβαλε τις επιχειρήσεις της SOE, δεν θα λείψουν οι διεκδικητές της δόξας του Leigh Fermor, ενώ η όλη επιχείρηση θα χρησιμοποιηθεί και για την προβολή της βρετανικής συμβολής στα πολεμικά θέατρα.¹²⁷

Ο Leigh Fermor εξακολούθησε να υπηρετεί στην SOE, έχοντας συμβουλευτικό ρόλο στον σχεδιασμό του συμμαχικού παράγοντα για την Κρήτη, καθώς από τα μέσα Σεπτεμβρίου του 1944 είχε κλιμακωθεί η αποχώρηση σημαντικού αριθμού στρατευμάτων του Άξονα και η συγκέντρωση όσων παρέμειναν, στην

123. Moss, *ό.π.* Το βιβλίο γυρίστηκε και ταινία αργότερα, ενισχύοντας την αίγλη που περιέβαλε την απαγωγή. Βλ. *Ill Met by Moonlight*, των Michael Powell και Emeric Pressburger, ΗΠΑ 1957, με τον Dirk Bogarde στον ρόλο του Leigh Fermor.

124. Sargent προς Sporborg, R 6255/1201/G, απόρρ., 5 Μαΐου 1944, HS 5/416. Capt. I. W. Moss, «Report on operation carried out on the Heraklion/Rethymnos road, Crete, on 8 Aug 44», 21 Αυγ. 1944, HS 5/729. Τα σχέδια του Moss δεν πραγματοποιήθηκαν λόγω επιχειρησιακών δυσχερειών, βλ. Beevor, *Κρήτη*, σ. 448-449.

125. Dolbey, Report on SOE activities, *ό.π.*, Appendix X, σ. 2

126. Βλ. χαρακτηριστικά D/HT προς AD/H, DHT/GR/2658, 25 Μαΐου 1944. CD προς SO, CD/6792, 31 Μαΐου 1944. [Sporborg] προς Commander Ian Fleming Admiralty, HNS/1304, private and personal, 8 Ιουνίου 1944. CMcVG προς Joan Bright, Offices of the War Cabinet, CMcVG/6853, 19 Ιουνίου 1944. Όλα τα παραπάνω στο HS 5/418.

127. D/H109 προς D/CE, DH109/GR/2453/3, 23 Ιανουαρίου 1945, HS 5/671.

περιοχή των Χανίων, ενώ το υπόλοιπο νησί απελευθερωνόταν σταδιακά. Αρχές Οκτωβρίου ορίστηκε σύνδεσμος του βρετανικού 3^{ου} Σώματος Στρατού, που θα αναλάμβανε τις επιχειρήσεις στην Ελλάδα, με τον Ασκούτση, τον Υπουργό της κυβέρνησης Παπανδρέου που είχε αρχικά οριστεί Περιφερειακός Διοικητής Κρήτης και βρισκόταν τότε στην Αίγυπτο.¹²⁸

Η τελευταία αποστολή

Τέλη Οκτωβρίου 1944 ο Leigh Fermor επιστρέφει στην Κρήτη, για την τρίτη και συντομότερη αποστολή του, που δεν θα χαρακτηρίζεται από σημαντικές επιχειρήσεις ή εξελίξεις.¹²⁹ Μετά τον ενθουσιασμό της απαγωγής του Kεϊρε τα πράγματα αποκλιμακώνονται και ο Leigh Fermor ορίστηκε υπαρχηγός του Durbabin, με καθήκοντα συνδέσμου μεταξύ των βρετανικών δυνάμεων που είχαν εγκατασταθεί στο νησί και της ΒΣΑ.¹³⁰

Οι Γερμανοί είχαν αποσυρθεί στην περιοχή των Χανίων, όπου ήταν στην ουσία εγκλωβισμένοι, χωρίς δυνατότητα διαφυγής. Αρχικά αναμενόταν, και εκ μέρους της ΒΣΑ, συμμαχική εισβολή για την απελευθέρωση της τελευταίας κατεχόμενης περιοχής και άρχισαν τον Νοέμβριο να βομβαρδίζονται γερμανικές θέσεις με βρετανικά και ελληνικά αεροσκάφη που εκκινούσαν από το αεροδρόμιο του Ηρακλείου. Τέλη Δεκεμβρίου, ωστόσο, η προοπτική αυτή έχει εκλείψει, καθώς οι εγκλωβισμένοι Γερμανοί δεν είχαν οποιαδήποτε στρατηγική αξία για τη γενικότερη εξέλιξη του πολέμου ή την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο ρόλος της SOE, γνωστής ως Force 133 τότε, δεν ήταν απολύτως σαφής στις απελευθερωμένες περιοχές και οι αξιωματικοί της αναλάμβαναν συμβουλευτικό ρόλο προς τις ελληνικές αρχές, χωρίς να έχουν συγκεκριμένες οδηγίες. Οι πληροφορίες που συνέλεγαν από το κατεχόμενο τμήμα κυρίως, δεν λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη πλέον, γεγονός ιδιαίτερα απογοητευτικό για τους ίδιους, που ένιωθαν ότι είχαν δευτερεύοντα ρόλο. Σταδιακά η ΒΣΑ επικεντρώθηκε στις υπονομευτικές ενέργειες στο κατεχόμενο τμήμα, καθώς και στη συντήρηση των ανταρτικών

128. HQ Force 133 προς G.Opx (2), GHQ MEF, GCA/12/8, απόρρ. και επείγον, Σεπ. 1944. HQ Force 133 προς BGS (Ops) GHQ MEF, GCA/148, απόρρ., 14 Οκτωβρίου 1944, HS 5/681. Ο Ασκούτσης δεν ανέλαβε τελικά Διοικητής.

129. Report 8, που συντάσσεται μετά την αναχώρησή του από το νησί.

130. Brigadier KVB Benfield Commander Force 133 προς Brig. Eve, ML Athens, 29 Οκτωβρίου 1944, HS 5/677.

ομάδων που δρούσαν γύρω από την περιοχή υποχώρησης των Γερμανών. Τέλος, περιορίστηκε στο ρόλο συνδέσμου με τους αντάρτες αυτούς, μετά την άφιξη βρετανικών μονάδων και τη σταδιακή εδραίωση των ελληνικών πολιτικών και στρατιωτικών αρχών.¹³¹

Θεωρώντας ότι δεν είχε ουσιαστικό αντικείμενο, εκτός από την καταγραφή των αναγκών των ανταρτών και τη διαβίβαση των πληροφοριών που συνέλεγε στην κατεχόμενη περιοχή η υπηρεσία πληροφοριών των Χανίων, και αφού γιόρτασε την απελευθέρωση στα μεγάλα γλέντια του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου, ο Leigh Fermor φεύγει από την Κρήτη τα Χριστούγεννα. Επιθυμούσε να προλάβει να συμμετάσχει και στις επιχειρήσεις της SOE στην Άπω Ανατολή.¹³²

Δεν συνέταξε την απολογιστική έκθεση δράσης, που ζητούσε η Υπηρεσία, παραπέμποντας με την τελευταία του έκθεση σε όλες τις προηγούμενες κατοχικές. Οι εκθέσεις αυτές συντάσσονταν βάσει συγκεκριμένων οδηγιών, όπως προκύπτει από την έκθεση του Dunbabin.¹³³ Ο Fielding θα κάνει το ίδιο, παραπέμποντας μάλιστα στις εκθέσεις του Leigh Fermor για το διάστημα που ο ίδιος δεν υπηρετούσε στην Κρήτη και κρατώντας μάλλον κοινή γραμμή, όπως μπορεί κανείς να διακρίνει από τον πανομοιότυπο τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνονται στο αίτημα της Υπηρεσίας.¹³⁴ Ο Fielding, άλλωστε, θα είναι εκείνος με τον οποίο ο Leigh Fermor θα διατηρήσει τις στενότερες σχέσεις μετά τον πόλεμο και προς εκείνον απευθύνεται προλογίζοντας τις αυτοβιογραφικές του διηγήσεις, αναφερόμενος στις προπολεμικές του περιπλανήσεις μέσα από τις κοινές τους εμπειρίες στην Κρήτη.¹³⁵

Μετά τον πόλεμο

Μετά τον πόλεμο ο Leigh Fermor εγκαταστάθηκε κυρίως στην Ελλάδα, καλλιεργώντας τις φιλίες που είχαν ξεκινήσει στην Αίγυπτο με τον κύκλο του

131. Dunbabin, Eight Report, new series 23 Oct-16 Nov 44, HS 5/724. Barker-Benfield προς G.Ops, HQ LF & MFL, C.M.F., «Proposals for future set up of Force 133 detachments in Crete», GCA/148, 26 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/679. Dunbabin, Report, σ. 104 κ.εξ. Βλ. και Beevor, *Κρήτη*, σ. 464-470.

132. Report 8, σ. 5-6. Beevor, *Κρήτη*, σ. 471, 473.

133. Dunbabin, Report, παράρτημα με ερωτηματολόγια που δεν έχει εκδοθεί, HS 5/724.

134. General Report on activities in West. Crete from Jan. 1942 to Jan. 1945, ό.π.

135. Leigh Fermor, «Introductory Letter to Xan Fielding», *A Time of Gifts*, ό.π., σ. 1-2. «Introductory Letter to Xan Fielding», *Between the Woods and the Water*, ό.π., σ. 11.

Σεφέρη, πραγματοποιώντας μακρινά ταξίδια που θα καταγράψει σε βιβλία και άρθρα.¹³⁶ Δεν έγραψε αναμνήσεις για την Κρήτη, ούτε εξέδωσε κάποιο ημερολόγιό του, όχι ακόμα τουλάχιστον. Προτιμά, άλλωστε, να αποτυπώνει τα πράγματα πολλά χρόνια μετά, όπως έκανε για τη νεανική του περιήγηση στην Ευρώπη.¹³⁷ Δεν σιωπά, αλλά διαχειρίζεται συστηματικά τη δημόσια εικόνα του, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας 1950, παγιώνοντας το ιστορικό των αποστολών του στην Κρήτη, έως σήμερα.

Επέλεξε να συνεχίσει την κατοχική του «αφήγηση» κυρίως μέσω τρίτων, σε διαφορετικούς χρόνους και με διαφορετικούς τρόπους. Οι σημαντικότερες παρεμβάσεις του αφορούσαν τη μετάφραση και επιμέλεια των αναμνήσεων του Ψυχουντάκη το 1955 και αργότερα, το 1991, την έμμεση και ουσιαστική συμβολή του στο έργο του Beevor. Πρόσφατα, τέλος, δημοσιεύθηκε η πρώτη άμεση αφήγησή του για την απαγωγή του Kreipe, που είχε συντάξει το 1969.¹³⁸

Μνείες των εμπειριών στου την Κατοχή συναντώνται επεξεργασμένες και διάσπαρτες στα βιβλία του, τελευταία σε δημοσιευμένη αλληλογραφία του, ενώ συχνή είναι η παρουσία του σε τηλεοπτικές εκπομπές και αφιερώματα στο έργο του. Χαρακτηριστική και η συμμετοχή του σε ταινία για την Αντίσταση στην Κρήτη.¹³⁹ Παράλληλα, προλογίζει αναμνήσεις Βρετανών για τον πόλεμο στην Ελλάδα, γράφει σχετικά άρθρα στον περιοδικό Τύπο, ή νεκρολογίες συμμαχητών του.¹⁴⁰ Οι παρεμβάσεις του πυκνώνουν κυρίως από το 1990, οπότε αρχίζουν

136. Ρόντρικ Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης. Περιμένοντας τον άγγελο*, Αθήνα 2003, σ. 389, 566, 609. Σχετικά με τη στάση του υπέρ την ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα τη δεκαετία του 1950 βλ. *ό.π.*, σ. 471, 491-492, 705. Σχετική επιστολή του δημοσιεύθηκε τότε στην πρώτη σελίδα της *Καθημερινής*, στις 13 Μαρτίου 1955. Ευχαριστώ την ιστορικό Ε. Καπώλη για την τελευταία αυτή πληροφορία.

137. Τα δυο αυτοβιογραφικά του έργα έχουν εκδοθεί το 1977 και 1986. Βλ. Leigh Fermor, *A Time of Gifts*, *ό.π.* *Between the Woods*, *ό.π.*

138. Psychoundakis, *The Cretan Runner*, *ό.π.* Beevor, *Κρήτη*. Leigh Fermor, «Abducting a General», *ό.π.*

139. Βλ. με τη σειρά: Leigh Fermor, *Words of Mercury*, *ό.π.*, σ. 98-105, όπου απόσπασμα από το έργο του Roumeli, στο οποίο συνδέει την ανάπτυξη της αντίστασης με τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης. Charlotte Mosley (επιμ.), *In Tearing Haste. Letters between Deborah Devonshire and Patrick Leigh Fermor*, Λονδίνο 2008, σ. 175, 192, 208 κ.α. *Travellers' Century*, του Benedict Allen, εκπομπή αφιερωμένη στον Leigh Fermor στα πλαίσια της συγκεκριμένης σειράς, BBC Four 2008, όπου αποσπάσματα και από προηγούμενες εμφανίσεις του, καθώς και από μεταπολεμική συνάντησή του με τον Kreipe. *The 11th Day: Crete 1941*, των Christos Epperson και Michael Epperson, 2005, βλ. σχετικά και www.crete1941.com/splash.htm.

140. Η πιο πρόσφατη νεκρολογία είναι για τον Λόρδο Jellicoe, επικεφαλής των καταδρομών που πραγματοποίησαν σαμποτάζ στην Κρήτη τον Ιούνιο του 1942, με τον οποίο είχε

να ανοίγουν τα αρχεία της SOE, προφανώς διότι επιθυμεί όχι μόνο να προσεγγίσει το ευρύτερο κοινό, καταθέτοντας την δική του βίωση και εκδοχή της ιστορίας, αλλά και να παγιώσει τη δική του οπτική.¹⁴¹

Οι μεταγενέστερες αφηγήσεις διαφοροποιούνται από τις κατοχικές του εκθέσεις καθώς, όσο περνούν τα χρόνια, υποβαθμίζουν ή και δεν αναφέρουν καθόλου τις αντιθέσεις και τους ανταγωνισμούς της ΒΣΑ με τους Κρητικούς ηγέτες, όπως και εκείνες μεταξύ των ίδιων των Βρετανών αξιωματικών και των τελευταίων με το Αρχηγείο τους στο Κάιρο. Κάποτε παρουσιάζουν απλουστευμένες εκδοχές των γεγονότων, σπάνια αναφέρονται στον κεντρικό σχεδιασμό των επιχειρήσεων και τη στρατηγική που εξυπηρετούσαν. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όμως, στοιχείο που παρουσιάζουν είναι ότι αποτελούν προϊόν διεργασιών της μνήμης που διαμορφώθηκε, ως ένα σημείο, από κοινού με Κρητικούς και Βρετανούς συμπολεμιστές του, καθώς συνέχισε για χρόνια να πηγαίνει στην Κρήτη, να λαμβάνει μέρος στις εκδηλώσεις για την επέτειο της Μάχης, να συναντάται και να συνομιλεί με τους συμπολεμιστές του.¹⁴² Θα μπορούσαν, λοιπόν, να διαβαστούν σαν επίμετρο των κατοχικών αφηγήσεων.

Στο έργο του Ψυχουντάκη καταγράφεται η προσωπική και χαρακτηριστική ιστορία ενός γενναίου Κρητικού βοσκού, που συνεργάστηκε στενά με τη ΒΣΑ για την απελευθέρωση της πατρίδας του. Αναδεικνύονται η συντροφικότητα και η συλλογικότητα του αγώνα, οι συναισθηματικές σχέσεις που συνέδεαν Κρητικούς και Βρετανούς, αλλά και η αποτελεσματικότητα των δικτύων συνεργατών και συλλογής πληροφοριών που συντόνιζε η ΒΣΑ, στοιχεία που συναντώνται και στις κατοχικές εκθέσεις του Leigh Fermor. Ο Ψυχουντάκης γράφει με ημερολογιακή σχεδόν πυκνότητα, αμέσως μετά τον πόλεμο, πολύ κοντά στα γεγονότα, χωρίς να αποσιωπά τις ανταγωνιστικές δυναμικές που υπήρχαν ανάμεσα στους αξιωματικούς της ΒΣΑ και τους Κρητικούς ηγέτες, καθώς και μεταξύ των τελευταίων. Ειδικότερα για τον

διασταυρωθεί πρώτη φορά κατά την άφιξή του στο νησί τότε. Βλ. Leigh Fermor, «Remembering Lord Jellicoe», *The Spectator*, 28 Φεβρουαρίου 2007.

141. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο προσωπικός του φάκελος στα βρετανικά αρχεία παραμένει κλειστός, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε μετά και από δικό του αίτημα. Βλ. HS 9/507/4, που καλύπτει την περίοδο 1939-1946.

142. Χαρακτηριστικός είναι επίλογός του σε πρόσφατη σχετικά έκδοση, βλ. Moss, *Ill met by moonlight*, Λονδίνο 2001 και αναδημοσίευση μέρους του στο Leigh Fermor, *Words of Mercury*, ό.π., σ. 86-87. Σχετικά με τις επετείους βλ. π.χ. πανηγυρικό το 2001 για τον εορτασμό των εξήντα χρόνων από τη Μάχη, «John Pendlebury», *The Spectator*, 20 Οκτωβρίου 2001 και αναδημοσίευση *Words of Mercury*, ό.π., σ. 186-191.

Leigh Fermor έχει ενδιαφέρον πώς καταγράφει τον τρόπο με τον οποίο διατηρούσε τις ισορροπίες, κρατώντας αποστάσεις από τις πολιτικές επιδιώξεις των αντιστασιακών οργανώσεων. Επίσης, αποδίδει το κλίμα ενθουσιασμού και τις λαϊκές αφηγήσεις που διαδόθηκαν αμέσως μόλις έγινε γνωστή η απαγωγή του Kreire.¹⁴³ Οι αναμνήσεις του αποτελούν κατά κάποιο τρόπο την άλλη όψη των κατοχικών εκθέσεων των Βρετανών αξιωματικών-συνδέσμων, από την πλευρά των απλών Κρητικών συμμαχητών τους.

Ο Leigh Fermor επέλεξε να προβάλλει στο αγγλόφωνο κοινό την Αντίσταση όπως αναπτύχθηκε στο κοινωνικό πλαίσιο της ορεινής κυρίως Κρήτης. Μετέφρασε το ελληνικό κείμενο και μοιράστηκε την επιμέλεια της έκδοσης με τον Fielding, έχοντας τη συνδρομή του Smith-Hughes, επικεφαλής του Τομέα Κρήτης της SOE Καΐρου που υπηρέτησε και στην κατεχόμενη Κρήτη.¹⁴⁴ Το βιβλίο γνώρισε και γνωρίζει μεγάλη αποδοχή στην αγγλική του έκδοση, ενώ η μεταγενέστερη ελληνική είναι δυσεύρετη.

Σαράντα χρόνια αργότερα περίπου, ο Leigh Fermor κινήθηκε σε διαφορετικό επίπεδο και ενώ τα αρχεία της SOE είχαν αρχίσει να δίνονται στην έρευνα, όχι ακόμα όμως όσα αφορούν την Ελλάδα. Με στόχο να τονιστεί ο οργανωτικός και συντονιστικός ρόλος της ΒΣΑ στην Αντίσταση, παρείχε υλικό και κατευθύνσεις στον Beenor. Ο τελευταίος, απευθύνεται στο ευρύτερο αγγλόφωνο κοινό και δίνει, όπως θα ήταν αναμενόμενο, μεγάλο βάρος σε ζητήματα που απασχόλησαν τη βρετανική πλευρά, όπως ήταν η εκκένωση των βρετανικών στρατευμάτων μετά τη Μάχη της Κρήτης. Συχνά αναπαράγει λέξη προς λέξη αποσπάσματα των κατοχικών εκθέσεων του Leigh Fermor και άλλων Βρετανών αξιωματικών, όπως και αποσπάσματα άλλων υπηρεσιακών εγγράφων, χωρίς να παραπέμπει στα κλειστά ακόμη τότε αρχεία.¹⁴⁵

Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Leigh Fermor θα επιλέξει την ιστορικό Artemis Cooper, σύζυγο του Beenor και κόρη της Diana Cooper, με την οποία είχε συνδεθεί στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια του πολέμου, για να επιμεληθεί ανθολό-

143. Για τα δυο τελευταία, βλ. Psychoundakis, *ό.π.*, σ. 244, 205 και 260-266 όπου και σχετικό σχόλιο του Leigh Fermor.

144. Βλ. Psychoundakis, *ό.π.*, σ. 1-32, η εισαγωγή του Leigh Fermor.

145. Όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει για το ζήτημα των αντιποίνων, που χρησιμοποιεί το Memorandum by the German Command concerning the attitude of the civilian population in Crete towards the German armed forces, *ό.π.*, το οποίο περιλαμβανόταν στα έγγραφα της γερμανικής διοίκησης που μέσω του Tavana έφτασαν στο Κάιρο, αλλά και σε πολλά άλλα σημεία. Βλ. Beenor, *Κρήτη*, σ. 342-43, 375, 377, 388 κ.α.

γιο κειμένων του, εκδεδομένων κυρίως αλλά και ανέκδοτων. Στην εισαγωγή η Coorey καταγράφει σύντομα και περιεκτικά τη ζωή του, αναφέροντας ότι στις μέρες μας ο Leigh Fermor συγγράφει τον τρίτο τόμο των αναμνήσεών του, με τον οποίο θα ολοκληρώσει την καταγραφή του προπολεμικού του ταξιδιού στα Βαλκάνια.¹⁴⁶ Η ίδια, εξάλλου, ετοιμάζει και βιογραφία του Leigh Fermor.¹⁴⁷

Στο ανθολόγιο εκδίδεται πρώτη φορά μέρος της αφήγησης για την απαγωγή του Kreire που είχε καταθέσει ο Leigh Fermor στο Imperial War Museum, το 1969, συμπληρωμένο με σύγχρονες σημειώσεις του. Στην αφήγησή του τονίζεται ο διττός, βρετανικός και κρητικός, χαρακτήρας της όλης επιχείρησης, προβάλλεται η συμβολή των δικτύων αλληλεγγύης, καθώς και των σχέσεων που ήδη συνέδεαν τον Leigh Fermor και άλλους Βρετανούς αξιωματικούς με τους Κρητικούς, και καταγράφεται η ανθρώπινη όψη του Kreire, όταν είχαν βρεθεί οι δύο τους να απαγγέλλουν ποίηση στο ξημέρωμα, πάνω στα βουνά. Μεταξύ των σύγχρονων σημειώσεών του, ενδιαφέρον έχει εκείνη όπου αναφέρει ότι ούτε και ο ίδιος ήταν ενήμερος για όλα όσα συνέβησαν κατά τη διάρκεια της επιχείρησης της απαγωγής, παραπέμποντας τον αναγνώστη στα έργα του Beenoρ και του Moss για περισσότερες λεπτομέρειες.

Στις διαδοχικές αφηγήσεις του Leigh Fermor, η τραγική ιστορία του Γιάννη Τσαγκαράκη αποκαλύπτεται σταδιακά και φανερώνει πώς και πόσο συνδέθηκε ο Leigh Fermor με τους Κρήτες στενούς συνεργάτες του, υιοθετώντας τους κώδικες αλληλεγγύης και συγγένειας που του επέτρεψαν να πετύχει στις αποστολές του. Φανερώνει επίσης τις σιωπές των αρχείων και είναι χαρακτηριστική του τρόπου που επιλέγει ο Leigh Fermor να αφηγηθεί τα πράγματα μέχρι σήμερα.

Στην τρίτη του έκθεση, Ιούλιο του 1943, υπήρχε το κεφάλαιο «Ένα μοιραίο ατύχημα», το οποίο όμως μένει κλειστό, εκ μέρους των βρετανικών αρχείων, και δεν έχει δοθεί στην έρευνα. Στις αναμνήσεις του Ψυχουντάκη, σε ειδική υποσημείωση για τον Γιάννη Τσαγκαράκη, ο Leigh Fermor γράφει ότι ήταν «ένας από τους πιο καλούς και γενναίους αγγελιοφόρους και οδηγούς, από τους πιο έμπιστους και σκληρά αγωνιζόμενους, ο οποίος έπεσε νεκρός από πυροβολισμό... κάτω από τραγικές συνθήκες». Στο έργο του Beenoρ, τέλος, αναφέρεται ότι τον Μάιο του 1942 «συνέβη ένα τραγικό ατύχημα ανάμεσα στα τόσα... που έγιναν κατά τη διάρκεια του πολέμου». Ενώ ο Leigh Fermor και δυο άλλοι Βρετανοί αξιωματικοί βρισκόντουσαν πάνω από τα Ανώγεια, ειδοποιήθηκαν ότι πλησίαζε γερ-

146. Leigh Fermor, *Words of Mercury*, ό.π., σ. 1-6

147. Mosley, *In Tearing Haste*, ό.π., σ. vii.

μανική περίπολος και καθώς έτρεχαν να πάρουν τα όπλα τους, ο Leigh Fermor πυροβόλησε κατά λάθος τον Τσαγκαράκη στο πόδι. Έδεσαν το τραύμα, έστειλαν να φωνάξουν γιατρό, αλλά ο Τσαγκαράκης πέθανε μετά από λίγο και τον έθαψαν εκεί. Με τις τελευταίες του λέξεις συγχωρούσε τον Leigh Fermor, που ήταν όμως απαρηγόρητος. Κάποιοι διέδωσαν ότι το επεισόδιο ήταν προμελετημένο και έπεισαν και την οικογένεια του Τσαγκαράκη, με αποτέλεσμα να αποξενωθούν οι δυο πλευρές. Τριάντα χρόνια αργότερα, κοινοί φίλοι κατάφεραν να τους συμφιλιώσουν και τότε ο Leigh Fermor και η σύζυγός του βάφτισαν τη μικρανιψιά του Τσαγκαράκη, και το χάσμα έκλεισε.¹⁴⁸

ABSTRACT

MARIA SPILIOTOPOULOU: *Patrick Leigh Fermor in the mountains of Crete (1941-1944)*

The long and eventful itinerary of Patrick Leigh Fermor in Crete was an epitome of the British role in the resistance and brought out the main characteristics of the Cretan resistance as a whole. A wide and spontaneous movement that evolved through the existing kinship solidarity networks, which made possible the success of large operations; the abduction of the German General H. Kreipe by a group led by Leigh Fermor being the most spectacular and famous one. Leigh Fermor, as also his fellow British officers, strived to apply the Allied policy and form small, flexible units, which would at the right moment back an Allied invasion, while the population and the resistance leaders mainly sought support to organize a general revolt. His reports from the field, as also those of the other British Liaison Officers, shed light on the way they experienced their mission and on the close relations they cultivated with the Cretans, despite any antagonisms. After the war, Leigh Fermor narrated his story mostly through third parties, asserting his own role, while he also maintained and deepened his relations with the Cretans, which in some ways took the form of kinship.

148. Report 3, σ. 12-13. Psychoundakis, *The Cretan Runner*, ό.π., σ. 116. Beevor, *Κρήτη*, σ. 401-402, όπου δίνεται η πιο πρόσφατη εκδοχή, χωρίς παραπομπή σε έγγραφα, αλλά με αναφορά σε αλληλογραφία του συγγραφέα με τον Leigh Fermor. Σημειώνουμε ότι στην τελική έκθεση του Dunbabin δεν υπάρχει οποιαδήποτε αναφορά του επεισοδίου. Βλ. επίσης Άρης Τσαντηρόπουλος, *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Αθήνα 2004, σ. 225-228.

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Φιλελληνισμός είναι ένα καθαρά ευρωπαϊκό πολιτιστικό κίνημα το οποίο, στις αρχές του 19ου αιώνα, απέκτησε και πολιτική συνιστώσα.

Εξ αρχής είχε διάσταση ουμανιστική, αφού έχει τις ρίζες του στην ανακάλυψη του κόσμου της κλασικής αρχαιότητας κατά την Αναγέννηση και κορυφώθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα στις κλασικές σπουδές, τη λογοτεχνία, την τέχνη και την αρχιτεκτονική. Τον 19ο αιώνα οι αναφορές στην κλασική αρχαιότητα λαμβάνουν ρομαντική διάσταση και προσδίδουν στο κίνημα συντηρητικό χαρακτήρα. Ο περιηγητισμός, που ήκμασε κατά το 18ο αλλά και το 19ο αιώνα, είναι μία επί μέρους έκφραση αυτής της διάστασης. Επί μέρους έκφρασή της είναι επίσης η “ελληνική” θεματολογία στις εικαστικές και παραστατικές τέχνες και τη μουσική.

Η ηθική και πολιτική διάσταση του Φιλελληνισμού, ωστόσο, συνδέεται με τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας και με τα απελευθερωτικά κινήματα των αρχών του 19ου αιώνα. Συμπίπτει χρονικά και συνδέεται άμεσα με την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και της συγκρότησης του Ελληνικού κράτους. Η συγκυρία της Ελληνικής Επανάστασης έδωσε διέξοδο στα οράματα του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού την περίοδο της καταπίεσής τους από τα ανελεύθερα καθεστώτα που δέσποσαν στη Δυτική Ευρώπη μετά την ήττα του Ναπολέοντα. Η εικόνα που διαμορφώνεται στο δυτικό κόσμο για τους αγωνιζόμενους για την ελευθερία τους Έλληνες ενάντια στην κραταιά Οθωμανική Αυτοκρατορία και την τουρκική βαρβαρότητα συγκινεί τόσο την κοινή γνώμη στις χώρες της Δυτικής και της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και τους πολιτικούς των αντιπροσωπευτικών πολιτειών. Δημιουργείται ένα κλίμα πολιτικής συμπάθειας προς την Ελληνική Επανάσταση που λαμβάνει πρακτική μορφή με τις πολιτικές πρωτοβουλίες των Φιλελληνικών Κομιτάτων και των κυβερνήσεων κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας.

Διαμορφώνονται συνεπώς δύο εκφάνσεις του Φιλελληνισμού: η μία είναι η εικόνα του Δυτικού κόσμου για τους Έλληνες, μια φανταστική εικόνα για τη θέση τους στην αρχαιότητα και στο σύγχρονο κόσμο. Η άλλη είναι

η συμμετοχική διάσταση, που ενεργοποιεί πολίτες της Ευρώπης να διαμορφώσουν τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα με ποικίλα μέσα.

Στο πλαίσιο αυτών των κατευθύνσεων, στο ειδικό αφιέρωμα του δεύτερου τόμου του περιοδικού *Νεοελληνικά Ιστορικά* καταβλήθηκε προσπάθεια να καλυφθούν οι σημαντικότερες πτυχές του πολυδιάστατου αυτού φαινομένου:

Στα τέσσερα άρθρα του αφιερώματος διερευνώνται όψεις του φιλελληνικού κινήματος στη Δυτική Ευρώπη την περίοδο ακμής του φαινομένου, που συνδέεται με την Ελληνική Επανάσταση, αφενός στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο, αφετέρου στο ειδικότερο πλαίσιο του πολιτικού κινήματος. Το άρθρο της Μαργαρίτας Μηλιώρη μελετά το ποιητικό έργο του Λόρδου Byron, ενός από τους επιφανέστερους εκπροσώπους του κινήματος. Εξετάζει τη θέση του, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, μέσα στο βρετανικό πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1820, και ειδικότερα την επεξεργασία της έννοιας του φιλελληνισμού στο έργο του *Don Juan*. Ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος εξετάζει την φιλελληνική κίνηση που άνθισε στο Στρασβούργο και τις επαρχίες του Ρήνου στο πλαίσιο του γενικότερου ευρωπαϊκού φιλελληνικού κινήματος. Η Φανή Μαρία Τσιγκάκου αναδεικνύει στο άρθρο της την Ελληνική Επανάσταση ως πηγή έμπνευσης Ευρωπαίων εικαστικών καλλιτεχνών και εξετάζει τη θεματολογία των έργων τόσο στην υψηλή τέχνη, όσο και στην τέχνη της καθημερινότητας. Τέλος, η Φωτεινή Ασημακοπούλου και ο Κ. Χατζής βιογραφούν τον Γάλλο Φιλέλληνα Henri Auguste Dutrône και εξετάζουν τη συμβολή του στη συγκρότηση του Ελληνικού κράτους και την εν γένει φιλελληνική του δράση στο πλαίσιο της συνολικής του παρουσίας στα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα της εποχής.

Μέσα από τις μελέτες αυτές προβάλλεται η διττή φυσιογνωμία του ρομαντικού φιλελληνισμού της δεκαετίας του 1820 με πηγές έμπνευσης και αναφορές αφ' ενός στην κλασική αρχαιότητα και αφ' ετέρου στην άλλοτε ηρωική και άλλοτε τραγική όψη της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας.

ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ-ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ

MARGARITA MILIORI

LITERATURE AND POLITICS, EUROPE AND THE NATION
BYRON'S PHILHELLENIC MEDIATION BETWEEN THE NATIONAL
AND THE UNIVERSAL SIGNIFICATIONS OF "GREEKNESS" IN THE
INTELLECTUAL AND POLITICAL CONTEXT OF THE 1820s

**Introduction: Some theoretical problems arising from the conceptual oscillation
of philhellenism between "culture" and "politics", "Europe" and "the nation"**

Whether we choose to view philhellenism as a particular moment within the European history of ideas, or as an ideological tradition with a long afterlife after the termination of the Greek War of Independence, the unraveling of its significance presupposes an awareness of two wider conceptual frames of reference, between which the term "philhellenic" constantly oscillates.

The first is the universalistic, cultural realm that concerns the re-negotiation of the identity of modern Europe. Philhellenism (or, more simply, Hellenism as this cultural phenomenon is frequently called in the English and American scholarship on the subject) arose as an aspect of a much wider discourse concerning the re-adjustment of the relationship between European modernity and the classical past, shortly before, but especially during the period that succeeded the vast political and cultural upheaval of the French Revolution and the Napoleonic Wars. When used within this frame of reference, the term philhellenic signals an historical moment when the ancient Greek referent acquired a distinct symbolic value within the wider realm of classical allusion, a symbolic value that allowed Hellenists to undermine the traditional cultural and political values associated with Rome and gradually promote Greece as the most appropriate classical analogue of modern Europeanness. Nevertheless, this turn from Rome to Greece should not be understood in absolute terms, i.e. as a substitution of one concrete political and cultural paradigm for another, since, during the early stages of Hel-

lenism, Greece remained a relatively open field of signification, encompassing multiple and frequently antithetical symbolic loci (for example, around the turn of the nineteenth century, Athens, Sparta and Macedonia had quite distinct political and cultural connotations within the repertoire of classical allusion, despite the fact that they were all considered Greek). It is also crucial to remember that this transposition of emphasis from Rome to Greece historically coincides with a much more fundamental intellectual change, concerning the very *mode* of classical allusion. In the aftermath of the French Revolution and the Napoleonic Wars the relevance of ancient politics to modern European experience was vigorously challenged, especially in Britain and in France, where liberal intellectuals were struggling to come to terms with recent revolutionary legacies.¹ From this kind of challenge arose a demand for a different kind of scholarly mediation between antiquity and modernity, a mediation that would fully acknowledge the distinction between ancient and modern liberty and would attempt to convey to the moderns the teachings of antiquity, not through direct political exhortation, but through a more comprehensive, historical understanding of the social, cultural and political dimensions of the classical societies. It is also significant to note that this demand for an historiographical approach to the classical past grew hand in hand with the development of national historiographies, aiming to root the cultural and political identity of each modern European nation, not in the common ground of classical antiquity (either Greek or Roman), but in the specificity of their own national past.

This wider intellectual climate within which philhellenism arose significantly complicates the relationship between the cultural/European and the political/nationalist frames of reference within which the term “philhellenic” resonates. For, undoubtedly, apart from a long-term cultural phenomenon with its own history, the term philhellenism also designates an inter-connected, pan-European, and in the wider sense of the term liberal² political movement, that developed in the third

1. On Britain see the classic study of F. Turner, *The Greek Heritage in Victorian Britain*, New Haven and London: Yale University Press, 1981. On France, see Pierre Vidal-Naquet, *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Paris: Flammarion 1990 and F. Hartog, *Liberté des Anciens, liberté des Modernes: La Révolution Française et l'Antiquité*, in Roger-Paul Droit (ed.), *Le Grecs, les Romains et nous; L'antiquité, est-elle moderne?*, Paris: Le Monde Editions, 1991, p.119-141.

2. The liberal ideological underpinnings of the movement are easy to ascertain through the study of its particular organizational history in every country it arose. In Britain, the organizational kernel of the movement was the London Greek Committee, established in March 1823, by a group of Whig and radical MPs. Amongst its earliest members was the political philoso-

decade of the nineteenth century, in response to the outbreak of the Greek War of Independence. All across Western Europe, the philhellenes of the 1820s adopted the national cause of the modern Greeks, in the name of Europe. While the second part of this equation, i.e. the symbolic identification of Europe and Greece, may be attributed to the cultural connotations of philhellenism I have described above, the first part, i.e. the nationalist/political dimension of philhellenism, does not appear to stem directly from a classically minded ideal concerning the resurrection of ancient political virtue amongst the modern Hellenes. To draw an example from my own research on British philhellenism, a closer examination of the writings of a number of prominent British philhellenes of the 1820s has indicated that, despite their liberal ideological outlook, the kind of Hellenism to which many of them ascribed did not involve an idealization of ancient Greek democracy, but rather a more general faith in the originality, the progressive qualities and the creative potential of the Greeks (ancient and modern), *despite* their (ancient and modern) political shortcomings.³ Thus, in my view, it is preferable to approach the main ideological parameters of the philhellenic movement as an early and not yet fully formulated expression of nineteenth century liberal nationalism (a strand of nationalism that reached its most concrete ideological formulation in the middle decades of the nineteenth century, by bringing together the universal (i.e. European) values of civilization and progress and the modern, national ideals of political virtue, national specificity and national self-determination), rather than as a direct reflection of a pre-existing, cultural version of philhellenism, which had supposedly already solved the question concerning the relationship between Europe and the nation, and was ready to transpose it as such on the realm of political activism.

pher Jeremy Bentham, while the radical periodical *Westminster Review* soon became its semi-official public voice. The two main agents of the Committee in Greece were Edward Blaquiere, a well-known international liberal activist, and Leicester Stanhope, a minor political figure in the British political scene, with strong Benthamite ideological leanings and previous political experience in colonial India. The most comprehensive study of the relationship between British philhellenism and early British liberalism remains Frederick Rosen's, *Bentham, Byron and Greece: Constitutionalism, Nationalism and Early Liberal Political Thought* (Oxford, 1992).

3. See Margarita Miliori, "The Greek Nation in British Eyes, 1821-1864: Aspects of a British Discourse on Nationality, Politics, History and Europe", unpublished doctoral thesis, University of Oxford, 1998. The particular point I am making here, as well as the wider argument outlined in this and the following paragraph is elaborated upon in the second chapter of my thesis, entitled "The Greek Nation in the Eyes of British Philhellenism 1821- 1828: Conceptual and Ideological Aspects of British Philhellenic Discourse in the 1820s", *ibid.*, p. 62-125.

By conceptually transposing the significance of the philhellenic movement of the 1820s from its eighteenth century cultural roots to its ideological dynamic within a liberal political tradition that was still in the making, we may approach in a more productive fashion certain problematic aspects of the philhellenic response towards revolutionary Greece that both the writings of the active philhellenes of the 1820s and subsequent bibliography have brought to the fore. For example, this transposition of emphasis allows us to dismantle the myth of philhellenic disillusionment with modern Greek political and societal realities, which has been traditionally ascribed to the classically informed preconceptions of the philhellenes concerning the modern Greek national body. As soon as we realize that philhellenic expectations from the modern Greeks were not informed by concrete political and societal paradigms derived from antiquity, but rather from a strong belief that liberated Greece would be quintessentially European and therefore willing and able to conform to modern, liberal models of political negotiation, *despite* the local particularities that the modern Greek national character had acquired through its fallen, post-classical, Roman, Byzantine and Ottoman past, we may begin to understand that the experience of philhellenic activism did not put primarily into question the relationship between Greek antiquity and Greek modernity, but rather the relationship between the universalistic values of political liberalism and the national, patriotic connotations of 'virtue', as well as the nature of European modernity in its relationship with the traditional and/or local underpinnings of the nation. Ultimately, such an approach prompts us to see the actions and the writings of the philhellenes in terms of a double-faceted mediation: a mediation between their own national political and ideological environments and revolutionary Greece, but also as a mediation between the national and the European spheres of culture and politics.

In this article, I will explore further the ideas outlined above, by focusing on one of the most celebrated philhellenic personalities, Lord Byron. Within Britain, soon after his death in Greece, in 1824, Byron was elevated to the figurehead of a supposedly distinctly British brand of philhellenism. In the first part of the article I will examine the terms of this idealization within the British political and ideological context of the 1820s, bringing to the fore the complementarity of Byron's three philhellenic *personae*, as a Grecian traveller, as a poet of Greece and as an active philhellene. I will argue that, while on the most immediate political level the literature on Byron's last days in Greece was used by the political opponents of the London Greek Committee in order to discredit the liberal and internationalist ideological outlook of its

most active members, in the longer run, the national significance of this idealization passed through the emphasis that Byron's contemporaries placed upon his philhellenic pragmatism. Thus, Byron's ideal philhellenic persona mediated between the traditional political values of the British environment and the novel challenges of interventionist action on the wider, European plane, and came to represent, on a symbolic level, a distinctly English way of dealing with the ideological ambiguities and the political complexities of Continental politics in a particularly troubled era.

In the second part of the article, I will leave aside the reception of Byron's philhellenic persona and turn to an exploration of Byron's reworking of the philhellenic theme within his poetical work. Byron's literary philhellenism has been analyzed in various contexts, both in terms of Byron's reworking of the traditional philhellenic theme of the Greek fall in such a way as to enhance its relevance to modernity, and also in terms of the creation of images of modern Greece that oscillate between an hellenist and an orientalist aesthetic register. What I will attempt here will not be a survey of the relevant literature on the subject, but rather a closer reading of Byron's reworking of the philhellenic theme in his last poetical travelogue, *Don Juan*, where, in my view, Byron has managed to move beyond the mere exploration of the universal theme of the Greek fall in a topical guise, bringing to the fore and expressing poetically one of the main problems that the philhellenic legacy has left as an imprint upon European perceptions of modern Greek subjectivity: namely, the conflict of authority that arises between the universality of Greece as a central locus in the western intellectual tradition, and the topicality of Greece as a nationally circumscribed, autonomous space.

1. Byron's ideal philhellenic persona: philhellenism, pragmatism and British self-perceptions

In the bibliography that deals with Byron's political influence in later times, the appeal of Byron as a revolutionary poet in the Continent has been frequently contrasted to his relative insignificance in England as a political poet. As William Ruddick has pointed out, Byron's political views were discredited by his contemporaries as inconsistent or insincere from the time of his death up to the 1830's, and both 'conservative' and 'liberal' critics, adopted a sceptical view to-

wards his political credo.⁴ We may argue that this devaluation of Byron's politics was concomitant with the gradual construction of his persona as an exceptional, individualistic and eccentric personality. Whether his character was perceived as the embodiment of poetical sensibility, characterized by an excessive imagination that came in conflict with the mundane realities of human existence,⁵ or his poetry was described as self-indulgent and introspective,⁶ Byron's idealisation as a poetical genius could minimize the wider relevance of his political opinions, and even neutralize the critical edge of his unconventional attitude towards the English status quo.

Yet, the attitude of Byron's contemporaries in respect to his philhellenism strongly contradicts this general depreciation of his political views. Soon after his death in Greece, his supposed philhellenic stance was elevated to the pedestal of an ideal version of philhellenism and was described as pragmatic and sincere, as a kind of philhellenism that was not merely idealistic but also practical. While this process of idealization owed much to the publication of memoirs recounting Byron's last days in Greece,⁷ it must be seen also as part of a larger effort, carried out in a wider corpus of biographical accounts,⁸ to reclaim Byron

4. See William Ruddick, "Byron and England: The Persistence of Byron's Political Ideas", in Paul Graham Trueblood (ed.), *Byron's Political and Cultural Influence in Nineteenth Century Europe: A Symposium*, London, 1981, p. 25-58.

5. Such for example was Sir Walter Scott's appreciation of Byron's character, in his review of the third Canto of *Childe Harold*, published in the *Quarterly Review*, in February 1817. Reprinted in Andrew Rutherford (ed.), *Byron; The Critical Heritage*, p. 84-97. Scott dismissed Byron's political opinions as "the sport of whim and singularity, or at best the suggestion of sudden starts of feeling and passion, than the expressions of any serious or fixed opinion". (*ibid.*, p. 92).

6. See for example, Hazlitt's essay on Byron in *The Spirit of the Age* (London, 1825), reprinted in Rutherford, *ibid.*, p. 268-278.

7. The main corpus of memoirs on Byron's last days in Greece are the following: Pietro Gamba, *Narrative of Lord Byron's Last Journey to Greece* (London, 1825); William Parry, *The Last Days of Lord Byron with his Lordship's Opinions on Various Subjects, Particularly on the State and Prospects of Greece* (London, 1825); Edward Blaquiére, *Narrative of a Second Visit to Greece: Including Facts Connected with the Last Days of Lord Byron* (London 1825); Julius Millingen, *Memoirs of the Affairs in Greece... With Various Anecdotes Relating to Lord Byron and an Account of his Last Illness and Death* (London 1831). Personal memories of Byron and related correspondence were also included in the revised edition of Leicester Stanhope's report of his own activities in Greece. See *Greece in 1823, 1824 and 1825* (London 1828, first edition: 1824, covering the years 1823-early 1824).

8. A number of popular or controversial biographies were published up to 1830, including Leigh Hunt's, *Lord Byron and Some of His Contemporaries* (London, 1828) and John Galt's, *Life of Lord Byron* (London, 1830). Also, a profusion of articles, poems, pamphlets, and lesser

as a distinctly “English” personality, a notion that had been challenged during his lifetime, in virtue of Byron’s reputation as an international liberal. Thomas Moore, in his influential biography of Byron, published in 1830, introduced Goethe’s article on Byron with a comment upon the distance between the “representations of his life and character long current upon the Continent” from the ‘real flesh and blood’ hero of these pages – the social, practical-minded, and with all his faults and eccentricities, *English Lord Byron*;⁹ It was hardly coincidental that Moore ascribed similar qualities to Byron’s attitude towards the political situation in Greece during the period he had stayed in Cephalonia:

*... the coolness, foresight, and self-possession he displayed sufficiently refute the notion that even the highest powers of imagination, whatever effect they may sometimes produce on the moral temperament, are at all incompatible with the sound practical good sense, the steadily balanced views which the business of active life requires.*¹⁰

By the same token that Byron’s philhellenic persona was reconstructed after his death in accordance with widely accepted notions of Englishness, his version of philhellenism was idealized as having achieved a transcendence of the ideological and political vicissitudes of actual philhellenic engagement, by remaining faithful to what was essential in the Greek cause from an objective British perspective, a perspective untainted either by political theorizing or by excessive sentimentality.¹¹ In other words, in the case of Byron, we are faced with a double-edged process of idealization, whereby the notions of Byronic and British philhellenism became conflated, to the advantage of both. Before we examine the role that Byron’s earlier personae as a Greek traveller and as a poet of Greece had played in this double-edged process,¹² it is necessary to test such interpreta-

memoirs on Byron were published in, or soon after 1824. Chew, in his classic study of English Byroniana, has described this literature at length, but has resigned from listing it all. See S. C. Chew, *Byron in England: His Fame and After-Fame*, (London, 1924), p. 194-219.

9. Thomas Moore, *Letters and Journals of Lord Byron with Notices of His Life* (2 vols., London, 1830), ii, p. 331.

10. *ibid.*, ii, p. 677-8.

11. On the centrality of the concept of common sense, as opposed both to theory and to sentimentality for English self-identification since the seventeenth century, as well as on the enhancement of such national self-definitions during the Napoleonic Wars, see David Simpson, *Romanticism, Nationalism and the Revolt Against Theory* (Chicago and London, 1993), especially p. 40-63.

12. For Byron’s contemporaries, Byron’s attitude towards Greece as a poet and as a Grecian traveller was encapsulated in the views on Greek national regeneration that Byron had expressed

tions of his philhellenism against Byron's own expressed opinions and actions in 1823-24. First, we should ask, what was distinctive in Byron's attitude towards Greece, in comparison to the attitude of other British philhellenes?

At first sight, Byron's expressed views while in Greece in 1823-24 do not attest to significant ideological disagreement with the majority of the British philhellenes, neither to an unconventional approach concerning the obstacles in the way of Greek liberation. Genuinely worried (like most of his collaborators) about the factional character of Greek revolutionary politics, Byron postponed his arrival in Greece for several months in 1823, until he finally decided to join Mavrokordatos in Mesolongi.¹³ His preference for Mavrokordatos was a predictable choice; yet unlike a number of other philhellenes (for example, the agent of the Committee Edward Blaquiere) who appreciated Mavrokordatos' political views and his vision of a Western-oriented Greek state, Byron's admiration for the Greek political leader stemmed mainly from the fact that he considered him to be the "Greek Washington", or the "Greek Kosciusko",¹⁴ i.e. he viewed him as the only personality in the Greek drama who could transcend the contingencies of the moment and become part of an idealized version of the Greek Revolution, in which Byron also placed himself as one of the *dramatis personae*. It is indicative in this respect that in the same letter to Moore, in which he announced his decision to join Mavrokordatos in Mesolongi, he anticipated his own death in Greece as an event that would place him within a long list of heroic poets, consisting mainly of modern heroes, but also including the Homeric Thersander.¹⁵

Indeed, a romantic perspective on historical events, as providing above all the opportunity for individual heroic action, was central to Byron's approach as a philhellene. A second distinctive characteristic of his philhellenic stance was the highly rhetorical tone he assumed when he addressed either the Greeks themselves or other philhellenes. This trait of his philhellenism may be considered incidental to

ten years prior to the outbreak of the Greek Revolution, in the second canto of *Childe Harold*. All further references to this poem will be based on Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage, Canto ii* (1812) in *Lord Byron: The Complete Poetical Works*, edited by J. J. McGann (7 vols., Oxford, 1980-93), ii, p. 44-76 and 189-217 (Notes to Canto ii).

13. See in particular Byron to Hobhouse, 27 Sept. 1823, in *Byron's Letters and Journals*, edited by L. A. Marchand (12 vols., London 1973-82), xi (1981), p. 27, as well as his "Journal in Cephalonia", 28 Sept. 1823, *ibid.*, p. 32.

14. Byron to Moore, 27 Dec. 1823, *ibid.*, xi, p. 84, and Byron to Augusta Leigh, 12 Oct. 1823, *ibid.*, xi, p. 44.

15. Byron to Moore, 27 Dec. 1823, *ibid.*, xi, p. 84-85.

the highly rhetorical character of his political language as a whole, and related to the fact that his earliest and closest connections with the British political environment were with the Holland House circle, which had provided the fermenting grounds for the reinvention of an aristocratic Whig tradition of patriotic commitment to liberty in the first decades of the nineteenth century.¹⁶ Re-inventing a political tradition involves a significant emphasis on political rhetoric, and there were many instances in Byron's career as a philhellene that indicate that he subscribed to the political rhetoric and the political ideals of the Holland House Whigs. For example, he frequently alluded to a particularly English political tradition as the ultimate register for the meaning of the word liberal in his conversations with other philhellenes,¹⁷ while in some of his writings during this period we can clearly discern the imprint of contemporary Whig definitions of liberty as these have been described in other contexts.¹⁸

Yet, to acknowledge that Byron subscribed to this political tradition should not lead us to interpret his support for the Greek Revolution, or his earlier support for the Italian Carbonari, as mere outlets for political frustrations arising in the context of British political life.¹⁹ Commitment to Whig/patriotic and particularly English definitions of liberty did not preclude a genuinely international dimension in Byron's political thought, and especially a deep preoccupation with Revolution as a general European historical and political phenomenon of his

16. On this wider issue see T. A. Jenkins, *The Liberal Ascendancy 1830-1886* (London, 1994), pp. 2-9; L. G. Mitchell, *Holland House* (London, 1980), passim; A. D. Kriegel, Liberty and Whiggery in Early Nineteenth-Century England, *Journal of Modern History*, lii (1980), 253-78. On the implications of Byron's participation in this tradition for his political language see Malcom Kelsall, *Byron's Politics* (Brighton, 1987), particularly, p. 1-33, 43. Briefly, Kelsall's argument in this respect is that the highly rhetorical tone of Byron's political language must be seen as a response to the political frustrations that arose within this tradition as it found itself competing with more popular versions of liberal discourse.

17. Leicester Stanhope has transcribed Byron's comparison of Sir Francis Burdett's liberal stance with that of "the Statesmen of Charles the First's time", as well as Byron's assertion that he had found "many Englishmen and English writers more imbued with liberal notions" than American ones. See Stanhope, *Greece in 1823, 1824, 1825*, p. 534-5.

18. Note, for example, the conflation of the notions of liberty and property in the following passage, which was included in an unpublished article that Byron wrote for the *Telegrapho Greco* in February 1824: "The Greeks have been downright slaves for five centuries [...] men whose fathers fathers farther than they can reckon, were absolute villains, without property even of their own persons, still move as if they were in fetters", published in *Lord Byron: The Complete Miscellaneous Prose*, edited by Andrew Nicholson (Oxford, 1991), p. 193-4.

19. Kelsall in *Byron's Politics*, p. 84 argues along these lines.

own times. As John Farrell has argued,²⁰ Byron's response to the contemporary phenomenon of Revolution can be described in terms of a particular romantic attitude that endorsed the moral and political connotations of revolutionary liberation from oppressive rule, but remained sceptical about the final consequences of revolutionary political action, an attitude that led to a tragic interpretation of the revolutionary process. According to Farrell's analysis, Byron's tragic interpretation of revolution consisted in emphasizing the distance between the concept of revolutionary liberation and its moral dimensions and actual revolutionary political practice, in order to celebrate neither national nor political liberation as such, but the revolt of individual consciousness against the oppressive potential inherent in all 'doctrinaire' positions.

In short, Byron's attitude towards Greece in 1823-24 should be understood both in relation to his romantic conception of history and politics and to the liberal ideals to which he subscribed. His conception of liberty, in Greece as elsewhere, remained both English/patriotic *and* internationalist, and, if the Greek Revolution appeared to him as unique, this was not in the sense that he considered it to be unrelated to other revolutionary phenomena; rather, he found in the Greek cause a unique symbolic potential, a potential which, in his eyes, could elevate modern nationalist action to a higher moral plane.

Behind this symbolic uniqueness stood the distant shadow of an idealized Greek patriotic past, but also the sense of an absolute absence of inherited political virtue amongst the modern Greeks.²¹ Indeed, biographical evidence concerning Byron's education and reading shows that his acquaintance with ancient Greek literature was typical of his social situation and time,²² while internal evidence

20. J. P. Farrell, *Revolution As Tragedy: The Dilemma of the Moderate from Scott to Arnold* (Ithaca and London, 1980), especially ch. 3, "Byron: Rebellion and Revolution", p. 131-86.

21. See above, note 17.

22. The catalogues of Byron's books that were auctioned in 1816 and 1827 (reprinted in Nicholson (ed.), *Byron: Miscellaneous Prose*) attest to a library well vested in ancient Greek texts, complemented by a few English works on ancient history and topography. According to George Finlay's testimony, who visited Byron in Metaxata in October 1823, Byron's main sources on Greek subjects while in Greece were a translation of Pausanias and William Mitford's *History of Greece* (5 vols, 1784-1818) the standard English historiographical source on ancient Greek history during this period, but also a work of virulent polemic against the vicissitudes of Athenian democracy and its nefarious consequences upon the national fate of the ancient Greeks. See two letters from Finlay to Stanhope, in May and June 1824, in Stanhope, *Greece in 1823, 1824, 1825*, p. 510-9, 523. According to Finlay, Byron had criticized Mitford for "robbing antiquity of all its charms" (*ibid.*, 523); yet there is no evidence that he ever objected to Mitford's indictment of ancient Greek politics.

from his early poetry indicates that he understood ancient Greek virtue as an early nineteenth century British Hellenist, recognizing its ideal martial, artistic and intellectual dimensions, but not its social or political aspects.²³ Nevertheless, the widely recognized extremity of Greek slavery under the Turks, and its double signification as a sign of political and moral degradation maximized, in Byron's eyes, the liberating allure of the Greek revolutionary process, and elevated the concept of Greek national emancipation beyond the sphere of ordinary politics, to a level of signification within which the political connotations of liberty merged with its wider, moral connotations. In a sense, the Greek case provided Byron with an ideal context within which the revolutionary process could be viewed as a truly poetic act within the political sphere.²⁴

Yet, on the level of the reception of Byron's philhellenic persona, such a stance necessarily emphasized the contrast between Greek actuality and an ideal Greek future, discrediting all philhellenic attempts to build a modern Greek state, either on the basis of pre-existing structures of authority, or according to imported models of political organization. Thus, the notion of an unavoidable chasm between the ideal of Greek regeneration and the potential political outcome of philhellenic practice was foregrounded and legitimised in the eyes of British public opinion. Not surprisingly, after Byron's death, this constructed ideological vacuum was exploited both by Byron's collaborators in Greece and by the political opponents of the Greek Committee and used as a mirror upon which to project their own political opinions. The Tory press exploited

23. For example, introducing his readers to Athena's Temple in the sixth stanza of the second canto of *Childe Harold*, Byron ruminates upon the religious and the intellectual connotations of the 'temple', but he does not present it as the symbol of the Athenian *polis*. On the whole, the main kind of glory that the Greek patriotic ideal represents in the second canto of *Childe Harold* is military glory, virtue in the field, symbolized by grey Marathon, a major point of reference in the poem (see in particular, *ibid.*, st. 88-90, p. 73-4.)

24. Romantic interpretations of revolution as a creative act of genius, are frequently discussed in relation to the generation of romantics whose formative historical experience was the French Revolution. See for example N. L. Rosenblum, *Another Liberalism: Romanticism and the Reconstruction of Liberal Thought* (Cambridge, Massachusetts, and London, 1987), p. 9-13, who discusses Wordsworth, but not Byron. Despite his moderate stance, Byron was inspired by the poetic dimensions of political action in an historical context. See for example his *Ravenna Journal*, 18 February 1821, where Byron described the liberation of Italy as "a grand object – the very *poetry* of politics" (*Letters and Journals*, viii, p. 47). As we will see, Byron negotiated the relationship between the poetry of politics and the business of politics by means of a linguistic, formal distinction between poetry and prose.

the memoirs that described Byron's last days in Greece, and especially William Parry's *Last Days of Lord Byron*, in order to denounce the philhellenic activities, the continental ideological framework and the political theory that inspired the radical kernel of the British philhellenic movement,²⁵ while, within the more restricted context of philhellenic disagreement concerning the Greek political factions and the management of the proceeds of the Greek loans, Byron's actions and his death in Greece were appropriated by diverse philhellenes in support of their particular views.²⁶ In short, part of the appeal of Byron's philhellenic persona amongst a large section of his contemporaries stemmed from the fact that his apparently apolitical philhellenism proved particularly amenable to political and ideological exploitation.

A further question arises, however, concerning the paradoxical contemporary interpretation of Byron's philhellenic stance as pragmatic. This belief in Byron's pragmatism cannot be attributed to a wider appreciation of his own practical philhellenic activity, since this activity had been obviously fragmentary, short-lived and ultimately ineffective.²⁷ In order to unravel this paradox

25. William Parry was sent to Greece in order to supervise the military arsenal which the Greek Committee attempted to set up in Mesolongi in late 1823. In his book, he juxtaposed two supposedly antithetical versions of philhellenism, that of the 'Benthamite' agent of the Greek Committee, Leicester Stanhope, and that of Byron. Building upon certain disagreements that arose between the two men in Mesolongi, Parry presented as the essence of Byron's philhellenism his insistence on the uniqueness of the Greek cause, his reluctance to succumb to political theorizing and his refusal to exploit the cause of the Greeks for wider political purposes, "as a parcel of adventurers mingling up the politics of Europe with the affairs of Greece" had done (quote, *ibid.* p. 83). Concerning the use of Parry's book by the Tory opponents of the Greek Committee see, indicatively, J.G. Lockhart, «Parry's *Last Days of Lord Byron*», in *Blackwood's Magazine*, xviii (Aug. 1825), p. 137- 55.

26. For example, Gamba, in his *Narrative...*, p. 94-5, identified Byron's philhellenic stance with support for the Greek legislative body of 1824, while Blaquiére, lamenting Byron's death, argued that "his personal credit and guarantee would have prevented the ruinous delay which has taken place with regard to transferring the loan" (Blaquiére, *Narrative...*, "Last Days of Lord Byron", p. 21-2). On the contrary, another British volunteer, W.H. Humphreys, who was hostile to Mavrocordatos, implicitly blamed the Greek political leader for keeping Byron in a state of inactivity that led him to death (see Humphreys, *Journal...*, in the collective volume, *A Picture of Greece in 1825: As Exhibited in the Personal Narratives of James Emerson, Esq., Count Pecchio and W.H. Humphreys, Esq.*, 2 vols, London 1826, ii, p. 218).

27. In early October 1823, Byron forwarded the opinion to the Greek Committee, that the Greeks "want a regular force to support a regular system as much as to repel their enemies" (Byron to Hobhouse, 6 Oct. 1823, in Marchand (ed.), *Letters and Journals*, xi, p. 40), but later in the same month he argued that a foreign military force was what was needed, regretting Thomas Gordon's

concerning Byron's reception as a philhellene we have to take into account the other two facets of Byron's relationship with Greece, namely his persona as a 'Greek' traveller and as a poet of Greece. Indeed, the key to an understanding of the reception of Byron's philhellenism as *simultaneously* idealistic and pragmatic probably lies in the popularity of Byron's earlier *Childe Harold* (the second canto was first published in 1812, immediately after Byron's return from his first visit to Greece) and in the heightened relevance that this work acquired in the eyes of his contemporaries in the aftermath of his death.

In the second canto of *Childe Harold* Byron had exploited fully the traditional literary locus of philhellenism (i.e. the sadness felt by the Grecian traveller, when contemplating the fall of Greece amongst the ruins of antiquity), managing, amongst other things, to recast these traditional philhellenic feelings in a patriotic guise.²⁸ At the same time, in the "Notes to the Second Canto"²⁹ he had assumed the voice of an objective traveller, who had approached the Greeks with the sobriety of a man of the world, influenced neither by classical associations, nor by visionary aspirations about the future.³⁰ There, he had also discussed (in prose), the prospects of Greek liberation in a way that clearly undercut the 'dream' of the patriotic resurrection of the Hellenes he had expressed within the poem itself (in verse).³¹ The co-existence in *Childe Harold* of these two clearly defined –and formally distinguished– voices was crucial for later reassessments of his relationship with Greece.

refusal to go to Greece as a military commander (Byron to Hobhouse, 16 Oct. 1823, *ibid.*, xi, p. 50). Later on, while he was actively involved in military planning in Mesolongi, he settled upon a distinctly individual way of serving the Greek cause, i.e. by financing a body of Suliots to carry out military expeditions in Western Greece under his own leadership; at this stage, his suggestion to the Greek Committee was merely to aid the cause financially (Byron to Bowring, 28 Jan. 1824, *ibid.*, xi, p. 101-2).

28. Especially in the famous stanzas 78-83 of the second canto, where he created the image of an ideal modern Greek patriot lamenting for the fall of Greece in the midst of the mirth of a modern Greek carnival. I will return to these stanzas in the second part of the present article.

29. See Byron, "Notes to the Second Canto" in *Childe Harold, Poetical Works*, ii, p. 189-217.

30. See in particular, *ibid.*, p. 202.

31. See for example, *ibid.*, p. 201: "The Greeks will never be independent; they will never be sovereigns as heretofore, and God forbid they ever should! but they may be subjects without being slaves. Our colonies are not independent, but they are free and industrious, and such may Greece be hereafter".

Byron himself, while in Greece in 1823-24, frequently insisted on his previous knowledge of the country as well as on his identity as a man of the world in order to distinguish himself from philhellenic enthusiasts.³² He also emphasized the distinction between his persona as a poet (and his voice *in verse*) from his persona as a man of business (and his voice *in prose*).³³ In the accounts that described his last days in Greece these distinctions were reiterated and reinforced. For example, Gamba observed in respect to Byron that “no one could accuse him of being a blind enthusiast. In his travels during his younger days, he had imbibed a greater personal esteem for the character of the Turks than that of their slaves”.³⁴ Similarly, Parry argued that Byron, “of all modern Greek travellers”, was the most capable of giving “a correct opinion” on the nature of Greek society, and added that this opinion was “so much opposed also to what may be expected from the *poet* of Greece, so completely free from all romance and delusion, that it was plainly the dictate of close observation and mature reason”.³⁵

At the same time, viewed from the perspective of the 1820s, the fact that Byron had formulated poetically, ten years earlier, the patriotic dream of Greek national regeneration, was a proof that his commitment to the Greek national cause was ardent and sincere. His love for Greece, viewed as a part, and frequently as a central part, of his identity as a poet,³⁶ was presented in some cases as a preconception of Greek national emancipation in the realm of imagery, as a ‘prophecy’ that had come true. For example, Moore commented upon Byron’s decision to commit himself to the cause of Greece thus:

...it may be well conceived what a relief it was to him to turn his eyes to Greece, where a spirit was now rising such as himself imaged forth in

32. See Byron to Bowring, 26 Dec. 1823, in *Letters and Journals*, xi, p. 84: “I can assure you that Col. Napier and myself are as decided for the cause as any German student of them all; but like men who have seen the country and human life, there and elsewhere, we must be permitted to view it in its truth, with its defects as well as beauties...”

33. See Byron to Bowring, 30 Mar. 1824, *ibid.*, p. 147: “I could “mouthe” as well as any of them if I liked it – but I reserved (when I was in the habit of writing) such things for verse – in business – plain prose is best and simplest...”

34. Gamba, *Narrative...*, p. 4.

35. Parry, *Last Days...*, p. 169-70.

36. See Stanhope, *Greece in 1823, 1824, 1825*, p. 548: “Lord Byron loved Greece [...] In early youth he was no poet, nor was he now, except when the fit was upon him, and he felt his mind agitated and feverish. These attacks, he continued, scarcely ever visited him anywhere but in Greece”.

*dreams of song, but hardly could have ever dreamt that he should live to see it realised.*³⁷

In other cases, a more simplistic projection of Byron's support for Greek Independence upon his earlier love for Greece served in a more direct way to elevate his philhellenism to an ideal version of Greek national feeling, according to which the degree of patriotism amongst the Greeks themselves could be judged. For example, the author of an anonymous biography of Byron, published in 1825, projected Byron's interest in the Greek cause back to the time of his earlier travels in a direct and unproblematic manner,³⁸ and, consequently, presented Byron's support for their cause as the highest prize for which the Greeks should have vied.³⁹ Gamba also represented the degree of acceptance of Byron by diverse political leaders in Greece as the ultimate measure of their own degree of civilization and patriotism,⁴⁰ while Moore interpreted Byron's protracted stay in Cephalonia as a consequence of his scepticism about the extent that the Greeks were 'worthy' of Independence.⁴¹ Once the distinction between the sincerity of Byron's philhellenic feelings and his exact judgement was adequately commented upon and related to different facets of his personality, both these facets could be used in a complementary fashion for the construction of his ideal philhellenic persona. In turn, this persona could be used to reassert the authority of the idealized voice of British philhellenism over the meaning of Greek national emancipation.

Byron's mediation between the gentlemanly values traditionally associated with his rank and the changing social, economic, and cultural parameters of the nineteenth century British environment that embraced his work and elevated his personality to the status of a myth, has been extensively analysed in other contexts,⁴² and the issues of genre and reception raised therein are too wide to be

37. Moore, *Life*, ii, p. 652.

38. See Anon., *The Life, Writings, Opinions and Times of the Right Honourable G. G. N. Byron* (3 vols., London, 1825), i, p. 98 and *ibid.*, iii, p. 295.

39. *Ibid.*, iii, 217: "If the Greeks should prove reasonable, tractable, and worthy of his presence and exertions, he was determined to afford it to them, and to aid their cause to the utmost extent of his power and abilities".

40. Gamba, *Narrative...*, p. 34.

41. Moore, *Life*, ii, 654.

42. See in particular, William St. Clair, "The Impact of Byron's Writings: An Evaluative Approach", in Andrew Rutherford (ed.), *Byron: Augustan and Romantic* (London and Basingstoke, 1990), p. 1-25, P. J. Manning, "Childe Harold in the Marketplace: From Romaunt to Handbook", *Modern Language Quarterly*, lii (1991), 170-90, James Buzard, "The Uses of Romanticism: Byron and the Victorian Con-

discussed here. We may note, nevertheless, that the way in which Byron's idealized philhellenic persona simultaneously appealed to the traditional values associated with Grecian travel, and encapsulated a particularly English way of dealing with nineteenth century politics abroad was part of this wider mediation.

In conclusion of this part of the article we may argue that the contemporary ideological significance of Byron's idealization as a philhellene must be appreciated at two symbolic levels. In the first place, his philhellenic intervention in Greece constituted the protected symbolic ground upon which definitions of liberty derived from self-congratulatory interpretations of the English past could merge with liberal aspirations for British political, commercial and philanthropic intervention in the international arena, while avoiding the dangers of a highly politicized discourse that might have challenged the role of such traditional British self-perceptions as the ultimate basis of legitimation for interventionist action.

Secondly, the idealization of Byron's philhellenic pragmatism meant the consolidation of a particular British approach towards modern Greece, an approach that projected upon Greek modernity the conceptual paradoxes and the ideological ambiguities that characterized British philhellenism, while constantly deferring to the future (and ultimately evading) the disentanglement of the contradictory aspects of British images of a modern and simultaneously national Greece. For, a disentanglement of the modern Greek paradox, would require either an acknowledgement of the unfamiliar and/or unacceptable elements of Greek modernity as part of the authentic national identity of the Greeks (in which case the European connotations of Greekness would be enfeebled), or an explicit acceptance of the notion that the creation of a modern Greek body politic, constructed according to an externally derived model of political formation, constituted the essence of Greek national regeneration and the true aim of Greek liberation. Yet, the latter solution would imply that national liberty could be produced by institutional modelling and political theorizing – an interpretation that would seriously challenge the established historicist British perception of patriotic virtue as an inherent and inherited moral quality, enshrined in very core of the nation.

tinental Tour", *Victorian Studies*, xxxv/1 (Autumn 1991), 29-49, and Andrew Elfenbein, *Byron and the Victorians* (Cambridge, 1995), especially ch. 1, p. 13-46, and ch. 2, p. 47-89.

2. Dreaming Haidee; The evolution of Byron's perspective on modern Greek subjectivity from *Childe Harold* to *Don Juan*

In the second section of this article, I will complement my previous exploration of Byron's outward philhellenic persona with an examination of Byron's own literary re-workings of the philhellenic theme, as these were informed by his personal entanglement with its universal and topical dimensions. As I will argue here, this entanglement gradually carried his own perspective on the relationship between actual and literary Greece beyond the trite commonplaces of traditional philhellenic literature and towards an original reconstruction of the Greek literary and symbolic *locus*, within which modern Greek national consciousness played a significant role.

Although a full exploration of this issue may require a more comprehensive literary study on Byron, a focused comparative reading of the second canto of *Childe Harold* and the parts of *Don Juan* (cantos ii, iii, iv) that describe the idyll of *Juan* and *Haidee* in Greece,⁴³ – both parts of longer “travelogues” that formally situate the Greek topos within a wider geographical and literary context – already suggests an interesting evolution of Byron's philhellenic perspective on Greece between 1812, when the second canto of *Childe Harold* was published, and 1819-1821, the period which immediately predates Byron's active engagement with revolutionary Greece. As we will see, in *Don Juan* the wider ambiguities and paradoxes that Byron had from an early stage associated with the Greek *locus* become fully internalized *within* modern Greece as a particular, actual, and internally self-sufficient topos. Nevertheless, even in *Don Juan*, this topos remains open to wider, universal significations and inexorably fraught with the tension that arises from the problematic duality between the literary/universal and the literal/national significations of Greekness. This tension becomes part of *Don Juan's* wider ideological subtext, as well as part of the specific episode's plot. Yet, ultimately, on the representational level, this tension enriches the subjectivity of Byron's modern Greek heroes in *Don Juan* – *Haidee* and *Lambro* – situating their own, rather than *Juan's*, consciousness at the very center of Byron's reworked philhellenic theme.

43. For reference to Byron's works I have used the edition of Jerome J. Mc. Gann (ed.), *Lord Byron: The Complete Poetical Works*, vol. ii (for *Childe Harold's Pilgrimage*), Oxford, 1980 and vol. iv (for *Don Juan*), Oxford, 1986.

In her comparative study of Byron's *Don Juan* and Joyce's *Ulysses*, Hermione de Almeida views Byron's adoption of the Homeric model of the *Odyssey* in *Don Juan* as a return to an appropriate archetype of the epic tradition in order to attempt a creative parody of this tradition as a whole.⁴⁴ According to her analysis, Byron's attempt had been creative rather than destructive, since Byron's ultimate intention was to rejuvenate the epic mode –to reconstitute its links with human experience– by writing “true epics for modern times through parody”.⁴⁵ De Almeida's insight captures an important aspect of Byron's poetics that applies equally to the first and to the last phase of his literary involvement with Greece: Byron's literary hellenism consisted first and foremost in an attempt to creatively appropriate certain elements of the ancient Greek literary heritage, as well as the universal and archetypal significations of the ancient Greek *locus*, in order to voice and reformulate his wider concerns with the western literary tradition, with the dislocating effects of temporal and spatial discontinuity, and with the precarious nature of modern subjectivity. The reworking of the traditional philhellenic theme of the Greek fall in his work should be seen primarily in this light, i.e. as an attempt to explore the topicality of the Greece, in order to address wider, universal issues.

In a similar vein with De Almeida, Frederick Garber places particular emphasis on the Byronic entanglement of the problem of identity with temporality and space, arguing that this constitutes a central dimension of his development as a romantic ironist.⁴⁶ Reading *Childe Harold* in this light,⁴⁷ Garber views the diverse relationships between the external places that Byron's “pilgrim” visits, the memories these places evoke and the hero's responses to them as a process that concerns primarily the making and the unmaking of the hero's ‘self’.⁴⁸ Focusing on the second canto, he observes that “Harold is reading the old Greece and the new simultaneously, his text not only the landscape but its history as well”.⁴⁹ Indeed, in the second canto of *Childe Harold* Greece is

44. Hermione de Almeida, *Byron and Joyce Through Homer; Don Juan and Ulysses*, London and Basingstoke, 1981.

45. See *ibid.*, p. 48.

46. Frederick Garber, *Self, Text and Romantic Irony; The Example of Byron*, Princeton, 1988.

47. See *ibid.*, ch. 1 «Beginning *Harold*», p. 3-31, *passim*.

48. See *ibid.*, p. 7: “The self will constitute itself even as (and to the degree that) it works out a relationship to the places it passes through. To put it differently, the development of the text of the poem coincides with the thickening of the self of its hero”.

49. *Ibid.*, p. 17.

reflected upon the prismatic mirror of Time, and the fragmented image that ensues corresponds to the fluctuation of *Harold's* own consciousness between personal memory, wider civilizational visions and modern existential concerns. The idealized ancient Greek referent, which is represented within the poem by the evocative powers of the landscape and of the relics of the ancient monuments, plays a central role in triggering the oscillation of *Harold's modern* subjectivity between identity and disruption.⁵⁰ Yet, Byron's enrichment of the traditional philhellenic theme of the Greek fall with modern and universal significance in *Childe Harold* does not pass only through the construction of his hero's subjectivity, but also through Byron's representation of the actual, living inhabitants of the "sacred land".

At first sight, all the races that people the Greek space, either Turks, Greeks or Albanians, seem to contribute to Byron's general topic in comparable ways; the topical incongruity of their mental attitudes with the Greek *genius loci* serves as a pointer towards the inescapable alienation from the Greek ideal that characterizes modernity as a whole. To enhance the impact of this sense of alienation, Byron's exploits fully the pre-existing national stereotypes attached to the modern inhabitants of the Greece: The "unmov'd Moslem" and the "light Greek" in the tenth stanza of the second canto⁵¹ represent oppositional national mentalities and attitudes (consistency versus versatility, solemnity versus frivolity, stagnancy versus innovation, etc.); yet, their shared indifference towards the relics of antiquity amongst which they live indicates that the modern eclipse of the Greek ideal does not depend on their oppositional national dispositions, nor –one may assume– on any potential differentiations in between. Thus, on the symbolic plane of the poem, the Turks and the Greeks may be considered to provide the two poles of a continuous spectrum upon which the mentalities of all modern nations may be reflected. The Albanians, on the contrary, whose barbaric virtue seems paradoxically closer to Ancient Greek heroism, live away from the relics of antiquity

50. An exemplary passage where we may witness this process at work are stanzas 88-90 of the second canto, where the battle of Marathon seems to come alive in front of *Harold's* mental eye, provisionally exorcizing the cultural and temporal discontinuity between the classical past and modernity, as well as the subjective discontinuity between the hero's past (*Harold's* dream) and his present (his almost sensual experience of the plain of Marathon as inhabited by the ghosts of the ancients). Yet, this vision is soon dissolved, leaving *Harold* disheartened amidst the emptiness of the present.

51. See *Childe Harold*, canto ii, st. 10, lines 89-90: "Yet these proud pillars claim no passing sigh,/ Unmov'd the Moslem sits, the light Greek carols by".

and close to the natural inspiration of the land. Their physical alienation from the relics that evoke the Hellenic referent is almost in contrast to the historical alienation of Turks and Greeks, whose identity as conquerors and descendants of the Greeks respectively could render their relationship to the ancient Greek heritage paradigmatic for that of Western Europeans.⁵² In short, a projected horizontal axis of continuity between the mentalities of modern races and nations (both internal and external to the Greek space),⁵³ links the topical and the universal dimensions of the Greek fall, while emphasizing the radical discontinuity of the vertical, temporal axis.

A similar reading may be applied to the way in which Byron approaches the issue of modern Greek national consciousness in the second canto of *Childe Harold*. Byron was well aware of the actual nationalist aspirations of the modern Greeks when he wrote *Childe Harold*, while the national fate of the Greeks remained by definition too close to his general theme to remain unexplored. In fact, the actual nationalistic aspirations of the modern Greeks are overtly commented upon in st. 75-76, where Byron addresses directly the “hereditary bondsmen” of Greece, in order to admonish them for placing their hopes of liberation upon foreign aid. More significant, however, is Byron’s construction of an ideal persona of a Greek patriot in stanzas 82-83. Byron attributed to this hypothetical “true-born son of Greece” philhellenic feelings, representing him as capable of sharing *Harold’s* sadness and shame for the Greek fall, as well as the hero’s (and Byron’s) dream concerning the resurrection of ancient Greek virtue. Yet, Byron situates his putative modern Greek patriot in the midst of the “mirth” of a modern Greek

52. It is worth noting here that Byron’s success in rendering the philhellenic, topical theme of the Greek fall paradigmatic of the situation of western modernity as a whole did not necessarily depend upon the complete substitution of Greece for Rome as the direct ancestor of European modernity in the minds of his early nineteenth century readers. Even in the context of more traditional schemas of classical allusion, within which the relationship between Greek antiquity and European modernity was mediated by the Romans –the conquerors of Greece– the conceptual link between the Greek fall and European modernity constructed here would still work. For, if we accept the hypothesis that such earlier schemas of classical allusion were still powerful enough in the second decade of the nineteenth century as to inhibit the direct identification of modern Europeans with the fallen Greeks, then, by the same token, the Turks –as the conquerors of the Greek land– could supply a local analogue to the Roman universal in Byron’s paradigm.

53. Byron’s denunciation of the dilapidation of Greek monuments by European and British antiquarians, a theme which is brought up both within the second canto and in the notes, enhances further the continuities between the local and the universal dimensions of the Greek fall.

carnival, presenting his mental alienation from his compatriots, his solitary revolt against their communal indifference to the degradation of their country (feelings comparable to *Harold's* own alienation from "Albion"), as the very incentive that gives rise to his proper patriotic feelings.

Thus, despite later interpretations of Byron's treatment of the theme of Greek resurrection in *Childe Harold*, Byron rather insisted on the discontinuity between the ideal of Greek resurrection and modern Greek nationalism than on their correspondence; the literal modern prospects of Greek liberation were not promoted in the poem as a viable closure of the chasm between antiquity and modernity. On the contrary, the juxtaposition between the ideal/philhellenic and the literal version of Greek nationalism carries the tension between the Ancient Greek referent and Greek modernity to the center of Byron's representation of modern Greek national identity: Both Byron's ideal Greek patriot and *Harold* (the foreign traveller) are capable of holding together, in their visions, the old Greece and the new, but this state of consciousness is hardly engrafted upon the communal identity of the literal modern Greeks, as they appear in the canto. Literal and literary Greece coexist in the poem, but the authority of *Harold's* vision (and Byron's authorial voice) over the moral, political and cultural significance of the Greek *locus* ultimately remains unchallenged by Byron's representation of modern Greek subjectivity.

We may now turn to the three cantos of *Don Juan* that contain the Greek episode of the mock-epic, in order to discuss the evolution of Byron's perspective on Greek national consciousness during the decade that separates chronologically the two works. The very fact that both in *Childe Harold* and in *Don Juan* Byron situates the relationship of his protagonists with the Greek land within the general structure of a travelogue, allows us to read those two texts comparatively on many levels. The most elemental of these comparisons concerns the evolution of Byron's travelling persona, as it is divested from *Harold's* distanced perspective and becomes incorporated in the plot. Indeed, unlike *Harold*, *Juan* is not merely a pensive traveller who builds his identity by possessing and being possessed by the intricacies of space and time. *Juan* arrives on the coast of an (anonymous) Greek island due to an internal necessity of the plot; He «Roll» d on the beach, half senseless, from the sea"⁵⁴, the only survivor of a terrible shipwreck. Furthermore, his experience of Greece is restricted in space (the Greek island where *Juan*

54. *Don Juan*, canto ii, st. 107, line 856.

lands is the only Greek place he ever sees⁵⁵) and intimate, in the more realistic sense of the term possible: It is mediated by the love affair with *Haidee*, a modern Greek maiden, and by his final enslavement and expulsion by *Haidee's* father, *Lambro*, a modern Greek potentate and pirate. Unlike *Harold's*, *Juan's* experience of Greece passes through his involvement with the people of the land, and, therefore, it is Greek modernity in its supposed autonomy from the Hellenic referent, which has precedence in defining *Juan's* Greek experience.

Byron's detailed descriptions of *Lambro's* and *Haidee's* household, especially in the long narrative on the feast that takes place immediately prior to *Lambro's* unexpected return to the island⁵⁶, point out to a Levantine world where food, drink and ornaments from all corners of the earth build up a luxurious and sensual atmosphere; Persian inscriptions on the walls, china cups, Arabian coffee, oriental cuisine and Turkish dresses coexist in harmony in an environment which is –nevertheless– defined as Greek; There is an unproblematic continuity between things 'oriental' and things Grecian, as, for example in Byron's description of the dance of *Lambro's* domestics in st. 29 of the third canto:

*Seeing a troop of his domestics dancing
Like dervises, who turn as on a pivot, he
Perceived it was the Pyrrhic dance so martial,
To which the Levantines are very partial.*⁵⁷

Furthermore, *Lambro's* involvement with slave-trade is described as involvement in a Turkish trade⁵⁸, and the sense of an almost anarchic fusion of diverse cultures on the island goes as deep as *Haidee's* own origins, when we learn, as late as in the fifty-fourth stanza of the fourth canto that "Her mother was a Moorish maid, from Fez/, Where all is Eden, or a wilderness".⁵⁹

In other words, as the traveller *Don Juan* is dismantled from the distanced perspective of *Harold's* travelling persona, the image of modern Greece that his experience conveys to the reader becomes simultaneously more detailed and

55. The only topographical information that Byron gives about the island is parenthetical, mentioned in passing, in *Don Juan*, canto ii, st. 127, line 1010: "(One of the wild and smaller Cyclades)".

56. *Don Juan*, canto iii, st. 27-78.

57. *Don Juan*, canto iii, st. 29, lines 229-232. In the next stanza Byron enters into a description of a modern Greek dance, which had been known and commented upon frequently by Hellenic travellers.

58. *Don Juan*, canto ii, st. 126, line 465.

59. *Don Juan*, canto iv, st. 54, lines 431-432.

less univocal. This development, however, does not diminish the importance of the Hellenic referent contained in the Greek *locus* on a deeper, structural and symbolic level.

In the first place, the Homeric subtext of the poem informs the reader's conception of the modern heroes and the modern stage of the action in an implicit, yet unmistakable way: the plot and the characters evoke in a direct way the mythical content of the *Odyssey* (both the salvation of *Juan* by *Haidee* and the return of *Lambro* follow closely their Homeric archetype). Furthermore, the position of the episode within the development of the wider plot reaffirms the symbolic significance of Greece as a place of origin, a starting point of human experience. *Juan's* experience of the world (a type of experience that is prefigured in the *Odyssey*, but belongs in its specific aims and contents to modernity, as the coexistence of Homeric references with modern descriptive detail and Byron's frequent digressions into loose commentaries on modern mores constantly reminds the reader⁶⁰) is inaugurated by *Juan's* modern Greek experience; his arrival to the island is almost an experience of re-birth.⁶¹ Furthermore, the connotations of innocence and childhood that *Juan's* modern Greek idyll with *Haidee* conveys enhance the sense that the episode is both a new beginning within *Juan's* own story and a reference to all primordial states of human existence. Greece, therefore, in all its modern disguise, remains in its essence identical with what it once was, in the same way that *Haidee* and *Lambro* remain Greek, despite the lack

60. Such digressions are very frequent in the poem. See for example *Don Juan*, canto iii, st. 22-25, where Byron comments at length on the theme of a husband's return at home after a long absence. The Homeric reference is explicit when Byron comments that "*An honest gentleman at his return/ may not have the good fortune of Ulysses;*" (st. 23, lines 177-178) but both the use of the word gentleman, and the content and tone of what follows, trivialises and modernises the theme. Furthermore, Byron points out repeatedly, through references within the poem itself, to what he is doing as an author on the level of form. There are constant reminders of his movement towards and away from the "story", of his own oscillation between the "epic" form and his «*longueurs*» (see for example canto iii, st. 96-97).

61. Between *Juan's* arrival on the island and his discovery by *Haidee*, *Juan* passes through a state of trance, an ambiguous state of existence between life and death when "...the earth was gone for him, / And Time had nothing more of night nor day" (*Don Juan*, canto ii, st. 111, lines 882-883). The description of this trance enhances the connotations of rebirth that his awakening on the island carries. Yet this new awakening is gradual and ambivalent, since *Juan* retains the memory of the shipwreck, qualifying his rebirth with a transient death-wish (see *Don Juan*, canto ii, st. 112, lines 890-894).

of ancient Greek resonance in their names, in their attires and in their occupations.⁶²

Secondly, the Hellenic referent remains a constituent part of the philhellenic theme as it appears in *Don Juan*, and in this sense, it still contributes significantly to the process by which Byron exploits the local ambiguities and paradoxes of the Greek topos in order to foreground the moral and existential ironies that characterize modernity as a whole. The most obvious development concerning the re-working of the philhellenic theme in *Don Juan* is a much more clear projection of the implications of the Greek fall upon the identity and the subjectivity of Byron's literal modern Greek heroes. For example, when Byron comments upon *Lambro's* piratical character in stanzas 53-57 of the third canto, he foregrounds *Lambro's* despair for the degradation of his country as a subjective consideration that qualifies his ferocity. The effect of the comment is to emphasize the moral ambivalence that permeates *Lambro's* character: *Lambro's* vice is described as a reversal of potential virtue, and this reversal is explained as a consequence of his modern Greek fate:

*Quick to perceive, and strong to bear, and meant
For something better, if not wholly good;
His country's wrongs and his despair to save her
Had stung him from a slave to an enslaver.*⁶³

Lambro's moral ambivalence is therefore rooted in his national identity as a modern Greek. Again, in many instances, the Hellenic referent colors Byron's de-

62. There are specific moments in the narrative, when the modern Greek heroes of the poem are immersed in the light of their ancient Greek descend, a light that enhances their appeal to foreigners (both *Juan* and Byron's readers are foreigners in relation to the Levantine world of the island), but also protects the story from becoming merely another oriental tale. See for example, *Don Juan*, canto ii, st. 150-151, where Byron describes *Juan's* first conversation with *Haidee*. *Haidee* speaks in "good modern Greek" (line 1198) and yet "With an Ionian accent, low and sweet" (line 1199). The aesthetic pleasure of the Greek language, merges in the next stanza with the quality of *Haidee's* voice, and speaks to *Juan*, despite the fact that he does not understand Greek. The aesthetic appeal of Greek, substitutes thus, rational, linguistic communication between the foreigner and the modern Greek maiden. See also *Don Juan*, canto iii, st. 56, where, for all the connotations of oriental luxury that the descriptions of *Lambro's* household and of the festivities that take place therein convey, Byron will remind his readers that the "world" that exists on the island is created according to *Lambro's* taste, who is still permeated, albeit unwittingly (in virtue of the impact of the "clime"), with a sense of "Ionian elegance" (line 441-2).

63. *Don Juan*, canto iii, st. 53, lines 421-424.

scription of the pirate's pursuits with a strong hue of parody.⁶⁴ Yet, the horizontal axis that connects the modern Greek topos with its universal Western counterpart is not enfeebled, but rather reaffirmed by this internalization of the Greek fall within modern Greek national consciousness. *Lambro's* moral ambivalence may be inherent in his modern Greekness, but his character still remains paradigmatic and comparable to that of other potentates, who act under more official mantles:

*Let not his mode of raising cash seem strange,
Although he fleeced the flags of every nation,
For into a prime minister but change
His title, and 'tis nothing but taxation;
But he, more modest, took an humbler range
Of life, and in a honester vocation
Pursued o'er the high seas his watery journey,
And merely practiced as a sea-attorney.*⁶⁵

Modern Greek identity, conceived as an ironic version of essential Greekness functions thus in the poem as a focal point where the unresolved contradictions that constitute Byron's ironic perspective on the modern world meet and confront each other. The Greek identity of Byron's heroes foregrounds the relevance of the Levantine socio-political world to Western modernity, while the survival of the ancient Greek spirit in characters who exhibit a wide range of modern vices, retains the Greek ideal at the core of Byron's ironic commentary on the modern fate of the descendants of the Hellenes in the wider metaphorical sense.

Yet, Byron's reworking of the philhellenic theme in *Don Juan* is not limited to the process outlined above, i.e. the internalization of the Greek fall within the consciousness of his modern Greek heroes. What is particularly important in this respect is the subtle enrichment of the philhellenic theme in Byron's later work with an additional level of ambiguity that foregrounds the ambivalent relationship between modern literature and political rhetoric – a problem that Byron addresses in the Greek episode of *Don Juan* through an implicit reference to his own previously acquired status as a poet

64. See for example *Don Juan*, canto ii, st. 174, lines 1389-1392: "At last her father's prows put out to sea,/ For certain merchantmen upon the look, / Not as of yore to carry off an Io, / But three Ragusan vessels, bound for Scio".

65. *Don Juan*,, canto iii, st. 14.

of Greece. It is important to note that this personal reference in *Don Juan* is deeply embedded –we may even say that it is effectively concealed– within an overt nationalization of the content of romantic philhellenism, as it had been expressed earlier, by Byron himself, in *Childe Harold*. Indeed, the content of the “Isles of Greece”, the supposedly separate song of the modern Greek bard which is incorporated between the eighty- sixth and the eighty seventh stanza of the third canto of *Don Juan*, evokes quite clearly Byron’s own direct admonitions to the Greeks in *Childe Harold*.⁶⁶ The content is the same, but the voice of Byron’s earlier authorial persona is now identified with the voice of a modern Greek bard. At the same time, the sincerity of this modern Greek philhellenic voice is highly problematized: .

*He deem’d, being in a lone isle, among friends
That without any danger of a riot, he
Might for long lying make amends;
And singing as he sung in his warm youth,
Agree to a short armistice with truth.*⁶⁷

The literal context within which philhellenic feelings are pronounced in *Don Juan* is not merely different but clearly antithetical to that of *Childe Harold*: The persona who sings the national/philhellenic hymn is neither a foreign traveller nor a solitary modern Greek patriot, but a modern Greek bard who sings in the midst of modern Greek mirth, contributing with his song to *Haidee’s* and *Juan’s* illegitimate feast. Byron’s description of the bard as a pliable entertainer and flatterer of the powerful,⁶⁸ and especially the ironic parallels he draws between the Greek bard and the Lake Poets,⁶⁹ place the supposed national anthem of the Greeks in a strongly parodic context. The essential truth of what is expressed in

66. See *Don Juan*, canto iii, “Isles of Greece”, verse 14, lines 767-772: “Trust not for freedom to the Franks-/ They have a king who buys and sells:/ In native swords, and native ranks,/ the only hope of courage dwells;/ But Turkish force, and Latin fraud,/ Would break your shield, however broad”. and compare with *Childe Harold*, canto ii, st. 76.

67. See *Don Juan*, canto iii, st. 83, lines 660-664.

68. *Ibid.*, canto iii, st. 78 - 86.

69. *Ibid.*, st. 93-95. On Southey in particular see also *Don Juan*, canto iii, st. 79: “He praised the present and abused the past,/ Reversing the good custom of old days,/ An eastern anti-jacobin at last/ He turn’d, preferring pudding to no praise-/ For some few years his lot had been o’ercast/ By his seeming independent in his lays,/ But now he sung the Sultan and the Pacha/ With truth like Southey and with verse like Crashaw”.

the song is not denied – yet it is emphatically qualified and relativized. Indeed, the literal socio-political context that envelops the song appears to ultimately determine its ideological significance. The sincerity of the Greek bard appears to depend upon his age, upon his subjective considerations concerning political circumstance and, finally, upon his national identity: Romantic philhellenism becomes fraught with conceptual and ideological ambiguity, precisely to the extent that the vision of resurrection that it entails becomes a national dream, addressed to the modern Greek community of the island.

Again, in stanza 87, Byron refuses to resolve the tension that arises between the philhellenic trope contained in the song and the nationalized mode of address which is ascribed to the modern Greek bard on the literal level; the truth-value of the “Isles of Greece” continues to oscillate between the realms of reality, desirability, possibility and moral imperative:

*Thus sung, or would, or could, or should have sung,
The modern Greek, in tolerable verse;
If not like Orpheus quite, when Greece was young,
Yet in these times he might have done much worse:
His strain display'd some feeling - right or wrong;
And feeling, in a poet, is the source
Of others' feelings; but they are such liars,
And take all colours - like the hands of dyers.⁷⁰*

In the last lines of the stanza Byron finally resigns from the attempt to settle the relationship between the nationalized voice of the bard and the truth of the song. Gradually, the emphasis slips from determining the truth-status of the national dream of Greek resurrection towards a wider appreciation of the power of poetry to inculcate feelings amongst its audience, irrespective of their truth. Thus Byron's reworking of the philhellenic theme in *Don Juan* leads to an appreciation of the partial and to a certain extent deceptive ideological content of

70. See *Don Juan*, canto iii, st. 87. The ambivalence of the word “they” in line 791 (“*they are such liars*”) is telling: “they” might correspond to “feelings”, “poets” or, even, Greeks, since there are other moments in the poem where the Greeks are characterized as “liars” (See for example, Byron's parenthetical comment on the Greeks as liars par excellence in canto iii, st. 38, lines 297-298). There is a continuity between the pliable character of the Greek bard, his Greek identity, his poetic persona and the feelings he conveys through his song, a continuity which the ambivalence of these lines accepts and accommodates.

all national literary traditions and “fashions”;⁷¹ But also, on a more positive level, it leads towards a re-affirmation of poetry as a literal historical factor that plays a significant role in the intellectual evolution of the modern world. Indeed, we may read Byron’s comments here as an overt recognition of the rhetorical potential inherent in every mode of poetical address. Yet, what is even more important for our present purposes is that Byron’s own vocabulary on this issue retains the tension between the literal and the literary levels of signification at the center of his exploration of this wider theme. In Byron’s own terms, the recognition of the rhetorical potential of all literature is tantamount to an overt acknowledgement of the materiality of words:

*But words are things, and a small drop of ink,
Falling like dew, upon a thought, produces
That which make thousands, perhaps millions, think:*⁷²

The insertion of the “Isles of Greece” in the third canto of *Don Juan* plays, thus, an important role on the ideological level of the poem. Furthermore, it provides internal literary evidence that during the last phase of his development as a poet Byron’s perspective towards romantic philhellenism had been significantly altered in virtue of a wider and growing concern with the ideological ramifications of modern literature; an issue that he perceived as closely linked with the ambiguities arising between literary and literal truth, on the one hand, ideological content and poetic form on the other.

Keeping these observations in mind, it is now time to return to the representational and symbolic levels of the Greek episode in *Don Juan* in order to examine anew how this altered ideological perspective on philhellenism’ –which, in many ways, enhances our general appreciation of Byron’s achievement as a romantic ironist– prompted him to re-examine the rela-

71. In the stanza that precedes the “Isles of Greece” Byron hypothetically places the modern Greek bard in front of a series of alternative national audiences, in order to emphasize the pliability of his voice according to various literary traditions and fashions. Placed against this background, the ambivalent truth of the dream of Greek resurrection contained in the song becomes paradigmatic and comparable to a wide range of nationalized literary truths. See *Don Juan*, canto iii, st. 86: “In France, for instance, he would write a chanson;/ In England, a six canto quarto tale;/ In Spain, he’d make a ballad or romance on/ The last war-much the same in Portugal;/ In Germany, the Pegasus he’d prance on/ Would be old Goethe’s – (see what says de Stael)/ In Italy, he’d ape the Trecentisti; In Greece, he’d sing some sort of hymn like this t’ye”.

72. See *Don Juan*, canto iii, st. 88, lines 793-795.

relationship between Greece as a literary *locus* and Greece as an actual place, raising issues of authority and identity that his earlier treatment of the modern Greek theme in *Childe Harold* had largely left unexplored.

As we have seen, in *Childe Harold* Byron's travelling persona retained an unchallenged authority over the significance of the Greek *locus*. It is true that even in Byron's early work this significance appears to be ambiguous and fraught with tension; yet, in *Childe Harold*, this has very little to do with Byron's exploration of the subjective intricacies of modern Greekness in the limited, literal and national sense of the term. Furthermore, the Greek topos does not properly belong to the Greeks in *Childe Harold* – it still remains what Greece actually was at the time, a country enslaved and ruled by the Ottomans. On the contrary, on the Greek island of *Don Juan*, there is a conspicuous absence of any sign of authority either of Turks or Franks; in effect, the only conflict of authority that surfaces on the level of the plot – both literally and symbolically – is a conflict between two modern versions of Greekness. The first corresponds to the philhellenic idyll of *Juan* and *Haidee*, and to their common, temporary rule over the island. The second corresponds to *Lambro's* Greece, a self-sufficient and essentially autonomous modern topos that occupies a much more permanent position within the wider world that the mock-epic as a whole posits.

Let's now examine the relative authority of *Juan*, the "Frank" *Ulysses*, over the two above-mentioned versions of modern Greekness. It is clear that *Juan* is an intimate and indispensable element of the modern Greek topos, as this is constituted through the narrative of his idyll with *Haidee*. When *Juan* is expelled from the island, the idyll ends and *Haidee* dies. Yet, the specific function of *Juan's* persona within the narrative structure of the idyll requires further examination, for, as we will see, it is primarily through the interplay between *Haidee's* and *Juan's* subjectivities that Byron transposes the significance of the philhellenic dream from the realm of the universal to the realm of the national.

Indeed, throughout the narrative of the idyll, *Juan's* persona remains remarkably passive. Not only the development of the plot is totally independent of his actions, but also on the level of consciousness, his subjectivity appears to be totally submerged under the romantic spell of the idyll. Even when he is literally asleep, his capacity to grasp subliminally the illusionary and temporary nature of his salvation is not awoken. Immediately after the first meeting of *Juan* and *Haidee* in the second canto, Byron tells us in stanza

134 that «Juan slept like a top, or like the dead»⁷³ and in the following stanza that «Young Juan slept all dreamless»⁷⁴. When *Haidee* falls asleep, on the contrary, her sleep is not death-like but filled with visions:

*Not so Haidee; she sadly toss'd and tumbled,
And started from her sleep, and, turning o'er,
Dream'd of a thousand wrecks, o'er which she stumbled,
And handsome corpses strew'd upon the shore;*⁷⁵

The dialectic between *Haidee's* alertness of consciousness and *Juan's* death-like sleep continues in stanzas 195-198 of the second canto, when *Juan* sleeps in *Haidee's* arms, whose “soul” is “o'erflow'd” by “Love's and Night's, and Ocean's solitude”.⁷⁶ Here, Byron's authorial voice identifies itself with *Haidee's* feminine perspective, while the description of her sleeping lover – “So gentle, stirless, helpless, and unmoved,/ And all unconcious of the joy 'tis giving”⁷⁷ – re-invokes *Juan's* passivity, a recurring state of consciousness which remains ambivalent between existence and non-existence. Furthermore, it is interesting to note that *Juan's* passivity renders his persona particularly susceptible to objectification. Here, as well as in many other instances within the episode, the “Frank” *Ulysses* appears much more like the cherished object of *Haidee's* love, than as her active lover. Sharing *Haidee's* thoughts, Byron literally comments:

*There lies the thing we love in all its errors
And all its charms, like death without its terrors.*⁷⁸

In opposition to Byron's recurrent references to *Juan's* ‘sleeping’ sub-conscious, Byron's accounts of *Haidee's* visionary dreams within the episode construct a conceptual thread that gradually leads us to the very center of Byron's reworked interpretation of modern Greek subjectivity in *Don Juan*.

The sub-theme of dreaming *Haidee* reaches its apex in the fourth canto, immediately prior to *Lambro's* entrance in the room where the lovers sleep. On the level of the plot, the appraisal of the lovers is the crucial event that disrupts the

73. See *Don Juan*, canto ii, st. 134, line 1066.

74. *Ibid.*, st. 135, line 1073.

75. *Ibid.*, st. 138, lines 1097-1100.

76. *Ibid.*, st. 198, lines 1577-1579.

77. *Ibid.*, st. 197, lines 1571-1572.

78. *Ibid.*, st. 197, lines 1574-1575.

idyll, reconstitutes *Lambro's* authority over the island and promotes the story by expelling *Juan* from Greece. That Byron chooses to introduce us to the closure of the idyllic period of the island with a long narration of a dream may be read as a reference not only to the dream-like quality of the vision of Grecian innocence that the idyll as a whole conveys, but also as a comment concerning the transitory and illusory status of all nostalgic attempts to return to an Edenic state of existence.

Yet, we may note that the content of the dream itself is not idyllic and, furthermore, the dream is clearly and exclusively *Haidee's*: She dreams of herself being tied on a rock and being threatened by the sea; then, emancipated by her own efforts, she fruitlessly pursues along the beach a white apparition that ultimately escapes her grasp. Finally, the dream reaches its apparent climax with the discovery of *Juan* lying dead in a sea-shore cave.⁷⁹ At first glance, this seems to be the precise moment when the philhellenic topos constructed by the idyll is shattered within *Haidee's* consciousness, and indeed, *Juan's* 'death' in the dream may be interpreted as a pre-figuration of the abrupt closure of the idyllic period of the island on the level of the plot. At the same time, however, when examined against the background of *Haidee's* earlier dreams, but also against Byron's overall presentation of *Juan's* persona within the episode, *Haidee's* visualization of her lover as a corpse hardly constitutes an abrupt revelation, able to dislocate the identity of the main *dramatis personae* in such a profound way as to disrupt and re-arrange the symbolic infrastructure of the plot. Viewed from a perspective situated *within Haidee's* subjectivity, *Juan's* prefigured loss, appears as the fulfilment of a premonition that was present in the text from the very beginning of our story.

A more careful reading of the relevant stanzas indicates that *Haidee's* real awakening, in effect her awakening not merely from her dream within a dream, but also from a state of consciousness that evades the dislocating ambiguities inherent in her own subjectivity as a modern Greek maiden is not prompted from the mere recognition of *Juan* as a relic, but rather from a further mental step, taken by her dreaming consciousness in its final moments. Still dreaming, *Haidee* focuses on the aspect of dead *Juan's* face,

*And gazing on the dead, she thought his face
Faded, or alter'd into something new—
Like to her father's features, till each trace*

79. See *Don Juan*, canto iv, st. 31-34.

*More like and like to Lambro's aspect grew-
With all his keen worn look and Grecian grace;
And starting, she awoke, and what to view?
Oh! Powers of Heaven! What dark eye meets she there?
'Tis - 'tis her father's- fix'd upon the pair!*⁸⁰

The metamorphosis *Haidee* witnesses in the last moments of her dream constitutes a real revelation— a revelation that strikes not only at the center of *Haidee's* own subjectivity, but also at the center of *Don Juan's* mock-parallelism to the *Odyssey*: Indeed, *Juan* and *Lambro* share a problematic common origin, their inter-textual relationship to the archetype of *Ulysses*; they double an identity, that could not but remain singular if the relevance of the poem to its literary archetype was to remain unilinear and unproblematic. Up to the moment that the two modern *Ulysses* meet on the literal level of the plot, *Juan's* arrival to the island and *Lambro's* return home appear to correspond in antithetical and parallel ways to the Homeric subtext of the poem: *Juan's* arrival and salvation by *Haidee*, follows the Homeric episode on which it is based in an unproblematic, positive manner: We can imagine *Juan* as *Ulysses* and *Haidee* as *Nausica*, despite the altered historical and social context. *Lambro's* return on the contrary is more or less a parody of the Homeric *nostos*. And yet, *Lambro's* return is necessary, for *Juan* to continue his story, to awake from the dream of Grecian innocence and re-enter the world. Through its inter-textual allusions, the poem reaffirms what is also conveyed through its narrative content: If both a nostalgic and an ironic way of relating to the Hellenic referent are possible, the ironic way is fundamental for the progress of the plot.

At the same time, the overall structure of *Don Juan* reminds us that *Juan*, and not *Lambro*, is the universal *Ulysses*. *Juan's* passive role within the philhellenic idyll corresponds to an early stage in the evolution of his modern persona and it is precisely in virtue of this placement of the Greek episode close to the beginning of *Don Juan's* narrative that *Juan's* character within the idyll is capable of evoking much more clearly than either *Lambro* or *Haidee* the Hellenic referent as a universal and multivalent element of the Western literary tradition. *Lambro*, on the contrary, is a much more partial and literal *Ulysses*. The construction of his persona is firmly grounded upon the descriptive level of the episode's plot, while Byron's emphasis on the national facets of his identity does not only mediate between *Lambro's* literality and the symbolic appeal of his persona as a mod-

80. See *Don Juan*, canto iv, st. 35.

ern *Ulysses*, but also, by the same token, delimits this appeal within a much more fractured, literal, nationalized and politicized interpretation of modernity.

Ultimately, however, amongst the three *dramatis personae* that constitute the core of the Greek episode in *Don Juan* it is neither the Frank nor the Greek *Ulysses* who leads us to a deeper understanding of Byron's interpretation of modern Greek national identity in the last phase of his development as a poet. The key-figure in this respect appears to be *Haidee*. Unlike *Juan* and *Lambro*, *Haidee* does not merely represent on the level of the plot the intricate and complex relationships between literal and literary Greece, the Hellenic referent and modernity, the national and the universal. The construction of her persona is a more elaborate one: it does not only involve the delineation of her identity, but also the construction of a subjectivity able to mediate amongst the multiple levels of signification that Byron ascribes to Greekness. In other words, if *Haidee* is able to discern in the last and transitory phase of her dream the undercurrent familiarity of her lover and her father, the Frank and the Greek *Ulysses*, this is because she already belongs and participates, on the level of Byron's poetics and on the level of her own consciousness, to both Greek worlds, the literal and the literary. Maybe it is superfluous to point out here that her visionary dreams are, in an inverted and introverted way, distinctly philhellenic. She dreams of relics: The recurrent emergence of dead and handsome things in her sleeping consciousness undermines and disrupts the Grecian idyll of her woken life and ultimately renders the Frank *Ulysses* she dreams about a mere dead metaphor. As such, the literary *Ulysses* leads her back, inescapably, to the literal, modern *Ulysses* represented by her father.

Like *Haidee*, we may argue, modern Greek national consciousness in *Don Juan* is considered capable to grasp the ironic connotations of Greekness – to internalize and move beyond the nostalgic dream of Grecian innocence, towards a deeper acknowledgement of its own complex modernity. Indeed, like Byron's travelling persona in *Childe Harold*, *Haidee* manages throughout the idyll to hold together the old Greece and the new in a state of creative tension; Yet, as the conclusion of *Haidee's* dream tells us, Byron hardly ignores the problem that arises from the total identification of Greek national consciousness with a Byronic/philhellenic frame of reference. Unlike *Harold's*, *Haidee's* Byronic subjectivity is textually situated *within* the national boundaries of the modern Greek topos. Thus *Haidee's* persona cannot survive –neither literally nor formally– the dissolution of identity that the philhellenic conflation of Greek specificity and Greek universality entails: *Juan's* metamorphosis to her father reveals in the most intimate

manner the instability of her own existence within the multidimensional Greek world: On the psychological level, both her filial relationship to her father and her amatory relationship to *Juan* are irrevocably disrupted through conflation. In this sense, *Haidee's* premonitions of death during the episode do not merely concern the metaphorical status of *Juan's* persona, but also pre-figure her own literal and formal dissolution as the episode progresses towards its end.

Indeed, the last twenty stanzas of the Greek episode in *Don Juan* consist of a long narrative of *Haidee's* gradual mental paralysis and eventual death.⁸¹ In effect, even prior to this final part of the episode – from the very moment of the appraisal of the lovers by *Lambro* onwards – the successive transformations of *Haidee's* persona, both physical and mental, remain at the center of Byron's plot. For example, during the narrative of *Juan's* and *Lambro's* mock-encounter in stanzas 37-49 of the fourth canto,⁸² Byron emphatically foregrounds the filial relationship between his two 'modern Greek' heroes, *Haidee* and *Lambro*, rendering it the primary site of conflict upon which the symbolic confrontation between the hellenic/idyllic and the modern/ironic versions of Greekness is staged.⁸³ During this conflict, *Haidee's* persona undergoes a first metamorphosis: her aspect grows more and more alike her father's, as her opposition to him in defense of *Juan* grows.⁸⁴ The narrative of her fatal breakdown after *Juan's* expulsion from Greece starts with a long reference to her "Moorish" origins from the side of her mother – and this is the first time that Byron brings up this dimension of *Haidee's* identity within the

81. See *Don Juan*, canto iv, st. 54-73.

82. The confrontation between the Frank and the Greek *Ulysses* on the level of the plot is indeed a mock-encounter on the symbolic level, since it does not lead to the annihilation of either of the two *personae*, but merely to the restitution of *Lambro's* authority over the Greek topos and to the expulsion of *Juan* from Greece.

83. We may identify here one more instance of the textual strategy through which Byron juxtaposes the literary and the literal connotations of Greekness within the narrative of the Greek episode in *Don Juan*. Note that the personal and literal relationship that connects the two modern Greek figures who confront each other here on the level of the plot, functions, at the same time, as an inverted projection of the metaphorical filial line of inheritance that connects Greece and Western modernity on the literary frame of reference addressed by Byron's text.

84. See *Don Juan*, canto iv, st. 44-45, especially st. 44: "He gazed on her, and she on him; 'twas strange/How like the look'd! the expression was the same;/Serenely savage, with a little change/In the large dark eye's mutual-darted flame; For she too as one who could avenge,/If cause should be- a lioness, though tame:/Her father's blood before her father's face/Boil'd up, and proved her truly of his race".

text.⁸⁵ From then on, Byron describes *Haidee's* gradual descend into madness and mental death, the first stage of which corresponds to an ambivalent state of existence, during which *Haidee's* immobile body still remains internally alive and beautiful, like a classical work of art:

*The ruling passion, such as marble shows
When exquisitely chisellid, still lay there,
But fixid as marble's unchanged aspect throws
O'er the fair Venus, but for ever fair;
O'er the Laocoon's all eternal throes,
And ever-dying Gladiator's air,
Their energy like life forms all their fame,
Yet looks not life, for they are still the same.*⁸⁶

Haidee's further metamorphoses do not need to detain us here in detail. What is important to note, though, is that from the moment of *Haidee's* revelation concerning the undercurrent similarity between *Juan* and *Lambro*, her own persona loses all formal stability and successively slips, in Byron's text, through multiple levels of textual signification, corresponding to different genres of modern romantic literature. Thus *Haidee* briefly becomes an actual modern Greek heroine placed within an historical Grecian tale, an exotic female figure arising from an orientalist context, an aestheticized work of art upon which Byron poetically comments, a phrensied woman and a ghost-like apparition, like the figures encountered in the context of gothic tales⁸⁷; Finally, Byron will take leave of *Haidee's* persona, ascribing it, together with *Lambro's*, to an internal myth of the modern Greek popular tradition: After her death, Byron tells us, philhellenic *Haidee* survives in the context of the modern Greek topos as a local legendary figure: her story is extracted for the context of his own mock-epic to become a literal theme of a modern Greek popular song.⁸⁸

In conclusion, we may observe once more that the visions of Greece and the perceptions of Greek national identity that emerge both from *Childe Harold* and *Don Juan* are complex images that acquire their significance from their entanglement with Byron's wider preoccupation with the moral, existential, cultural and

85. See *Don Juan*, canto iv, st. 54-57.

86. *Ibid.*, canto iv, st. 61.

87. *Ibid.*, canto iv, st. 62-68.

88. *Ibid.*, canto iv, st. 73.

political problems he ascribes to modernity. In this respect, Greece, in all its detailed specificity, remains for Byron from first to last an open *locus*: The multiplicity and openness of its significance might be perceived on all levels of Byron's poetics: Byron links Greece thematically to universal issues, but also involves himself intimately as a poet in the paradoxes he describes. This intimate involvement does not merely pass through the construction of travelling personae that point implicitly to his own biography and status as a poet of Greece, but also through his direct commentaries and digressions that frequently situate his authorial voice beyond the descriptive level of the plot of his travelogues.

Finally, to bring together the questions raised in the first and in the second part of this article, it appears that in order to appreciate fully the mediation that Byron accomplished in the context of British and European philhellenism of the 1820's, between Greek, British and European modernity, between actual and literary Greece, and between the European/universal and the nationally circumscribed connotations of Greekness, it is necessary to take into account both the process by which his outward philhellenic persona was constructed and idealized by his contemporaries, and the internal evolution of his own philhellenic voice. Far from being a static element within his wider ideological outlook, or a static theme within his poetic universe, Byron's romantic philhellenism was simultaneously the product of his long-term personal engagement with actual and literary Greece and a dynamic element of his poetics, closely linked with the wider evolution of his authorial voice. Thus, the importance of his contribution to subsequent European and national discourse on Greek modernity extends by far the creation of the influential orientalist or romantic/heroic images of Greece and the Greeks that are generally construed as Byronic. It passes primarily through Byron's in depth exploration of the subjective ironies involved in the simultaneous contextualization of Greece within multiple and frequently antithetical registers of signification, leading us from the exploration of the internal ambiguities of philhellenic perceptions of Greece, towards the reconsideration of the ambiguous impact that these philhellenic perceptions have had upon the internal evolution of modern Greek national self-perceptions.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΜΗΛΙΩΡΗ: Λογοτεχνία και πολιτική, η Ευρώπη και το έθνος. Η φιλελληνική διαμεσολάβηση του Βύρωνα ανάμεσα στα εθνικά και τα οικουμενικά συμφραζόμενα της ελληνικότητας, στα ιδεολογικά και πολιτικά πλαίσια της δεκαετίας του 1820.

Το άρθρο διερευνά τις ιδεολογικές και εννοιολογικές αμφισημίες που εμπλέκονται στον όρο «φιλελληνισμός», καθώς αυτός παραπέμπει αφενός σε ένα μακρόβιο φαινόμενο πολιτισμικής τάξης, δηλαδή στην σταδιακή οικειοποίηση της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς εκ μέρους των ευρωπαίων «φιλελλήνων» ως υπερεθνικό και αυθεντικό σημείο αναφοράς της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, ενώ αφετέρου –και συγχρόνως– σηματοδοτεί ένα φαινόμενο ιστορικά συγκεκριμένο και κατεξοχήν πολιτικό: την νεωτερικού τύπου πολιτική κινητοποίηση του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού των αρχών του 19ου αιώνα υπέρ της «εθνικής» ανεξαρτησίας των νεοελλήνων. Οι δημιουργικές εντάσεις που ανακύπτουν ανάμεσα στα ευρωπαϊκά (και οικωνεί οικουμενικά) πολιτισμικά συμφραζόμενα του φιλελληνισμού και τα εθνικά και πολιτικά του συμφραζόμενα προσεγγίζονται εδώ διαμέσου του παραδείγματος του βυρωνικού φιλελληνισμού. Το παράδειγμα αυτό εξετάζεται τόσο ως προς τους εξωτερικούς όρους κατασκευής του, όσο και από την πλευρά της εσωτερικής, κειμενικής του δυναμικής. Συγκεκριμένα, το πρώτο μέρος του άρθρου πραγματεύεται την κατασκευή της ιδανικής φιλελληνικής περσόνας του Βύρωνα, τοποθετώντας την στα βρετανικά πολιτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα της δεκαετίας του 1820, με στόχο να καταδειχθεί η συμβολική διαμεσολάβηση που επιτέλεσε αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα ανάμεσα στις παραδοσιακές εθνικές αξίες του βρετανικού πολιτικού στερεώματος και τις ιδεολογικές και πολιτικές προκλήσεις που αντιπροσώπευε για τους βρετανούς φιλελευθέρους των αρχών του 19ου αιώνα η αναδυόμενη «Ευρώπη των εθνών». Το δεύτερο μέρος του άρθρου διερευνά τον τρόπο που ο ίδιος ο Βύρων αξιοποίησε τη συμβολική δυναμική και τις δημιουργικές εντάσεις του φιλελληνικού φαινομένου στο τελευταίο του έργο, το *Don Juan*, προκειμένου να φέρει σε πρώτο πλάνο ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που συνδέουν την φιλελληνική αντίληψη για την Ελλάδα με τη νεοελληνική αυτοσυνειδησία: την προβληματική της ταυτότητας που ανακύπτει από την ταυτόχρονη εγγραφή της Ελλάδας σε δύο διακριτά και εν δυνάμει αντιθετικά σημασιολογικά πεδία, το υπερεθνικό και οικωνεί οικουμενικό πεδίο της ευρωπαϊκής παράδοσης και το αναδυόμενο πεδίο της εθνικής ιδιαιτερότητας και εντοπιότητας, το οποίο τείνει να περιχαράκώσει και να σχετικοποιήσει τους πολιτισμικούς συνειρμούς της ελληνικότητας στο όνομα της πολιτικής και συνειδησιακής αυτονομίας του έθνους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΓΑΛΛΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΣΒΟΥΡΓΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΟΥ ΡΗΝΟΥ

1. Οι εμψυχωτές της φιλελληνικής κίνησης

Όταν οι Έλληνες σήκωσαν τα όπλα κατά του Τούρκου δυνάστη η διεθνής κοινή γνώμη καταλήφθηκε από έκπληξη και αμηχανία. Η στατική αντίληψη για τους διεθνείς σχηματισμούς και ο αμφίβολος ακόμη χαρακτήρας της θεωρίας των εθνοτήτων δεν είχε επιτρέψει στους Ευρωπαίους να αναγνωρίσουν την πολιτική υπόσταση των απογόνων του αρχαίου λαού, του οποίου εν τούτοις το πνεύμα και ο πολιτισμός αποτέλεσε την θεμελιακή πηγή δικών τους σύγχρονων εμπνεύσεων. Οι περιηγητές, οι οποίοι διέσχισαν και περιέγραψαν τις ελληνικές χώρες, σπάνια διέκριναν στους σύγχρονους κατοίκους τους, όχι μόνον τους δυναμικούς φορείς μιας συνέχειας του ελληνικού έθνους, αλλ' έστω και τους δυνατούς εκπροσώπους μιας εθνικής κοινότητας ικανής να διεκδικήσει το δικαίωμα αυτοτελούς πολιτικής ύπαρξης. Κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Fauriel οι διανοούμενοι της εποχής θεωρούσαν τους σύγχρονους Έλληνας ως «ατυχές συμβάν», το οποίο παρεμβλήθηκε άστοχα μεταξύ των ιερών ερειπίων της παλιάς Ελλάδας για να παραποιήσει το θέαμα και την εντύπωση.¹

Όταν τα πραγματικά γεγονότα ήρθαν να επιβεβαιώσουν την ελληνική εθνεγερσία, την έκπληξη και την αμηχανία της Ευρώπης διαδέχθηκε η συγκίνηση και ο θαυμασμός. Στη Γαλλία, ειδικότερα, τα φιλελληνικά αισθήματα οδήγησαν στην ανάπτυξη του περισσότερο ίσως ολοκληρωμένου από τα εθνικά φιλελ-

1. C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, I, Paris, 1865, σ. viii.

ληνικά κινήματα, με κριτήριο την ευρύτητα των εκδηλώσεών του, τη σταθερότητα και το ρεαλιστικό πνεύμα, καθώς και τις άμεσες επιπτώσεις του πάνω στις υπεύθυνες κυβερνητικές αποφάσεις. Οι αναμνήσεις του παρελθόντος, αι παρορμήσεις των χριστιανικών, ανθρωπιστικών και φιλελεύθερων τάσεων της εποχής, περισσότερο έντονες υπό το κράτος και της ρωμαντικής έξαρσης, αλλά και αυτές οι υπαγορεύσεις του ορθού λόγου, έφεραν σταθερά τη γαλλική κοινή γνώμη στο πλευρό των Ελλήνων αγωνιστών, οι οποίοι διεκδίκησαν το απαράγραπτο δικαίωμα της εθνικής ανεξαρτησίας απέναντι σ' έναν αλλοεθνή βάνανσο δυνάστη. Στο γενικότερο αυτό κίνημα, η πόλη του Στρασβούργου και οι παραρρήνιες επαρχίες δεν παρέλειψαν να συνεισφέρουν και τη δική τους ιδιότυπη συμβολή.

Κατά την περίοδο της Παλινόρθωσης στις γαλλικές επαρχίες του Άνω και Κάτω Ρήνου ζούσαν ένα εκατομμύριο κάτοικοι που διακρίνονταν για την αξιολογή δραστηριότητά τους στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο. Πάνω στον διαχωριστικό άξονα Γαλλίας και Γερμανίας, διαμοιρασμένη ανάμεσα σε καθολικούς και προτεστάντες, εστία εκφοράς διαφορετικών γλωσσικών ιδιωμάτων, η Αλσατία είχε ταυτόχρονα από μακρού αναχθεί σε σημείο επικοινωνίας μεταξύ των παραρρήνιων περιοχών. Βιώματα ανθρωπιστικά και χριστιανικά, επιδράσεις ρωμαντικές αλλά και έντονα φιλελεύθερες ροπές, διασταυρώνονταν για να προσδώσουν τον ιδιόμορφο ιδεολογικό χαρακτήρα της αλσατικής κοινωνίας.² Υπό ανάλογες συνθήκες δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι ορισμένες από τις πρώτες φωνές υπέρ του αγώνα υψώθηκαν από τον χώρο αυτό. Ο Schweighaeuser, επιφανής πανεπιστημιακός δάσκαλος, ο Stoeber, διακεκριμένος ποιητής, και ο στρατηγός Foy, ηγετική πολιτική φυσιογνωμία, συνδεδεμένος στενά με την Αλσατία, εξέφρασαν το ειδικό ιδεολογικό κλίμα της παραρρηνίας Γαλλίας, το οποίο απέπνεε τις ανθρωπιστικές, τις ρωμαντικές και τις φιλελευθέρες τάσεις.

Ο Jean-Geoffroi Schweighaeuser, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου, ελληνιστής, όπως και ο διάσημος πατέρας του, αλλά και, ακόμα, διακεκριμένος ιστορικός της τέχνης, εκφώνησε επίσης την 30 Ιουλίου 1821 θερμό φιλελληνικό λόγο ενώπιον της Société des Sciences, Agriculture et Arts της αλσατικής πρωτεύουσας. Το γενικό θέμα αναφερόταν στις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει οι Έλληνες στον πολιτισμό: «Το πρόχειρο σχέδιόμα, το οποίο θα επι-

2. Για τη γενική πολιτική, οικονομική, θρησκευτική κατάσταση στην Αλσατία βλ. κυρίως τη λαμπρή διατριβή του Paul Leuillot, *L'Alsace au début du XIXe siècle. Essai d'histoire politique, économique et religieuse (1815-1830)*, t. I-III, Paris, 1859-1860. Γενικά στοιχεία στο συνοπτικό εγχειρίδιο του Fernand L' Huillier, *Histoire de l'Alsace*, Paris, 1965, ιδίως σ. 68-78.

διώξω να σκιαγραφήσω, θα καταστήσει φανερό ότι τα αισθήματα που προκάλεσαν οι δυστυχίες του λαού αυτού σε πολλές γενναιόδωρες καρδιές, όχι μόνο δεν αποτελούν την εκδήλωση κενής επιδίωξης νέων συγκινήσεων ή πνευματικής ανησυχίας, η οποία εκφράζει την απέχθεια προς την ιδέα της σταθερότητας και αρέσκεται στην θέα της κατάρρευσης των αυτοκρατοριών, αλλ' αποβλέπουν αντίθετα, στην απόδοση του πιο δίκαιου φόρου ευγνωμοσύνης». Μέσω του μακρού λόγου του, ο Schweighaeuser ερχόταν να υπογραμμίσει τις ευεργεσίες από αυτή τη «γη του ωραίου, του λόγου και της λογοτεχνίας», που είχε επί τέσσερις αιώνες λεηλατηθεί από βάρβαρους κατακτητές, τους ίδιους που είχαν επανειλημμένα απειλήσει «τον όλο δυτικό πολιτισμό με πλήρη καταστροφή». Το συμπέρασμα: «Ποιός άνθρωπος ευαίσθητος και ευγνώμων, φίλος ιδίως των γραμμάτων και των τεχνών, ο οποίος οφείλει στις ένδοξες αυτές χώρες τις πιο ευγενείς απολαύσεις και τις πιο γλυκές εμπνεύσεις του, θα ήταν δυνατό να απαρνηθεί τη συμπάθεια για τα δεινά, τα οποία τις βαρύνουν, και τον ευσεβή πόθο να δει αναγεννημένες τις ημέρες του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας;»³

Το όνομα του Schweighaeuser είχε συνδεθεί στενά με την ανάπτυξη των κλασικών ελληνικών σπουδών στην Ευρώπη του Ρήνου. Ο Jean Schweighaeuser, πατέρας, ο οποίος κατά τις ημέρες της ελληνικής εξέγερσης είχε υπερβεί το ογδοηκοστό έτος και είχε σχεδόν απολέσει την όρασή του, υπήρξε από τους πιο διακεκριμένους φιλόλογους της εποχής του. Πρώτος τακτικός καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Στρασβούργου, μέλος της Βασιλικής Επιγραφικής Ακαδημίας, είχε αποκτήσει διεθνή φήμη για τις εκδόσεις του Επίκτητου, του Πολύβιου και των Δειπνοσοφιστών του Αθηναίου, τις πολυάριθμες μονογραφίες του και το περίφημο λεξικό του Ηροδότου.⁴ Ο γιός του, Jean-Geoffroi, δεν πρόδωσε τη βαριά αυτή κληρονομιά. Καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας, αρχαιολόγος, ποιητής και πνεύμα ρωμαντικό, έχαιρε επίσης φήμης που υπερέβαινε τα γεωγραφικά όρια της Αλσατίας.⁵ Το γεγονός

3. *Discours sur les services que les Grecs ont rendus à la civilisation, prononcé à la séance publique de la Société des sciences, agriculture et arts de Strasbourg le 30 juillet 1821, par J. G. Schweighaeuser fils, professeur de littérature grecque, A Paris, de l'imprimerie de Firmin Didot, 1821.*

4. Chr. Pfister, *Les Schweighaeuser et la chaire de littérature grecque de Strasbourg (1770-1855)*, Paris, σ. 5-22. Στο τμήμα, εξάλλου, των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων φυλάσσονται ορισμένες επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ Κοραή και Schweighaeuser, μέσω των οποίων διαφαίνεται ο βαθύτατος σεβασμός του Έλληνα προς τον Αλσατό φιλόλογο: B. N., *Manuscripts*, Fr. N. A., 6886.

5. C. Pfister, *ό.π.*, σ. 23-32. De Golbery, *Notice sur la vie et les travaux de Jean-Gottfried Schweighaeuser*, «Revue d'Alsace», 3e série, 5, (1869), σ. 454-474.

ακριβώς τούτο εξηγεί όχι μόνο την προσήλωση των Schweighaeuser στην ελληνική υπόθεση, αλλά και την απήχηση της διάλεξης της 30 Ιουλίου, η οποία δημοσιεύτηκε αμέσως στο Παρίσι από τον Firmin Didot.

Άλλη χαρακτηριστική εκδήλωση της συγκίνησης, που προκλήθηκε από την ελληνική εξέγερση, υπήρξε η δημοσίευση του ποιητικού έργου του Daniel-Ehrenfried Stoeber, *Griechenlands Erwachen* (Η αφύπνιση της Ελλάδας).⁶ Ο Stoeber, συμβολαιογράφος και, στη συνέχεια, δικηγόρος στην πόλη του Στρασβούργου, πέρα από την ενεργό συμμετοχή στα κοινά, ήταν ακόμη ποιητής ευρύτερα γνωστός. Προασπιστής της γερμανικής γλώσσας, παρά την εθνική προσήλωσή του στη Γαλλία, διατηρώντας, ακόμη, στενή επαφή με τους πνευματικούς εκπροσώπους της γερμανικής όχθης του Ρήνου, προσωποποιεί κατά την άποψη του Fernand L'Huillier το *genius loci* της εποχής.⁷

Η αφύπνιση του ενδιαφέροντος των ανθρωπιστικών και των λογοτεχνικών κύκλων, η οποία και εκφράστηκε από τον Schweighaeuser και το Stoeber, ακολουθήθηκε στο καθαρά πολιτικό πεδίο από την παρέμβαση του στρατηγού Foy, ο οποίος ανακίνησε πρώτος ενώπιον της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης την ελληνική υπόθεση. Η πρωτοβουλία του αυτή αποτέλεσε προεισαγωγή εκτενέστερης αγόρευσής του, στις 24 Ιουλίου 1822: «Ένας πληθυσμός επτά εκατομμυρίων ψυχών τείνει να απαλλαγεί από την κυριαρχία των βαρβάρων επικαλείται τη μεγαλοψυχία, την ευσπλαχνία, τη θρησκεία των λαών και των βασιλέων. Αν η παρακλητική φωνή των Ελλήνων δεν εισακουστεί όλοι, όλοι μέχρι και του τελευταίου, θα αφανιστούν ταχύτερα ή βραδύτερα από τη σπάθη των Μουσουλμάνων!» Και, στη συνέχεια, αφού καταδίκασε την αμήχανη στάση και την καιροσκοπική τακτική της κυβέρνησης, ο Foy δεν δίσταζε να αναφωνήσει: «Αν η Ελλάδα χαθεί, η Γαλλία θα είναι η υπεύθυνη και η Γαλλία θα οφείλει να απαντήσει στη σημερινή γενεά και στις μελλοντικές γενεές».⁸

6. *Griechenlands Erwachen. Eine Hymne*, von Ehrenfried Stöber, Strasburg, F. G. Levrault, 1821.

7. F. L' Huillier, ό.π., σ. 75-6. Επίσης, H. Ehrismann, *Auguste Stoeber. Sa vie et ses œuvres*, «Bulletin de la Revue historique de Mulhouse», IX (1886), σ. 5 κ.ε. F.-E. Sitzmann, *Dictionnaire de biographie des hommes célèbres de l'Alsace*, t. II, σ. 830.

8. *Discours du général Foy précédés d'une notice biographique*, par M. P. F. Tissot, II, Paris, 1826, σ. 95, 175-180. Λίγο δε πριν από τον θάνατό του, το 1825, είχε ακόμη τονίσει από το βήμα της Βουλής, όταν διαδόθηκε ότι ο Μέτερνιχ είχε σπεύσει στο Παρίσι για να επιβάλει στη Γαλλία την ουδετερότητα απέναντι στην αγωνιζόμενη Ελλάδα: «Και η Γαλλία εφρικίασε, εφόσον οι νίκες των Ελλήνων είναι δικές μας νίκες· εφόσον η καταστροφή της θα ήταν η καταστροφή μας· εφόσον όλες οι γαλλικές καρδιές πάλλουν για την ιερή υπόθεση της θρησκείας, της ελευθερίας και των ωραίων αναμνήσεων» (ό.π., σ. 471).

Ο στρατηγός Φοϋ, ένδοξος αξιωματικός της στρατιάς του Ρήνου, φέροντας υπερήφανα τα δεκαπέντε τραύματα που είχε δεχθεί στα πεδία των μαχών, διακεκριμένος πολιτικός και λαμπρός ρήτορας, έχαιρε γενικής αναγνώρισης χάρις ακόμη στις αρετές της ευθύτητας και της εντιμότητας, καθώς και στο ευρύ και γενναιόδωρο πνεύμα του⁹. Η σθεναρή στάση του στο ελληνικό ζήτημα έδωσε γενναία ώθηση στο φιλελληνικό κίνημα σε κλίμακα πανεθνική, αλλά και συνέβαλε στην ειδικότερη διάδοση του φιλελληνισμού στις παραρρήνιες επαρχίες. Ο Φοϋ είχε βιώσει στην Αλσατία τις κρίσιμες ώρες των πρώτων μετεπαναστατικών πολέμων και είχε έκτοτε διατηρήσει την επαφή με την γη αυτή, προς την οποία αισθανόταν ιδιαίτερη έλξη. Τον Αύγουστο του 1821 οι Αλσατοί του επεφύλαξαν μιαν αληθινά θριαμβευτική υποδοχή και του απένειμαν τις ύψιστες τιμές. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το έτος 1822 εκδόθηκε στο Στρασβούργο και το μοναδικό δοκίμιό του πάνω στο ελληνικό ειδικά ζήτημα, *Griechenland und Spanien. Eine Rede*.¹⁰

Στην προσωπικότητα των τριών ανδρών που προαναφέρθηκαν διασταυρώνονται ορισμένες προοδευτικές τάσεις της εποχής, οι οποίες προσέδιναν το ιδιαίτερο περιεχόμενο στη φιλελληνική κίνηση, όπως διαμορφώθηκε υπό τις ιδιότυπες αλσατικές συνθήκες. Ο Schweighaeuser ήταν λάτρης του κλασικού πολιτισμού αλλά και φύση βαθιά ρωμαντική, ποιητής και ερευνητής του μεσαιωνικού παρελθόντος της ιδιαίτερης πατρίδας του, καθώς και συνειδητός διαμαρτυρόμενος. Ο Stoeber, ένθερμος κήρυκας της προτεσταντικής πίστης, προσωποποιεί ακόμη τον ασυνήθιστο πριν από το 1830 συνδυασμό της φανατικής προσήλωσης στον πολιτικό φιλελευθερισμό, η οποία εκδηλώνεται με την ενεργή συμμετοχή του στην κίνηση υπέρ του στρατηγού Φοϋ και του Benjamin Constant, με τη βίωση των ρωμαντικών παρορμήσεων, όπως εκφράζονται στην ποίηση και γενικότερα στην πνευματική επικοινωνία του με τη γερμανική σχολή.¹¹ Η ηγετική παρουσία, τέλος, της προσωπικότητας του Φοϋ, ενός από τους ευγενέστερους και περισσότερο εμπνευσμένους εκπροσώπους του γαλλικού φιλελευθερισμού κατά την περίοδο της Παλινόρθωσης, είναι αλληλένδετη με την καθιέρωση της Αλσατίας ως προ-

9. Paul Thureau - Danguin, *Le parti libéral sous la Restauration*, Paris, 1888 (2e éd.), σ. 132 κ.ε. Εκτενή βιογραφικά στοιχεία, *Discours du général Foy précédés d'une notice biographique*, par M. P. F. Tissot, Paris, 1826.

10. *Griechenland und Spanien. Eine Rede*, von General Foy, Strassburg, J. H. Heitz, 1822.

11. Για τα γενικά πολιτικά ιδεολογικά ρεύματα της εποχής βλ. βασικά Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, II, Paris, σ. 513 κ.ε.

πυργίου της φιλελεύθερης κίνησης.¹² Από την πρώτη κατά συνέπεια εκδήλωσή του στις επαρχίες του Ρήνου, ο φιλελληνισμός, εκφράζοντας καταρχήν τις αναζητήσεις του «πολιτικού ρωμαντισμού», είχε συναφθεί με την κίνηση του πολιτικού φιλελευθερισμού, με την οποία και έμελλε, κατά βάθος, να ταυτιστεί.

Η ιδιότυπη αυτή διαδικασία, η οποία δεν απαντάται –ως προς τον βαθμό τουλάχιστον– σε άλλη περιοχή της φιλελληνικής Γαλλίας, θα ολοκληρωθεί προοδευτικά. Τις πρώτες πράγματι χαρακτηριστικές τοποθετήσεις του Schweighaeuser, του Stoeber ή του Foy, ακολούθησε με την πάροδο του χρόνου το ολοένα διευρυνόμενο ενδιαφέρον της φιλελεύθερης κοινής γνώμης. Οι εκπρόσωποι της τελευταίας αυτής όχι μόνον τάσσονταν στο πλευρό των Ελλήνων, αλλά και αντλούσαν από τον αγώνα τους δυνάμεις για τον δικό τους αγώνα.¹³ Οι συντηρητικές τοπικές αρχές επιβεβαίωναν ότι μέσω του ενδιαφέροντος για την ελληνική υπόθεση εκδηλώνόταν, υπό άλλη μορφή, η πολιτική δραστηριότητα της φιλελεύθερης μερίδας. «Όπως και αν έχουν τα πράγματα, υπογραμμίζει ο νομάρχης του Άνω Ρήνου, δεν δύναμαι να διακρίνω, σ' ό,τι συμβαίνει σήμερα εξ αφορμής των Ελλήνων, παρά μία κομματική υπόθεση, και όχι μία πράξη φιλανθρωπίας».¹⁴ Η προοδευτική σύνδεση και η βαθύτερη σύμπτωση του φιλελληνισμού με τον φιλελευθερισμό θα εκφραστεί χαρακτηριστικά την 1η Ιανουαρίου του 1828 από τη στήλη του *Courrier du Bas-Rhin*. Το επίσημο φιλελεύθερο δημοσιογραφικό όργανο του Στρασβούργου, αφού εξάρει τη σημασία της εσωτερικής πολιτικής μεταβολής, η οποία είχε σημειωθεί με την αποφασιστική ενίσχυση της αντιπολιτευτικής μερίδας στις εκλογές του 1827, θα συνδυάσει την πρόοδο των φιλελεύθερων δυνάμεων και την κατίσχυση των θέσεών τους με τη θετική εξέλιξη του ελληνικού ζητήματος. «Στην Ανατολή, η Ελλάς, ενώ εξέπνεε, είδε να συγκροτείται μία Ιερή Συμμαχία, η οποία επιδιώκει να την απαλλάξει από την αγωνία της. Τί ευρύ πεδίο ελπίδων φέρει μαζί του το νέο έτος! Ας το χαιρετίσουν όλες οι ευγενείς ψυχές με τίς ευχές τους, προσφέρεται για να θεραπεύσει τις πληγές και τους πόνους μακρών ετών!»¹⁵

12. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τις εκλογές του 1824, μεταξύ δεκαεννέα και μόνο επανεκλεγέντων φιλελεύθερων βουλευτών, περιλαμβάνονταν οι εκπρόσωποι της πόλης του Στρασβούργου Humman και Turckheim, ενώ επικεφαλής της ομάδας ήταν οι Foy και Constant, στενά συνδεδεμένοι με την Αλσατία (P. Thureau-Dangin, *ό.π.*, σ. 187-192). Κατά δε την έκφραση του Leuillot (*ό.π.*, I, σ. 454-5) «ο αλσατικός φιλελευθερισμός εκδηλώθηκε με την ευκαιρία του θανάτου του στρατηγού Foy περί το τέλος του 1825».

13. P. Leuillot, *ό.π.*, I, p. 345.

14. France, Archive Nationales (=A.N.), 6722, Préfet du Haut-Rhin au Ministre de l'Intérieur, 13 Mai 1826.

15. *Courier du Bas-Rhin*, 1 Ιανουαρίου 1828.

Σε πρώτη φάση, η φιλελληνική κίνηση στην Αλσατία δεν εξέφρασε ενδιαφέρον αποκλειστικά ροπές της κοινής γνώμης· ενισχύθηκε, σε μικρό έστω βαθμό, από ορισμένες έξωθεν παρακινήσεις. Από τους πρώτους, πράγματι, μήνες της Επανάστασης, οι μυστικές φιλελεύθερες εταιρίες, που δρούσαν στις γειτονικές γερμανικές και ελβετικές επαρχίες, είχαν σπεύσει να ασπαστούν την ελληνική υπόθεση. Πλήθος εθελοντών κατευθυνόταν στην Ελλάδα προκειμένου να αγωνιστεί στο πλευρό των επαναστατών. Το Στρασβούργο, επί της οδού που έφερε από την κεντρική Ευρώπη στο λιμένα της Μασσαλίας, μεταβαλλόταν σε σταθμό διάβασης. Φοιτητές, ως επί το πλείστον, ή νέοι αξιωματικοί, Γερμανοί και Πολωνοί, συχνά και Έλληνες εμπορευόμενοι, κυκλοφορούσαν στις οδούς της αλσατικής μητρόπολης, φέροντας ως διακριτικό μικρό ερυθρό σταυρό και μη διστάζοντας να διαδηλώσουν την πίστη τους στην ιδέα της ελληνικής ελευθερίας.¹⁶ Με την πάροδο του χρόνου, σύμφωνα με πληροφορίες δύσκολα επιβεβαιώσιμες, ο πύργος του Wolfsberg, στην επαρχία του Άνω Ρήνου, είχε μεταβληθεί σε σημείο διασταύρωσης της επικοινωνίας μεταξύ των φιλελληνικών κύκλων της Γαλλίας, της Ελβετίας και της Γερμανίας.¹⁷

Η παρουσία και η δραστηριότητα των ξένων φιλελλήνων διήγειρε ενωρίς τις ζωηρές ανησυχίες των κυβερνητικών αρχών. Η κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου των Εσωτερικών συνιστούσε στα τοπικά όργανα συνεχή και αδιάπτωτη επαγρύπνηση.¹⁸ Με σύντονα αστυνομικά διοικητικά μέτρα, χωρίς να αποτραπεί

16. Strasbourg, Archives Départementales (= Str. A. D.), III M 20, Préfet du Bas-Rhin au Maire de Strasbourg, 5 octobre 1821· Directeur général de la police au Préfet du Bas-Rhin, 17 octobre 1821. Επίσης A.N., F7 6722, Préfet du Haut-Rhin au Directeur général de l'adm. Départ. de la police, 30 octobre 1821. Μεταξύ των ξένων, που πέρασαν από το Στρασβούργο, αναφέρεται και το όνομα του γνωστού Αμερικανού φιλέλληνα George Jarvis. Ο Jarvis προερχόμενος από το Kehl προσήχθη ενώπιον των αρχών του Στρασβούργου γιατί εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια θεατρικής παράστασης να φέρει χαρακτηριστικό μικρό ερυθρό σταυρό στο πηλίκιό του! Ο Αμερικανός φιλέλληνας δήλωσε ότι είναι έμπορος από την Altona, με πατέρα Αμερικάνο, αλλά και δεν απέκρυψε την πρόθεσή του να μεταβεί στην Ελλάδα μέσω Ελβετίας (Str., A.D. III M 20, Maire de Strasbourg au Préfet du Bas-Rhin, 7 décembre 1821).

17. A. N., F7 6722, Secrétaire d'Etat de l'Intérieur au Préfet du Haut-Rhin, 31 juillet 1826· Préfet du Haut-Rhin au Secrétaire d'Etat..., 9 août 1826.

18. Μεταξύ των μέτρων που εφαρμόστηκαν ήταν και η προσαγωγή ενώπιον των αρχών όσων ατόμων έφεραν διακριτικά, όπως ο ερυθρός σταυρός κλπ., η εξακρίβωση της ταυτότητας των διερχομένων, ο προκαθορισμός της πορείας την οποία όφειλαν να ακολουθήσουν έως τη Μασσαλία, η μετάβαση καθ' ομάδες που δεν υπερέβαιναν τους πέντε, η απαγόρευση της παραμονής τους στην πόλη πέρα από 24 ώρες. Βλ. Strasbourg, Archives Administratives (=Str., A.A.), 63/359 (Archives de la Police), Préfet du Bas-Rhin au Maire de Strasbourg, 9 octobre 1823. Str., A.D. III M 20, Directeur général de la Police (Paris) au Préfet de Bas-Rhin, 17 octobre 1821. Préfet au Maire de Strasbourg,

η προβολή του ολοένα και πιο έντονου φιλελληνικού ενδιαφέροντος, υπήρξε οπωσδήποτε φραγμός στην στρατολόγηση εθελοντών μεταξύ των κατοίκων των αλσατικών πόλεων. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του φοιτητή της ιατρικής Paulet, ο οποίος ακολούθησε στην Ελλάδα τον Delorcy, πρώην αξιωματικό από το Nancy, ο οποίος πέρασε από το Στρασβούργο τον Σεπτέμβριο του 1821,¹⁹ καθώς και η αναχώρηση δύο νέων, για τους οποίους δεν αναφέρονται επαρκή στοιχεία, με την ίδια τελική κατεύθυνση.²⁰ Η περιορισμένη πολεμική συμμετοχή των Αλσατών απετέλεσε τον κανόνα σ' ολόκληρη τη διάρκεια του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα. Τα ονόματα εθελοντών ή συμμετεχόντων σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα δεν είναι πολλά: Louis-Joachim Blondel, Wencher, Marius Wohlgemuth, Kalembacher (ή Calembacher), ακόμη δε Felix Pflieger, Joseph Hauser, Martin Hunord, Bruat.²¹ Η εθελοντική εν τούτοις παρουσία στα πεδία

23 octobre 1821· Maire au Préfet, 30 octobre 1821. Maire au Préfet, 30 octobre 1821. A. N., F7 6722, Secrétaire d'Etat à l'Intérieur au Directeur de la Police, 27 octobre 1821· Directeur de la Police au Préfet du Bas-Rhin, 20 octobre 1821.

19. Οι δύο φιλέλληνες τελικά αναχώρησαν από τη Μασσαλία για την Ελλάδα, στις 24 Οκτωβρίου 1821. Βλ. Str., A.D., III M 20, Maire de Strasbourg au Préfet du Bas-Rhin, 10 octobre 1821. Directeur général de la Police au Préfet, 18 octobre, 14 novembre 1821· επίσης A.N., F7 6722, Etat des passagers embarqués à Marseille sur la bombarde «La Sainte Lucie» allant à Livourne. Τα ονόματα των Delorcy και Paulet αναφέρονται απλά χωρίς άλλη διευκρίνιση στο W. Barth, M. Kehrig-Korn, *Die Philhellenenzeit. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Ermondung Kapodistrias am 9. October 1831. Mit einen ausführlichen Namen verzeichnis der europäischen und amerikanischen Philhellenen*, München, 1960, σ. 97, 198.

20. Ο πρώτος ονομαζόταν Stoer, ενώ ο δεύτερος, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται, ήταν χειρουργός του στρατιωτικού νοσοκομείου (Str., A.D., III M 20, Préfet du Bas-Rhin au Directeur général de la Police, 4 novembre 1821).

21. Ο L. J. Blondel, λοχαγός από το Στρασβούργο, συμμετέσχε στην άμυνα της Ακρόπολης και υπηρέτησε εν συνεχεία υπό τις διαταγές των Church και Dentzel (*Documents relatifs à l'état présent de la Grèce, publiés d'après les communications du comité philhellénique de Paris, juillet, août, septembre, octobre et novembre 1827*, σ. 26). Ο Wencher, στρατιωτικός εκ Haguenau, επιβιβάσθηκε στη Μασσαλία επί της «Sainte-Lucie» (P. Gaffarel, *Marseille et les Philhellènes en 1821-1822*, «Revue Historique», t. 129 (1918), σ. 265). Ο M. Wohlgemuth, λοχαγός από το Στρασβούργο, ταξίδευσε δύο φορές στην Ελλάδα και απεβίωσε στον Πόρο (A.N. F7 6724, Directeur de Police de Paris, 14 juillet 1826· W. Barth, M. Kehrig-Korn, *ό.π.*, σ. 260). Ο Kalembacher (ή Calembacher) από το Στρασβούργο, έφθασε στην Ελλάδα τον Μάρτιο του 1828 με το πλοίο «Entreprise» (*Courier du Bas-Rhin*, 18 Mars 1828. M. Barth, M. Kehrig-Korn, *ό.π.*, p. 89). Οι F. Pflieger, γιος του δημάρχου της κωμόπολης Altkirch, J. Hauser και M. Hunrd από το Pfaffenheim του Άνω Ρήνου, συμμετείχαν στη ναυμαχία του Ναυαρίνου, της οποίας μάλιστα ο τρίτος υπήρξε ο τελευταίος που επέζησε, έως το 1893 (Charles Coutzwiller, *A travers le passé*, «Revue d'Alsace», Nouvelle série, t. 9 (1895), σ. 178). Στην ίδια ναυμαχία συμμετέσχε και ο μετέπειτα ναύαρχος Bruat, ως υποπλοίαρχος επί του «Breslau», και

των μαχών δεν αποτελεί παρά μία και μόνο πτυχή της φιλελληνικής δραστηριότητας. Κατά τούτο, αν η διέλευση των ένθερμων εθελοντών της κεντρικής Ευρώπης δεν άρκεσε για να εγείρει ένα αντίστοιχο ρεύμα εθελοντισμού μεταξύ των ορθολογιστών κατοίκων της παραρρήνιας Γαλλίας, συνετέλεσε αντίθετα στην ευρύτερη διάδοση της φιλελληνικής ιδέας και στην ενθάρρυνση των φιλελεύθερων στοιχείων, τα οποία θα αποβούν οι κύριοι εμψυχωτές και φορείς της.²²

Η ειδικότερη ανάπτυξη της φιλελληνικής κίνησης στις επαρχίες του Ρήνου συνάπτεται λιγότερο με το ενδιαφέρον των μεμονωμένων ατόμων και περισσότερο με τη δράση ορισμένων συγκεκριμένων σωματείων και ομάδων. Η εξέλιξη αυτή χαρακτηρίζει τη γενικότερη πορεία του γαλλικού φιλελληνισμού. Τις μεμονωμένες πράγματι πρωτοβουλίες διαδέχθηκε από το 1823 η πρώτη συγκροτημένη συλλογική προσπάθεια. Η *Société de la morale chrétienne*, η οποία είχε συσταθεί το 1821 με σκοπό να συντελέσει στη γενικότερη εφαρμογή των χριστιανικών αρχών στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και των λαών, συνέστησε το 1823 ειδική επιτροπή υπέρ των Ελλήνων προσφύγων στη Γαλλία.²³ Μεταξύ των μελών της εταιρίας περιλαμβάνονταν διακεκριμένοι εκπρόσωποι της Αλσατίας, οι οποίοι και έσπευδαν να επιδείξουν ενεργό ενδιαφέρον υπέρ των Ελλήνων: Ο J. Coulmann, αντιπρόεδρος της εταιρίας, πάρεδρος του Συμβουλίου Επικρατείας και αργότερα βουλευτής, ο οποίος διέθετε έκτακτο κύρος και ισχύ στην ιδιαίτερη επαρχία του αλλά και στη γαλλική πρωτεύουσα²⁴ ο βαρώνος de Turckheim, αντιπρόεδρος επίσης της εταιρίας, βουλευτής και δήμαρχος του Στρασβούργου, εκπρόσωπος της γνωστής οικογένειας τραπεζιτών, πρόεδρος του γενικού προτεσταντικού κονσιστωρίου²⁵ οι Hartmann και Zuber, εκπρόσωποι των ισχυρότερων βιομηχανικών δυναστειών του Άνω Ρήνου²⁶ οι J.-G. Treuttel και J. G. Würtz,

παρασημοφορήθηκε για τη δράση του με τον σταυρό του ιππότη της Λεγεώνας της Τιμής, στις 27 Δεκεμβρίου 1827 («Revue d'Alsace», t. LXXIV (1927), Note de F. Schaedelin, σ. 303).

22. P. Leulliot, *ό.π.*, I, σ. 345.

23. A. N., F7 6722, Rapport du Directeur général de la Police, 1 Mars 1825. Για τη γενική δραστηριότητα της εταιρίας, J. Dimakis, *La «Société de la Morale Chrétienne» de Paris et son action en faveur des Grecs lors de l'insurrection de 1821*, «Balkan Studies», 6 (1966), σ. 27-48 (Άρθρο βασισμένο στις ετήσιες εκθέσεις της Εταιρίας για τη φιλελληνική της δραστηριότητα, που περιέχονται στις εκδιδόμενες επετηρίδες της).

24. Για τον Goulmann, γενικά στοιχεία, P. Leuilliot, *ό.π.*, I, 217-8 κ.α.

25. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 4 (1825), σ. 41. Sitzmann, *ό.π.*, II, σ. 896-7. L. Spach, M. Frédéric de Turckheim, «Revue d'Alsace», 5 (1854), σ. 145-164.

26. Sitzman, *ό.π.*, I, σ. 709-710, II, σ. 1049-1050. C. Gerard, Henri Hartmann, «Revue d'Alsace», 8e année (1857), σ. 37-43. *Assemblée générale annuelle de la Société de la Morale Chrétienne. Séance du 24 Avril 1828*, σ. 63-70.

συνιδιοκτήτες της περιώνυμης εκδοτικής επιχείρησης, στην έδρα της οποίας και πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνεδρίαση της εταιρίας.²⁷

Ο φιланθρωπικός εν τούτοις χαρακτήρας της όλης δραστηριότητας της *Société de la morale chrétienne* υπαγόρευσε περί τις αρχές του έτους 1825 την οργάνωση νέας φιλελληνικής επιτροπής, ικανής να προβάλλει άμεσα πολιτικές θέσεις. Η πρωτοβουλία αυτή αναλήφθηκε από επιφανείς εκπροσώπους των γραμμάτων, της επιστήμης και της δημόσιας ζωής. Ο Chateaubriand, ο de Choiseul, ο κόμης Sebastiani, ο Firmin Didot αποφάσιζαν από κοινού με τους εξέχοντες εκπροσώπους της εταιρίας να συγκροτήσουν την *Comité en faveur des Grecs*, της οποίας η δράση έμελλε να αποδειχτεί ιδιαίτερα ευεργετική για τους Έλληνες. Η *Société de la morale chrétienne*, δημιουργώντας μια νέα φιλελληνική επιτροπή, προορισμένη να υποβοηθήσει την πολιτιστική και κοινωνική ανάπτυξη των Ελλήνων μέσα σε πνεύμα ειρηνικό, ηθικό και ευαγγελικό, δεν παρέλειπε να παράσχει και μίαν ακόμη υπηρεσία στην αγωνιζόμενη Ελλάδα.²⁸ Το 1825 ανέθετε στον Benjamin Constant, επιφανές μέλος της, να απευθύνει στο όνομά της πανηγυρική έκκληση προς τους χριστιανούς υπέρ του ελληνικού αγώνα.²⁹

Ο Benjamin Constant υπήρξε κατά την περίοδο της Παλινόρθωσης ο κυριότερος εκπρόσωπος του φιλελευθερισμού, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πεδίο της πολιτικής πράξης. Εισήγαγε πρώτος τη θεωρία του «απόλυτου φιλελευθερισμού» και επεδίωξε να κατοχυρώσει στην πράξη τα δικαιώματα του ατόμου απέναντι όχι μόνο στις καταχρήσεις της εξουσίας στο εσωτερικό της χώρας, αλλά και στην καταπάτηση της εθνικής κυριαρχίας από οποιοδήποτε ξένο δυνάστη.³⁰ Οι θεμελιακές αυτές θέσεις ήταν εύλογο να τον εντάξουν στη χορεία των επιφανέστερων υπερασπιστών της ελληνικής υπόθεσης.³¹ Η έκκλησή του

27. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 8 (1828), σ. 59-63. P. Leuilliot, ό.π., I, p. 194.

28. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 5 (1825), σ. 122-124, 277, 279-281, t. 6 (1826), σ. 2-3. *Assemblée Générale annuelle de la Société de la Morale Chrétienne. Séance du 15 Avril 1825*, σ. 18-21. Για το ίδιο θέμα, A. N. F7 6722, Rapport du Directeur Général de la Police, 1 mars 1825.

29. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 6 (1826), σ. 1-2.

30. *Mélanges de littérature et de politique*, par M. Benjamin Constant, Paris 1829, σ. vi. Επίσης, C. Bougle, *La Philosophie politique de Benjamin Constant*, «La Revue de Paris», 1 mars 1914, σ. 209-224. Για τη γενική θέση των ιδεών του Constant, J. Touchard, *Histoire des idées politiques*, II, Paris, 1965 (3e ed.), σ. 520-524.

31. Ο Benjamin Constant συνδεόταν στενά εξάλλου και με τον Fauriel, σε επιστολή προς τον οποίο μάλιστα εκφράζει και ειδικό ενδιαφέρον για την πορεία των μελετών του τελευταίου σε ό,τι αφορά τους Έλληνες (Victor Glachant, *Benjamin Constant sous l'œil de guet, d'après de nouveaux documents inédits*, Paris, 1906, σ. 144).

υπέρ των Ελλήνων συνέπεσε με τη συστηματική ενεργοποίηση του φιλελληνικού ενδιαφέροντος και την ανάληψη αποφασιστικών πρωτοβουλιών υπέρ του αγώνα τους. «Η Πρόνοια, η οποία δεν επιθυμεί να δει τον Χριστιανισμό να υποκύπτει, εξήγειρε ένα λαό που διαθέτει τις δύο αρετές που η πολιτισμένη Ευρώπη δεν διαθέτει πλέον, να πιστεύει και να πεθαίνει. Ο λαός αυτός συναντάται στην είσοδο της Ευρώπης. Ανοίγει απέναντι στην Ασία μια πολιτική και θρησκευτική λεωφόρο· είναι αξιοθαύμαστος για το θάρρος, την αφοσίωση, τον ενθουσιασμό, την ηρωική περιφρόνηση του θανάτου. Το συμφέρον μας, το καθήκον μας απέναντι στο Θεό, απέναντι στους ανθρώπους, απέναντι στην αξιοπρέπεια του ανθρωπίνου είδους, μας επιβάλλουν να μην ανεχθούμε τον αφανισμό του...».³² Η φιλελληνική δράση του Benjamin Constant δεν εξαντλείται στην έκκληση αυτή. Ακολούθησαν οι προφορικές παρεμβάσεις του στη Βουλή, στις 5 και στις 8 Μαΐου 1826,³³ καθώς και τα γραπτά δοκίμιά του, στον τόμο «*Mélanges de littérature et de politique*»: Ο αγώνας των Ελλήνων κατά των Τούρκων είναι σύγκρουση του πολιτισμού με τη βαρβαρότητα και τον τυφλό και άλογο φανατισμό...³⁴

Η έκκληση του Benjamin Constant υπέρ των Ελλήνων εγκαινιάζει στην Αλσατία την περίοδο της συστηματικής φιλελληνικής δραστηριότητας. Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται σε απλή χρονική συγκυρία. Ο φιλελεύθερος ηγέτης είχε στενά συνδέσει την τελευταία φάση της πολυκύμαντης πολιτικής του δραστηριότητας με τις επαρχίες του Ρήνου. Επιθυμώντας, τουλάχιστον από το 1823, να πολιτευθεί στην επαρχία αυτή είχε, πολύ πριν από την εκλογή του το 1827 ως βουλευτή της πόλης του Στρασβούργου, επανειλημμένα επισκεφθεί και επιμελώς εμπεδώσει την επιρροή του στους κόλπους της φιλελεύθερης μερίδας.³⁵ Είναι κατά συνέπεια ευεξήγητο το γεγονός ότι οι κατεξοχήν δεδηλωμένοι φιλέλληνες της περιοχής ήταν ένθερμοι υποστηρικτές του: Οι αδελφοί Frédéric και Henri Hartmann, βιομήχανοι από το Munster, στενοί φίλοι του στρατηγού Foy, με ευρύτερη πολιτική επιρροή στην περιοχή του Άνω Ρήνου, της οποίας ο πρώ-

32. *Appel aux nations chrétiennes en faveur des Grecs*, rédigé par M. Benjamin Constant et adopté par le comité des Grecs de la Société de la Morale Chrétienne, se vent au profit des Grecs, à Paris, Treutell et Wurtz, 1825. Εκτός του Constant, με πρωτοβουλία της εταιρίας εκδόθηκε και το υπόμνημα του N.-L. Artaud, *Des Grecs ou de leur situation actuelle, au nom du comité grec de Société de la Morale Chrétienne*, Paris, Treutell et Wurtz, 1825.

33. *Discours de M. Benjamin Constant à la Chambre de Députés*, t. II, Paris, 1928, σ. 480-483.

34. *Mélanges de littérature et de politique...*, σ. 103, 132 κ.ε.

35. P. Leuilliot, *Benjamin Constant en Alsace. Politiques et finances*, «Revue d'Alsace», t. 90 (1950-51), σ. 111-130. V. Glachant, *ό.π.*, σ. 382 κ.ε.

τος είχε επανειλημμένα εκλεγεί βουλευτής³⁶ ο Jacques Koechlin, από το Colmar, γόνος γνωστής οικογένειας βιομηχάνων, βουλευτής και δήμαρχος της Μυλούζης, από τους πιο δυναμικούς φορείς του φιλελευθέρου πνεύματος³⁷ ο Jean Zuber, διακεκριμένος βιομήχανος της Μυλούζης, δήμαρχος του Rixheim γνωστός για την πλούσια κοινωνική του δράση³⁸ ο Frédéric-Charles Heitz, γνωστός εκδότης και συγγραφέα, ο οποίος βρισκόταν κατά την περίοδο της Παλινόρθωσης σε μόνιμη διάσταση με τις αστυνομικές αρχές³⁹ ο Henri-Rodolphe-Gustave Silbermann, δικηγόρος και ιδιοκτήτης του ομώνυμου πρότυπου τυπογραφείου, αργότερα και εκδότης του «*Courier du Bas-Rhin*»⁴⁰ τέλος, ο Ehrenfried Stoeben, ο γνωστός συντάκτης του πρώτου ποιητικού ύμνου υπέρ του αγώνα των Ελλήνων...⁴¹ Ο Benjamin Constant είχε εισαχθεί στην πολιτική ζωή της Αλσατίας από τον J. Coulmann, γνωστό μέλος της *Société de la morale chrétienne*.⁴² Βασικός, τέλος, κομματικός του εκπρόσωπος στην αλσατική πρωτεύουσα υπήρξε ο Louis Schertz,⁴³ γαμβρός των Levtault και Silbermann, έμπορος, γνωστός για την ευρύτερη κοινωνική του δραστηριότητα και τους αγώνες του στο όνομα των οικονομικών συμφερόντων της πόλης του Στρασβούργου.⁴⁴ Αυτός, ακριβώς,

36. P. Leuilliot, *Benjamin Constant en Alsace...*, «*Revue d'Alsace*», t. 90 (1950-51), σ. 117-8. V. Glachant, *ό.π.*, σ. 410-421.

37. P. Leuilliot, *ό.π.*, σ. 116 κ.ε. V. Glachant, *ό.π.*, σ. 410-421.

38. Sitzmann, *ό.π.*, II, σ. 1049-1050.

39. P. Leuilliot, *Les démêlés du libraire strasbourgeois C. F. Heitz avec la Police de la Restauration (1822-1828)*, «*Revue d'Alsace*», t. 76 (1929), σσ. 684-690. *Bibliothèque alsatique. Catalogue des livres, manuscrits, dessins, gravures, cartes, autographes, etc. du feu M. C. F. Heitz, avec notice préliminaire par Rod. Reuss*, Strasbourg, 1868, p. xiii.

40. J. J. Coulmann, *Réminiscences*, t. III, Paris 1869, σ. 37 κ.ε. Γενικά βιογραφικά στοιχεία, Sitzmann, II, σ. 779-789.

41. V. Glachant, *ό.π.*, σ. 392, 416. P. Leuilliot, *ό.π.*, σ. 111 κ.ε.

42. P. Leuilliot, *ό.π.*, σ. 112.

43. Στο ίδιο. Επίσης, V. Glachant, *ό.π.*, σ. 370, 379, 392. Κατά τον διευθυντή της αστυνομίας του Στρασβούργου, ο Schertz ήταν επικεφαλής της κίνησης του Constant (Str., A. D., M III 19 (*Police générale*) Note pour Mr le Maire, 6 août 1827). Τη στενότητα των επαφών του Schertz με τον Constant καθώς και με άλλους φιλελεύθερους πολιτευτές μαρτυρεί η αλληλογραφία του: Strasbourg, *Bibliothèque Nationale et Universitaire* (= B. N. U.), Manuscripts, 1534, *Lettres des députés Humann, Benjamin Constant, Lambrechts, de Turckheim et d'autres homes politiques, à Louis Schertz, négociant à Strasbourg (1820-1828)*.

44. Κατά την επίσκεψη του Γάλλου βασιλέα στο Στρασβούργο, ο ίδιος ο Schertz του επέδωσε αίτηση που αναφερόταν στα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της Αλσατίας (V. Glachant, *ό.π.*, σ. 455-6). Ο Schertz αναμίχθηκε πάντοτε ενεργά στα κοινά και διετέλεσε δημοτικός σύμβουλος (Str., A. D., III, M 1155 (*Sociétés Secrètes*), *Etat statistique réclamé...* octobre 1841). Απεβίωσε το 1864 στην πόλη Bade σε ηλικία 78 ετών (Str., A. A., *Décès*, 1865, I).

ο Schertz, υπήρξε ο συντονιστής της έντονης φιλελληνικής κίνησης, η οποία εγκαινιάστηκε το έτος 1825.⁴⁵

Η σύμπτωση της ταυτότητας των πολιτικών φίλων του Benjamin Constant με τους πιο ένθερμους φιλέλληνες της περιοχής δεν υποδηλώνει ασφαλώς τη μονομερή επίδραση του φιλελεύθερου ηγέτη. Η εξήγηση του φαινομένου πρέπει βασικά να αναζητηθεί στην ταύτιση των θεμελιακών ιδεολογικών αρχών που ενέπνεαν τον ηγέτη και τους οπαδούς. Η ίδια αυτή σύμπτωση αρκεί για να ερμηνεύσει και την ανεπιφύλακτη φιλελληνική τοποθέτηση της δίγλωσσης εφημερίδας «*Courier du Bas-Rhin (Niederreinoischer Kurier)*», επίσημου οργάνου της φιλελεύθερης παράταξης⁴⁶: «Κάθε είδος συμφέροντος συνέρχεται για να στρέψει σχεδόν αποκλειστικά την κοινή προσοχή στις ελληνικές υποθέσεις. Η πολιτική και η βιομηχανία και το εμπόριο, η ηθική και ο ανθρωπισμός, ό,τι διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εθνών, συνάπτεται εξίσου με την ιερή αυτή υπόθεση!»⁴⁷

Οι φιλελληνικές απόψεις έφεραν κατά τα πρώτα έτη του Αγώνα την εφημερίδα του Στρασβούργου στην ανάγκη να ασκήσει έντονη κριτική της κυβερνητικής τακτικής και να καταδικάσει την αμηχανία της ευρωπαϊκής πολιτικής απέναντι στο ελληνικό ζήτημα.⁴⁸ Αργότερα την οδήγησαν στην ευτυχή θέση να χαιρετίσει την ευνοϊκή για τον ελληνικό αγώνα εξέλιξη της γαλλικής διπλωματίας ως γεγονός γενικότερης πολιτικής σημασίας.⁴⁹ Η ευρύτερη κυκλοφορία και το αδιαμφισβήτητο κύρος επέτρεπε στην «*Courrier du Bas-Rhin*» να συντελέσει όχι μόνο στη διάδοση των φιλελληνικών θέσεων αλλά και στην ενίσχυση των κάθε μορφής φιλελληνικών εκδηλώσεων στην επαρχία της Αλσατίας.⁵⁰ Πρώτη στην προτίμηση των κατοίκων της, τελούσε από κοινού με τις δύο φιλελεύθερες εφημερίδες της πρωτεύουσας, «*Constitutionnel*» και «*Journal des Débats*», ευρείας κυκλοφορίας και γνω-

45. Βλ. εκτενώς παρακάτω, σ. 196 κ.ε.

46. Κατά την επικρατούσα άποψη η εφημερίδα συντασσόταν «υπό την επίδραση του Benjamin Constant» (*Histoire générale de la presse française*, publiée sous la direction de Claude Bellanger, Jacques Codechot, Pierre Guiral et Fernand Terrou, t. II: De 1815 a 1871, Paris 1969, σ. 171).

47. *Courrier du Bas-Rhin*, 4 Μαΐου 1826.

48. «Η Ελλάδα, τόνιζε χαρακτηριστικά τον Ιανουάριο του 1825, νικηφόρα, διαθέτοντας στρατεύματα, στόλο, ακροπόλεις και δημόσια οικονομικά, κατέχει de facto θέση ανάμεσα στα ανεξάρτητα κράτη. Μάταια, όμως, η πορεία των γεγονότων δείχνει ότι διευκολύνει την ευρωπαϊκή πολιτική να ακολουθήσει την ενδεικνυόμενη οδό...» (*Courrier du Bas-Rhin*, 11 Ιανουαρίου 1825).

49. *Courrier du Bas-Rhin*, 1 Ιανουαρίου 1828.

50. Βλ. εκτενώς παρακάτω, σ. 186 κ.ε.

στές για τις φιλελληνικές θέσεις τους, στην ευνοϊκότερη για την ελληνική υπόθεση διαμόρφωση της κοινής γνώμης.⁵¹

Η αναφορά στα μεμονωμένα άτομα, τα φιλανθρωπικά σωματεία, τις οργανωμένες πολιτικές κινήσεις και τα αντιπροσωπευτικά όργανα του ημερήσιου Τύπου δεν εξαντλεί τις πηγές έμπνευσης και ενθάρρυνσης του φιλελληνικού κινήματος. Σημαντικό ακόμη ρόλο διαδραμάτισαν οι μυστικές εταιρίες και οι τεκτονικές στοές. Οι ελεύθεροι τέκτονες, εμποτισμένοι από τις αρχές της φιλοσοφίας του διαφωτισμού, πρέσβευαν κατά κανόνα τις φιλελεύθερες αντιλήψεις. Χαρακτηριστική ήταν η δεδηλωμένη αποστροφή τους απέναντι σε κάθε μορφής τυραννία ή δεσποτισμό. Αυτές ακριβώς τις πεποιθήσεις πρόβαλλε και ο πρόεδρος της Στοάς του Στρασβούργου «Cœurs Fidèles», η οποία είχε κηρυχθεί υπέρ του αγώνα.⁵² Η απόφαση πράγματι των μελών της κατά τη συνεδρία της 3ης Μαΐου 1825 να διενεργήσουν έρανο υπέρ των Ελλήνων αποτελεί την πρώτη θετική συλλογική ανταπόκριση στην έκκληση της νέας Φιλελληνικής Επιτροπής των Παρισίων.⁵³ Η πανηγυρική υποδοχή που επιφυλάχθηκε στον συνταγματάρχη Voutier, κατά τη διέλευση από το Στρασβούργο λίγους μήνες αργότερα, μαρτυρεί τα θερμά φιλελληνικά αισθήματα των μελών της Στοάς. Ο πρόεδρος Philippe-Jacques Fargès-Mericourt, δικηγόρος και επίλεκτος πολίτης του Στρασβούργου, αφού παρασημοφόρησε τον Voutier, γνωστό ως «Έλληνα χιλίαρχο», υπογράμμισε σε τελετουργικό τόμο: «Ο χιλίαρχος Voutier, ο οποίος φέρει πάνω του το αίμα των Οσμανηδών, άξιος συναγωνιστής των Byron και των Fabvier, επανέρχεται από τη σύγχρονη Αθήνα (Παρίσι), η οποία εγκλείει τόσους φιλέλληνες, και διέρχεται από την «Ανατολή» μας για να επιστρέψει στον αγώνα που διεξάγεται στις πεδιάδες της αρχαίας Αθήνας...» και απευθυνόταν στον τιμώμενο φιλέλληνα: «Να επιστρέψετε με ένα νέο τίτλο στο έδαφος της αρχαίας

51. Για τη διάδοση και την επίδραση των δύο παρισινών εφημερίδων στο Στρασβούργο χαρακτηριστικές εκθέσεις της αστυνομίας, Str., A. A., Police 191. Επίσης, P. Leuilliot, *Les Classes sociales et l'esprit public alsacien à la fin de la Restauration (1827-1830)*, «Revue d'Alsace», t. 80 (1933), σ. 3-24. Για τον φιλελληνισμό της Journal des Débats: G. Dechamps, *Le Philhellenisme et le Journal des Débats*, «Le livre du centenaire du Journal des Débats, 1789-1889», Paris 1889, σ. 556 κ.ε. Για τον φιλελληνικό Τύπο των Παρισίων, J. Dimakis, *La guerre de l'indépendance grecque vue par la presse française*, Thessaloniki 1968.

52. R.: DES Cœurs Fidèles, à l'Or. De Strasbourg, *Discours prononcé par le vénérable en exercice dans la tenue d'obligation du 23e jour du 3e mois de l'an de la v.:L.:5827*, Strasbourg, de l'imprimerie maçonnique de Mme Ve Silbermann.

53. Paris, *Bibliothèque Nationale*: Manuscrits (=Pah, B. N.) FM3, 513, Str. Les Cœurs Fidèles. Livre d'Architecture, 1824-1827. Βλ. Εκτενέστερα παρακάτω, σ. 196.

Ελλάδας... και να δείξετε με υπερηφάνεια στην ένδοξη αυτή γη το ευγενές παράσημο της *Cœurs-Fidèles*».⁵⁴

Η φιλελληνική εντούτοις δραστηριότητα των τεκτόνων δεν περιοριζόταν μέσα και μόνο στη Στοά. Τα ενεργά μέλη τους, πολίτες συχνά επίλεκτοι, επεξέτειναν τη δραστηριότητά τους στον ευρύτερο κύκλο των επαγγελματικών και των κοινωνικών τους συναναστροφών. Έκδηλα το ζωηρό ενδιαφέρον του «Casino Littéraire» του Στρασβούργου για τα φιλελληνικά έντυπα δεν είναι άσχετο με τη συμμετοχή του F. Riche στις φιλελληνικές επιτροπές της «Cœurs Fidèles».⁵⁵ Η τεκτονική ιδιότητα ασφαλώς ενθάρρυνε τις φιλελληνικές διαθέσεις του Stoeber,⁵⁶ καθώς και των Hartmann ή των Koechlin.⁵⁷ Τέλος, η φιλελληνική εκστρατεία του «Courrier du Bas-Rhin» ήταν στενά οπωσδήποτε συνυφασμένη με την όλη φιλελληνική δραστηριότητα του G. Silbermann, εμψυχωτή της εφημερίδας, ο οποίος έφερε τον τίτλο του Διδασκάλου και εκπροσώπου της Στοάς «Cœurs Fidèles».⁵⁸

Η χαρακτηριστική ανάπτυξη του φιλελληνικού πνεύματος στους κόλπους των δεδηλωμένων εκπροσώπων της φιλελεύθερης κίνησης αποδεικνύει ότι, χωρίς να αποτελεί το αποκλειστικό φιλελληνικό κίνητρο, ο φιλελευθερισμός υπήρξε ο κοινός παρονομαστής των ποικίλων φιλελληνικών τάσεων. Οι αναμνήσεις του παρελθόντος, οι έντονες ρωμαντικές παρορμήσεις, αλλά και η δεδηλωμένη συμπάθεια των προτεσταντικών κύκλων, συνυπήρξαν κατά κανόνα στις καρδιές των Αλσατών φιλελλήνων με το υπέρτατο ιδεώδες του σεβασμού των δικαιωμάτων των ατόμων και των λαών. Παράπλευρα, πράγματι, με τους ζηλωτές της κλασσικής αρχαιότητας και τους ανήσυχους φορείς του ρωμαντικού πνεύματος, οι πιο χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της προτεσταντικής κοινότητας έσπευδαν να επιδείξουν το ζωηρότερο ενδιαφέρον για την ελληνική υπόθεση. Το σύνολο σχεδόν όσων προσώπων προαναφέρθηκαν ανήκαν στο προτεσταντικό δόγμα. Από τον βαρόνο de Turckheim, πρόεδρο του προτεσταντικού κονσιστωρίου,

54. P. V. de l'inauguration du nouveau Temple des Cœurs Fidèles à l'O. de Strasbourg...suivi d'un discours prononcé par le vénérable à la réception du Colonel Voutier, Strasbourg, 1826. Επίσης, *Les Alsaciens et la guerre d'indépendance hellénique*, note de J. Joachim, «Revue d'Alsace», t. 84 (1937), σ. 70-1.

55. Par., B. N., FM 2, 424, L. Cœurs Fidèles, Tableau, 1820-1841

56. Στο ίδιο. Επίσης, Str. A. D., III M 1155 (*Sociétés Secrètes*), Membres des loges maçonniques établies à Strasbourg sous l'obédience du Grand Orient de France (1835).

57. P. Leuilliot, ό.π., III, 213-4.

58. Par., B. N. Man., FM 2, 424, L. Cœurs Fidèles, Tableau, 1820-1841. FM3, 512, Str. Les Cœurs Fidèles. Livre d'Architecture, 1820-1824. FM3, 513..., 1824-1827.

ώς τους απλούς πάστορες των χωριών, μεγάλος αριθμός επίσημων εκπροσώπων της προτεσταντικής κοινότητας έλαβε ενεργό μέρος στη φιλελληνική κίνηση. Ο Mathias Richard, καθηγητής της θεολογίας και πάστορας της μεταρρυθμιστικής εκκλησίας, υπεραμυνόταν με δημόσιο κήρυγμα του αγώνα των Ελλήνων.⁵⁹ Ο Jeremie Meyer, πάστορας στο Cernay, εξέδιδε ποιητική συλλογή εμπνευσμένη από την ελληνική επανάσταση.⁶⁰ Ο διακεκριμένος ελληνιστής Jacques Matter, υπό την ιδιότητα του διευθυντή στο περίφημο λουθηριανό Γυμνάσιο του Στρασβούργου, γνωστό για τη μακρά κλασσική του παράδοση, συντελούσε στην προβολή των ελληνικών δικαίων μεταξύ των μαθητών του.⁶¹

Η αναζήτηση εντούτοις των συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων, οι οποίες εμπύχωσαν τη φιλελληνική κίνηση, καθώς και των γενικότερων ιδεολογικών τους κινήτρων δεν θα όφειλε να απολήξει στη χάραξη ενός ερμητικά κλειστού κύκλου. Το φιλελληνικό ρεύμα εισχώρησε σ' όλες τις πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές ομάδες και συγκίνησε άτομα που ανήκαν στη φιλελεύθερη ή την συντηρητική παράταξη, την κλασικιστική ή τη ρωμαντική ροπή, το καθολικό ή το προτεσταντικό δόγμα. Το ίδιο έμελλε να συμβεί αρχικά και στην Αλσατία, έστω και αν οι ιδιότυπες τοπικές συνθήκες ευνόησαν την αρχική ταύτιση της φιλελληνικής με τη φιλελεύθερη και προτεσταντική κοινή γνώμη. Τούτο οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι η δρώσα (agissante) κοινή γνώμη, η οποία εξέφραζε τις ιδεολογικές τάσεις των διανοουμένων αλλά και τις ροπές της νέας ιθύνουσας τάξης των εμπόρων και των βιομηχάνων, έκλινε υπέρ των βοναπαρτικών και δημοκρατικών ιδεών, όπως εκφράζονταν στην πολιτική, τη διοικητική και την οικονομική πράξη. Μολοντούτο, ο γενικός κανόνας δεν διαψεύσθηκε και οι μεμονωμένες εκδηλώσεις συμπάθειας προς τον ελληνικό αγώνα θα υπερβούν τελικά τα πλαίσια της φιλελεύθερης ή της προτεσταντικής μερίδας.⁶² Επίσημοι εκπρόσωποι των διοικητικών αρχών, όπως ο πρώτος πρόεδρος του Εφετείου, αλλά και πολλοί καθολικοί ιερείς, δεν εδίσταζαν να συμμετάσχουν στις δημόσιες φιλελληνι-

59. *Predigt Gehalten am Herbst und Ernte Dankfest den 26 November 1826*, von Mathias Richard, Strassburg, gedruckt bei J. H. Silbermann's Wittwe, 1827.

60. *Stimmen aus Hellas*, von J. M.; der Martyren im Berfreiungskriege gehweilt und zum Besten der Griechen verkauft, Colmar, F. W. Decker, 1826.

61. G. Silbermann, *Notice sur Tschelebi Hadgi Petraki, ancien primat du district de Cythère dans l'île de Chypre*, Strasbourg, de l'imprimerie de Mme Ve Silbermann, 1827, σ. 11. Για την κλασική παράδοση του προτεσταντικού Γυμνασίου, A. G. Strobel, *Histoire du Gumnase protestant de Strasbourg*, Strasbourg, 1838.

62. A. N., F7 6722, Préfet du Haut-Rhin au Secrétaire d'Etat à l'Intérieur, 13 mai 1826. *Courrier du Bas-Rhin*, 6 Ιουνίου 1826.

κές εκδηλώσεις.⁶³ Χαρακτηριστική είναι και η αναφορά της εφημερίδας «*Journal politique et littéraire*», δημοσιογραφικού οργάνου της συντηρητικής μερίδας, η οποία δεν παρέλειπε να εκφράσει τη συμπάθειά της για τα δεινά των χριστιανών Ελλήνων.

Αν όμως επιχειρηθεί αντίστροφα η υπογράμμιση των αρνητικών αντιδράσεων της αλσατικής κοινής γνώμης είναι μοιραίο το βάρος να κλίνει μονομερώς προς την κατεύθυνση της συντηρητικής μερίδας. Ενώ οι φιλελεύθεροι παρέμεναν ανεπιφύλακτα ταγμένοι υπέρ του ελληνικού αγώνα, μεταξύ των κυβερνητικών εκπροσώπων και των συντηρητικών κύκλων της κοινής γνώμης παρατηρούνταν ορισμένα συμπτώματα δυσπιστίας και επιφυλάξεων απέναντι στη φιλελληνική κίνηση. Η εξήγηση οφείλει να αναζητηθεί στη μοιραία πολιτική εκμετάλλευση του ελληνικού αγώνα από τη φιλελεύθερη προπαγάνδα,⁶⁴ στις διαφαινόμενες φιλελεύθερες τάσεις των εκπροσώπων του αγωνιζόμενου έθνους⁶⁵ και στις υπαγορεύσεις της σκοπιμότητας, υπό το κράτος της οποίας ενεργούσε η υπεύθυνη γαλλική κυβέρνηση. Το περιεχόμενο της έκθεσης του νομάρχη του Άνω Ρήνου, Jordan, με ημερομηνία 13 Μαΐου 1826, που επιδοκιμάστηκε από την κεντρική υπηρεσία, είναι άκρως χαρακτηριστικό:

Όταν μου παρουσίασαν την κατάσταση των συνδρομών, αρνήθηκα να εγγράψω το όνομά μου. Απάντησα στους επιτρόπους ότι, αν ήθελαν να συντρέξουν ορισμένα άτομα, υπήρχαν στη Γαλλία τόσοι δυστυχείς, τους οποίους αδυνατώ να ανακουφίσω, ώστε δεν νόμιζα ότι είχα το καθήκον να στερήσω συμπατριώτες της μικρής βοήθειάς μου προκειμένου να την παράσχω σε άτομα δυστυχή, αναμφίβολα, τα οποία όμως μου είναι λιγότερο αγαπητά από τους Γάλλους· ότι, κατά τη γνώμη μου, οφείλουμε να αφήσουμε στις κυβερνήσεις την φροντίδα της παρέμβασης σε τοιούτου είδους υποθέσεις και ότι η ανάμειξη σε αυτές επιτρέπεται σ' έναν υπάλληλο λιγότερο από κάθε άλλον· ότι, εξ άλλου, οι Έλληνες είναι τόσον διηρημένοι μεταξύ τους, ώστε τα χρήματα τα οποία στέλλονται στους μεν χρησιμεύουν ίσως περισσότερο για την επιβολή τους στο άλλο

63. Η εφημερίδα *Journal politique et littéraire* εκδόθηκε το 1822 και συντασσόταν υπό την επίδραση του ίδιου του νομάρχη και είχε σκοπό να αντιμετωπίσει την αυξημένη επιρροή ακριβώς του *Courrier* (P. Leuilliot, *Les classes sociales et l'esprit public...*, «*Revue d'Alsace*», τ. 80 (1933), σ. 13).

64. Βλ. παραπάνω σ. 174-177.

65. Χαρακτηριστική είναι η καταφορά της *Journal politique et littéraire* έναντι του ελληνικού συντάγματος του 1827 ως ικανού να αποστερήσει το ελληνικό έθνος από την υποστήριξη των Ευρωπαίων μοναρχών (*Courrier du Bas-Rhin*, 2 Σεπτεμβρίου 1827).

κόμμα και λιγότερο για την απαλλαγή από τον ζυγό των Μουσουλμάνων· ότι, τέλος, πρόσφατα ακόμη, ελληνικά πλοία θέλησαν να προσβάλουν τη σημαία μας και θα λυπόμαστε αν έστελλαν χρήματα στην Ελλάδα για να χρησιμοποιηθούν προς αυτή την κατεύθυνση ότι, επιπλέον, θα ήμουν διατεθειμένος ως άτομο να βοηθήσω τους Έλληνες, επίσης ως άτομα, αν ήμουν βέβαιος ότι η βοήθειά μου θα χρησιμοποιούνταν σύμφωνα προς τις προθέσεις μου... Θα ήταν δυνατό να προσθέσω ότι υπάρχει ίσως πολλή απερισκεψία σ' αυτή την εκδήλωση και ότι το ενδιαφέρον για τους Έλληνες, εφόσον σοβαρός αριθμός Γάλλων είναι εγκατεστημένος στις χώρες που υπόκεινται στην κυριαρχία της Πύλης, και ότι θα ήταν δυνατό από τη μια στιγμή στην άλλη να πληρώσουν ακριβά, αν και άδικα, χωρίς αμφιβολία, τις ενισχύσεις που οι συμπατριώτες τους αποστέλλουν στους Έλληνες. Και προκειμένου να εξαντλήσει κάθε ανθελληνικό επιχείρημα, ο νομάρχης του Άνω Ρήνου κατέληγε: Εξ άλλου, δεν θα ήταν ακριβώς αυτός ο σκοπός του φιλελευθερισμού, να δει με κάθε μέσο τη Γαλλία να εμπλέκεται σ' ένα πόλεμο ελπίζοντας ότι μία παράβαση των κανόνων του διεθνούς δικαίου από μέρους της Πύλης θα οδηγούσε στις εχθροπραξίες;⁶⁶

2. Οι φιλελληνικές δραστηριότητες. Έντυπα, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οικονομική αρωγή

Η σημασία της κυκλοφορίας των εντύπων υπήρξε αποφασιστική για τη διαμόρφωση της φιλελληνικής κοινής γνώμης.⁶⁷ Η ευρύτητα μάλιστα της διάδοσής τους έτεινε να επιβεβαιώσει την απήχηση που το ελληνικό θέμα είχε στο επίπεδο του κοινού. Σε ολόκληρη τη γαλλική επικράτεια, αλλά και στις επαρχίες του Ρήνου ειδικότερα, το ενδιαφέρον για τα φιλελληνικά έντυπα δεν είχε παύσει προοδευτικά να αυξάνει, από την έκρηξη της Επανάστασης έως το έπος του Μεσολογγίου και τη νίκη του Ναυαρίνου.

Οι ειδικές καταστάσεις των αστυνομικών αρχών του Στρασβούργου παρέχουν ανάγλυφη την εικόνα του αυξανόμενου αυτού ενδιαφέροντος. Μεταξύ των βιβλιοπωλείων και των ειδικών βιβλιοφιλικών λεσχών της πόλης προέχουσα θέση είχε το «Casino littéraire», το οποίο και είχε καταστεί κατά τα μακρά έτη

66. A. N., F7 6722, Préfet du Haut-Rhin au Secrétaire d'Etat à l'Interieur, 13 mai 1826.

67. Βασική επί του γενικού θέματος εργασία, L. Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance Grecque, 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Athènes, 1974.

του ελληνικού αγώνα πηγή διάδοσης των φιλελληνικών εντύπων. Ο αριθμός των ελάχιστων για την Ελλάδα βιβλίων, τα οποία διαθέτει χάριν του κοινού κατά το 1821, σύμφωνα πάντοτε προς τις ειδικές αστυνομικές καταστάσεις, αυξάνεται το 1822 για να περιοριστεί το επόμενο έτος 1823 και να αυξηθεί εκ νέου το 1824. Από το 1825 το ενδιαφέρον του κοινού λαμβάνει μια νέα διάσταση, διατηρείται σε υψηλό βαθμό κατά τα επόμενα δύο έτη και εντείνεται εκ νέου το 1828.⁶⁸ Αν

68. Η διακύμανση αυτή του ενδιαφέροντος για το ελληνικό ζήτημα φαίνεται ενδεικτικά στις μηνιαίες καταστάσεις που η αστυνομία του Στρασβούργου κατάρτιζε για να παρακολουθεί έντυπα που κυκλοφορούσαν στην πόλη. Επιλέξαμε την περίπτωση του Casino Littéraire του Στρασβούργου, το οποίο έδινε τον τόνο στη βιβλιοφιλική κίνηση για τον ελληνικό αγώνα. Αντιγράφουμε τους τίτλους των εντύπων συγκεκριμένους όπως βρέθηκαν:

1821

juin: Essai sur la Valachie et la Moldavie, par Mr le Comte de Salabery.

1822

avril: Du partage de la Turquie d'Europe.

La Valachie et la Moldavie et l'influence politique des Grecs.

juillet: Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie d'Europe.

octobre: Des opérations de la flotte grecque.

Remarques politiques sur la cause des Grecs.

1823

octobre: Raffenel, Histoire des événements de la Grèce.

décembre: Mémoires du colonel Voutier sur les événements de la Grèce.

1824

janvier: La guerre des Grecs.

avril: Historique de la Régénération de la Grèce, 4 vol. par Pouqueville.

Voyage en Grèce, par Pouqueville, 5 vol.

mai: Raffenel, Histoire des événements de la Grèce, t. 2.

juillet: Walter Scott, Sur la mort de Lord Byron.

décembre: Correspondance de Lord Byron, 2 vol.

1825

fevrier: Les Chroniques du Levant, cahiers II et III.

Considérations sur les Grecs, par Mr Lacretelle.

mars: Blanquières, Histoire de la Révolution de la Grèce.

Lord Byron, Vie avec une analyse de ses ouvrages.

avril: Mémoires sur la Grèce, par Reybaud, 2 vol.

Chroniques du Levant, V et VI.

Vrai système de l'Europe relativement à l'Amerique et la Grèce, par Mr de Pradt.

juillet: De Chateaubriand, Note sur la Grèce.

août: Lettre du Colonel Stanhope sur la Grèce.

septembre: Appel aux nations chrétiennes en faveur des Grecs, par Mr Benjamin Constant.

Gay, La quête au profit des Grecs.

Raffenel, Histoire des événements de la Grèce.

το «Casino littéraire» προσφέρει την ενδεικτική εικόνα του ενδιαφέροντος για το ελληνικό ζήτημα, τα υπόλοιπα βιβλιοπωλεία και οι βιβλιοφιλικές λέσχες δεν έπαυσαν επίσης να εφοδιάζονται με βιβλία και έντυπα για την Ελλάδα, όπως λόγου χάριν το «Casino littéraire» του Alexandre ή το βιβλιοπωλείο του Joung.⁶⁹

Το φιλελληνικό εντούτοις ενδιαφέρον του κοινού δεν μαρτυρείται μόνο μέσω της ευρείας κυκλοφορίας, αλλά και της συγγραφής και έκδοσης εντύπων για την Ελλάδα. Έως την εξέγερση του 1821 η Ελλάδα αποτελούσε το αντικείμενο είτε φιλολογικών και ιστορικών δοκιμίων που αναφέρονταν στην περίοδο των κλασικών χρόνων είτε περιηγητικών και αφηγηματικών δοκιμίων με αναφορά περισ-

novembre: Artaud, des Grecs.

1826

janvier: Note sur la Grèce, par Mr Chateaubriand.

Le tombeau de Botzaris.

Le campagne de l'Europe chrétienne contre les Osmanlis.

mars: Tableau de la Grèce en 1825, par Emerson.

mai: Appel aux peuples de l'Europe en faveur des Grecs.

Souvenirs de la Grèce de 1825.

juillet: Cornélie, nouvelle grecque.

Voutier, Lettres sur la Grèce.

Le siege de Missolongui.

août: Les femmes grecques aux dames françaises.

novembre: Ibrahim Mauzour, Mémoires sur la Grèce et l'Albanie.

Pradt, l'Europe par rapport à la Grèce.

1827

janvier: Histoire de Missolongui.

septembre: Notice sur le grec Petraki, par Silbermann.

1828

janvier: De l'intervention armée en faveur de la Grèce, par de Pradt.

La bataille du Navarin (Allemand).

février: Voyage en Grèce, par Lebrun.

mars: De l'établissement des Turcs en Europe.

avril: Histoire moderne de la Grèce, par Neroulos.

mai: Le dernier jour de Missolongui.

août: Mémoires sur les événements de la Grèce.

septembre: De Pradt, Du système de l'Europe à l'égard de la Russie et des affaires de l'Orient.

(Str., A. A., Police, 66, 74, 191. [Μηνιαίες αστυνομικές καταστάσεις υπό τη γενική ένδειξη: «Etat des nouvelles brochures politiques qui à la fin du mois de... dernier se sont trouvées dans les librairies, casinos et cabinets de lectures du canton du Nord...»]).

69. Βλ. τις μηνιαίες καταστάσεις μεταξύ των ετών 1821-1828: Str., A. A., Police, 66, 74, 191, «Etat des nouvelles brochures politiques qui à la fin du mois de... dernier se sont trouvées dans les librairies, casinos et cabinets de lectures du canton du Nord...».

σότερο στα μνημεία του παρελθόντος και στα γραφικά στοιχεία του ελληνικού περιβάλλοντος και λιγότερο στην πολιτική θέση των σύγχρονων Ελλήνων. Στο Στρασβούργο ειδικότερα, η Σχολή των Schweighaeuser είχε να επιδείξει στον τομέα της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας αξιόλογο έργο, το οποίο και συνεχίστηκε κατά τα έτη του Αγώνα.⁷⁰ Ήδη όμως το γεγονός της ελληνικής εθνεγερσίας αφενός τρέπει το συγγραφικό και το αναγνωριστικό ενδιαφέρον και προς την πραγματική κατάσταση του σύγχρονου ελληνισμού, αφετέρου εμπνέει λογοτεχνικά έργα αφιερωμένα στους αγώνες και τις θυσίες του.

Οι συγγραφικές εργασίες που είδαν το φως της δημοσιότητας στις παραρρήνιες επαρχίες και αναφέρονται στην τρέχουσα κατάσταση της Ελλάδας, είναι δυνατό να υποδιαιρεθούν στα συγγράμματα για το γενικότερο ελληνικό πολιτικό πρόβλημα και τις επαναστατικές εξελίξεις, στα δοκίμια γύρω από μεμονωμένα πρόσωπα που σχετίζονταν με τον ελληνικό αγώνα, στις έντυπες εκκλήσεις και παροτρύνσεις υπέρ της ελληνικής υπόθεσης και, τέλος, στα γεωγραφικά εγχειρίδια και τους γεωγραφικούς χάρτες του ευρύτερου ελληνικού χώρου. Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσεται το δοκίμιο του στρατηγού Foy, *Griechenland und Spanien. Eine Rede*⁷¹ και το ανώνυμο *Markwuerdige traurige Geschichte der griechischen Christen in der Türkei und in der Moldau*.⁷² Παρά

70. Ακριβώς κατά τα έτη του αγώνα εκδόθηκε από τον Jean Schweighaeuser το περίφημο *Lexicon Herodoteum* (1824). Η εκτύπωση του έργου στα τυπογραφεία του γνωστού φιλελεύθερου C. F. Heitz διεκόπη όταν ο τελευταίος στερήθηκε προσωρινά την άδεια άσκησης επαγγέλματος, εξαιτίας της έντονης πολιτικής δραστηριότητάς του στον εκδοτικό τομέα. Δεδομένου εξάλλου ότι μόνον ο Heitz διέθετε στο Στρασβούργο ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία η έκδοση διεκόπη επί πέντε περίπου μήνες. (Επί του θέματος εκτενής αλληλογραφία Str., A. A., Police, 191. Επίσης P. Leuilliot, *Les Démêlés du libraire strasbourgeois C. F. Heitz avec la police de la Restauration (1822-1828)*, «Revue d'Alsace», τ. 76 (1929), σ. 684-690).

Εκτός όμως του έργου του Schweighaeuser κατά τα έτη του αγώνα, ειδικότερα τον Αύγουστο του 1827, ο Jean-Francois Stievenant, διάδοχος του βαριά ασθενούς από το 1829 Jean-Geoffroi, υποστηρίζει στο Στρασβούργο τη διδακτορική διατριβή του με τον τίτλο *Considérations sur les dieux d'Homère* (Strasbourg, de l'imprimerie de Mme Ve Silbermann, 1827). Ο Stievement συνέχισε το καθηγητικό έργο του στη Dijon και αναδείχθηκε σε λαμπρό ελληνιστή (C. Pfister, *Les Schweighaeuser et la chaire de littérature grecque de Strasbourg [1770-1855]*, Paris, 1927).

71. *Griechinland und Spanien. Eine Rede*, von General Foy, Strassbourg, bei J. H. Heitz, 1822.

72. *Merkwuerdige traurige Geschichte der griechischen Christen in der Türkei und in der Moldau*, Strasbourg, Levraut, 1822. Παραλλήλως εξάλλου, δημοσιεύονται στον *Courrier* αποσπάσματα της αφήγησης του Theodore Monnier για το ταξίδι του στην Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή, θέμα το οποίο προκαλεί το ζωνρό ενδιαφέρον των αναγνωστών (*Courrier du Bas-Rhin*, 14 Οκτωβρίου 1827). Στο Στρασβούργο εκδόθηκε και το έργο: *Théâtre de la Guerre autrichien et russe dans la Turquie d'Europe*, traduit de l'allemande de F. de Ciriacy, ...par le chevalier

την ιστορική τοποθέτησή του στην περίοδο της πτώσης της Κωνσταντινούπολης, το έργο του Villemain, *Lascaris*, του οποίου εκδόθηκε στο Στρασβούργο η γερμανική μετάφραση, άπτεται άμεσα της επικαιρότητας, εφόσον ο Έλληνας σοφός του ΙΕ' αιώνα εμφανίζεται να προλέγει τα γεγονότα έως το 1825.⁷³ Στη δεύτερη κατηγορία είναι δυνατό να συγκαταλεγεί το δοκίμιο του μαρκήσιου De Salvo για τον λόρδο Byron και την Ελλάδα, που εκδόθηκε ταυτόχρονα στο Παρίσι και στο Στρασβούργο,⁷⁴ καθώς και το φυλλάδιο του G. Silbermann για τον Κύπριο πρόσφυγα Χατζη-Πετράκη.⁷⁵ Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν, εκτός των εκκλήσεων του Schweighaeuser και του Constant,⁷⁶ η έκκληση προς τους κατοίκους της Μυλούζης υπέρ του ελληνικού αγώνα⁷⁷ και η *Πρόσκληση του Μ. Μινωΐδου προς τους Γερμανούς και τα λοιπά της Ευρώπης έθνη εις βοήθειαν των Ελλήνων*.⁷⁸ Στην τέταρτη, τέλος, κατηγορία κατατάσσονται οι χάρτες της Πελοποννήσου, της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, οι οποίοι εκδόθηκαν από τον εκδοτικό οίκο του F. G. Levrault με ταξύ των ετών 1826 και 1828.⁷⁹

Herve..., Strasbourg, F.-C. Heitz, 1828 (αναγγελία εκδόσεως, *Courrier du Bas-Rhin*, 14 Δεκεμβρίου 1828). Ο de Ciriacy εξέδωσε το επόμενο έτος στο Παρίσι το δοκίμιο *Théâtre de la Guerre en Grèce* (F.-G. Levrault).

73. *Lascaris, oder die Griechen in dem fünfzehnten Jahrhundert, mit einem historischen Versuch über den Zustand den Griechen, seit der Größberung der Mahomedaner bis auf unsere Zeiten*, von Hrn Villemain... Aus dem Französischen übersetzt, mit Anmerkungen, Strassburg-Paris, F. G. Levrault, 1825. Πρέπει εξάλλου να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Coulmann, ο Villemain ανήκε στον φιλολογικό κύκλο των φίλων του Benjamin Constant (J. J. Coulmann, *Réminiscences*, t. III, Paris, 1869, σ. 37 κ.ε.).

74. *Lord Byron en Italie et en Grèce; ou aperçu de sa vie et ses ouvrages d'après les sources authentiques, accompagné de pièces inédites et d'un tableau littéraire et politique de ses deux contrées*, par le Marquis de Salvo, membre de plusieurs sociétés littéraires, Paris et Strassbourg, Treuttel et Wurtz, 1825.

75. G. Silbermann, *Notice sur Tschelebi Hadgi Petraki, ancien primat du district de Chythere dans l'île de Chypre*, Strassbourg, de l'imprimerie de Mme Ve Silbermann, 1827. Για τον Πετράκη βλ. εκτενώς παρακάτω.

76. Βλ. παραπάνω σ. 170-171, 178-179.

77. *Appel aux Mulhousois pour une souscription en faveur des Grecs qui circule en ce moment*, Mulhausen, impr. De Jean Risler et Ce, s. d. Επί του θέματος βλ. επίσης J. J., *Notes et Documents. Le Philhellénisme à Mulhouse*, «Revue d'Alsace», t. LXXIV 91927), σ. 508-511.

78. *Προς τους Γερμανούς και τα λοιπά της Ευρώπης έθνη, πρόσκλησις εις βοήθειαν των Ελλήνων*, υπό κ. Μινωΐδου Μηνά του εκ Μακεδονίας, Treuttel et Wurtz libraries, Strassbourg-Londres 1826.

79. Πρόκειται για τον γενικό χάρτη της Ελλάδας (1826), τον χάρτη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας (1827), τον χάρτη του Μορέως, συνοδευόμενο από σχεδιαγράμματα των κυριότερων

Η κυρίως λογοτεχνική παραγωγή, η οποία αντλεί την έμπνευση από τον ελληνικό αγώνα, περιλαμβάνει ποιητικές συνθέσεις και θεατρικά έργα. Πρώτο ποιητικό δείγμα υπήρξε ο ύμνος του Ehrenfried Stoeber.⁸⁰ Ακολούθησαν ποιητικά έργα δημιουργών λιγότερο γνωστών, όπως ο *Διθύραμβος* του G. De Felice,⁸¹ φοιτητή της θεολογίας, και η *Ωδή* του L. Laborde,⁸² ή και συγγραφέων ανώνυμων, όπως συμβαίνει με το «ηρωϊκό άσμα» *Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου* που εκδόθηκε την 1^η Ιανουαρίου στο Colmar.⁸³ Ως ποιητής επώνυμος, γνωστός ήδη από τις ελεγείες του, δημοσιευμένες στον «Mercure» και αναδημοσιευμένες στις τοπικές επιθεωρήσεις, εμφανίζεται ο René Trédos, από το Στρασβούργο. Στις αρχές του 1828 δημοσίευσε την «έμμετρη νουβέλα» *Les Parisiennes ou le sacrifice aux Grecs*, την οποία και αφιέρωσε στον Chateaubriand και τις κυρίες που συνέλεξαν χρήματα για τους Έλληνες.⁸⁴ Υπό τα αρχικά J. M., ο πάστορας του Cernay, Jeremie Meyer, δημοσίευσε στο Colmar ποιητική συλλογή με τον τίτλο *Stimmen aus Hellas*. Το ποιητικό μέρος του έργου συνόδευε εκτενής πρόλογος και έμμετρο μουσικό άσμα, *Die Heilige Schaar*.⁸⁵

Η επικοινωνία με τη φιλελληνική μούσα της πρωτεύουσας ήταν φυσικό να ασκεί, παράλληλα προς τις γερμανόφωνες ροπές, σοβαρή επίδραση στην τοπική λογοτεχνική παραγωγή. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Casimir Delavigne, γνωστού για τις *Messéniennes*, οι οποίες είχαν γνωρίσει ευρύτατη διάδοση και επιτυχία μεταξύ των συγχρόνων.⁸⁶ Ο πολιτικός λυρισμός, αποτελώντας μια γενικότερη εκδήλωση της ρωμαντικής σχολής, είχε ανεύρει στην ποίηση του Delav-

πόλεων, κ.ά. Κατά το 1828 εκτυπώνονταν στο λιθογραφείο F. Boehm χάρτης της ευρωπαϊκής και μέρους της ασιατικής Τουρκίας (αναγγελία στον *Courrier du Bas-Rhin*, 1 Ιουνίου 1828).

80. Βλ. παραπάνω, σ. 172.

81. *Dithyrambe sur les Grecs*, par G. de Felice, étudiant en théologie, Strasbourg, J. H. Heitz et Alexandre, 1822. Ο συγγραφέας, χωρίς ποτέ να κερδίσει την ευρύτερη φήμη, έγραψε ακόμα τη μελέτη *Essai sur l'origine de la foi en l'immortalité chez les peuples barbares et étrangers au culte du vrai dieu*, Strasbourg, 1832.

82. *Les Grecs et les Turcs*, Ode, par L. Laborde, Strasbourg, 1823.

83. *La bataille du Navarin*, chant héroïque, par M..., Colmar, Petit, 1828. Πριν από την έκδοση του βιβλίου αναγγέλθηκε προεγγραφή αγοραστών με τον προσδιορισμό ότι το τέταρτο των εισπράξεων θα προσφερόταν στη φιλελληνική επιτροπή των Παρισίων (*Courrier du Bas-Rhin*, 30 Δεκεμβρίου 1827).

84. *Les Parisiennes, ou le Sacrifice aux Grecs, historique en vers*, par René Tredos, Strasbourg, impr. De Ve Silbermann, 1826.

85. *Stimmen aus Hellas*, von J. M. Den Manen der Martyrer im Befreiungskriege geweiht und besten der Griechen verkauft, Colmar, bei Mme Decker, 1826.

86. *Messénienne sur la liberté de la Grèce*, Paris, 1821 (αποδιδόμενον εις C. Delavigne). *Nouvelles Messéniennes*, par Casimire Delavignes, Paris, 1822.

igne, ενθέρμου φιλέλληνα, μιαν από τις πλέον χαρακτηριστικές εκφράσεις του.⁸⁷ Η ευρύτερη επίδρασή του δεν μαρτυρείται μόνο από τα ενθουσιώδη σχόλια, τα οποία συνόδευαν τις εκάστοτε διαβάσεις του από την πόλη του Στρασβούργου,⁸⁸ αλλά και από την εμφάνιση ενός φανατικού μιμητή του, όπως ο J. J. Hosemann από το Colmar. Το έργο του νέου Αλσατού ποιητή, *Les Etrangers en Grèce*, γνώρισε, παρά την περιορισμένη λογοτεχνική του αξία, δύο εκδόσεις και χαρακτηρίστηκε από τον ίδιο ως *Messénienne*.⁸⁹ Ο αυτός Hosemann απηύθυνε προς τον Benjamin Constant, επισκέπτη κατά το επόμενο έτος του Colmar, έμμετρο χαιρετισμό, ο οποίος περιελάμβανε και μακρύ απόσπασμα υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων.⁹⁰ Εκτός από τις καθαρά ποιητικές συνθέσεις, η φιλελληνική κίνηση των παραρρήνιων επαρχιών συνάπτεται με τη συγγραφή δύο θεατρικών έργων, το ένα από τα οποία γνώρισε ιδιαίτερη σκηνική επιτυχία. Το λιγότερο γνωστό είναι το δράμα *Notis Botzaris, oder die Erstürmung von Missolonghi*, του Edouard Kneiff, συγγραφέα ελάχιστα γνωστού, αφιερωμένο στους Γάλλους φιλέλληνες που έπεσαν υπέρ της ελληνικής ελευθερίας.⁹¹ Απέναντι στη σύνθεση του Kneiff, η οποία εκφράζει τη γερμανόφωνη αλσατική παράδοση, το έργο του Georges Ozaneaux,

87. P. Van Tieghem, *Le romantisme dans la littérature européenne*, Paris, 1969, σ. 369-370. Για τον φιλελληνισμό του Delavigne, μεταξύ άλλων *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 7 (1827), σ. 62 (Delavigne, μέλος της Επιτροπής εκδόσεων υπέρ των Ελλήνων). *Courrier du Bas-Rhin*, 20 Ιουλίου 1826.

88. *Courrier du Bas-Rhin*, 20 Ιουλίου, 17 Σεπτεμβρίου 1826, 9 Σεπτεμβρίου 1827.

89. *Les étrangers en Grèce, Messénienne dédiée à Madame la Duchesse de Valberg*, par J. J. Hosemann, de Colmar, Paris Strasbourg, de l'impr. De Mme Ve Silbermann, 1826 (β' έκδοση στο Παρίσι, Ponthieu, 1826). Οι εισπράξεις από το έργο προσφέρονταν στους Έλληνες.

90. Οι στίχοι, χωρίς να διακρίνονται για τη λογοτεχνική τους ποιότητα, αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα του είδους. Παραθέτουμε απόσπασμα:

«(La liberté qui) de tous les opprimés embrass la défense,
et fait du genre humain une famille immense
voilà la liberté que tu veux, que tu sers,
qui devra tôt ou tard conquéreur l'univers;
voilà la liberté que réclame la Grèce,
qu'on doit a ses vertus, qu'on doit a sa faiblesse,
Qu'il est temps d'accorder à ses longues douleurs.
La récit de ses maux a fatigué nos cœurs!...»

(Πρβλ. Glachant, ό.π., σ. 423-426. Για τη συνεστίαση πληροφορίες σε A. N., F7 6722, Prefet du Haut-Rhin au Ministre de l'Interieur, 18 octobre 1827).

91. Edouard Kneiff, *Notis Botzaris oder die Erstürmung von Missolonghi, Trauerspieler in Fünf Aufzügen*, Strassbourg, gedruckt bei P. H. Dannbach und zu finden bei Treuttel und Wurtz (1831). Ο ίδιος ο συγγραφέας εξέδωσε και άλλο δραματικό έργο με τον τίτλο *Der Veteran der Kaisergarde am 29tem Julius 1830* (Strassbourg, s. d.), εμπνευσμένο επίσης από τα σύγχρονα πολιτικά γεγονότα.

Le dernier jour de Missolongui, αντιπροσωπεύει την παρισινή σχολή.⁹² Ο Ozaneaux, ποιητής, δραματουργός και ιστοριογράφος, δίδασκε κατά την εποχή της έναρξης του απελευθερωτικού αγώνα τη ρητορική στο Colmar. Τις πρώτες συγκινήσεις που δοκίμασε αποφάσισε να αξιοποιήσει καλλιτεχνικά όταν στην πρωτεύουσα, όπου μετατέθηκε, παρωθήθηκε από τον στενό φίλο του Casimir Delavigne να συγγράψει ένα έργο θεατρικό, μόνο ικανό να του εξασφαλίσει την ευρύτερη δημοσιότητα. «Ο ηρωικός αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία τους, σημειώνει ο ίδιος μεταγενέστερα, διακατείχε τότε κάθε σκέψη. Το Μεσολόγγι, μετά μια θαυμαστή άμυνα θα υπέκυπτε. Τόλμησα να φέρω το θέμα επί σκηνής...»⁹³ Η πρώτη παράσταση δόθηκε πανηγυρικά, παρά τις επανειλημμένες παρεμβάσεις της λογοκρισίας, σ' αυτό το Οdéon στις 10 Απριλίου 1828. Αγνοώντας μάλιστα τις επιφυλάξεις της κριτικής, το κοινό του επιφύλαξε ιδιαίτερα ευνοϊκή υποδοχή.⁹⁴

Η έκδοση και η διάδοση των φιλελληνικών εντύπων στην πόλη του Στρασβούργου και γενικότερα στην Αλσατία αποδείχτηκε δυνατή χάρη όχι μόνο στο ενδιαφέρον του κοινού, αλλά και στην πρωτοβουλία εμπνευσμένων εκδοτών, όπως ο Levrault, ο Silbermann, ο Heitz, οι Treuttel και Würtz. Ο G. F. Levrault, από τους θεμελιωτές του περίφημου οίκου, συνετέλεσε στη συστηματική προβολή των ελληνικών θεμάτων, καθώς και στην εκπόνηση σειράς χαρτογραφικών εκδόσεων. Οι Silbermann, πατέρας και γιος, εκδήλωσαν μian ακόμη πτυχή της φιλελληνικής τους δραστηριότητας με την εκτύπωση στα περίφημα τυπογραφεία τους σειράς φιλελληνικών εντύπων. Ο F. G. Heitz στενά συνδύασε την προβολή του ελληνικού ζητήματος με την όλη ζωηρή δραστηριότητά του υπέρ της φιλελεύθερης κίνησης. Οι Treuttel και Würtz, συνιδιοκτήτες του περίφημου εκδοτικού οίκου με έδρα το Παρίσι, συνετέλεσαν αποφασιστικά στη διάδοση των κάθε μορφής φιλελληνικών εντύπων.⁹⁵

Η ευρεία κυκλοφορία των φιλελληνικών εντύπων συνοδεύτηκε και από σειρά δημόσιων φιλελληνικών εκδηλώσεων. Πολλάκις, το δημόσιο φρόνη-

92. *Le dernier jour de Missolongui, drame héroïque en 3 actes, en vers avec des chants*, par M. G. Ozaneaux, musique de M. Herold (Paris, Théâtre royal de l'Odéon, 10 avril 1828), Paris J. N. Barda, 1828.

93. *Erreurs poétiques de Georges Ozaneaux*, tome second, Paris, Amyot, 1849, σ. 2 κ.ε. (Πρόκειται για την επανέκδοση των ποιητικών έργων του Ozaneaux, συνοδευόμενη από πρόλογο και εισαγωγικό σημείωμα που είχε συνταχθεί από τον συγγραφέα, σ. 1-10).

94. L. Spach, *Georges Ozaneaux*, «Revue d'Alsace», 2e serie, 3e année (Colmar), 1862, σ. 511-2.

95. Ενδεικτικά, *Courrier du Bas-Rhin*, 1 Μαΐου 1827. Επίσης, στίχοι Hosemann σε συνεστίαση υπέρ του B. Constant (βλ. παραπάνω, σ. 191-192).

μα εκδηλώθηκε αυθόρμητα είτε με αναφωνήσεις υπέρ της Ελλάδας στη διάρκεια συγκεντρώσεων άσχετων αρχικά προς το ελληνικό ζήτημα, είτε με δημόσια άσματα,⁹⁶ είτε κυρίως με την ανάληψη αφιλοκερδών πρωτοβουλιών προς ενίσχυση του επαναστατικού αγώνα. Η «Société de la morale chrétienne» είχε εισηγηθεί την ειδική οργάνωση συναυλιών και καλλιτεχνικών παραστάσεων από το έτος 1825.⁹⁷ Σημαντική εντούτοις διάδοση στην Αλσατία θα εξασφάλιζαν οι εκδηλώσεις αυτές την άνοιξη του 1826, όταν τα δραματικά γεγονότα του Μεσολογγίου συνέγειραν όσο ποτέ άλλοτε την ευρωπαϊκή συνείδηση.

Την 22α Απριλίου δόθηκε στο Στρασβούργο η πρώτη συναυλία με σκοπό την ενίσχυση του αγώνα της ανεξαρτησίας. Οργανώθηκε χάρις κυρίως στην πρωτοβουλία του μουσικοδιδασκάλου C. Berg με τη συνδρομή επίλεκτων μουσικών και χορωδών της πόλης επαγγελματιών και ερασιτεχνών. Το πρόγραμμα περιελάμβανε εκτός από την εκτέλεση αποσπασμάτων κλασικών έργων και τη σύνθεση του Berg, *La cause des Grecs*, χορωδιακό άσμα. Η όλη εκδήλωση σημείωσε μοναδική καλλιτεχνική επιτυχία και χαιρετίστηκε από τον «*Courier du Bas-Rhin*» ως «η ωραιότερη αναμφίβολα εορτή, την οποία είδαμε τα τελευταία χρόνια». Τόση ήταν μάλιστα η προσέλευση ώστε χρειάστηκε να επαναληφθεί στις 25 Απριλίου. Οι εισπράξεις που απέφεραν οι δύο εκδηλώσεις έμελλαν να υπερβούν τα 2.000 γαλλικά φράγκα.⁹⁸

Το παράδειγμα του Στρασβούργου έσπευσαν να ακολουθήσουν και οι άλλες αλσατικές πόλεις. Στις 21 Μαΐου 1826 δόθηκε παρόμοια συναυλία στο Colmar και στις 18 Ιουνίου στη Μυλούζη με την ίδια πάντοτε επιτυχία.⁹⁹ Ακόμη και κωμοπόλεις, όπως η Sainte Marie-aux-Mines, φιλοδόξησαν και πέτυχαν να οργανώσουν μουσικές εκδηλώσεις, που συνέβαλλαν όχι μόνο στην οικονομική ενίσχυση αλλά και στην προβολή της ιερής υπόθεσης των Ελλήνων.¹⁰⁰ Παράλληλα με τις

96. P. Leuilliot, *L'Alsace au début du XIXe siècle...*, I, σ. 548. Χαρακτηριστική επίσης του φιλελληνικού πνεύματος είναι η σχεδίαση ταπετσαριών από την πρότυπη βιομηχανία του Zuber στη Μυλούζη, οι οποίες αναπαριστούσαν το πυρπολικό του Κανάρη να ανατινάξει την τουρκική ναυαρχίδα. Στο ίδιο.

97. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 6 (1826), σ. 2412.

98. A. N., F7 6722, Préfet du Haut Rhin au Ministre de l'Intérieur, 23 avril 1826 (Ο νομάρχης διαπίστωνε με ικανοποίηση ότι επικράτησε απόλυτη τάξη κατά την εκδήλωση). Περισσότερο εκτενείς πληροφορίες, *Courrier du Bas-Rhin*, 16, 20, 23, 25, 27 Απριλίου 1826.

99. *Courrier du Bas-Rhin*, 6, 22 Ιουνίου 1826. Για τη σχετική προετοιμασία στο Colmar, A. N., F7 6722, Préfet du Haut Rhin au Secrétaire d'Etat de l'Intérieur, 13 mai 1826.

100. Στο ίδιο.

μουσικές εκδηλώσεις, οργανώθηκαν στις μεγαλύτερες αλσατικές πόλεις, κυρίως στο Στρασβούργο, παραστάσεις θεατρικών έργων που αναφέρονταν στην Ελλάδα. Ενδεικτική είναι η αναφορά στο πρόγραμμα των εμφανίσεων της δεσποινίδας Duchesnois, πρωταγωνίστριας του Théâtre Français, που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 15 και 20 Ιουλίου 1826. Μεταξύ των έργων που μνημονεύονται είναι η *Φαίδρα*, η *Αριάδνη*, η *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* και ακόμα η τραγωδία *Λεωνίδα*, της οποίας η πρώτη παράσταση είχε δοθεί στη σκηνή του Odéon στις 26 Δεκεμβρίου 1825 και είχε γνωρίσει στη διάρκεια του ίδιου έτους τρεις εκδόσεις.¹⁰¹ Εκτός όμως από την αναπαράσταση έργων που αντλούσαν την έμπνευση από την αρχαία ελληνική ιστορία και μυθολογία, οι θεατρικές παραστάσεις έδιναν ενίοτε την αφορμή για την προβολή του φιλελληνικού ενδιαφέροντος. Τον Μάρτιο του 1828, λόγου χάριν, της παράστασης του έργου *Irène, ou le siège de Napoléon* προηγήθηκε η εκτέλεση του συμφωνικού έργου *Le triomphe des Grecs*.¹⁰²

Αν η διάδοση των φιλελληνικών ιδεών, η οποία επιτεύχθηκε χάρη στην ποικίλη δραστηριότητα των ατόμων και των σωματείων, την κυκλοφορία των εντύπων και την οργάνωση ειδικών καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, επέτρεψε στη γαλλική κοινή γνώμη να ενστερνιστεί τα ελληνικά δίκαια και να ασκήσει αναμφισβήτητη πίεση στους ιθύνοντες, η οικονομική αρωγή των φιλελληνικών κύκλων συνέβαλε, και αυτή στη συντήρηση του επαναστατικού αγώνα. Η πρώτη συστηματική συλλογική προσπάθεια για την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων αναλήφθηκε και πάλι εντός των κόλπων της *Société de la morale chrétienne*.¹⁰³ Το έτος 1823 συστάθηκε η πρώτη επιτροπή με σκοπό να οργανώσει ένα σύστημα τακτικών συνδρομών υπέρ των Ελλήνων προσφύγων στη Γαλλία.¹⁰⁴ Η πρωτοβουλία αυτή, η οποία ανταποκρινόταν στο ανθρωπιστικό πνεύμα της εταιρίας, απέφερε μεταξύ των ετών 1823 και 1825, 7.331 φράγκα. Μεταξύ των πλέον τακτικών συνδρομητών περιλαμβάνονται τα ονόματα των Treuttel, Würtz, Turckheim, Kammerer, επιφανών Αλσατών και μελών της εται-

101. «Leonidas», tragédie en cinq actes, par M. Pichat de l'Isère, Présentée pour la première fois sur le Théâtre Français, le 26 novembre 1825, Paris, Ponthieu, 1825. Περί των εμφανίσεων της Duchesnois, *Courrier du Bas-Rhin*, 9 Ιουλίου 1826.

102. *Courrier du Bas-Rhin*, 16 Μαρτίου 1828.

103. Στη χρονικά πρώτη μεμονωμένη πρωτοβουλία για την οργάνωση εισφορών υπέρ του ελληνικού αγώνα αναφέρεται προφανώς το έντυπο, *Souscription française en faveur des Grecs*, Paris, impr. De F. Didot, 1821.

104. Βλ. ιδίως την εισηγητική πρόταση του δικηγόρου Mahul, *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 2 (1823), σ. 178-180.

ρίας, αλλά και μνημονεύονται οι εισφορές των ανώνυμων ιδιωτών της ιδιαίτερης επαρχίας τους, όπως η συνδρομή των νέων από το χωριό Barr.¹⁰⁵

Η δημιουργία κατά το έτος 1825 της *Société philanthropique en faveur des Grecs* παρέσχε τις προϋποθέσεις για την οργάνωση των συνδρομών σε πανεθνική κλίμακα. Η σημασία της πρωτοβουλίας αυτής για την οικονομική ενίσχυση του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα υπήρξε, όπως είναι γνωστό, αποφασιστική. Στα τέσσερα έτη της δραστηριότητάς της η φιλελληνική επιτροπή συγκέντρωσε και διέθεσε 1.642.017 γαλλικά φράγκα.¹⁰⁶ Στη γενική προσπάθεια συμμετείχαν ενεργά και οι επαρχίες του Κάτω και του Άνω Ρήνου.

Στο Στρασβούργο την πρώτη πρωτοβουλία ανέλαβε η τεκτονική στοά «Coeurs Fidèles». Μετά από πρόταση, η οποία υποβλήθηκε στη σύνοδο της 3 Μαΐου του 1825, οργανώθηκαν τέσσερις επί μέρους υπεύθυνες επιτροπές υπό τους Stammer, Riche, Vennin, Silbermann και μια πέμπτη υπό την αιγίδα του *Casino littéraire*. Την 25 Ιουλίου ανακοινώθηκε η συγκέντρωση του συνολικού ποσού των 500 φράγκων, το οποίο και θα σταλεί κατά μέγα μέρος στον Firmin Didot. Την πρώτη αυτή αποστολή ακολούθησε περί τα τέλη Αυγούστου και δεύτερη από 400 φράγκα.¹⁰⁷ Η πρώτη αυτή πρωτοβουλία μολονότι αναλήφθηκε εντός του στενότερου τεκτονικού κύκλου, προβλήθηκε επίμονα από τον *Courrier du Bas-Rhin*, εφημερίδας του Silbermann, επιφανούς μέλους της *Coeurs Fidèles*, και συνετέλεσε στην ενθάρρυνση για την ανάληψη μιας ευρύτερης προσπάθειας στην πόλη του Στρασβούργου.¹⁰⁸

Εμψυχωτής της ευρύτερης αυτής προσπάθειας υπήρξε ο Louis Schertz, μια από τις πλέον εξημμένες κεφαλές αυτής της πόλης, κατά την άποψη των αρχών, ο πιο δραστήριος, ο πιο θαρραλέος μεταξύ των Αλσατών πατριωτών, ο οποίος απέθανε μέσα σε στερήσεις ως αποτέλεσμα της εξαιρετικής καλωσύνης και της εμμονής του να αρνείται κάθε δημόσιο αξίωμα, σύμφωνα με την παρατήρηση του J. Coulmann.¹⁰⁹ Τα πενιχρά αποτελέσματα του εγχειρήματος του Stoeber

105. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 2 (1823), σ. 181, 303-304, t. 3 (1824), σ. 64, 323.

106. *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce, publiés d'après les communications du comité philhellénique de Paris*, juillet 1828 - février 1829, Dixième No, 1829, σ. 79.

107. B. N. Man., FM3, 513, Str. Les Coeurs Fidèles. Livre d'Architecture, 1824-1827 (Συνεδριάσεις 3, 27 Μαΐου, 3 Ιουνίου, 25 Ιουλίου 1825). Επίσης, *Courrier du Bas-Rhin*, 4, 7, 28, 30 Αυγούστου 1825.

108. Στο ίδιο.

109. P. Leuilliot, *Benjamin Constant en Alsace...*, «Revue d'Alsace», t. 90 (1950-51), σ. 115.

να ανταποκριθεί στις εκκλήσεις της Φιλελληνικής Επιτροπής των Παρισίων,¹¹⁰ διαδεχόταν ήδη η αθρόα εγγραφή συνδρομητών υπέρ των Ελλήνων. Τον Δεκέμβριο του 1826 σε μόνη την πόλη του Στρασβούργου 370 άτομα είχαν σπεύσει να αναλάβουν την υποχρέωση για μηνιαία καταβολή ενός μικρού ποσού. Οι συνδρομές συνεχίσθηκαν έως τον Ιούνιο του 1828 και απέφεραν συνολικά 5.676 γαλλικά φράγκα.¹¹¹ Η συμβολή αυτή της αλσατικής μητρόπολης στον ελληνικό αγώνα συνοδεύτηκε από αξιοσημείωτες ομαδικές εισφορές πλήθους μικρών κοινοτήτων της επαρχίας του Κάτω Ρήνου. Οι κάτοικοι των κωμοπόλεων και των χωριών, με προεξάρχοντες συνήθως τους τοπικούς εκπροσώπους της προτεσταντικής εκκλησίας, όπως οι πάστορες Oberlin, Raucher και Keller, είχαν δείξει ενεργό ενδιαφέρον από τους πρώτους μήνες του 1826.¹¹²

Η συμμετοχή των κατοίκων του Στρασβούργου στη γενική προσπάθεια για την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων, βάσει του συστήματος των τακτικών εβδομαδιαίων ή μηνιαίων εισφορών, χωρίς να υπερβάλει ποσοτικά τη συνεισφορά άλλων γαλλικών πόλεων, προηγήθηκε χρονικά. Το τελευταίο υποστηρίζει και ο *Courier du Bas-Rhin*, του οποίου η ένθερμη συμπαράσταση συνετέλεσε αποφασιστικά στην ευόδωση της ενεργού πρωτοβουλίας του Louis Schertz.¹¹³ Η έγκριτη εφημερίδα του Στρασβούργου δεν θα παύσει να απευθύνει τις πιο θερμές παρακινήσεις για την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων, θα ενθαρρύνει και θα προβάλλει κάθε πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση αυτή και θα δώσει στη δημοσιότητα τις εμπνευσμένες εκκλήσεις, τις οποίες ο Jean-Gabriel Eynard απηύθυνε μέσω του Schertz προς τον αλσατικό λαό. Οι λόγοι του Ελβετού φιλέλληνα, οι οποίοι και είχαν τοποθετηθεί επικεφαλής της κατάστασης των συνδρομών, αναδημοσιεύονταν από τις στήλες της: «Αν οι επιτροπές και όλοι όσοι ενδιαφέρονται για την τύχη των Ελλήνων βοηθήσουν αυτήν τη συνδρομή,

110. *Courrier du Bas-Rhin*, 6 Ιουνίου, 3 Δεκεμβρίου 1826.

111. Str., B. N. U., *Manuscrits*, 1535, *Correspondance de L. Schertz, négociant à Strasbourg, au sujet des souscriptions de la Société philanthropique en faveur des Grecs* (1828).

112. *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce, publiés d'après les communications du comité philhellénique de Paris*, No 3 (août-septembre 1826), σ. 79-81, No 4 (octobre-novembre 1826), σ. 44, No 5 (dec. 1826 - janvier 1827), σ. 40, No 7 (avril, mai et juin 1827), σ. 69, No 8 (juillet, août, sept. et octobre 1827), σ. 61. Επίσης, *Courrier du Bas-Rhin*, 31 Δεκεμβρίου 1826.

113. Η εφημερίδα δημοσίευε τακτικά τις κατά μήνα ανακοινώσεις του Schertz επί των εισπραχθέντων ποσών: 25 Ιανουαρίου, 22 Φεβρουαρίου, 29 Μαρτίου, 1 Μαΐου, 31 Μαΐου, 28 Ιουνίου, 2 Αυγούστου, 2 Σεπτεμβρίου, 4 Οκτωβρίου, 23 Οκτωβρίου, 5 Δεκεμβρίου 1827, 5 Φεβρουαρίου, 6 Μαρτίου, 6 Απριλίου, 11 Μαΐου, 12 Ιουνίου, 8 Ιουλίου 1828. Εκτός αυτού, στα γραφεία της εφημερίδας είχε ανοιχθεί κατάσταση συνδρομητών υπέρ του ελληνικού αγώνα (ορ. cit., 31 Δεκεμβρίου 1826, 14 Ιανουαρίου 1827).

αναλαμβάνω την υποχρέωση να αφιερώσω όλον τον χρόνο και όλες τις δυνάμεις μου, καθώς και μέρος της περιουσίας μου, για να συνδράμω το δυστυχές τούτο έθνος». ¹¹⁴ Σε απάντηση του ενεργού ενδιαφέροντος των Αλσατών για την οικονομική ενίσχυση των επαναστατών, ο Eynard έσπευδε να υπογραμμίσει: «Κύριοι! Με επιστολή, με την οποία ένας από εσάς με τίμησε πληροφορώντας με περί του ζήλου που επιδείξατε σε απάντηση της έκκλησής μου υπέρ των Ελλήνων, μου επέτρεψε να δοκιμάσω ζωηρό αίσθημα ευγνωμοσύνης. Είμαι ευτυχής διαπιστώνοντας ότι δεν υπερέβαλα σε εικασίες σ' ό,τι αφορά το ενδιαφέρον που εμπνέει ένα έθνος τόσο δυστυχισμένο και τόσο ηρωικό». ¹¹⁵

Οι συνδρομές διακόπηκαν τον Αύγουστο του 1828 όταν η ενεργός διπλωματική παρέμβαση των Δυνάμεων έθεσε τις πολιτικές βάσεις για την οριστική επίλυση του ελληνικού ζητήματος. ¹¹⁶ Η *Société philanthropique en faveur des Grecs*, η οποία κατηύθυνε την επί μέρους δραστηριότητα των επαρχιακών επιτροπών, απάντησε αρνητικά στην πρόθεση του Schertz να συνεχίσει το φιλελληνικό έργο του: «Επαινώντας ειλικρινά τον πεφωτισμένο και φιλόανθρωπο ζήλο, ο οποίος σας κατηύθυνε στην οργάνωση των συνδρομών που απέφεραν τόσο πλούσια αρωγή στους Έλληνες, η Επιτροπή λυπάται για την αδυναμία της να δεχτεί μια πρόταση, που θα εμφάνιζε μεταξύ των εισπράξεων της ποσό, του οποίου αδυνατεί να δικαιολογήσει τη χρήση». ¹¹⁷ Αυτός ο Eynard, ο οποίος διατηρούσε την πρωτοβουλία της αξιοποίησης και της διάθεσης των εισπράξεων των διάφορων εθνικών επιτροπών, ειδοποιούσε τον Schertz ότι μέρος των εισπράξεων της επιτροπής του Στρασβούργου, 867.40 φράγκα, είχε παραμείνει αδιάθετο και προοριζόταν ήδη για την περίθαλψη και την εκπαίδευση ελληνοπαίδων προσφύγων. ¹¹⁸

Στον Άνω Ρήνο, το ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε για την οικονομική ενίσχυση του ελληνικού αγώνα ήταν ανάλογο με εκείνο της επαρχίας του Κάτω Ρήνου. Οι πρώτες γενναίες πρωτοβουλίες εκδηλώθηκαν ενωρίς στη διάρκεια του έτους 1826. ¹¹⁹ Οι προοδευτικοί βιομήχανοι της περιοχής, όπως οι Gros-Davil-

114. *Courrier du Bas-Rhin*, 31 Δεκεμβρίου 1826.

115. Στο ίδιο.

116. A. N., F7 6684, 1ère Division de la Police, 3e Bureau. Rapport du 26 novembre 1828.

117. Str., B.N.U., *Manuscripts*, 1535, Société Philanthropique en faveur des Grecs à M. Louis Schertz, No 482, Paris, le 16 août 1828. Η επιστολή απετέλεσε απάντηση στην επιστολή του Schertz προς τη Société Philanthropique με ημερομηνία 7 Ιουλίου 1828.

118. Str., B.N.U., *Manuscripts*, 1535, J. - G. Eynard a L. Schertz, 6 août 1828.

119. A. N., F7 6722, Préfet du Haut Rhin au Secrétaire d'Etat de l'Intérieur, 13 mai 1826. *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce...*, No 3 (août-septembre 1826), σ. 79-80. No 4

lier και Roman, ο Zuber, οι Hartmann, έσπευδαν να διενεργήσουν μεταξύ των υπαλλήλων και των εργατών τους εράνους ιδιαίτερα αποδοτικούς.¹²⁰ Οι πρώτες κυρίες της Μυλούζης περιόδευσαν στην πόλη και συνέλεξαν κάθε είδους δώρα και προσφορές υπέρ του επαναστατικού αγώνα.¹²¹ Συνεπικουρούμενοι από τους τοπικούς δημάρχους και τους προέδρους των κοινοτήτων, οι νέοι του Munster εξέρχονταν στα περίχωρα της κωμόπολης και διωργάνωναν ειδικό έρανο, ο οποίος απέφερε πάνω από 1500 φράγκα.¹²² Από τον Ιανουάριο του 1827, οργανώνονταν στην Μυλούζη, κατά το πρότυπο του Στρασβούργου, μηνιαίες συνδρομές υπέρ της επανάστασης. Η ειδική επιτροπή, η οποία συστάθηκε υπό την καθοδήγηση του J. Zuber, απηύθυνε έκκληση προς τους κατοίκους της πόλης διαδηλώνοντας την ανάγκη για την ενίσχυση του ηρωικού ελληνικού έθνους, το οποίο ήδη υποφέρει το πλέον φρικτό μαρτύριο, τον λιμό.¹²³ Η έκκληση βρήκε εντυπωσιακή απήχηση στους εύπορους κατοίκους της βιομηχανικής Μυλούζης. Τον πρώτο μόνο μήνα συγκεντρώθηκαν 3079 φράγκα¹²⁴ και έως την 1^η Ιουλίου 1827 το ποσό έφτασε σε 4982 φράγκα.¹²⁵ Στη διάρκεια των πρώτων εξαμήνων η κεντρική επιτροπή της Μυλούζης ήταν σε θέση να αναγγείλει την συγκέντρωση 11.080 φράγκων, ως προϊόν των συνολικών εισπράξεων στην επαρχία του Άνω Ρήνου.¹²⁶

Οι προσπάθειες για την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων δεν συνάπτονται αποκλειστικά και μόνο με το σύστημα των εισφορών και των τακτικών συνδρομών. Από τον Αύγουστο ήδη του 1821, μετά από παρακίνηση του J. Coulmann, η Delphine Gay –μέλλουσα κυρία de Girardin– αποστέλλει στο Στρασβούργο τους τελευταίους στίχους της, αφιερωμένους στους Έλληνες, χάριν της οικονομικής ενίσχυσής τους.¹²⁷ Η απλή ανάγνωση του εξωφύλλου πολλών φιλελληνικών εντύπων, επί των οποίων αναγράφεται ότι η πώλησή τους πραγματοποιείται

(octobre-novembre 1826), σ. 44. *Courrier du Bas-Rhin*, 30 Απριλίου, 9 Μαΐου 1826 (συνδρομές σε Wesserling και Ste Marie-aux-mines).

120. *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce...*, No 6 (février-mars 1827), σ. 43, No 7 (avril, mai-juin 1827), σ. 69, No 8 (juillet, août, septembre, octobre, novembre 1827), σ. 54-5, 61-2, No 10 (juillet 1828 - février 1829), σ. 71.

121. *Courrier du Bas-Rhin*, 7 Μαΐου 1826.

122. *Courrier du Bas-Rhin*, 14 Μαΐου 1826.

123. *Courrier du Bas-Rhin*, 4 Ιανουαρίου 1827.

124. *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce...*, No 6 (février-mars 1827), σ. 43.

125. *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce...*, No 6 (février-mars 1827), σ. 54-5.

126. Στο ίδιο.

127. J. J. Coulmann, *Réminiscences* I, σ. 324. P. Leuilliot, *L'Alsace au début du XIXe siècle...*, I, σ. 309.

«au profit des Grecs», αποδεικνύει ότι το σύστημα τούτο της οικονομικής ενίσχυσης έλαβε με την πάροδο του χρόνου σημαντική έκταση. Τον ίδιο σκοπό θα εξυπηρετήσει, πέρα από την προβολή των ελληνικών δικαίων, και η οργάνωση συναυλιών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων.¹²⁸ Η ενθουσιώδης πράγματι πρωτοβουλία των Αλσατών φιλελλήνων δεν έπαυσε να αναζητεί την ευκαιρία προκειμένου να εκδηλωθεί ενεργά. Στη διάρκεια δείπνου των Αλσατών κατοίκων της γαλλικής πρωτεύουσας θα διενεργηθεί έρανος υπέρ των Ελλήνων.¹²⁹

Ευρύτατη απήχηση θα έχει την άνοιξη του 1827 η έκκληση του Silbermann για την εξαγορά των εξανδραποδισμένων τέκνων του Κυπρίου Χατζή-Πετράκη. Ο Χατζή-Πετράκης ήταν παλαιός προεστός της επαρχίας της Κυθραίας, γνωστός στη Μεγαλόνησο εξίσου για τα πλούτη και για την αγαθοεργό δραστηριότητά του. Μη μεταβαίνοντας, παρά την πρόσκληση του Πασά στη Λευκωσία, όπως έπραξαν οι άλλοι πλούχοντες, απέφυγε τον μαρτυρικό θάνατο, καταφεύγοντας στον Βρεττανό πρόξενο στη Λάρνακα και, τελικά, έφθασε στη Μασσαλία. Ο Πασάς όμως εξοργίστηκε τόσο, ώστε δεν δίστασε να κατάσχει την περιουσία και να εξανδραποδίσει τη σύζυγο και τα δώδεκα τέκνα του. Όταν πληροφορήθηκε τα συμβάντα, ο Πετράκης κατέφυγε στην επαιτεία προκειμένου να εξεύρει τα απαιτούμενα ποσά για την εξαγορά των μελών της οικογένειάς του. Μετά από μακρά περιοδεία στη δυτική Γαλλία, κατέληξε τον Μάρτιο του 1827, στο Στρασβούργο. Ο Silbermann, στον οποίο αρχικά κατέφυγε, συγκινήθηκε τόσο ώστε δεν αρκέστηκε στη διενέργεια απλού εράνου για την ενίσχυσή του, αλλά έκαμε και θερμή έκκληση στους συμπατριώτες του προκειμένου να εξασφαλίσει την εξαγορά ενός τουλάχιστον από τα παιδιά του. Χωρίς χρονοτριβή πληρώθηκε ειδική κατάσταση συνδρομητών, ενώ γνωστοί φιλέλληνες, όπως ο καθηγητής Matter, ο Richard, ο μουσικοδιδάσκαλος Berg, οργάνωναν παράλληλα ειδικούς επωφελείς εράνους. Το ποσό που συγκεντρώθηκε, 2.544 φράγκα, κατατέθηκε σε Τράπεζα της πόλης προκειμένου να διατεθεί για την εξαγορά του πρωτότοκου γιου του Πετράκη, ενώ παράλληλα άλλη κατάσταση, η οποία απέβλεπε στη μεταγενέστερη συντήρηση και εκπαίδευσή του, παρέμενε πάντοτε ανοιχτή. Μετά το Στρασβούργο, εξάλλου, επισκέφθηκε τις περιοχές της Μυλούζης και του Colmar και έτυχε της αγαθοεργού ενίσχυσης των κατοίκων του Άνω Ρήνου, ιδίως του Zuber και του πάστορα Meyer. Είχε μόλις επανέλθει στην αλσατική πρωτεύουσα, όταν πληροφορήθηκε ότι οι μεν δύο

128. Βλ. παραπάνω, σ. 194 κ.ε.

129. *Courrier du Bas-Rhin*, 9 Μαΐου 1826.

γιοί του βρίσκονταν ήδη στα χέρια του Άγγλου προξένου, αλλά οι επτά από τις δέκα θυγατέρες του, καθώς και ο γαμβρός του, είχαν αποβιώσει...¹³⁰

Η φιλελληνική κίνηση στην πόλη του Στρασβούργου και στις επαρχίες του Ρήνου δεν αποτελεί αυτόνομο μόνο φαινόμενο αλλά και έκφραση του γενικότερου φιλελληνικού κινήματος της εποχής. Τα κοινά σημεία με τις ανάλογες φιλελληνικές εκδηλώσεις στις χώρες και τις επαρχίες της δυτικής Ευρώπης είναι πολλά, αλλά και οι ιδιότυπες εκφάνσεις του είναι επίσης χαρακτηριστικές. Η παρουσία ειδικότερων λογοτεχνικών εκφράσεων, αντιπροσωπευτικών της παράλληλης γαλλικής και γερμανικής επίδρασης, η χαρακτηριστική κινητοποίηση των εκπροσώπων της προτεσταντικής κοινότητας και, κυρίως, η πλήρης σχεδόν ταύτιση της φιλελληνικής με τη φιλελεύθερη κίνηση προσδίδουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του. Εκτός όμως από το συγκεκριμένο περιεχόμενο, η εκδήλωση του φιλελληνικού φαινομένου στην Αλσατία ενέχει και μια γενικότερη σημασία. Στο σημείο διασταύρωσης των οδών και των ιδεών, οι οποίες ενώνουν τις επί μέρους ευρωπαϊκές εθνότητες, η Γαλλία του Ρήνου δεν ήταν δυνατό να μείνει αδιάφορη στη φωνή που προερχόταν από τους προμαχώνες του ευρωπαϊκού στρατοπέδου. Η φιλελληνική κίνηση του Στρασβούργου, πόλης γαλλικής και μητρόπολης –τότε και σήμερα– ευρωπαϊκής, εκφράζει και συμβολίζει την συνέγερση της ευρωπαϊκής συνείδησης υπέρ των Ελλήνων.

ABSTRACT

KONSTANTINOS SVOLOPOULOS: *Greek philellenism during the greek revolution. The city of Strasbourg and the rhine provinces.*

Some of the first voices raised in defense of the Greek Revolution in 1821 were from the economically prosperous and ideologically varied Alsace. Jean-Geoffroi Schweighauser, professor in the University, the poet Stoeber

130. G. Silbermann, *Notice sur Tschelebi Hadgi Petraki, ancien primat du district de Cythère dans l'île de Chypre*, Strasbourg, de l'imprimerie de Mme Ve Silbermann, 1827. *Courrier du Bas-Rhin*, 18, 20, 25, 29 Μαρτίου, 1, 8 Απριλίου 1827. Επίσης, Α. Ν., F7 6723A (Αλληλογραφία μεταξύ του Νομάρχη του Κάτω Ρήνου και του Υπουργείου Εσωτερικών, Μάρτιος-Απρίλιος 1827). Περί της περιοδείας του Πετράκη στην επαρχία του Άνω Ρήνου, Α. Ν., F3 6723A, Préfet du Haut Rhin au Ministre de l'Intérieur, 24, 28 mars, 2, 7 avril 1827. Ο Πετράκης εγκατέλειψε τελικά το Στρασβούργο τον Αύγουστο του 1829 κατευθυνόμενος στην Ελλάδα μέσω Λιβόρνου (Α. Ν., F7 6723A, Préfet du Bas-Rhin au Ministre de l'Intérieur, 26 août 1829).

and General Foy, all liberals, helped the Greek Cause through speeches, written texts and poems. The devotion of many Europeans to this Cause, accused by the conservatives as a pretext for the political activity of the liberals, made Alsace a meeting point of French, German and Swiss secret Societies, as many volunteers headed towards the Southern Balkans to fight by the side of the Greeks.

The “Société de la Morale Chrétienne” is the first organized collective action, having as its members many representatives of the political and entrepreneurial sphere of the province. Benjamin Constant, its president since 1825, was a liberal political leader who attempted to combine civilian rights with national sovereignty.

Newspapers of the region, as well as the freemasons, expressed clearly their disposition in favor of the Greek Cause. Admirers of the Greek Antiquity, Romantics and, mainly, Protestants, all took sides with the philhellenic movement.

The number of publications about Greece increased drastically from 1821 to 1828. Treaties about the political problem and the revolution in Greece, monographs of persons related to the Greek fight against the Ottomans, appeals in favour of the Greek Cause and books about the geography of the area replaced historical treaties about Greek antiquity, that were mostly published before the Revolution. At the same time the people of Alsace gave an important economical assistance to the Greek fighters, mostly organized by committees and encouraged by the local newspapers. This assistance ceased in August 1928, when the diplomatic intervention of the European Powers paved the way for the solution of the Greek Question.

Philhellenism in Strasbourg and in the rest of Alsace, as part of the expression of solidarity in various parts of Europe, has a special interest, as Strasbourg was, and still remains, a crossroads of ideas that unite the European ethnicities.

Φ. Κ. ΤΣΙΓΚΑΚΟΥ

Η ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΞΙΣΤΟΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Οι φιλελληνικές εικόνες –όπως όλες οι ιστορικές παραστάσεις– εμπεριέχουν, μαζί με τις ιστορικές μαρτυρίες, τις ερμηνείες των καλλιτεχνών για τα υπό αναπαράσταση γεγονότα. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο κορυφαίος τεχνοϊστορικός Ernst Gombrich, *Η ζωγραφική είναι μια ανθρώπινη δραστηριότητα όπου ο καλλιτέχνης έχει την τάση να βλέπει ό,τι ζωγραφίζει παρά να ζωγραφίζει ό,τι βλέπει*.¹ Αυτή η ιδιαιτερότητα των έργων τέχνης επηρεάζει τη λειτουργία τους ως πηγή πληροφόρησης. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, η ιστορική εικονογραφία δημιουργεί ιστορία αντί να την αποτυπώνει. Όσο δε ευφυέστερος είναι ο καλλιτέχνης και όσο λιγότερο εξοικειωμένοι με τα γεγονότα είναι οι θεατές, τόσο ευκολότερα πείθονται για την πιστότητα της εικόνας. Πράγματι, ένας μεγάλος ζωγράφος μπορεί να αναβιώσει ένα ιστορικό γεγονός, είτε να το αποσιωπήσει είτε να ξαναγράψει την ιστορία. Για παράδειγμα, ο Rubens ήταν ικανός να διαλύσει ένα ολόκληρο στράτευμα μέσα σε μία χρωματική συμφωνία, ο Tiziano μπορούσε να μεταμορφώσει μία ιστορική τοποθεσία σε μια δραματική κηλίδα φωτός, ενώ ο Velázquez κατόρθωνε να εκθρονίζει τα βασιλικά μοντέλα του. Σε άλλες περιπτώσεις, κοινότοπα θέματα παίρνουν διαστάσεις εθνικού συμβόλου με διαχρονική ανταπόκριση, χάρη στην ιδιοφυΐα του δημιουργού. Για παράδειγμα, στις *Εκτελέσεις* του Goya ή την *Guernica* του Picasso το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός αρθρώθηκε με έναν εικαστικό λόγο τόσο φλογερό που εξακολουθεί να πυροδοτεί –μέχρι σήμερα– στους θεατές την αίσθηση της συγκεκριμένης συγκυρίας.

1. E. Gombrich, *Art and Illusion*, Phaidon Oxford, 1977, σ. 107.

Υπενθυμίζουμε ότι τα φιλελληνικά θέματα δεν ενέπνευσαν αποκλειστικά τους λεγόμενους μεγάλους καλλιτέχνες του 19ου αι. Αντίθετα, δεν ήταν λίγοι οι ελάσσονες ζωγράφοι της εποχής που καταπιάστηκαν με ελληνική θεματογραφία –αποβλέποντας στη δημοσιότητα δεδομένου ότι η Ελλάδα ήταν «το θέμα» της ημέρας. Οι ανεπιτυχείς συνθέσεις τους δεν στερούνται –απλώς– έμπνευσης αλλά συχνά προδίδουν, είτε γελοιοποιούν την τραγικότητα συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων. Ας σημειωθεί επίσης, ότι η τάση διαφόρων ερευνητών εικαστικών πληροφοριών του νεότερου ελληνισμού να μνημονεύουν έργα που θεωρήθηκαν ορόσημα της φιλελληνικής εικονογραφίας, όπως π.χ. *Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου* ή *Οι Σφαγές της Χίου* ή *Ο Όρκος στην Αγία Λαύρα*, προκειμένου είτε να τα εγκωμιάσουν ως πολύτιμες οπτικές μαρτυρίες της ιστορικής μνήμης, είτε να τα εγκαλέσουν ως εργαλεία χάλκευσης της ιστορίας, δεν πρέπει να έχει θέση στην προσέγγιση της φιλελληνικής εικαστικής παραγωγής.

Είναι αυτονόητο ότι το παρελθόν είναι διαφορετικό από την εξιστόρησή του· άλλωστε τα ερμηνευτικά σχήματα της σύγχρονης ιστοριογραφίας μονίμως αναθεωρούν τυχόν επαληθεύσεις μέσω των εικόνων. Είναι επίσης προφανές ότι η φιλελληνική πινακοθήκη προκαλεί τον θεατή να αναγνώσει μέσα από ένα εικαστικό λεξιλόγιο κάποια γεγονότα της εικονογραφίας του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, λαμβάνοντας πάντα υπόψη του ότι πρόκειται για γεγονότα τα οποία ταυτόχρονα αναπαριστάνονται και υπονομεύονται.

Η Ελλάδα για τους Ευρωπαίους ελληνολάτρες υπήρξε, εδώ και πολλούς αιώνες, μια ιδέα παρά ένας απλός γεωγραφικός χώρος. Αυτή η συνεκτική εικόνα της Ελλάδας αποτυπώθηκε με διαφορετική μορφή, σε διαφορετικές εποχές, αναθεωρημένη και αναπλασμένη σύμφωνα με τις τρέχουσες ιστορικές, κοινωνικές και θρησκευτικές συντεταγμένες. Στον 18ο αιώνα, αιώνα του Διαφωτισμού, ο οποίος επανεξέταζε την πνευματική του κληρονομιά, δημιουργήθηκε ένα γόνιμο κλίμα για την επανεκτίμηση και τη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας. Οι Ευρωπαίοι καλλιτέχνες της εποχής –μαγνητισμένοι από τη μυθοποιητική λειτουργία του παρελθόντος και την ομορφιά ενός πρωτοφανέρωτου μνημειακού πλούτου– επικεντρώθηκαν σε μια δημιουργική ιστορική ανάπλαση του αρχαιοελληνικού κόσμου, όπου προτάσσονταν emphaticά οι ηθικές και οι κοινωνικές αξίες.

Για τους Ευρωπαίους καλλιτέχνες που επισκέφτηκαν την Ελλάδα στη διάρκεια του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου αιώνα, η εμπειρία της ελληνικής περιήγησης ήταν ένας *ανάπλους*, μια εκπαιδευτική εμπειρία αναζήτησης των πνευματικών καταβολών τους σε έναν καθαγιασμένο, από το χρόνο, χώρο. Την

προσέγγιση αυτή μαρτυρούν τα κείμενα των οδοιπορικών που κυκλοφόρησαν την εποχή αυτή, καθώς και η πληθώρα «ελληνικών» εικόνων (χαρακτικών, υδατογραφιών και σχεδίων) που φιλοτέχνησαν οι Ευρωπαίοι ζωγράφοι-περιηγητές². Το αρχαιόφιλο αντιληπτικό τους πλαίσιο αντανakλάται στις θεματικές τους επιλογές που εστιάζονται στην απεικόνιση αρχαίων μνημείων είτε τοπίων, με έμφαση στους αρχαιολογικούς χώρους, και χαρακτηρίζονται από την απουσία σύγχρονων αναφορών. Εμφανείς είναι οι απόπειρες των τοπιογράφων να αποδώσουν την ελληνική φύση υποβάλλοντας ταυτόχρονα την ιστορική και την πνευματική της διάσταση, μια τάση που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ελληνικών *Απόψεων*, συχνά παραπλανητικών, όπου τα τοπικά χαρακτηριστικά ανασυντίθενται επιλεκτικά, ενώ τα σημάδια των μακραίωνων φυσικών καταστροφών εξωραϊζονται. Χαρακτηριστική επίσης είναι η περιθωριοποίηση των κατοίκων της Ελλάδας, τους οποίους οι ζωγράφοι απεικονίζουν σε μικροσκοπικό μέγεθος, ντυμένους στα γιορτινά τους και αφιερωμένους συνήθως σε βουκολικές ασχολίες.

Σποραδικές εκδηλώσεις ενδιαφέροντος προς τους Νεοέλληνες ιχνηλατούνται στην περιηγητική λογοτεχνία των αρχών του 19ου αιώνα. Οι συγγραφείς των οδοιπορικών, επιχειρώντας παραλληλισμούς ανάμεσα σε αρχαία και νεοελληνικά έθιμα, ανασύρουν από την αφάνεια τους σύγχρονους κατοίκους της χώρας και προβαίνουν σε εύγλωττες εκκλήσεις για την απελευθέρωσή τους³. Το πλουσιότατο εικονογραφημένο *Γραφικό ταξίδι της Ελλάδος* (*Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι, 1782-1812) του Choiseul-Gouffier αποκάλυψε ένα γραφικό πανόραμα του τοπίου και των νησιών του Αιγαίου, ενώ ο René de Chateaubriand, μέσα από το *Οδοιπορικό του, Οδοιπορικό από το Παρίσι στα Ιεροσόλυμα*, (*Itinéraire de Paris à Jerusalem*, Παρίσι, 1811), συνόψισε όλο το φάσμα των συναισθημάτων που έτρεφαν οι θιασώτες του ρομαντικού ελληνισμού της προεπαναστατικής περιόδου. Μετά τη δεκαετία του 1820, θέματα που συνδέονται με την ελληνική Επανάσταση θα αναλάβουν πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο στην «ελληνική» θεματογραφία της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής και εικαστικής σκηνής. Το σύνολο των έργων που εμπνέονται από τον ελληνικό απελευθερωτικό Αγώνα χαρακτηρίζονται με τον συμβατικό όρο «Φιλελληνικά».

2. Βλ. Φ.-Μ. Τσιγκάκου, *Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα*, Αθήνα 1981.

3. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1821*, Αθήνα 1972-75. Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: Απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, Αθήνα 1979-1981, 3 τόμοι.

«Θα εξακολουθήσει λοιπόν ο αιώνας μας να παρακολουθεί σαν θεατής ορδές αγρίων να αφανίζουν έναν πολιτισμό που αναβλασταίνει πάνω στο μνήμα ενός λαού, που χάρισε τον πολιτισμό στην ανθρωπότητα; Θα επιτρέψει η Χριστιανοσύνη ατάραχη στους Τούρκους να στραγγαλίσουν τους Χριστιανούς; Και οι νόμιμοι Μονάρχες της Ευρώπης δίχως ντροπή θα δεχτούν να συνδέσουν το όνομά τους με μία τυραννία, που θα κοκκίνιζε τον Τίβερι;», έγραψε ο Chateaubriand στο *Υπόμνημα περί Ελλάδος* (*Note sur la Grèce*, Παρίσι 1825). Η δήλωση του Γάλλου συγγραφέα και προέδρου της Φιλελληνικής Επιτροπής Παρισιού καθορίζει επιγραμματικά τις διάφορες ιδεολογικές πτυχές του φιλελληνισμού που επικάλυπταν οπαδούς ποικίλων αποχρώσεων, από στρατευμένους επαναστάτες έως απλούς πολίτες που εξέφραζαν ανθρωπιστικά αισθήματα και μια διάθεση χριστιανικής αλληλεγγύης. Εύλογα λοιπόν στο φιλελληνικό κίνημα εντάχθηκαν οι θιασώτες των διεκδικήσεων περί ελευθερίας και χειραφέτησης – που ήταν διάχυτες στη δεκαετία του 1820 και συνυφασμένες με τα προγράμματα των ρομαντικών επαναστατών κάθε εθνικότητας. Ο φιλελληνισμός εκδηλώθηκε με διάφορες μορφές: με την ίδρυση φιλελληνικών κοιταμάτων σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, με τη συνεισφορά θρησκευτικών και φιλανθρωπικών οργανώσεων, με την κάθοδο εθελοντών από όλα τα μέρη της Ευρώπης, με άρθρα στον Τύπο και φυλλάδια, καθώς και με τη συμβολή –έμπρακτη ή συναισθηματική– του πνευματικού κόσμου της Ευρώπης.

Ο κατάλογος των ανθρώπων των γραμμάτων που εμφορούνταν από το πνεύμα του φιλελληνισμού είναι μακρύς, μολονότι τα κίνητρα των συγγραφέων ήταν ποικίλα και κάποτε αντιφατικά⁴. Στη λίστα της φιλελληνικής λογοτεχνίας –εκτός από τους συγγραφείς των *Οδοιπορικών*– συγκαταλέγονται επιφανείς εκπρόσωποι του ρομαντικού λογοτεχνικού κινήματος, όπως οι Γερμανοί J.C.F. Hölderlin, Johann Ch. Friedrich von Schiller και Johann Wolfgang Goethe, ο οποίος το 1823 μετέφρασε μερικά από τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια που είχε συλλέξει ο Werner von Haxthausen. Φιλελληνικά αισθήματα κυριαρχούν στις *Ελεγείες* (*Elégies*) του Γάλλου Casimir Delavigne και στην *Έκκληση* (*Invocation*) του Alphonse de Lamartine, στα *Ελληνικά Τραγούδια* (*Lieder der Griechen*) του Γερμανού Wilhelm Müller, στο *Άσμα για την Ελλάδα* (*Canzone sulla Grecia*) του Ιταλού Giacomo Leopardi, στο *Πολεμικό Άσμα* (*Canción Guerrera*) του Ισπανού Francisco Martínez de la Rosa, στην *Κόρη του Μεσολογγίου* (*La Docella de Mi-*

4. Η φιλελληνική λογοτεχνική παραγωγή του 19ου αιώνα υπήρξε τεράστια. Βλ. L. Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la Guerre de l'Indépendance Grecque, 1821-1833*, Αθήναι 1974.

solonghi) του Estanislão de Kosca y Vayo, στο λυρικό ποίημα *Hellas* του Βρετανού P.B. Shelley. Επικεφαλής των στρατευμένων λογοτεχνών υπήρξε ο λόρδος Byron, ο οποίος με το ποίημα *Το Προσκύνημα του Child Harold* (*Child Harold's Pilgrimage*), που εξέδωσε το 1812 μετά το πρώτο ελληνικό του ταξίδι, καθιερώθηκε ως ο βάρδος μιας αναγεννώμενης Ελλάδας, δεδομένου ότι στους στίχους του είχε κατορθώσει να συνυφάνει το παλλόμενο χρώμα και το μυστήριο της Ανατολής με την τρέχουσα πραγματικότητα. Ο θάνατός του στο Μεσολόγγι το 1824, μολονότι δεν μετέβαλε τη ροή των γεγονότων στην Ελλάδα, σηματοδότησε μια νέα περίοδο για τον φιλελληνισμό συνδουλίζοντας τα αισθήματα και τις δραστηριότητες των απανταχού φιλελλήνων.

«Ν' αναλογίζεσαι για να φλογίζεσαι παντοτεινά, στίχους του Byron», σημείωσε ο Γάλλος ρομαντικός ζωγράφος Eugène Delacroix στο ημερολόγιό του στις 11 Μαΐου 1824. Ήταν μέσα από τους στίχους του Byron που ανακάλυψε την Ελλάδα ο Delacroix, όπως άλλωστε και πολλοί από τους ομοτέχνους του οι οποίοι καταπιάστηκαν με ελληνικά θέματα. Φιλοτεχνώντας πορτραίτα του Byron, οι Ευρωπαίοι καλλιτέχνες υπενθύμιζαν στην κοινή γνώμη την εθελοθυσία του στον βωμό του ελληνικού απελευθερωτικού Αγώνα. Οι «Ελληνίδες» του Byron έδιωξαν τις Νύμφες και τους Σατύρους από τις αίθουσες εκθέσεων, ενώ τα «Παλικάρια» του θεωρήθηκαν η ενσάρκωση ενός νέου τύπου Έλληνα, του ατρόμητου Αγωνιστή της Ελευθερίας, ενός ρομαντικού ήρωα. Η λογοτεχνική φιλελληνική παραγωγή υπήρξε καθοριστική για το φιλελληνικό εικαστικό ρεπερτόριο, δεδομένου ότι συνάδει και συχνά εμπνέει τις εικαστικές δημιουργίες.

Ο εικαστικός φιλελληνισμός έφερε στο προσκήνιο μια πλούσια και ευφάνταστη παραγωγή έργων φιλοτεχνημένων από ρομαντικούς –κυρίως– Ευρωπαίους καλλιτέχνες, οι οποίοι –προκειμένου να δραπετεύσουν από την ασημαντότητα της καθημερινότητας και στο πλαίσιο μιας θεοποίησης της ιστορικής εμπειρίας– στράφηκαν στις μεγάλες ιστορικές στιγμές, συγχρονίζοντάς τις με τις τρέχουσες ιστορικές συγκυρίες.

Παρουσιάζοντας τα έργα με ελληνικό θέμα που εκτέθηκαν στο Salon του 1827, ένας Γάλλος κριτικός σχολίασε: «Ευτυχείς είναι οι λαοί που καταλαμβάνουν ένα μικρό κομμάτι στην ιστορία ευτυχείς είναι όσοι ποτέ δεν τράβηξαν πάνω τους τα μάτια των ποιητών ή των καλλιτεχνών. Η μονότονη ύπαρξη ενός ειρηνικού λαού δεν προσφέρει τις φλογερές και συγκλονιστικές εμπειρίες που αποζητά η έμπνευση. Τα έθνη εκείνα που συχνά υμνήθηκαν με τη λύρα και την πένα οφείλουν να πληρώνουν τη δόξα με την ευτυχία τους. Και στις μέρες μας, με τί αντίτιμο αίματος και δακρύων απόκτησε η Ελλάδα το δικαίωμα να εμπνέει όλα τα τέκνα των Μουσών! Οι Έλληνες, ο ηρωισμός τους, οι καταστροφές, οι ήττες τους

προσφέρουν ένα σωρό θέματα στους ζωγράφους μας». Από εικαστική –όπως άλλωστε και από λογοτεχνική– άποψη, ο συνδυασμός του κλασικού παρελθόντος με το ανατολίτικο εξωτικό παρόν της Ελλάδας, το θρήσκευμα των αγωνιστών και η αντιπαράθεσή τους με έναν υπεράριθμο εχθρό, αποτελούσε ένα εξαιρετικά πρόσφορο θεματολόγιο για τους ρομαντικούς καλλιτέχνες. Επιπλέον, καθώς τα ελληνικά ιστορικά γεγονότα ήταν οικεία στο ευρωπαϊκό κοινό, οι καλλιτέχνες τα χρησιμοποιούσαν συμβολικά, προκειμένου να υποδηλώσουν όχι μόνο τη διαμαρτυρία τους ενάντια στο κοινωνικοπολιτικό κατεστημένο, αλλά και για να εκφράσουν καλλιτεχνικές διεκδικήσεις.

Το στοιχείο που έδινε φτερά στη φαντασία των ρομαντικών δημιουργών ήταν η δραματική σειρά αντιπαραθέσεων που εμπεριείχε η ελληνική Επανάσταση. Ο Αγώνας των Ελλήνων ενάντια στους Τούρκους συμβόλιζε τη σύγκρουση του δυτικού πολιτισμού με την ανατολική «βαρβαρότητα», του Σταυρού των Χριστιανών με την Ημισέληνο των «Απίστων» και, γενικότερα, της Ελευθερίας με την Καταπίεση. Συνακόλουθα, οι σκηνές του ελληνικού απελευθερωτικού Αγώνα μεταμορφώνονται συχνά σε μανιφέστα ευρύτερης εμβέλειας, διαδηλώνοντας υπέρ της υπεροχής της κλασικής κληρονομιάς και της νίκης των χριστιανικών δυνάμεων. Δεν χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι οι ρομαντικοί –λάτρεις του δραματικού– απομύζησαν κάθε πεδίο που θα τους παρείχε ένα βίαιο και τραγικό θέμα. Ούτε είναι τυχαίο ότι στο φιλελληνικό ρεπερτόριο υπερτερούν θεματικά οι άτυχες στιγμές της Επανάστασης, οι σφαγές και τα ολοκαυτώματα, όπως η Πάργα, η Χίος, το Μεσολόγγι.

Η αρχαία Ελλάδα εξακολούθησε να δίνει το παρόν στις φιλελληνικές συνθέσεις. Αλλά τώρα οι κλασικές αναφορές δεν ήταν ελεγείες του ένδοξου παρελθόντος, αλλά υπομνήσεις μιας κλασικής κληρονομιάς που αποτελούσε κινητήρια δύναμη για τους Έλληνες και την οποία υπερασπίζονταν με μια αυτοθυσία αντάξια των προγόνων τους. Οι Έλληνες αγωνιστές του '21 εγγράφηκαν στο φιλελληνικό ρεπερτόριο δίπλα στους ήρωες του κλασικού πανθέου. Ο Μπότσαρης, ο Κανάρης, ο Μιαούλης θεωρήθηκαν ρομαντικοί μετενσαρκωτές του Λεωνίδα, του Αχιλλέα, του Έκτορα. Ερειπωμένοι ναοί και σπασμένες κολόνες σηματοδοτούν τις φιλελληνικές παραστάσεις, υποδηλώνοντας την παρουσία του κλασικού παρελθόντος, που συνδουλίζει την αγωνιστική διάθεση των πρωταγωνιστών εξυψώνοντας τα συγκεκριμένα πρόσωπα και γεγονότα σε εικόνες παγκόσμιας σπουδαιότητας. Οι αγωνιστές υπομένουν με σπαρτιατική στωικότητα τα ολέθρια αποτελέσματα της αποτυχημένης τους επιχείρησης (βλ. πίνακα 1), ενώ στο έργο του Ary Scheffer ο πληγωμένος πατέρας ξεψυχάει με το ύφος και το ήθος του «Θνήσκοντα Γαλάτη» (βλ. πίνακα 2).

Εξίσου δυναμική με την παρουσία της αρχαίας Ελλάδας ήταν αυτή της Εκκλησίας. Οι φιλελληνικοί κύκλοι, αποφεύγοντας να θίξουν το ζήτημα του δογματικού σχίσματος, διακήρυσσαν τη χριστιανική αλληλεγγύη, με τρόπο που ο Αγώνας ανάμεσα στον Σταυρό και την Ημισέληνο πυροδοτούσε τη χριστιανική κοινή γνώμη αναβιώνοντας το πνεύμα των Σταυροφοριών. «Αν μπορούσε να ακουστεί η φωνή μας, το Λάβαρο του Σταυρού θα κυμάτιζε πάνω από τις στέγες της Κωνσταντινούπολης ή πάνω από τον Παρθενώνα, και η Αγία Σοφία θα ξαναλειτούργουσε όπως παλιά», ξέσπασε η εφημερίδα *Constitutionnel* στις 26 Ιουλίου 1821. Η θρησκευτική προπαγάνδα που απευθυνόταν άμεσα στους ομόθρησκους «αδελφούς» πέρασε στο εικαστικό λεξιλόγιο με μια σειρά μοτίβων, όπου οι Έλληνες προβάλλονταν ως οι σύγχρονοι Μάρτυρες της Πίστης. Παραστάσεις με ιερείς να μεταλαμβάνουν αγωνιστές που αναχωρούν για τη μάχη (βλ. πίνακα 3), παλικάρια να υψώνουν τα λάβαρα του σταυρού, σκηνές με Τούρκους να ταπεινώνουν σεβάσμιους κληρικούς, να βεβηλώνουν εκκλησίες, ή να βιάζουν χριστιανές παρθένες, άναβαν φωτιές στις ψυχές των χριστιανών της Ευρώπης.

Συχνά τα ιστορικά γεγονότα αναπλάθονται με ένα οικείο ηθογραφικό ύφος, που μεταφέρει αμεσότερα στον θεατή το δράμα των πρωταγωνιστών και τη συνειδητοποιημένη συντροφικότητα των αγωνιζομένων. Ταυτόχρονα, προδίδει την προσπάθεια του καλλιτέχνη να συγκινήσει, είτε να προβάλει και να επιβραβεύσει την αγωνιστική διάθεση, με στόχο να διδάξει και να παραδειγματίσει τον θεατή.

Μια αποτίμηση των φιλελληνικών έργων που παρουσιάστηκαν στις ευρωπαϊκές αίθουσες εκθέσεων αποκαλύπτει μια ποικιλία προσεγγίσεων από πλευράς θεματικής, μορφολογίας, τεχνοτροπίας και ιδεολογίας. Ο εντοπισμός και η συνολική θεώρηση των σχετικών έργων δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί. Επισημαίνουμε πάντως ότι η εκτεταμένη διερεύνηση της φιλελληνικής ευρωπαϊκής εικαστικής παραγωγής επιβάλλει μια σειρά ερωτημάτων, τα οποία ο τεχνοϊστορικός οφείλει να απευθύνει σε καθένα από τα έργα αναφορικά με τις θεματικές επιλογές των καλλιτεχνών και την ιδεολογική ή πολιτική τους τοποθέτηση, τις εικονογραφικές πηγές της συγκεκριμένης θεματογραφίας (λογοτεχνικές, ιστορικές, ανεκδοτολογικές, κ.λπ.), τα κίνητρα των καλλιτεχνών και των παραγγελιοδοτών, καθώς επίσης τη συγκεκριμένη συγκυρία παραγωγής του εκάστοτε έργου.

Στο παρόν κείμενο επιχειρείται μια συνοπτική ανθολόγηση της ευρωπαϊκής εικαστικής φιλελληνικής παραγωγής, κατά τις δεκαετίες 1820 και 1830, όπου

επισημαίνονται οι ιδιαιτερότητες «οικείωσης» του φιλελληνικού ρεπερτορίου, οι οποίες νοηματοδοτούνται από το συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο και συνυφαίνονται –εύλογα– με τον αντίστοιχο ορίζοντα υποδοχής των έργων. Επιλέχθηκαν συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Γερμανία και η Αγγλία, αφενός διότι εδώ εντοπίζεται το μεγαλύτερο ποσοστό εικαστικής φιλελληνικής παραγωγής, αφετέρου διότι στις συγκεκριμένες περιοχές, την εποχή αυτή, αναπτύσσονται διαφορετικοί ιδεολογικοί προσανατολισμοί και κοινωνικές δράσεις που επηρεάζουν καθοριστικά τη διατύπωση των φιλελληνικών εικαστικών μεταπλάσεων.

Τα φιλελληνικά θέματα βρήκαν πρωτοφανή απήχηση στους Γάλλους καλλιτέχνες⁵. Ο γαλλικός εικαστικός φιλελληνισμός διακρίνεται όχι μόνο για την αριθμητική του υπεροχή, αλλά και για το συγχρονισμό του με τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίζονται στην Ελλάδα μέχρι το τέλος του Αγώνα. Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον και πρωτότυπο –από τεχνοϊστορικής πλευράς– χαρακτηριστικό του γαλλικού φιλελληνισμού είναι η πνευματική συμμαχία μεταξύ των Γάλλων υποστηρικτών της φιλελεύθερης Αντιπολίτευσης –που την αποτελούσαν οι ορλεανιστές και οι βοναπαρτιστές– και των ρομαντικών Γάλλων καλλιτεχνών που ήταν αντίθετοι με την Ακαδημία και τον αναιμικό κλασικισμό της.

Οι *Σφαγές της Χίου* του Delacroix (βλ. πίνακα 4), έργο αρχετυπικά ρομαντικό ως προς το θέμα, τη σύνθεση και τη γραφή, ζωγραφίζεται μέσα σε έξι μήνες πυρετικής δουλειάς για να εκτεθεί στο Salon του 1824 και να συνταράξει όχι μόνο τις φιλελληνικές συνειδήσεις, αλλά και τα καλλιτεχνικά ακαδημαϊκά ύδατα, χάρη στην επαναστατική ρομαντική του τεχνοτροπία. Δεν είναι τυχαίο που ο Delacroix, ο οποίος θεωρείται ο κατεξοχήν φιλέλληνας Ευρωπαίος ζωγράφος, πρωτοπαρουσίασε την ελαιογραφία *Η Ελλάδα στα Ερείπια του Μεσολογγίου* (βλ. πίνακα 5), ένα εξίσου πρωτοποριακό ρομαντικό έργο, στην έκθεση *Υπέρ των Ελλήνων*, που διοργανώθηκε το 1826 στην γκαλερί Lebrun. Παρόμοιες εκθέσεις εκτός του επίσημου Salon, το οποίο αποτελούσε προπύργιο των ακαδημαϊκών καλλιτεχνών, αποτέλεσαν το βήμα για τους καλλιτέχνες εκείνους που δεν γίνονταν δεκτοί από την επίσημη κριτική επιτροπή. Ανάμεσα στους πίνακες που εκτέθηκαν στην γκαλερί Lebrun συγκαταλέγονταν έργα επιφανών εκπροσώπων της γαλλι-

5. Βλ. *Η Ελληνική Επανάσταση. Ο Delacroix και οι Γάλλοι Ζωγράφοι 1815-1848*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1996.

κής ζωγραφικής οι οποίοι συνδέονται με το κίνημα του ρομαντισμού, όπως οι Horace Vernet, A.M. Colin, Ary Scheffer, A. Devéria.

Στη δεκαετία του 1820 ο διάχυτος φιλελεύθερος πατριωτισμός των γειτόνων Ιταλών, που ήταν συνυφασμένος με εθνικά προβλήματα και αιτήματα χειραφέτησης, καθρεφτίζεται –όπως είναι φυσικό– όχι μόνο στη λογοτεχνία αλλά και στις εικαστικές τέχνες. Τα γεγονότα της Πάργας το 1819, που ξεσήκωσαν την κοινή γνώμη, προκάλεσαν μεγάλη συγκίνηση στους Ιταλούς πατριώτες, οι οποίοι ταύτισαν τη μοίρα των Παργινών με την τραγικότητα των δικών τους πολιτικών προσφύγων και αναζήτησαν στην Ελλάδα το όραμα της δικής τους ανεκπλήρωτης επανάστασης (βλ. πίνακα 6).

Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο εικαστικός φιλελληνισμός στην Ιταλία είναι αρκετά όψιμος. Εμφανίζεται μετά το 1830 και διήρκεσε σχεδόν τριάντα χρόνια, έως την κήρυξη του πολέμου εναντίον της Αυστρίας το 1879. Το φαινόμενο μπορεί να ερμηνευθεί λόγω της τρέχουσας πολιτικής κατάστασης και του αυστηρότατου κλίματος λογοκρισίας, το οποίο απαγόρευε στους Ιταλούς καλλιτέχνες να εκφράσουν ανοιχτά την προσωπική τους στράτευση, είτε να εκθέσουν τα έργα τους σε δημόσιους χώρους. Η εικαστική ιταλική φιλελληνική παραγωγή ξεκινά την επαύριο της ίδρυσης της επαναστατικής οργάνωσης «Giovine Italia» (Νέα Ιταλία) από τον Giuseppe Mazzini το 1831, με την ελαιογραφία *Οι Πρόσφυγες της Πάργας*, του Francesco Hayez (1791-1882), ο οποίος αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της καλλιτεχνικής του παραγωγής στην εξύμνηση του ελληνικού Αγώνα. Παρόμοια περίπτωση αποτελεί και ο ομότεχνός του Lodovico Lipparini, ο οποίος, από το 1834 έως τον θάνατό του το 1846, περιγράφει και αναπαράγει διαφορετικές στιγμές και ήρωες της ελληνικής Επανάστασης.

Στην εντυπωσιακή –αριθμητικά– λίστα των Ιταλών φιλελλήνων ζωγράφων συμπεριλαμβάνονται γνωστοί εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού ρομαντικού κινήματος⁶ (βλ. πίνακα 7). Εκτός από το θέμα της Πάργας οι περισσότερες παραστάσεις διαπνέονται από το ίδιο ιδεολογικό πνεύμα: αποτελούν αλληγορίες για την προδοσία της διεθνούς διπλωματίας, είτε εκφράζουν έμμεσα τη διαμαρτυρία του ιταλικού λαού ενάντια στην ξένη κυριαρχία.

6. Βλ. C. S. Spetsieri-Beschi - Enrica Lucarelli, *Risorgimento Greco e Filellenismo Italiano*, κατάλογος έκθεσης, (επιμέλεια Claire Constans) Roma 1986.

Ο γερμανικός εικαστικός φιλελληνισμός αναπτύχθηκε παράλληλα με τη μοναρχία του Όθωνα. Συνακόλουθα, εμφανίζεται να συνεργεί με τις τρέχουσες πολιτικές σκοπιμότητες (βλ. πίνακα 8). Οι περισσότεροι Γερμανοί φιλέλληνες ζωγράφοι ανήκαν στην αυλή του Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας⁷, το πάθος άλλωστε του οποίου για την ελληνική αρχαιότητα αποτέλεσε τη βάση του φιλελληνικού γερμανικού κινήματος. Ο Λουδοβίκος, ο οποίος ως διάδοχος του θρόνου είχε δηλώσει: «Καλύτερα πολίτης της Ελλάδας παρά κληρονόμος του θρόνου», όταν τελικά ανέβηκε στο θρόνο στις 18 Οκτωβρίου 1825 διεκήρυξε ότι: «Αποτελεί μέρος της βαυαρικής πολιτικής να υποστηρίζει τον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία ενεργά, οικονομικά και στρατιωτικά».

Ο ερασιτέχνης ζωγράφος και αξιωματικός Karl Wilhelm von Heideck (1788-1861) ήταν ο πρώτος που ήρθε στην Ελλάδα ως επικεφαλής του φιλελληνικού στρατιωτικού εκστρατευτικού σώματος. Μέλος του ίδιου στρατιωτικού σώματος ήταν άλλος ένας ερασιτέχνης ζωγράφος: ο Karl Krazeisen (1794-1878), ο οποίος σχεδίασε εκ του φυσικού τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης (βλ. πίνακα 9). Ο τοπιογράφος Karl Rottmann (1797-1850) και ο ζωγράφος ιστορικών σκηνών Peter von Hess (1792-1871) συνεργάστηκαν, με εντολή του Λουδοβίκου, προκειμένου να αναπτύξουν τη νέα ελληνική εποποιΐα στις βόρειες στοές των βασιλικών κήπων του Μονάχου: επάνω τα ελληνικά τοπία του Karl Rottmann και κάτω ο κύκλος των ιστορικών σκηνών του Peter von Hess με επιστέγασμα την άφιξη του νεαρού Όθωνα στο Ναύπλιο και την Αθήνα. Στη γερμανική φιλελληνική παραγωγή οφείλουμε επίσης ένα πλήθος ρομαντικών ελληνικών τοπιογραφιών, καθώς επίσης και μια σειρά από μνημειακές, αρχαιολατρικής εμπνεύσεως παραστάσεις.

Το φιλελληνικό κίνημα προχώρησε με αργούς ρυθμούς στην Αγγλία, δεδομένου ότι η κυβερνητική πολιτική ήταν αρνητική έως εχθρική απέναντι στους επαναστατημένους Έλληνες. Ωστόσο, ο βρετανικός φιλελληνισμός αναπτύχθηκε ικανοποιητικά, αφενός χάρη στην ειδική γοητεία που εξασκούσε η ίδια η γη της Ελλάδας, αφετέρου μέσα από τη φιλόνηρω και ρομαντική διάθεση της κοινής γνώμης, και ασφαλώς μέσα από την ποίηση του Byron (βλ. πίνακα

7. Βλ. *Das neue Hellas, Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, κατάλογος έκθεσης, (επιμέλεια R. Baumstark) München 2000.

8. Φ.Μ. Τσιγκάκου, *Βρετανικές Εικόνες της Ελλάδας από τις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα, 1995.

10). Η ποίησή του αποτελεί τη βάση του εικαστικού φιλελληνικού κινήματος.⁸ Οι δραματικοί ήρωες και οι μοιραίες ηρωίδες που παρουσιάζονται στα έργα του Byron *The Corsair*, *The Giaour*, *The Bride of Abydos* και *Don Juan*, υπήρξαν πηγή έμπνευσης για τους περισσότερους Βρετανούς ζωγράφους. Η λίστα των Βρετανών καλλιτεχνών που καταπιάστηκαν με θέματα από την ελληνική Επανάσταση είναι αρκετά σύντομη, ωστόσο συμπεριλαμβάνεται ο επιφανέστερος ρομαντικός τοπιογράφος Joseph Mallord William Turner (1775-1851), ο οποίος, μολονότι ουδέποτε επισκέφθηκε την Ελλάδα, φιλοτέχνησε το πρώτο βρετανικό φιλελληνικό έργο βυρωνικής εμπνεύσεως το 1812, καθώς και πολλές εικονογραφήσεις για τα *Άπαντα* του Byron που εξέδωσε ο John Murray.

Τα δραματικά θέματα του ευρωπαϊκού φιλελληνικού ρεπερτορίου δεν βρήκαν ιδιαίτερη απήχηση στους Άγγλους καλλιτέχνες, οι οποίοι προτίμησαν να απαθανατίσουν τις επιτυχίες των Ελλήνων παρά τις τραγικές τους στιγμές. Έτσι εξηγείται ο τεράστιος αριθμός σκηνών με θέμα τη *Ναυμαχία του Ναυαρίνου* που κατέλαβαν τις αγγλικές αίθουσες εκθέσεων το 1827 και το 1828. Το 1833, τη χρονιά που ο βασιλιάς Όθων ήρθε στην Ελλάδα, ο Sir Charles Lock Eastlake (1793-1865), πρόεδρος της Royal Academy, ο οποίος είχε επισκεφθεί την Ελλάδα το 1819, προκειμένου να εκπονήσει *Απόψεις* της χώρας, βρήκε έναν εύσχημο τρόπο να υπενθυμίσει στους συμπατριώτες του τον ευεργετικό ρόλο της Μ. Βρετανίας στα ελληνικά πράγματα με την ελαιογραφία *Καταδιωκόμενοι Έλληνες* (βλ. πίνακα 11). Η υποτονική βρετανική εικαστική φιλελληνική παραγωγή έδωσε σύντομα τη θέση της σε ευφάνταστες ιστορικές σκηνές γραφικού και ηθογραφικού προσανατολισμού.

Εκτός από τους πίνακες ζωγραφικής, ένα ισχυρότατο όργανο της ευρωπαϊκής φιλελληνικής προπαγάνδας αποτέλεσαν τα τυπώματα (χαλκογραφίες και λιθογραφίες), τα οποία, χάρη στην αμεσότητα της εικόνας και το χαμηλό κόστος, αποτέλεσαν το πλέον διαδεδομένο προϊόν της φιλελληνικής καλλιτεχνικής βιομηχανίας. Η θεματική τους ποικιλία συνδέεται με τα ιστορικά γεγονότα, τους πρωταγωνιστές και τις λογοτεχνικές αναφορές. Μεταξύ του 1825 και του 1828 κυκλοφόρησαν τρεις συλλογές με προσωπογραφίες των πρωταγωνιστών, Ελλήνων, φιλελλήνων και Οθωμανών: η πρώτη ήταν η σειρά του Ιταλού σχεδιαστή και χαράκτη Giovanni Boggi (1790-1832) που εκδόθηκε στη Φλωρεντία το 1825 και επανατυπώθηκε στο Παρίσι μεταξύ 1826 και 1827 με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Collection de portraits des personnages Turcs et Grecs les plus renommés soit par leur cruauté soit par leur bravoure dans la guerre actuelle de la Grèce, dessinés d'après nature par*

Boggi, Paris 1826-1829. Ακολούθησε η σειρά του Δανού Adam Friedel το 1827 με τον τίτλο *The Greeks Twenty-four portraits of the principal leaders and personages who have made themselves most conspicuous in the Greek Revolution*, London 1825-1827 και η πιο αξιόπιστη του Βαυαρού Karl Krazeisen με τον τίτλο *Bildnisse ausgezeichneter Griechen und Philhellenen nebst einige Ansichten und Trachten*, München 1828-1831. Παρά την αμφισβητούμενη πιστότητα και ποιότητα των παραστάσεων, οι πολλαπλές επανεκδόσεις και οι αναπαραγωγές των έργων αποδεικνύουν τη δημοτικότητά τους.

Οι φιλελληνικές λιθογραφίες γίνονταν ανάρπαστες στα ευρωπαϊκά χαρτοπωλεία και βιβλιοπωλεία. Αλληγορικές και φανταστικές συνθέσεις ή ανώνυμοι Έλληνες και Ελληνίδες που αγωνίζονται εμψυχωμένοι από μορφές αρχαίων πολεμιστών καλλιέργησαν τη συμπάθεια της κοινής γνώμης. Το ίδιο και παραστάσεις με ανώνυμους αγωνιστές που ξεψυχούν με αξιοπρέπεια ανάλογη αρχαίων ηρώων, σκηνές μελοδραματικές που συχνά αγγίζουν τα όρια του κωμικοτραγικού. Η άμεση εικονογραφημένη παρωδία των ιστορικών γεγονότων της μετεπαναστατικής περιόδου, κυρίως 1830-1833, αναδύεται μέσα από τις γελοιογραφίες των εξάιρετων Βρετανών γελοιογράφων George Cruickshank και James Gillray, ενώ ο Γάλλος Honoré Daumier δημιούργησε μία σειρά απολαυστικών λιθογραφιών γύρω από τον Όθωνα.

Φιλελληνισμός της καθημερινότητας

Οι φιλελληνικοί κύκλοι χρησιμοποίησαν κάθε μέσο για να προσελκύσουν την προσοχή του κοινού. Οι βιομηχανίες οικιακών και διακοσμητικών ειδών συνέβαλαν ευχαρίστως, ανταποκρινόμενες στη ζήτηση της αγοράς. Επιτραπέζια σκεύη, σερβίτσια φαγητού, τσαγιού και καφέ κατασκευάστηκαν στα εργοστάσια πορσελάνης Choisy le Roi, Montereau και Toulouse το 1824 με μεγάλη επιτυχία. Στα φιλελληνικά μπαζάρ έβρισκε κανείς πορσελάνινα φιαλίδια για ηδύποτα, τα οποία τιτλοφορούνταν *Λικέρ του Μεσολογγίου*, *Λικέρ του Ναυαρίνου*, *Νέκταρ των γενναίων Ελλήνων*. Οι αρωματοποιοί και οι ζαχαροπλάστες δεν έμειναν αμέτοχοι. Οι πρώτοι εφηύραν το *Σαπούνι Υψηλάντης*, οι δεύτεροι τύλιγαν τις καραμέλες σε χαρτιά που είχαν εικόνες με φιλελληνικές λεζάντες. Χρηστικά μικροαντικείμενα, όπως μελανοδοχεία, βεντάλιες, κηροπήγια, είχαν μεγάλη ζήτηση, ιδιαίτερα μια εντυπωσιακή σειρά από επίχρυσα ρολόγια με ευφάνταστες παραστάσεις μικρογλυπτικής.

Η επίπλωση των σπιτιών δεν ξέφυγε από τη μόδα αυτή. Εικόνες που αναπαρήγαγαν γνωστές φιλελληνικές σκηνές δανεισμένες από λιθογραφίες και πίνακες γνωστών ζωγράφων εμφανίζονται πάνω σε μαξιλαράκια, σε παραπετάσματα για το τζάκι, σε ταπισερί και σε υφάσματα επιπλώσεων. Το 1828, στο Rixheim, ο Zuber, διευθυντής μιας βιοτεχνίας ταπετσαρίας και πρόεδρος του φιλελληνικού κομιτάτου της Mulhouse, τύπωσε ένα πανοραμικό χαρτί με τον τίτλο *Περιγραφή τοπίων της σύγχρονης Ελλάδας ή Οι μάχες των Ελλήνων*.

Εκτός από τη διάθεση εικαστικών και παντοίων φιλελληνικών αντικειμένων, οι ελληνικές επιτροπές διοργάνωναν συνεστιάσεις, χορούς, συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις. Ο Λεωνίδας, τραγωδία σε πέντε πράξεις του Michel Pichat, δόθηκε το 1825 προς τιμήν των υπερασπιστών του Μεσολογγίου. Την ίδια χρονιά ανέβηκε η όπερα *Η Πολιορκία της Κορίνθου* του Goacchino Rossini με λιμπρέτο του Alexandre Soumet, όπου με μελοδραματικό τρόπο εξυμνείται η εθελοθυσία των αγωνιζομένων Ελλήνων. Η φιλελληνική συναυλία που οργανώθηκε με πρωτοβουλία της δούκισσας de Dalberg στις 28 Απριλίου 1826 στο Waux-Hall, στο Παρίσι, αποτέλεσε μεγάλο κοσμικό γεγονός. Ας σημειωθεί ότι, τον δούκα της Ορλεάνης με την οικογένειά του συνόδευε ο μικρός γιος του Κανάρη.

Η φιλελληνική βιομηχανία δημιούργησε μία μόδα που συμπαρέσυρε και τους ελάχιστους ή καθόλου ευαισθητοποιημένους. Το κοινό που υποστήριξε τους εράνους, τις συναυλίες, τα μπαζάρ και τις κοινωνικές εκδηλώσεις *Υπέρ των Ελλήνων*, ήταν διαφορετικών τάξεων και ιδεολογικών προσανατολισμών. Ωστόσο, η συμβολή τους στη διάδοση και στη διατήρηση της ελληνικής υπόθεσης δεν ήταν άσχετη από την τελική έκβαση του Αγώνα.

ABSTRACT

FANI MARIA TSIGAKOU: *Pictorial narratives of the Greek Revolution*

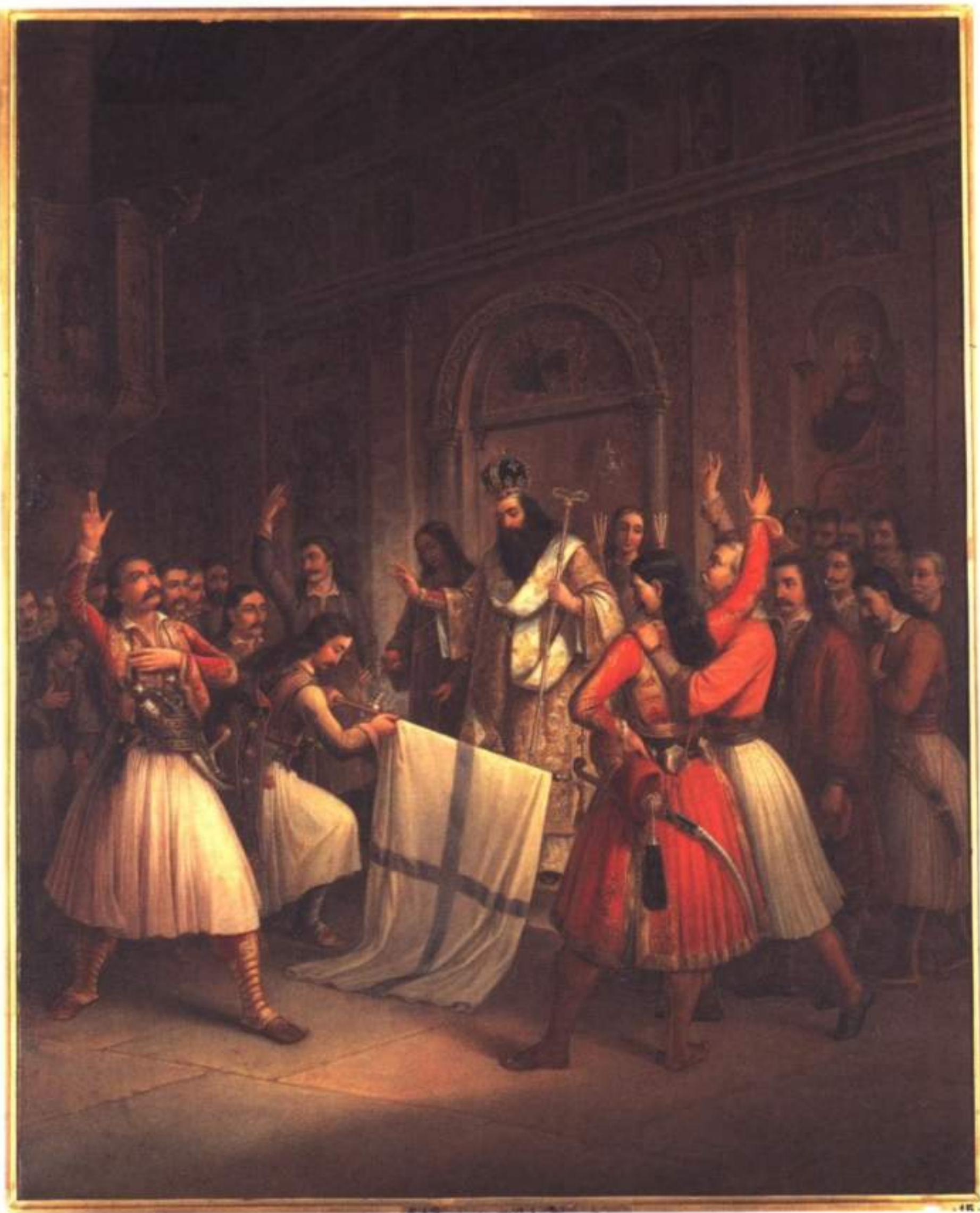
While attesting some historical events, Philhellenic images also constitute an eloquent testimony to contemporary aesthetics. They also bring forward issues connected with a variety of ideologies. Philhellenic subjects were very popular with romantic painters because they allowed the artists to re-enact historical incidence by means of classical, religious, oriental and exotic allusions while also emphasizing moral and patriotic issues. Additionally, they presented artists with the opportunity to either echo or eulogize government politics, or to express a covert protest against current social and political agendas, or even to create open political manifestos. Consequently, philhellenic images shed light not only on nineteenth century artistic currents, but also on ideological conceptions. More interestingly, such emblematic philhellenic images became instrumental in the building of Greek national imagination and collective memory

1. Αποτυχία Επιχειρήσεως, 1826, Henri Decaisne (ή De Caisne) (1799-1852).
Ελαιογραφία σε μουσαμά 58,5×72,5 εκ. Ενυπόγραφο και χρονολογούμενο.
Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 8987

2. Ελληνόπουλο υπερασπίζεται τον πληγωμένο πατέρα του, 1827, Ary Scheffer (1795-1858).
Ελαιογραφία σε μουσαμά 45×37 εκ. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 11177

3. Ο Όρκος στην Αγία Λαύρα, Θεόδωρος Π. Βρυζάκης.
Ελαιογραφία σε μουσαμά 125×100 εκ. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 8970

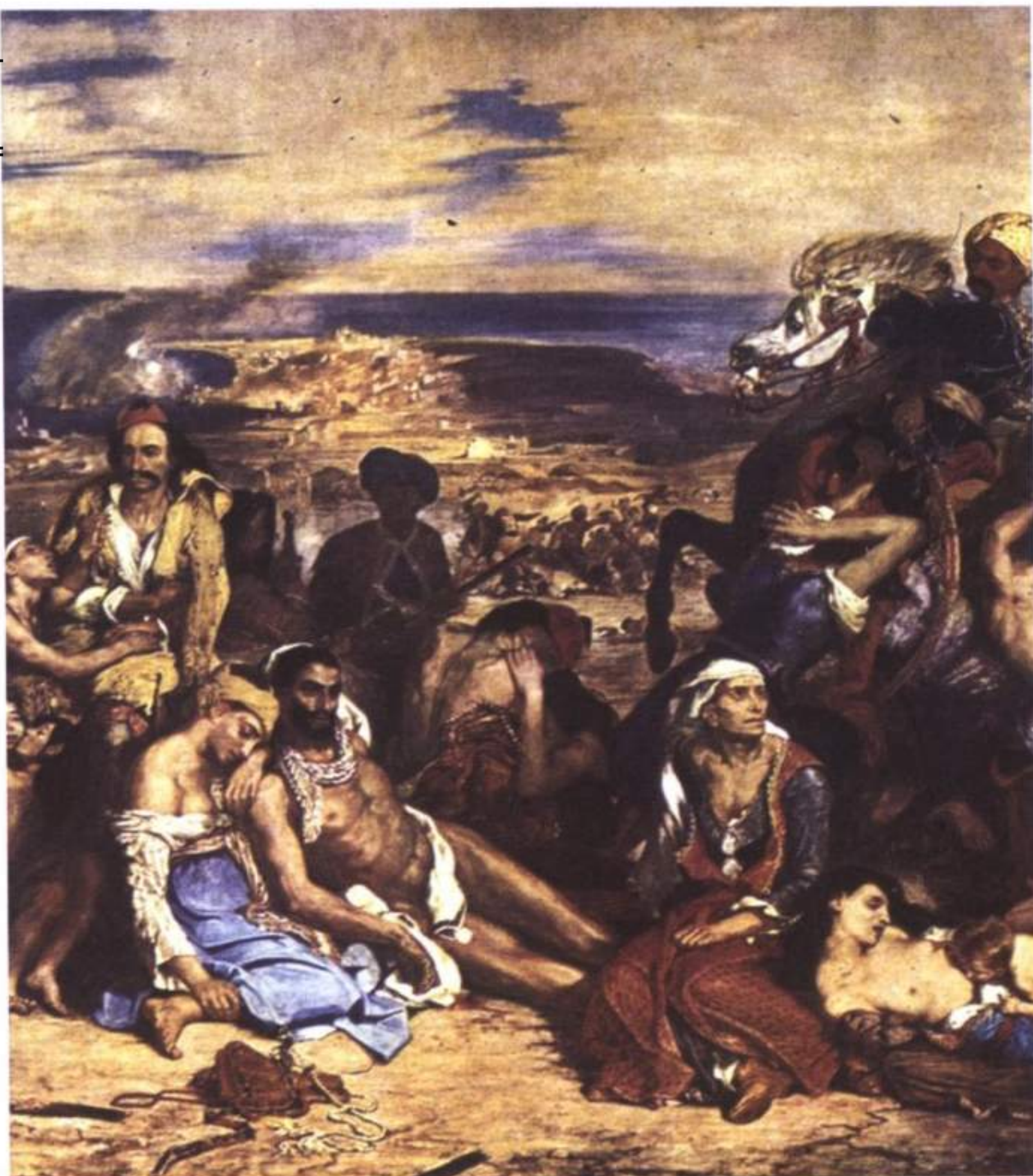
4. Οι Σφαγές της Χίου, Eugène Delacroix (1798-1863). Ελαιογραφία σε μουσαμά 417×354 εκ. Παρίσι, Musée du Louvre

5. Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου, Eugène Delacroix (1798-1863).
Ελαιογραφία σε μουσαμά 209×147 εκ. Παρίσι, Musée du Louvre

6. Η Φυγή από την Πάργα, 1858, Cesare-Felix-Giorgio dell' Acqua (1821-1904).
Υδατογραφία σε χαρτί 51×38 εκ. Ενυπόγραφο και χρονολογημένο. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 23002

7. Ο Θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη, 1836/9, Filippo Marsigli (1790-1863).
Ελαιογραφία σε μουσαμά 58,5×72,5 εκ. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 8969

8. Προσωπογραφία του Όθωνα, π. 1832, Joseph Stieler (1781-1858).
Ελαιογραφία σε μουσαμά 72x58 εκ. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 8986

9. Δημήτριος Μάρκου Μπότσαρης, 1829, Albert Riegel (έδρασε την περίοδο 1830-1840).

Ελαιογραφία σε μουσαμά 45×37 εκ. Φέρει την επιγραφή (στα γερμανικά):

«Δημήτριος Μπότσαρης γιος του Μάρκου Μπότσαρη – γεννήθηκε στο Σούλι της Ηπείρου στις 4/16 Ιουλίου 1815». Ενυπόγραφο και χρονολογημένο. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 8983

10. Ο Λόρδος Μπάυρον στην Ακρόπολη, Αγνώστου.
Ελαιογραφία σε μουσαμά 97×74,5 εκ. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 11100

11. Έλληνες Διωκόμενοι, 1833, Sir Charles-Lock Eastlake (1793-1865).
Ελαιογραφία σε μουσαμά 95×134 εκ. Ενυπόγραφο. Μουσείο Μπενάκη Αρ. Ευρ. 8996

F. ASSIMAKOPOULOU, K. CHATZIS

DUTRÔNE (1796-1867), “DÉFENSEUR DES FAIBLES ET DES OPPRIMÉS”, UN FAISEUR DE PROJETS À L’ÂGE ROMANTIQUE

Introduction

“M. Dutrône, possesseur d’une fortune, qui lui assurait l’indépendance, eût pu l’employer à rendre sa vie commode et aisée ; mais pour un grand cœur, tel que le sien, il y a quelque chose au-dessus des jouissances matérielles du bien-être, c’est le dévouement à l’humanité. Il écrivait en 1832 : ‘Il y a des gens qui prétendent que je ne tiens à rien : je tiens aux orphelins, aux indigents, aux prisonniers, aux opprimés, qu’ils soient Grecs, Français, Polonais, homme de couleur ou nègres’”¹ C’est ainsi que commence une biographie romancée, écrite une année après la mort de Henri-Philippe-Auguste Dutrône, né à Caen en 1796, mort à Neuilly en 1867.² Docteur en droit, licencié ès sciences et ès lettres, il a essayé de préparer deux thèses de doctorat, une à la faculté de Droit, l’autre à celle de Lettres. Dutrône, homme de second plan, paraît-il, mais étroitement lié à des personnages autrement plus connus aujourd’hui, commence, en 1828, à parcourir la France et presque toute l’Europe. Sa vie, sorte de “condensé” de l’époque qu’il traverse en acteur engagé sur plusieurs fronts, offre alors une belle occasion de visiter les bouleversements que la France postrévolutionnaire a connus au cours du XIXe siècle, de fréquenter l’histoire politique de l’Europe de cette période, d’observer toute une série de phénomènes dus à la révolution industrielle, de se référer, enfin, aux

1. [?] Bourguin, “Sur M Henri Dutrône, de la Légion-d’Honneur, membre de l’Association normande”, *Annuaire des cinq départements de la Normandie*, publié par l’Association normande, 1868 (A34), p. 545.

2. Cf. Noémi Noire Oursel, *Nouvelle biographie normande*, Paris, Picard, t. I, 1886.

nombreux mouvements intellectuels, si riches, complexes et souvent entachés de contradictions, qui ont marqué le XIXe siècle.

Dutrône, le philhellène

Pour Dutrône, comme pour beaucoup de libéraux de l'Europe occidentale de cette époque, la cause grecque devint le symbole de leur combat puisqu'ils y voyaient l'incarnation de toutes leurs causes : liberté bien sûr, droit des peuples à disposer d'eux-mêmes et lutte contre l'oppression d'un régime despotique et archaïque. Nous sommes dans la vague révolutionnaire en Europe du XIXe siècle, après la Grande Révolution française, celle des années 1830. L'Indépendance grecque contrevenait aux principes de la Sainte-Alliance qu'elle affaiblissait de fait. En effet, la reconnaissance d'un nouveau pays, la Grèce, rompait l'équilibre européen établi depuis le Congrès de Vienne en 1815 et dont la Sainte-Alliance était la garante.

Des personnalités non grecques se sont engagées pour la cause de la Grèce contre l'Empire ottoman lors de la guerre de l'Indépendance grecque, soit au sein des comités philhellènes, soit par une implication armée directe en Grèce. Le philhellénisme³ prend aussi d'autres formes d'engagement. Ainsi, surtout à partir de 1827, des philhellènes se mêlent de la construction du nouvel État. On se situe alors vers la fin de la révolution grecque, avant le Traité d'Andrinople qui, en 1829, reconnaît l'autonomie de la Grèce et le Protocole de Londres, qui déclara, en février 1830, la Grèce État indépendant de l'Empire ottoman sous une monarchie héréditaire. Henri Auguste Dutrône fut un des philhellènes venus en Grèce à cet-

3. Sur le sens du terme de philhellénisme, voir Loukia Droulia, "Les résistances au philhellénisme pendant la guerre de l'indépendance grecque", in Gilles Grivaud (éd.), *Les Mishellénismes*, Actes du séminaire organisé à l'Ecole Française d'Athènes, 16-18 mars 1998, Athènes, École Française d'Athènes, 2001, p. 69-70. Sur le philhellénisme, voir Loukia Droulia, "La Révolution française et l'image de la Grèce : de l'Hellénisme au Philhellénisme", in *La Révolution française et l'Hellénisme moderne*, Actes du IIIe Colloque d'histoire (Athènes 14-17 octobre 1987), CNR/NHRE, Athènes, 1989, p. 49-58 ; Michel Espagne, *Philhellénismes et transferts culturels dans l'Europe du XIXe siècle*, éd. CNRS, 2005 ; Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι Φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα και στο ελλαδικό βασίλειο, 1821-1843* (K. Vakalopoulos, *Philhellènes européens, observateurs et technocrates dans la Grèce révolutionnaire et dans le royaume grec, 1821-1843*), Athènes, éd. Stamoulis, 2008 ; Denys Barau, *La cause des Grecs. Une histoire du mouvement philhellène (1821-1829)*, Paris, éd. Honoré Champion, 2009. Sur le passage du "philhellénisme" au "mishellénisme", voir Sophie Basch, *Le Mirage grec. La Grèce moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Athènes, Hatier, 1995 et G. Grivaud (éd.), *op. cit.*

te période de transition. Ayant pris la décision de se rendre en Grèce, il visita le suisse Jean Gabriel Eynard à Genève⁴ et il obtient une lettre d'introduction adressée au président de la Grèce Jean Capodistria. Dutrône a été recommandé auprès d'Eynard par le baron Guillaume Louis Ternaux, manufacturier et homme politique, administrateur de la Banque de France et par Dominique André et François Cottier, banquiers, tous philhellènes français.⁵

On suit donc les premiers pas de l'indépendance grecque, engagée dans la voie de la constitution d'un État moderne, d'un État "à l'européenne", au moment où plusieurs personnages venus en Grèce de l'étranger, d'origine grecque d'abord mais aussi des philhellènes (toutes nationalités confondues), essaient de déployer leurs idées, lancer leurs programmes, unir leurs forces. C'est en ses propres termes que nous apprenons la motivation qui a poussé Dutrône à s'impliquer dans les affaires grecques : "En 1827, un motif de philanthropie politique me fit abandonner le programme que je m'étais tracé pour mes études... Je pensai qu'il ne me suffisait point d'avoir, à Paris, combattu pour la cause des Grecs, et l'urgence de travailler à la civilisation de ce peuple me conduisit au milieu de ses désastres. Dans ce pays où je suis resté jusqu'à la révolution [celle de juillet 1830 en France] je consacrai principalement mes efforts à répandre l'instruction".⁶

Une fois arrivé en Grèce, Dutrône s'intéressa au système éducatif et à l'organisation de l'instruction publique et il mit en pratique ses idées dans ce domaine.⁷ Il suivit la voie que le chef de l'État grec Jean Capodistria avait tracée, laquelle a été brusquement interrompue par son assassinat le 9 octobre 1831 ; car Capodistria qui, dans des conditions défavorables à cause de la longue guerre et des conflits civils en Grèce, avait comme but d'organiser l'administration, de réprimer la piraterie, de

4. Sur la visite de Dutrône chez Eynard, cf. les communications du sous-préfet de Gex (France) et du préfet de Mantoue (Italie) au ministère de l'Intérieur en France, envoyées le 31 déc. 1827 et le 2 janvier 1828, Archives Nationales (France). Police générale, microfilm F/7/6724/1 [par la suite A.N., F/7/6724/1].

5. Σπυρίδων Θεοτόκης, *Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια-Ι. Γ. Εϋνάρδου, 1826-1831* (S. Theotokis, *Correspondance J. A. Capodistria-J. G. Eynard*), Athènes, 1929, p. 64, lettre du 21 décembre 1827.

6. Profession de foi, adressée par Dutrône À *Messieurs les électeurs de l'arrondissement de Compiègne et de Noyon*, le 16 avril 1834, cité par Adrien Blanchet, "Un philanthrope oublié, Dutrône, philhellène, ami des Polonais et de tous les opprimés", *Journal des Débats*, 3 sept. 1933.

7. Cf. G. Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, Paris, 1881, p. 139, ainsi que le chapitre consacré à Dutrône et à son engagement dans l'instruction publique en Grèce par Alexios Dimaras, in *Foreign, and particularly English, influences on educational policies in Greece during the War of Independence and their development under Capodistrias, 1821-1831*, thèse de doctorat, King's College, 1973, p. 203-206.

prendre soin de l'instruction publique, a payé de sa vie sa conduite envers les élites grecques qui l'accusaient d'autorité et de préférences prorusses.

Notons que Capodistria, élu Gouverneur de la Grèce dès 1827 dans la IIIe Assemblée Nationale de Trézène par les Grecs révoltés, débarqua en janvier 1828 à Nauplie, la future première capitale du pays ; le même mois, Dutrône partit de Toulon pour la Grèce.⁸ Sa valise, pleine de philhellénisme ardent, contenait des livres de législation, d'agriculture, de mathématiques, de géographie, de langues, d'art,⁹ c'est-à-dire tout le matériel des Lumières. Arrivé à Égine, il n'a pas encore décidé de s'occuper de l'éducation et il propose dans un article publié d'abord en français dans le journal d'Hydra *L'Abeille Grecque*, puis en grec dans la *Gazette Générale de Grèce* (*Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*) un rapport concernant la culture de la pomme de terre. Parallèlement, il propose de donner gratuitement des cours de français aux enfants de dix à quinze ans.¹⁰ Enfin, il se nomme, lui-même paraît-il, secrétaire particulier du Président.¹¹

Selon Maurice Persat, contemporain de Dutrône et philhellène, Capodistria avait donné le grade de capitaine d'état-major au "bon et loyal Dutronne qui, depuis son duel hellénique avec le général Livron, commissaire de Mehemet-Ali, était allé en Grèce pour y servir la cause des Grecs".¹² Cet incident, qui en suivait un autre, marque les débuts de la carrière de philhellène de Dutrône. En juillet

8. A.N., F/7/6724/1, lettre du 2 janvier 1828 du préfet du département du Var au ministre de l'Intérieur.

9. Le 1/13 mai 1829, Capodistria, s'adressant au président de la Société de l'Instruction élémentaire, atteste que Dutrône a amené en Grèce les manuels et les tables envoyés par la Société afin d'être traduits et utilisés pour l'enseignement de l'arithmétique, de la langue et du dessin (lettre publiée par l'organe des missions Evangélistes *The Missionary Herald*, vol. XXVI, No 2, 1830, p. 45, dans un article intitulé "Greece. Intercourse with the Greek Government on the Subject of Education in Greece", p. 41-49). Rappelons que dans les années 1820, on assiste en France à la création de plusieurs cours à visée pratique dont l'objectif est de répandre les "Lumières" de la science auprès des populations d'artisans et d'ouvriers. Sur deux cours célèbres datant de cette époque et qui ont beaucoup circulé à travers le monde, voir Konstantinos Chatzis, "Charles Dupin, Jean-Victor Poncelet et leurs mécaniques pour 'artistes' et ouvriers", in Carole Christen et François Vatin (éd.), *Charles Dupin (1784-1873). Ingénieur, savant, économiste, pédagogue et parlementaire du Premier au Second Empire*, Rennes, PUR, 2009, p. 99-113.

10. *L'Abeille Grecque*, No 44, 20 février 1828, p. 3-4 ; *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, No 15, 29 février 1828, p. 63-64.

11. H. A. Dutrône, *Extraits de la correspondance de M. Dutrône avec M. le Président Capodistria, pour éclairer la polémique élevée à l'occasion des derniers événemen(t)s de Grèce*, Paris, E. Cassin, 1831, p. 9.

12. Maurice Persat, *Mémoires du commandant Persat : 1806 à 1844*, publiés avec une introd. et des notes par Gustave Schlumberger, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1910, p. 209.

1826, il est impliqué dans un projet d'enlèvement ou d'incendie de la frégate *Amazon*, construite à Marseille pour le compte de Mehmet Ali d'Égypte dont la flotte était au service des Turcs contre les Grecs révoltés. À Marseille, Dutrône chercha le général de cavalerie Livron, qui avait accepté le commandement du contingent égyptien en Grèce, pour le provoquer en duel.¹³ À la même période François-Antoine-Christophe Gérard (1786-1856) et Charles Beaufillot se trouvent à Marseille suivis, comme Dutrône, par la police marseillaise, soupçonnés de tenter d'incendier la frégate.¹⁴ Gérard, auquel, trois ans après, Capodistria confia les fonctions de directeur général et de commandant en chef de l'armée grecque, venait de Grèce¹⁵ et Beaufillot y partait¹⁶ en mission de la Société Philanthropique en faveur des Grecs. Cette tentative et son duel, quelques mois plus tard,¹⁷ avec le général Livron, cet "Ennemi des Chrétiens D'Orient",¹⁸ a fait que Dutrône "dont l'enthousiasme pour la cause des Hellènes paraît être porté jusqu'au délire",¹⁹ cet "individu" "connu par la turbulence de son esprit" et en mission "dans les intérêts de la faction révolutionnaire",²⁰ a été l'objet de plusieurs communications de la police française. On lit à propos de son duel avec Livron : "On se battit à cheval, au sabre, bien que M. Dutrône ignorât également l'équitation et l'escrime ; mais, il l'avait voulu ainsi. Il portait sur la poitrine une croix grecque brodée et était coiffé d'un bonnet grec".²¹ Dans la "Chronique" de l'*Annuaire Historique Univer-*

13. A.N., F/7/6724/1, le préfet des Bouches-du-Rhône au ministre de l'Intérieur, le 1er et le 8 sept. 1826.

14. "Je joins ici une note, écrite de sa main [de Beaufillot], qui contient la recette de la matière inflammable dont il a menacé de faire usage pour incendier la frégate de S. E. Le Vice-Roi d'Égypte", lettre du 8 août 1826, du préfet des Bouches-du-Rhône au ministre de l'Intérieur, A.N., F/7/6724/1 ; cf. *ibid.*, les lettres des 29 août 1826, 1, 8, 11 sept. et 7 nov. 1826. Sur cette affaire, voir Pierre Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille : de la Révolution française à l'Indépendance de la Grèce*, Marseille, 1973, p. 217-218 et William St Clair, *That Greece Might Still Be Free : The Philhellenes in the War of Independence*, Cambridge, Open Book Publishers, 2008, p. 276.

15. Le retour de Gérard en France est attesté par la police le 24 août 1826, in *Le livre noir des Messieurs Delavau et Franchet, ou répertoire alphabétique de la Police Politique sous le ministère déplorable*, t. II, Paris, Moutardier, 1829, p. 366 et 367.

16. Sur le départ de Beaufillot, cf. A.N., F/7/6724/1, le préfet des Bouches-du-Rhône au ministre de l'Intérieur, le 8 août 1826.

17. Le duel a eu lieu le 18 novembre 1826, cf. *Journal des Débats*, 19 nov. 1826.

18. Selon le préfet des Bouches-du-Rhône, c'est Dutrône qui qualifie Livron ainsi, A.N., F/7/6724/1, lettre du 1er sept. 1826.

19. A.N., F/7/6724/1, le préfet des Bouches-du-Rhône au ministre de l'Intérieur, le 1er sept. 1826.

20. A.N., F/7/6724/1, [le préfet de Police de Paris] au préfet du Calvados, le 11 sept. 1826.

21. *Les grands épisodes de la monarchie constitutionnelle. Le Procès des ministres (1830)*, d'après

sel pour novembre 1826, “offrant les événements les plus piquants”, une annonce se réfère à ce “*duel extraordinaire*”. De cette annonce on garde les noms des témoins de la part de Dutrône : “MM. Hotton, H. Carnot et Montalivet”²²

À la suite de la mort de Capodistria, une polémique s’est élevée dans les journaux entre son ami, Jean Gabriel Eynard,²³ et plusieurs Grecs, appartenant aux familles qui s’étaient distinguées à la tête de l’opposition formée contre son gouvernement. Ceux-ci se sont adressés à Dutrône, qui, à l’époque, se trouvait à Paris, invoquant son témoignage en tant que secrétaire du Président pour éclairer l’opinion publique sur le véritable caractère de cette lutte entre l’administration et les élites du pays.²⁴ C’est pour répondre à ce vœu que Dutrône publie un recensement d’extraits de lettres adressées à Capodistria pendant son séjour en Grèce. La publication est une critique de l’attitude, souvent rigide, de Capodistria lorsqu’il essaya d’introduire les “infrastructures” qui manquaient dans l’administration de l’État naissant. Une discipline musclée face à l’esprit frondeur des notables souleva contre Capodistria une opposition farouche de tous les côtés. Cette opposition était formée par les notables de la Grèce continentale et des îles qui voulaient se substituer, dans la Grèce libérée, aux fonctionnaires turcs et qui étaient énormément gênés par la politique fiscale de Capodistria, par les intellectuels plus au moins libéraux,

les pièces officielles et des documents inédits par Ernest Daudet, Paris, Quentin, 1877, p. 230-231, note No 2.

22. *Annuaire Historique Universel, pour 1826*, publié par C.-L. Lesur, Paris, A. Thoisnier-Desplaces, 1827, p. 247. Voir aussi *Journal des Débats*, 21 nov. 1826, la liste des témoins envoyée au rédacteur par J. Chatry de Lafosse. Une décennie après, Dutrône publie une note sur l’abolition du duel : *Abolition du duel, extrait de la communication faite le 22 mars 1837 au Comité d’amélioration de la Société de la Morale Chrétienne*, par M. Dutrône, conseiller à la Cour royale d’Amiens, [24 décembre 1838], Paris, impr. E. Duverger, s. d. Rappelons que les duels se multiplient en France entre la fin du XVIIIe siècle et les années 1840. Sur le duel en France au XIXe siècle, voir Jean-Noël Jeanneney, *Le duel, une passion française (1789-1914)*, Paris, éd. du Seuil, 2004 ; François Guillet, *La mort en face. Histoire du duel de la Révolution à nos jours*, Paris, Aubier, 2008.

23. Cf. Michelle Bouvier-Bron, *Jean-Gabriel Eynard (1775-1863) et le philhellénisme genevois*, Genève, 1963.

24. De son côté Jean Gabriel Eynard publie une série de lettres des défenseurs de la politique de Capodistria : *Lettres et documents officiels relatifs aux derniers événements de la Grèce, qui ont procédé et suivi la mort du comte Capodistrias...*, publiés par plusieurs membres de l’ancien Comité Grec de Paris, Paris, Firmin Didot, 1831 ; cf. les opinions du lieutenant-général Schneider, chef, pendant trois ans, de l’armée française qui intervenait (avec les deux autres Grandes Puissances) en faveur des insurgés ou de Théophile Féburier : le premier admire le dévouement de Capodistria aux Grecs, le second accuse les familles Mavromichali, Zaïmi etc., *ibid.*, p. 16-17 et 25-26.

par la population d'un pays agricole qui était déçue par la politique agraire du premier gouverneur.²⁵ Ce sont les autorités, selon Dutrône, qui ont créé l'opposition : "L'envahissement des emplois par des hommes qui les déshonorent n'a pas laissé que d'avoir encore d'autres effets non moins funestes que celui de tourner contre le Gouvernement les forces dont il pouvait disposer naguère. Les mauvais choix faits parmi les nationaux ont compromis le peuple grec aux yeux du monde civilisé, résultat déplorable qui est porté à son comble. La faveur accordée à des étrangers qui en sont indignes est une injure faite aux peuples philhellènes, ainsi qu'un retard apporté au perfectionnement politique et moral de la Grèce".²⁶

Venant à caractériser cette opposition, Dutrône s'exprime ainsi sur l'état du pays : "En Grèce, où est la force? dans la classe patricienne. Pour cette époque, un gouvernement s'abusera toujours quand il croira pouvoir marcher sans elle. Je ne crains point le reproche d'être enthousiaste des patriciens : on me voit trop rarement les prendre pour clien(t)s ; mais, si je stipule d'habitude honneurs et pouvoir en faveur de l'aristocratie intellectuelle, on m'entendra toujours demander non moins instamment grâce provisoire pour l'aristocratie *cartulaire*, de naissance ou de richesses ; car si, en général, rien n'est tant à désirer que de voir substituer la première à celle-ci dans l'ordre politique, le changement ne doit s'opérer que graduellement. Ici, d'ailleurs, il n'y a point de transposition à faire : savoir, richesses, naissance, sont réunis ; les différentes aristocraties font un tout compact. Cette fédération a donc droit qu'on lui pardonne pour le moment de fonder une partie de ses prétentions sur sa naissance, sur ses richesses, et droit de ne pas être repoussée des affaires de l'État, puisqu'elle seule peut apprécier leur marche. La condamnation de l'aristocratie grecque à la *mort politique* n'a point pour résultat de faire hériter de son influence une classe plus capable. Elle disparut, il ne reste plus que l'aveugle classe *moutonnaire* à conduire".²⁷

25. Sur ce sujet, voir la thèse de doctorat de Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831* (Chr. Loukos, *L'opposition contre le président I. Capodistria, 1828-1831*), Université d'Athènes, 1984, p. 194-203.

26. H. A. Dutrône, *Extraits...*, op. cit., p. 19.

27. *Ibid.*, p. 20-21. Sur les débats au sujet des rapports entre les différentes "aristocraties" (de talent, de naissance, d'argent...) qui ont lieu dans la France de la Seconde Restauration, voir rapidement : Lucien Jaume, "Un libéralisme élitiste : Guizot et les doctrinaires" et "Les intérêts particuliers : une légitimité problématique", in *idem.*, *L'individu effacé ou le paradoxe du libéralisme français*, Paris, Fayard, 1997, p. 119-169 et p. 281-350 respectivement.

En octobre 1831, la célèbre *Revue Encyclopédique*, présente le recueil de lettres publié par Dutrône concernant Capodistria dans un article de trois pages qui n'est pas signé mais qui provient probablement de la main d'Hippolyte Carnot, directeur du périodique. Hormis les longues citations publiées afin de faire de la publicité à l'ouvrage, on trouve des commentaires sur l'exactitude et l'objectivité des opinions de Dutrône : "Ces idées sont pleines de vérité et dictées par la sagesse ; le président n'y attacha pas assez d'importance ; il voulait jouer en Grèce un rôle de Richelieu, mais les circonstances n'étaient pas les mêmes. La noblesse française avait déjà cessé d'être la classe la plus éclairée et la plus brave du pays : aussi fut-elle bientôt remplacée avec éclat par la roture ; tandis qu'en Grèce, selon M. Dutrône, "amputer l'aristocratie, qui est la partie intellectuelle de la nation, ne serait point chercher à résoudre la difficulté gouvernementale ; ce serait vouloir la trancher, ce serait la rendre insoluble ; ce serait, pour un tem(p)s indéfini, empêcher la vraie civilisation de s'introduire en Grèce ; car l'inauguration que l'on prétendrait en faire par l'immolation des paren(t)s imprimerait pour elle, chez les enfan(t)s, une sainte et durable horreur"²⁸ Lazare Hippolyte Carnot (1801-1888), de la famille du Grand Carnot, fut un ami très proche de Dutrône. Ce libéral aspirant, dans sa jeunesse, à renverser les Bourbons, animé par l'idéal républicain, journaliste engagé dans la philanthropie et le patriotisme, comme ministre de l'Instruction en 1848 s'occupa particulièrement de l'instruction élémentaire. Il a conçu un projet de loi qui rendait obligatoire et gratuite l'instruction primaire pour les deux sexes et fonda la très éphémère École d'administration destinée à préparer de hauts fonctionnaires pour l'État français.²⁹ Fidèle à ses idées libérales, il fut l'un des députés qui s'opposa au coup d'État de Louis-Napoléon Bonaparte du 2 décembre 1851 et il démissionna après avoir refusé le serment de fidélité à l'empereur. La *Revue Encyclopédique*, sous sa direction, devait connaître un succès justifié et unique fournissant au public intéressé des données sur la législation des différents pays européens, leurs établissements d'utilité publique, leurs écoles et méthodes d'enseignement.

La publication de Dutrône de 1831 concernant la Grèce de l'époque de Capodistria avait en tête la dédicace suivante "Au profit des Polonais", les Polonais révol-

28. *Revue Encyclopédique, ou analyse raisonnée des productions les plus remarquables dans la politique, les sciences, l'industrie et les beaux-arts...*, publié sous la direction d'H. Carnot, Paris, t. 52, oct. 1831, p. 223. Dans le même numéro de la *Revue*, il y a un autre article intitulé "Détails sur la tyrannie et la mort du président Capo-d'Istrias", p. 763-764. La publication de Dutrône fut propagée par d'autres périodiques de l'époque, cf. par exemple, *Revue européenne*, t. II, No IV, 1831, p. 78-84.

29. Voir Guy Thuillier, *L'ENA avant l'ENA*, Paris, PUF, 1983.

tés depuis 1830 contre la Russie. À Paris, un comité venait d'être fondé en janvier 1831 pour aider la Pologne à obtenir son indépendance. Le général Lafayette était le président du Comité Central Français en faveur des Polonais, l'agronome Charles-Philibert de Lasteyrie (1759-1849) en était un des vice-présidents, Dutrône le secrétaire et Eugène Cassin l'agent-général.³⁰ L'insurrection de novembre en Pologne et la révolution de 1830 en France ont ouvert une période de rapprochement polono-français ;³¹ elle a soulevé un grand enthousiasme partout en France et, grâce à ses ressources, le Comité envoya, à plusieurs reprises, à la Pologne combattante des volontaires, des officiers expérimentés, des ouvriers d'usines de munitions, des médecins, de l'argent évidemment. Ce vaste mouvement qui s'est développé en France révèle des sentiments de fraternité, un attachement aux principes de liberté et de nationalité qui provoquent un élan général en faveur d'une cordialité européenne.³²

"M. Dutrône, secrétaire du comité central polonais, et fondateur d'un autre comité correspondant à Amiens, consacre aux malheureux défenseurs de la liberté en Pologne le produit d'un ouvrage destiné à honorer la même cause qu'il a servie en Grèce de sa personne : "car, dit-il, la liberté est solidaire sur tous les points du globe".³³ Voilà donc le lien entre la Grèce libérée et la Pologne en révolte ; les sentiments de sympathie des Français envers les deux pays s'insèrent dans ce large courant de solidarité envers les autres peuples d'Europe. Les Polonais eux-mêmes se réfèrent à la campagne en faveur des Grecs pour sensibiliser les Français : "Hier encore, l'humanité vous félicitait de votre ingénieux dévouement ; aujourd'hui, l'héroïsme vous implore et tend sa main à vos dons patriotiques. Les Grecs vous bénissent ; que la Pologne vous doive une part de son indépendance et de sa liberté !".³⁴ Le philhellénisme sert d'exemple lumineux au mouvement polonophile qui lui succède. Il s'agit

30. Le Comité Central Français en faveur des Polonais, *Manifeste du Comité Central Français en faveur des Polonais*, Paris, Pinard, 1831, p. 33 ; le Manifeste a été publié comme supplément au *Journal des Débats*, le 20 février 1831. Cf. aussi la liste des membres du Comité formé en France, in *Les Polonais et les Polonaises de la révolution du 29 novembre 1830*, Paris, Dinard, 1832, p. 7-8.

31. Mark Brown, "The Comité Franco-Polonais and the French Reaction to the Polish Uprising of November 1830", *The English Historical Review*, vol. 93, No 369, oct. 1978, p. 774-793.

32. Cf. Daniel Beauvois (éd.), *Pologne - L'Insurrection de 1830-1831. Sa réception en Europe*, Actes du colloque organisé les 14 et 15 mai 1981 par le Centre d'Étude de la Culture Polonaise de l'Université de Lille III, Lille/Wrocław, Presses Universitaires de Lille, [1982].

33. *Revue Encyclopédique*, op. cit., p. 220.

34. Le Comité Central en faveur des Polonais, 28 janvier 1831, cité par M. Brown, op. cit., p. 784, note No 1.

d'une fougue européenne de romantisme social libérateur qui s'exprime, sur un demi-siècle, contre les régimes autoritaires instaurés après le Congrès de Vienne. Dans le même cadre d'assistance fraternelle s'insère le mouvement des Français –qui ont encore fraîche à l'esprit leur intervention salutaire en faveur des Grecs– pour la liberté des Polonais.

Ce n'était pas la seule fois que Dutrône s'engageait pour la cause polonaise. En 1863, alors qu'il se trouve à Londres, il fait appel aux femmes Anglaises, Écossaises et Irlandaises au profit des Polonais insurgés de nouveau contre les Russes : "Hâtez-vous, afin que l'esprit de nationalité qui se consolide partout, afin que l'indignation publique et la solidarité internationale, qui font chaque jour de nouveau progrès, ne renversent pas, bientôt et violemment, des monarchies impuissantes ou réfractaires à remplir leurs devoirs envers les peuples ; –et afin aussi que la République n'ait point des venues encore prématurées".³⁵

Outre les diverses expressions du mouvement philhellénique pendant la guerre de l'Indépendance –aide financière, organisation de concerts, campagne de presse, discours de tribune, livres, brochures politiques ou historiques, la voix des savants et des poètes³⁶, les airs des musiciens³⁷–, le philhellénisme romantique, religieux, libéral, mondain de la France a été multiplié et renforcé par le réseau des associations philanthropiques nées au siècle des Lumières : le Bien dans la vie concrète, face aux malheurs et aux malheureux. Ainsi, la philosophie des Lumières se lie avec la bienfaisance et la philanthropie dans le quotidien.

Dans plusieurs références postérieures à la mort de Dutrône, on le qualifie du vocable de "philanthrope". Mais, comme d'autres personnages, membres des Sociétés philanthropiques, impliqués dans des actions très précises, ce n'était pas un innocent philanthrope et paisible chrétien ; il ne s'agit pas de compassion mais de politique. Quels qu'en soient l'objet et l'inspiration, Dutrône figure parmi les membres de la Société de la Morale Chrétienne,³⁸ dont le président fut Guizot et le président hono-

35. H. A. Dutrône *Appel aux femmes des trois Royaume-Unis en faveur de la Pologne*, Paris, impr. Pillet fils aîné, [1864], p. [2].

36. Cf. Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque, 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Athènes, CNR/NHRF, 1974.

37. Cf. Roland Van der Hoeven, "Musiciens philhellènes, mishellènes et philomishellènes : un aspect de la vie musicale en France et en Belgique au XIXe siècle", in G. Grivaud (éd.), *op. cit.*, p. 77-92.

38. Voir le tableau du Conseil d'administration pour les années 1827-1828 dans le *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 8, No 45, 1828, p. 198 et suiv. Dutrône apparaît comme membre du Conseil, *ibid.*, p. 200.

raire le duc de Broglie,³⁹ et participe aux différents Comités de cette dernière : le Comité de Charité et de Bienfaisance,⁴⁰ le Comité des Orphelins et le Comité des Jeunes Gens,⁴¹ le Comité des Prisons⁴² et le Comité pour l'Abolition de la Traite des Noirs.⁴³ Dans l'histoire de la Société de la Morale Chrétienne une souscription a été ouverte le 10 mars 1823 par un comité formé en faveur des Grecs ;⁴⁴ Dutrône en devient membre en 1824.⁴⁵ Au début de 1825 se forme la Société Philanthropique en faveur des Grecs, dite par la suite Comité Philhellène, réunissant des personnalités de toutes opinions. Dutrône participe donc à ce vaste plan des associations philanthropiques du XIXe siècle qui aident les altruistes à métamorphoser leurs convictions en actions par des œuvres à finalité caritative ou humanitaire, sociale et politique.

Le *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, qui rend compte de l'action de Dutrône en Grèce dans les années 1828 et 1829, montre que celui-ci fut un des philhellènes missionnaires voués à leurs idéaux qui embrassaient toutes les nationalités nées ou naissantes. D'après le périodique, en 1828, "M. Dutrône, membre de la Société, et actuellement en Grèce, se loue beaucoup de l'accueil qu'il a reçu dans ce pays. Le président, M. Capo d'Istria, lui a confié la mission de visiter toutes les écoles pour faire un rapport sur leur situation. M. Dutrône a visité celles de Milo, de Spezia, d'Hydra, et de quelques autres îles de l'Archipel ; il les a trouvées dans un état plus satisfaisant qu'on n'avait lieu de l'attendre. Sur seize écoles qu'il a vues, huit sont d'enseignement mutuel. Il a adressé une lettre à ce sujet à la Société pour l'instruction élémentaire, et il se propose d'écrire également à la Société de la Morale chrétienne. (...) M. Dutrône a fondé à Égine une école pour l'enseignement du français, afin de faciliter les relations de nos compatriotes avec les habitan(t)s du pays".⁴⁶ Dutrône, en fait, par ordre de Capodistria, devait inspecter certaines écoles de la mer Egée. Après en avoir visité plusieurs, sa mission interrompue par une épidémie de

39. Sur la Société de la Morale Chrétienne, voir Jean Dimakis, "La "Société de la Morale Chrétienne" de Paris et son action en faveur des Grecs lors de l'insurrection de 1821", *Balkan Studies*, 7 (1966), p. 27-48 et le chapitre de l'ouvrage exhaustif de Catherine Duprat, *Usage et pratiques de la philanthropie. Pauvreté, action social, à Paris, au cours du premier XIXe siècle*, vol. I, Paris, Comité d'histoire de la Sécurité Sociale, 1996, p. 485 et suiv.

40. Voir la liste des souscripteurs au Comité pour l'année 1826, publiée dans le *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 7, No 38, 1826, p. 70.

41. *Ibid.*, t. 8, No 48, 1828, p. 74 ; t. 8, No 43, 1828, p. 16.

42. *Ibid.*, t. 7, No 39, 1826, p. 140.

43. *Ibid.*, t. 8, No 45, 1828, p. 200.

44. Cf. *ibid.*, t. 2, No 10, 1823, p. 179-181.

45. Mark Brown, *op. cit.*, p. 783.

46. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 9, No 53, 1828, p. 300-301.

peste, il présente un rapport sur l'état de 92 écoles que fréquentent 2.333 élèves de cette région.⁴⁷

À la séance du Conseil d'Administration de la Société de la Morale Chrétienne du 9 février 1829, Hippolyte Carnot, qui figure, sans surprise, parmi les membres de la Société, lit une lettre de Dutrône qui donne des détails sur ses travaux relatifs à la propagation de l'instruction en Grèce et demande que la Société coopère avec le Comité Grec pour promouvoir l'enseignement élémentaire dans le but de la régénération morale de la Grèce. À la suite de cette demande une commission sera nommée pour examiner la proposition.⁴⁸ "Enfin, vous apprendrez sans doute avec satisfaction qu'un de nos collègues continue l'œuvre de notre association chez un peuple que ses malheurs, son courage et la beauté de sa cause ont rendu l'objet de l'intérêt général. M. Dutrône consacre à la Grèce son activité toujours dirigée par de généreuses intentions. Revêtu de la confiance du président et chargé par lui d'une mission honorable, il s'occupe d'organiser dans ce pays l'instruction publique, et s'efforce de faire pénétrer dans une législation naissante des principes d'humanité qui, plus tard, pourront servir de base à de nouveaux progrès. Ses soins jusqu'ici sont heureusement couronnés de succès".⁴⁹

Produit de l'engagement de Dutrône dans l'éducation en Grèce fut le *Mémoire à Son Excellence le Président de la Grèce*, un rapport accepté par le gouvernement grec dont le contenu fut publié en 1829.⁵⁰ Dans cette brochure, les propositions de Dutrône consistent en la création d'un réseau d'écoles militaires fonctionnant suivant la méthode mutuelle de Lancaster, à l'instar du modèle pratiqué par l'armée française. Nous lisons : "Qu'un officier fût envoyé à l'armée française, afin qu'il y

47. Rapport publié dans *L'Abeille Grecque*, No 75, 16/28 juillet 1828, p. 1-4. Le même rapport a été publié en grec sous le titre "Εκθεσις περί της Παιδείας μέχρι του πρώτου έτους αρχής του Καποδίστρια", in Απ. Δ. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως* (A. Daskalakis, *Textes-Sources de l'histoire de la Guerre de l'indépendance grecque*), t. III, 1, Athènes, 1967, p. 178-185. Sur l'enseignement dans la Grèce de Capodistria, voir rapidement Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης* (P. Kyprianos, *Histoire comparative de l'enseignement en Grèce*), Athènes, Vivliorama, 2004, p. 73-83 (le nom de Dutrône figure p. 72, 75-76).

48. Cf. *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 11, 1829, p. 64.

49. H. Carnot, Procès verbal de la séance du 1er mai 1829, publié dans le *Journal de la Société de la Morale Chrétienne*, t. 11, 1829, p. 105-106. Cf. aussi G. Chassiotis, *L'instruction publique...*, op. cit., p. 140 concernant la traduction en grec du *Manuel des écoles élémentaires d'enseignement mutuel* de Louis-Charles Sarazin.

50. *Mémoire à Son Excellence le Président de la Grèce*, Marseille, typographie de Feissat, 1829, signé à la fin: Dutrône, Capitaine d'État-Major, Égine, 14 Février 1829, publication anastatique, Athènes, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος, 1974.

prit une connaissance exacte de l'état actuel de l'enseignement mutuel, dans les écoles régimentaires, et qu'il recueillît tous les renseignements nécessaires pour organiser ici des écoles semblables ou analogues".⁵¹

Dans le *Mémoire*, Dutrône se sert de tout le vocabulaire des Lumières dont le philhellénisme est un des enfants : Nation, éducation, éducation nationale, éducation de l'armée, éducation scientifique de l'armée, patriotisme, civisme, défense nationale. Infusion des idées, transfert culturel dans l'Europe du XIXe siècle – on trouve ici l'"exportation" des idées révolutionnaires et libérales françaises mais aussi la diffusion des méthodes pédagogiques basées sur l'enseignement des sciences, mettant l'"exactitude" des Mathématiques et de la Physique au service de la Nation et de la société : "L'on eut donc à rechercher quels seraient les moyens capables de donner aux armées une force morale constante et de mitiger le caractère farouche de celle qui a pour base exclusive l'intérêt personnel".⁵² Et plus bas : "C'est une vérité politique devenue axiome, que la sauvegarde la plus sûre des gouvernés contre l'arbitraire, des gouvernements contre les troubles politiques, est l'instruction du peuple. Ce sont des vérités également vulgaires, que l'homme instruit suit habituellement les conseils éclairés de la raison, tandis que l'ignorant, soumis à l'instinct aveugle de la passion, n'est guère accessible qu'aux trompeuses séductions".⁵³

L'éducation des officiers, mais surtout des sous-officiers et des soldats, suivant l'esprit français proposé par le maréchal Gouvion St Cyr (1764-1830), remarquable réorganisateur de l'armée française, vise à la création du citoyen responsable, au patriotisme instruit, pas spontané et instinctif : "Il est un autre rapport sous lequel l'éducation du soldat est encore bien plus importante. L'instruction de l'armée est une garantie qu'elle sera citoyenne. Et le civisme est une des bases fondamentales des vertus militaires".⁵⁴ "Puisse [donc] dans la Grèce moderne, l'armée devenir un des véhicules qui introduisent de nouveau la civilisation chez les Hellènes",⁵⁵ note Dutrône.

L'idéologie sous-jacente aux efforts de Dutrône est aussi exprimée dans une lettre adressée au Comité Grec des philhellènes à Paris : "Permettez-moi de vous rappeler que les Hellènes sont doués particulièrement d'un bon goût bien prononcé pour la LITTÉRATURE et la THÉOLOGIE. La plupart partie du peuple croit que,

51. *Ibid.*, p. 21.

52. *Ibid.*, p. 6.

53. *Ibid.*, p. 10.

54. *Ibid.*, p. 12.

55. *Ibid.*, p. 16.

hors de cela et de la médecine, il n'y a plus de sciences. Je pense donc qu'il ne faut point négliger de répandre chez cette jeune nation des ouvrages élémentaires qui révèlent aux uns et fassent apprécier à tous les sciences exactes. (...) Le matériel d'une école normale élémentaire pour les sciences, et leurs applications aux arts par lesquels l'industrie doit débiter, serait de plus grande utilité".⁵⁶

En fait, la réalité grecque est décevante, malgré les propos rassurants de Carnot adressés à la Société. Dutrône écrit à Capodistria le 14 avril 1830 : "À Égine, qui semble devoir être considérée comme un refuge des muses, des génies tutélaires, à Égine, dans l'École centrale, point de cours de la science d'Euclide, pour pierre d'attente d'un autel à Uranie ; Mercure n'a pas d'organe pour le commerce ; Neptune en est également privé pour la navigation. Ainsi les jeunes Hellènes, voués par le sol et les besoins de la patrie au négoce, à l'architecture navale, à la marine, pourront sortir de cet Athénée sans connaître d'autre guide dans le commerce que la cupidité, d'autres principes de constructions que la routine des charpentiers, d'autre boussole que les caps et les rochers ! S'il doit en être ainsi, qui garantirait qu'on ne les vît pas, insultant à leur siècle, reproduire contre le monde civilisé l'accusation dont Galilée fut victime !".⁵⁷

Dutrône, cette "chaude tête républicaine (...) très monté contre toute espèce de despotisme, lors même que la nécessité s'y trouve",⁵⁸ partit de Grèce en octobre 1830, fâché contre Capodistria pour retrouver la France en révolution. Quelques mois après les événements de juillet 1830, en collaboration avec son ami Hippolyte Carnot et une troisième personne du nom de Dr Simon,⁵⁹ il soumit au ministère de l'Intérieur un plan pour l'organisation d'un vaste établissement pour l'instruction publique au château de Versailles, destiné à recevoir les enfants des

56. H. A. Dutrône, *Extraits de la correspondance...*, op. cit., p. 24-25, note 1.

57. *Ibid.*, p. 25.

58. Lettre d'Eynard à Capodistria, le 11 oct. 1830, in Sp. Theotokis, op. cit., p. 359. Sur la démission de Dutrône et le changement de politique du ministère des Affaires étrangères français vis-à-vis de la cause grecque et envers Capodistria après la révolution de 1830 en France, voir Chr. Loukos, op. cit., p. 194-203. Cf. aussi "The Powers and the Greek question, June 1830-May 1832", in Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence 1821-1833*, Londres, Batsford, 1973, p. 288 et suiv.

59. Il s'agit probablement de Jules Simon (1814-1896), homme politique et philosophe, membre de l'Académie française (élu en 1875), avec qui H. Carnot collabore aux projets concernant l'instruction en France, cf. *L'instruction populaire en France, débats parlementaires*, par MM. Carnot, Havin et Jules Simon..., Degorce-Cadot, 1869 ; *Proposition de loi relative à l'établissement à Paris d'une École nationale d'administration* présentée par MM. Carnot, Édouard Charton, Rampont, Ernest Picard, Gilbert-Boucher, Ribière, Calmon, Corne, Duclerc, Humbert, Jules Simon..., Versailles, impr. A. Bourdilliat, [1876].

travailleurs, "un moyen de faire renaître à la vie une grande ville, "le cimetière de l'ancienne monarchie"". ⁶⁰ Il s'agissait pour Carnot de favoriser l'accession aux enfants les mieux doués aux degrés supérieurs de l'instruction, de ne pas laisser perdre les forces cachées que recèlent les couches profondes de la Nation.

Dutrône et les questions de la colonisation et de l'esclavage

En 1834, un rapport assez étendu sur l'état de l'instruction primaire en Algérie est présenté au ministère de l'Instruction publique par Dutrône, "ce fonctionnaire, dont le zèle pour cette branche intéressante de l'enseignement public est bien connu". ⁶¹ Des extraits de ce rapport sont aussi présentés dans le *Bulletin de la Société pour l'Instruction Élémentaire*, car "les liens de travail et de sympathie qui unissent depuis longtemps M. Dutrône" à la Société, "le souvenir des services qu'il a rendu à la méthode mutuelle en Grèce, l'intérêt enfin de ces renseignements qu'il vient de recueillir dans son voyage en Afrique, tout nous fait un devoir de publier avec empressement l'extrait suivant". ⁶² Ce rapport était le produit d'une mission, volontaire paraît-il, sur les possibilités de l'instruction publique en Algérie, tant dans les écoles maures que dans les écoles françaises et les écoles juives. ⁶³

Après son retour d'Algérie, Dutrône lance l'idée d'un concours avec un prix de mille francs pour un ouvrage populaire destiné à répandre l'usage des langues arabe et française parmi les colons et les indigènes en Algérie, afin de les rapprocher les uns des autres. La somme proposée par Dutrône était de 500 francs à laquelle le ministre de l'Instruction, François Guizot, a ajouté encore 500 francs. ⁶⁴

60. Paul Carnot, *Hippolyte Carnot et le Ministère de l'instruction publique de la IIe République*: 24 février-5 juillet 1848, Paris, P.U.F., 1948, p. 55.

61. "État de l'instruction primaire dans les possessions françaises d'Afrique", in *Manuel Général de l'Instruction Primaire, Journal officiel*, t. V, No V, mars 1835, p. 223-228 et t. VI, No IV, août 1835, p. 177-182.

62. "État de l'instruction primaire dans les possessions françaises d'Afrique", *Bulletin de la Société pour l'Instruction élémentaire*, vol. VII, No 75, mars 1835, p. 91 ; le rapport, daté du 10 octobre 1834, publié dans le *Bulletin* concerne seulement les écoles maures, p. 91-96.

63. Sur la mission de Dutrône en Algérie, voir Yvonne Turin, *Affrontements culturels dans l'Algérie coloniale, Écoles, médecines, religion, 1830-1880*, Paris, F. Maspero, 1971, p. 56-59.

64. Cf. H. A. Dutrône, *Prix de 1,000 francs pour un ouvrage populaire en français et en arabe-algérien, destiné aux habitants des possessions françaises dans le nord de l'Afrique*, programme et notes de M. Dutrône, Paris, impr. E. Duverger, 1835, p. 1 ; le concours se propagea dans les périodiques de l'époque, cf. par exemple *France Littéraire, Journal des intérêts littéraires en France*, sous la direction de Charles Malo, Paris, t. 17, 1835, p. 215.

Une commission de vingt cinq personnes chargée de rédiger un programme fut constituée à laquelle participent des personnalités éminentes ; entre autres, l'orientaliste Antoine-Isaac Silvestre de Sacy (1758-1838), le secrétaire-interprète du roi pour les langues orientales Thomas-Xavier Bianchi (1783-1864), Hippolyte Carnot, le philosophe Victor Cousin (1792-1867), plusieurs députés, des personnes ayant eu dans le passé différentes missions en Algérie et Dutrône lui-même. La commission présentant le projet de Dutrône est nette sur la stratégie de la France vis-à-vis des peuples colonisés : "Il serait utile, non-seulement de faire entrer dans ce travail toutes les phrases nécessaires pour satisfaire aux besoins de la vie et du commerce social, mais aussi d'y traiter des sujets propres à faire bien sentir aux Arabes tous les avantages qu'ils peuvent retirer de leurs relations avec les Français, et à détruire les préventions qui les éloignent encore de nous".⁶⁵ Dutrône propose ainsi des précis de grammaire et des dialogues,⁶⁶ en faisant mention de son expérience en Grèce, où il s'est occupé de la propagation du français : "J'ai remarqué beaucoup de Grecs écrivant notre langue avec leurs caractères helléniques. (...) Je penserais donc qu'il devrait réunir pour certaines parties, ici l'arabe écrit en caractères arabes, puis en caractères français, et là le français écrit en caractères français, puis en caractères arabes".⁶⁷

Hormis l'expression de son intention de procurer aux habitants de l'ancienne régence d'Alger, tant français qu'indigènes, des livres qui servent à répandre parmi eux la connaissance de leur langue respective, Dutrône traite, dans la deuxième partie du texte, d'autres sujets : l'hygiène, l'industrie agricole, manufacturière et commerciale, le commerce, la navigation, la situation sociale de la femme, l'esclavage, l'armée, la justice, thèmes qui composeront la table des matières du recueil de phrases et de dialogues. Ainsi l'expansion économique et commerciale de

65. H. A Dutrône, *Prix de 1,000...*, op. cit., p. 3.

66. D'après le *Dictionnaire de biographie française*, Paris, Letouzey et Ané, 1970, t. 12, p. 943, le concours fut ouvert et le manuscrit choisi fut celui des *Dialogues français-arabes* du capitaine d'état-major Delcambre. Le manuscrit de Delcambre n'a pas été identifié. D'autres ouvrages du même genre furent publiés par la suite, cf. par exemple : Auguste Martin (interprète principal de l'armée d'Afrique), *Dialogues arabes-français, avec la prononciation arabe figurée en caractères français...*, Paris, T. Barrois, 1847 ; Th. Roland de Bussy, *Dialogues français-arabes, recueil des phrases les plus usuelles de la langue parlée en Algérie*, Alger, A. Jourdan, 1872 ; Henri Cottele, *Le langage arabe ordinaire ou Dialogues arabes élémentaires destinés aux français qui habitent l'Afrique...*, Alger, Juillet St Lager, 1875 ; Belkasssem Ben Sedira, *Dialogues français-arabes, recueil des phrases les plus usuelles de la langue parlée en Algérie*, de Th. Roland de Bussy, refondus par Belkasssem Ben Sedira, Alger, A. Jourdan, 1877 et autres.

67. H. A Dutrône, *Prix de 1,000...*, op. cit., p. 7-8.

la France en Afrique, avec la conquête militaire de l'Algérie d'abord, va de pair, dès cette première phase, avec des aspects particuliers que le colonialisme de l'ère moderne impose. Il faut évoquer les motifs et l'idéologie de la colonisation, les modalités de domination et d'administration et les conditions d'émancipation des peuples colonisés en même temps que l'exploitation des contrées où l'implantation coloniale se met en place.⁶⁸ La colonisation territoriale de l'Afrique a commencé sous Louis-Philippe, en 1830, par la conquête de l'Algérie ; sous le Second empire le projet et l'idéologie coloniale se font jour. Mais les germes étaient déjà là :

"Il faut dire hautement ce que l'Europe doit à l'Afrique ; ce ne sera que justice, ce n'est que devoir. (...) L'on devra faire remarquer à l'interlocuteur Cabaïle ou Arabe que si, après avoir emprunté aux Africains, nous sommes maintenant, comparativement à eux, si riches de sciences, d'industrie et de beaux-arts, c'est parce que, à l'inverse d'eux, nous nous sommes, dans toutes ces directions, livrés à l'étude ; c'est parce que, à l'inverse d'eux, nous avons entretenu avec les autres peuples des relations commerciales et scientifiques, par lesquelles nous avons fait l'échange réciproque de nos produits et de nos lumières".⁶⁹

A l'esclavage et à la traite succède la colonisation territoriale de l'Afrique qui commence par la conquête de l'Algérie, consacrant l'ambiguïté des discours anti-esclavagistes de l'époque. Par un renversement, la colonisation se fait au nom des "droits de l'homme" : il s'agit de mettre fin à l'esclavage en Afrique et d'y apporter progrès et civilisation. La France se donne une mission universelle, à laquelle les missionnaires sont associés. Il s'agit aussi de la nécessaire grandeur de la France dans le concert des Nations. Dans les années 1830 et 1840, Dutrône figure parmi les abolitionnistes de l'esclavage et réformateurs des colonies.⁷⁰ En 1827, il rejoint le Comité pour l'Abolition de la Traite des Noirs (puis *et de l'Esclavage*)⁷¹ dépendant de la Société de la Morale Chrétienne et, depuis 1845, il est le secrétaire de la Société Française pour l'Abolition de l'Esclavage.⁷² "Je ne suis point en politique ; mes couleurs sont tranchées et ne peuvent se ternir. Mais je n'ai pas cru devoir les faire refléter

68. Sur ces questions, voir la récente synthèse proposée par Henri Wesseling, *Les empires coloniaux européens, 1815-1919*, Paris, Gallimard, 2009.

69. H. A. Dutrône, *Prix de 1,000...*, op.cit., p. 10.

70. Cf. Lawrence C. Jennings, *French Anti-slavery : the Movement for the Abolition of Slavery in France, 1802-1848*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 14 et *passim*.

71. Nelly Schmidt, *Abolitionnistes de l'esclavage et réformateurs dans les colonies, 1820-1851, Analyse et documents*, Karthala, 2001, p. 81.

72. *Ibid.*, p. 92.

sur ces considérations, que je livre avec une égale confiance à mes concitoyens, quelle que soit leur opinion, comme aux étrangers, à quelque nation qu'ils appartiennent. La traite étant une immolation de la race noire et une (sic) opprobre pour la race blanche".⁷³ Ces propos encadrent la conclusion d'un pamphlet anonyme, signé "par un homme qui n'est point diplomate", attribué à Dutrône.⁷⁴

L'Algérie de nouveau

La révolution de 1848 a marqué de son empreinte la colonisation algérienne. Les philanthropes des diverses écoles fondaient de grands espoirs sur l'Algérie pour apaiser le Paris des ouvriers en chômage et conduire à l'extinction du paupérisme. La colonisation de l'Algérie paraissait appelée à résoudre la crise sociale. Dans le cercle très influent des saint-simoniens, a déjà été émise l'idée que l'Algérie, enfin débarrassée d'Abd El Kader, pourrait recevoir des familles de colons volontaires. Si, dans l'opinion publique française et à l'Assemblée Nationale, commence à naître un groupe de pression qui lutte pour que soit réalisée sur le terrain une Algérie française militairement et économiquement viable, les moyens de cette colonisation sont encore matière à d'âpres discussions.⁷⁵ Pour autant, la voie officielle dictait : "La généalogie des peuples ne présentera jamais de plus solennel, de plus fécond enfantement que celui d'une pareille génération déposée par la France sur le sol africain. Ce fait, contemporain des grandes conquêtes que la science, les arts et l'industrie réalisent à chaque instant ; ce fait, conséquence immédiate de la nouvelle ère républicaine en France, ce fait est évidemment providentiel".⁷⁶

73. *Abolition du droit de visite réciproque et extension de la visite nationale, par un homme qui n'est point diplomate*, Paris, Duverger, 1844, p. 8.

74. Peter C. Hogg (éd.), *The African Slave Trade and its Suppression : A Classified and Annotated Bibliography of Books, Pamphlets and Periodical Articles (Cass Library of African Studies)*, Londres/New York, Frank Cass Publishers, 1973, p. 269.

75. Par exemple, le maréchal de division Le Pays de Bourjolly (1791-18?), inspecteur général et membre du comité de cavalerie, rappelé en Afrique pour y faire l'inspection de la cavalerie, publie son point de vue sur l'échec de la création des colonies agricoles, cf. Jean-Alexandre Le Pays de Bourjolly, *Colonies agricoles de l'Algérie*, Paris, Cosse & J. Dumaine, 1849.

76. Partie du discours prononcé en décembre 1848, lors du départ du 16e convoi du quai de Bercy, citée par M. Bell, *Les colonies agricoles de 1848*, 1997, p. 81. Cet ouvrage dactylographié, même s'il contient plusieurs détails intéressants, est entaché de beaucoup d'erreurs ; il manque aussi de références. Cf. les instructions données aux colons dans *Colonisation de l'Algérie. Établissement des colonies agricoles*, Paris, éd. L. Curmer, 1848.

La colonisation posait, en pratique, beaucoup de problèmes tant pour l'État français qui devait assister aux efforts de ses citoyens de l'autre côté de la Méditerranée, que pour ces colons dans leur nouvel environnement rude et étranger, menacés, entre autres, par la nature et les indigènes. L'État vient en aide. En mai 1849, à l'occasion du vote du budget pour 1849, le ministre de la Guerre Joseph-Marcelin Rullière demande à l'Assemblée de lui accorder, par anticipation sur les cinquante millions prévus par le décret du 19 septembre 1848, un crédit de cinq millions en sus des fonds déjà prévus dans le budget de cette année, pour permettre l'envoi en Algérie de six mille nouveaux colons, ainsi que pour être spécialement appliqués à la création de colonies agricoles en Algérie et aux travaux d'utilité publique destinés à assurer la prospérité de ces colonies. L'Assemblée vote cette disposition le 19 mai 1849, mais subordonne le déblocage des fonds au dépôt du rapport qu'une commission parlementaire remettra après avoir fait, sur place, le point sur la situation des quarante deux colonies agricoles déjà créées. Le 20 juin, le ministre de la Guerre désigne par arrêté les membres de cette commission d'enquête.⁷⁷ La Commission se rendit sur place, en Algérie, et Dutrône, en tant qu'un de ses membres, visita pour la deuxième fois le pays dans "cette mission civique et quasi paternelle".⁷⁸ Dutrône précise : "Les cinquante millions n'ont pas été votés pour la colonisation, principalement. Ils l'ont été surtout pour secourir et calmer la population ouvrière, qui était en détresse et en émoi".⁷⁹

De retour à Paris les membres de la Commission se mettent à rédiger leur rapport. Celui-ci tarde à paraître, il est déposé au mois de novembre 1849. Dutrône ajoute ses propres commentaires dans un texte qu'il publie en 1850. Les deux rapports, l'officiel et le sien, ne plaidaient absolument pas en faveur du système opté pour peupler l'Algérie ; ils minimisaient en particulier les doléances des colons sur leurs nouvelles conditions de vie. Dutrône notait : "La colonisation de l'Algérie est, à mes yeux, une très bonne chose, et nous n'avons admis que des hommes en péril, par la crise industrielle, politique et financière ; ils étaient donc très malheureux".⁸⁰

77. Cf. l'Arrêté, signé de Rullière, du 20 juin 1849 en Annexe No 3, in Ministère de la Guerre, *Rapport présenté au Ministre de la Guerre par la commission d'inspection des Colonies agricoles de l'Algérie le 16 novembre 1849*, [rapporteur Louis Reybaud], Paris, Imprimerie Nationale, 1849, p. 41.

78. République Française..., *Commission des Colonies Agricoles de l'Algérie, Rapport fait à la Commission Agricole de l'Algérie par M. Dutrône*, Paris, E. Duverger, p. 2.

79. *Ibid.*, p. 60.

80. *Ibid.*, p. 11.

Dutrône, “entrepreneur” de l’instruction

Revenons à la philanthropie des années 1830 et 1840. Les groupes libéraux qui allaient prendre le pouvoir à la faveur de la Révolution de 1830 et les personnages comme Dutrône qui se mobilisaient officiellement dans des projets étatiques ou volontairement au sein des Sociétés, avaient atteint leur idéal et formé leurs espérances dans les méditations humanitaires des organes philanthropiques en restituant toute une atmosphère philosophique et morale remontant à la fin du XVIIIe siècle. “C’est donc vers 1840, sous le règne d’un monarque éduqué en prince philanthrope, à l’aube du ministère de Guizot, protestant, philanthrope et ancien président de la *Société de la Morale Chrétienne*, que la philanthropie issue des Lumières touche à son terme. De fait, les sociétés de toute inspiration connaissent alors, on le sait, certains transferts de champs opératoires et de démarche”⁸¹

Membre de la Société pour l’Instruction Élémentaire,⁸² la plus ancienne et la plus grande association laïque d’enseignement primaire en France, constituée le 17 juin 1815,⁸³ Dutrône, en 1835, toujours inquiet pour l’éducation, fonda une institution, la *Banque bibliogène des écoles*. La famille royale vient à l’aide ; la reine, Marie-Amélie, et madame Adélaïde, sœur du roi Louis-Philippe, ont été les premières à la doter.⁸⁴ Dans la publication périodique de la Société pour l’Instruction Élémentaire un article y est consacré : “M. Dutrône, conseiller à la Cour d’Amiens, un des correspondants de notre Société, connu par de nombreux services rendus à la cause de l’instruction primaire, et notamment par deux missions en Grèce et en Algérie, vient d’ajouter un nouveau titre à tous ceux qu’il possédait déjà à l’estime des amis de l’éducation populaire, en fondant sous le nom de Banque bibliogène des écoles, une caisse d’épargne spécialement consacrée à l’usage des écoles”⁸⁵

81. Catherine Duprat, *op. cit.*, vol. II, 1997, p. 1245.

82. Admis à la séance du 22 février 1826, cf. *Journal d’Éducation*, t. XVIII, No V, février 1826, p. 92. En 1848, il est parmi les membres du conseil d’administration de la Société, voir Charles-Philibert Lasteyrie, *Adresse de la Société pour l’instruction élémentaire aux sociétés de bien public*, Paris, Schneider, [1848], p. 4.

83. Voir l’exposé des vues et des premiers travaux de la Société formée à Paris pour l’amélioration de l’enseignement élémentaire. Notice historique sur l’origine de la Société qui précède le 1er numéro du périodique, in *Journal d’Éducation*, t. I, 1815, p. 5 et suiv.

84. H. A. Dutrône, *Banque bibliogène des écoles, deux lettres explicatives de cette nouvelle institution*, Amiens, impr. J. Boudon-Caron, 1837, p. 3 et 5.

85. *Bulletin de la Société pour l’instruction élémentaire*, t. IX, No 98/99, 1837, p. 71. Dans le même tome au No 102/103, voir le “Rapport de Taillandier, secrétaire général, sur les travaux

Les dix-huit pages de ce projet, publié en 1837, sont signées par Dutrône en tant que secrétaire-bibliothécaire provisoire. Il y adresse deux lettres aux responsables de l'instruction publique ou privée. La première s'adresse à "mesdames les directrices de maison d'éducation" dont le devoir est d'accoutumer les jeunes filles "aux pratiques de la charité chrétienne", pour les initier "à ce qui se rencontre de bon, dans le tourbillon des innovations ; et à travers un voile discret, bien que transparent", leur faire "étudier le mécanisme de l'économie maternelle, qu'elles devront bientôt mettre en action".⁸⁶ On peut se demander comment, à l'époque, une jeune femme pouvait mettre en pratique cette éducation, abstraite et spirituelle de la charité chrétienne, dans sa propre famille, dans sa vie matérielle dans le cadre d'un capitalisme dynamique et progressant.

"Il y a là, pour elle [la jeune fille], une occasion de s'habituer à l'économie, à la prévoyance. (...) D'ailleurs, pendant que la jeune capitaliste conserverait son argent dans sa bourse, il serait improductif. Déposé à la Banque, il produit de bons livres, pour elle, ses compagnons, et leurs familles à toutes".⁸⁷ La deuxième lettre s'adresse à "messieurs les chefs d'établissement d'instruction publique ou privée". Il s'y trouve d'amples détails sur les avantages et les bases de l'organisation de la Banque. Le mécanisme est une sorte d'épargne ; ainsi il y a une minutieuse explication pour que le projet ait l'occasion d'être favorablement accueilli, afin de garantir la coopération des élèves et celle de leurs parents. La somme de ces divers dépôts sera versée sur un compte courant d'intérêts à la caisse d'épargne de l'État.⁸⁸ Posséder un livret, l'alimenter de petits mais réguliers versements, y faire fructifier son petit capital est plus qu'un exercice d'épargne pour les jeunes, c'est l'apprentissage de la gestion, de la maîtrise de soi et d'une honnête indépendance : "L'ordre, l'économie, la prévoyance ne sont pas toujours natifs chez les jeunes gens. Il faut par des habitudes provoquées de bonne heure, y accoutumer ceux qui n'en ont point le germe, et le développer chez ceux qui le possèdent".⁸⁹ La prévoyance est un choix d'existence et il est bon d'inculquer aux filles et aux garçons, le plutôt possible, cette disposition de caractère.

de la Société pendant les années 1836-1837", p. 182, se référant à l'institution de Dutrône ; au No 109/110, un tableau des versements faits à la Banque, p. 4.

86. H. A. Dutrône, *Banque bibliogène...*, op. cit., p. 1.

87. *Ibid.*, p. 2.

88. *Ibid.*, p. 7.

89. *Ibid.*, p. 6.

Dutrône, l'hygiéniste

Vers 1835, Dutrône est à la tête d'une société philanthropique qui semble bien "utopique" pour la France, pays producteur de vin : la Société de Sobriété d'Amiens⁹⁰ pour lutter contre l'alcoolisme. À l'instar des sociétés américaines et anglaises, elle proclame l'abstinence, ou au moins la modération de l'alcool, pratique indispensable, selon le courant de l'époque, au déroulement harmonieux des vies, puisque l'usage de l'alcool ne concerne pas seulement le comportement mais aussi l'économie domestique, voire toute l'économie nationale. Cette Société avait l'appui de la reine, Marie-Amélie, de madame Adélaïde et du duc d'Orléans. Un an plus tard, en 1836, Robert Baird publie un ouvrage présentant l'action des sociétés de tempérance aux États-Unis, en Angleterre, en Suède, dédiée à la Société de Tempérance d'Amiens.⁹¹ En 1872, l'aliéniste Jules-Joseph-Ludger Lunier⁹² (1822-1897), dans un rapport lu à la séance générale de l'Association contre l'abus des boissons alcooliques, se réfère à la Société d'Amiens : "Malheureusement, le programme de cette société était beaucoup trop vague et trop élastique. (...) Elle eut l'honneur cependant d'attirer l'attention de Baird, qui lui dédia son ouvrage de 1836 sur les sociétés de tempérance américaines et du Congrès de Berne, en 1865, et donna le nom de Dutrône à la médaille décernée par l'Association internationale pour le progrès des sciences sociales".⁹³

En sa qualité de fondateur et président de la Société de Sobriété, Dutrône ouvrit un concours pour une médaille d'or de 200 francs, qu'il offrit à l'auteur du meilleur mémoire sur les moyens de combattre l'intempérance en France. D'après

90. Le 19 juillet 1835 dans le *Journal des Débats*, un article se réfère à la fondation de la Société de Sobriété d'Amiens qui "a la triste réputation d'être la ville de France où l'on fait le plus grand abus de l'eau-de-vie".

91. Robert Baird, *Histoire des sociétés de tempérance des États-Unis d'Amérique, avec quelques détails sur celles de l'Angleterre, de la Suède et autres contrées, dédiée à la Société de Tempérance d'Amiens*, Paris, Hachette, 1836.

92. Parmi les sources qui ont tout particulièrement compté dans le processus de diffusion du problème de l'alcoolisme et contribué à souligner la dangerosité sociale de ce problème, l'ouvrage de Ludger Lunier, *De l'Influence des grandes commotions politiques et sociales sur le développement des maladies mentales*, Paris, Savy, 1874 et du même auteur, *De la production et de la consommation des boissons alcooliques en France et de leur influence sur la santé physique et intellectuelle des populations*, Paris, Savy, 1877.

93. Ludger Lunier, *De l'origine et de la propagation des sociétés de tempérance, Rapport lu le 1er décembre 1872 à la séance générale de l'Association contre l'abus des boissons alcooliques*, Paris, Savy, 1873, p. 10.

la presse de l'époque, le concours portait sur la question suivante : "Quels sont les résultats possibles des Sociétés de Sobriété, quant à l'industrie française tant agricole que manufacturière et commerciale, considérée à l'intérieur et dans ses rapports avec l'étranger ?"⁹⁴ En fait, l'ouvrage couronné et publié, en 1837, par la Société fut l'*Essai sur l'intempérance des classes laborieuses et l'établissement en France des Sociétés de Sobriété* dont l'auteur était L.-A. Labourt, ancien procureur du roi.⁹⁵ On doit signaler qu'en 1848, lors du "Printemps des peuples", parut en seconde édition l'essai de Labourt sous le titre *Recherches historiques sur l'intempérance des classes laborieuses*.⁹⁶ La publication contient un autre essai portant sur la question des enfants abandonnés,⁹⁷ question dont le lien évident avec le problème de l'ivrognerie est bien expliqué dans l'avant propos de l'auteur.

La publication de 1837 est précédée d'un rapport d'Amable Dubois, professeur de la Faculté de la médecine, rapport fait au nom du jury d'examen des huit mémoires présentés traitant soit des effets de l'intempérance soit de ses causes. Le reproche principal de cet homme d'élite est l'ivrognerie de la classe ouvrière. Plusieurs causes sont énumérées pour expliquer ce phénomène : le manque d'éducation de la classe ouvrière, la paresse, le défaut de prévoyance et d'économie, la multiplication des cafés et le bas prix des liqueurs alcooliques, l'habitude du jeu et des distractions, l'usage du tabac, les professions qui laissent trop de repos à l'homme (comme la profession militaire en temps de paix), la force momentanée puisée dans l'usage des alcools pour

94. *Journal des Débats*, 31 juillet 1836.

95. Le titre de "procureur du roi" à la page du titre, Société de Sobriété d'Amiens, *Premier concours, ouvert pour une médaille d'or de la valeur de 200 Fr. offerte par M. Dutrône*, (...), "*Essai sur l'intempérance des classes laborieuses et l'établissement en France des Sociétés de Sobriété*", par M. A. Labourt, (...), précédé du "*Rapport fait au nom du Jury d'examen*", par M. Amable Dubois, (...) suivi du "*Programme d'un second concours, ouvert pour une médaille en or de la valeur de 300 Fr. offerte par M. Dutrône à l'auteur du meilleur mémoire sur les résultats possibles des Sociétés de Sobriété quant à l'industrie française tant agricole que manufacturière et commerciale, considérée à l'intérieur et dans ses rapports avec l'étranger*", Amiens, impr. R. Machart, 1837.

96. L.-A. Labourt, *Recherches historiques et statistiques sur l'intempérance des classes laborieuses ; et sur les enfants trouvés...*, Paris, Guillaumin, 1848, p. 1-131. Autres titres de l'auteur sur le même sujet : *L'Eau de mort, ou les funestes effets de l'ivrognerie*, Paris, Renault, 1853 ; *Académie d'Arras. Économie politique. Discours sur cette question : Quelles sont les institutions de bienfaisance les plus favorables pour recueillir et élever les enfants trouvés, et quelles améliorations devraient subir à cet égard la législation de 1791 et les lois qui l'ont suivie*, Arras, impr. J. Degeorge, 1845.

97. 1ère édition de cet essai à Paris chez J.-B. Dumoulin en 1845, *Recherches historiques sur les enfants trouvés, ou Examen de la question de savoir s'il convient ou non de substituer en France des maisons dites d'orphelins aux hospices d'enfants trouvés*, 243 p.

récompenser l'épuisement dû au travail, l'absence de toute loi pour réprimer les abus, les mauvaises passions dues à l'agglomération des populations faisant suite au développement de l'industrie ; enfin comme dernière cause, et comme l'une des plus puissantes, le rejet des croyances religieuses. L'auteur insiste également sur les effets de l'intempérance : "La perte de la santé, les maladies graves, l'abrutissement de l'intelligence qu'elle engendre. Bientôt elle produit la paresse, la perte de la fortune et de la réputation. Par elle la famille est ruinée ; les querelles et le désordre, la débauche surgissent dans son sein ; par elle le suicide se multiplie, le duel, les batailles, les meurtres. Plus de bonheur domestique, plus de liens d'amitié ; le mauvais exemple augmente le nombre des intempéran(t)s, les tribunaux correctionnels retentissent sans cesse des désordres sans nombre dont ils sont la cause. C'est à ce vice honteux que sont dues beaucoup de faillites, de banqueroutes".⁹⁸ Dans un univers dominé par l'idéal du progrès individuel et social le "vice de l'ivrognerie" qui dénature la moralité des plus défavorisés ne permet pas aux classes laborieuses de s'élever d'un état où le malsain et le vicieux commence par la déchéance de soi et finit par la banqueroute définitive de la société.

L'organe spécialisé dans les questions d'ordre religieux, considéré comme un journal protestant,⁹⁹ le *Semeur, journal politique, philosophique et littéraire*, consacre à la société d'Amiens un article présentant la problématique de Dutrône, basée sur l'expérience : "La Société de Sobriété d'Amiens voit augmenter rapidement le nombre de ses membres. Le prince royal a voulu s'associer à ses travaux par un don de 200 fr. Plusieurs députés sont devenus souscripteurs. Un distillateur s'est aussi fait inscrire. Le président de la Société, M. Dutrône, a eu l'heureuse idée de lier la jeune population des écoles à la Société qu'il vient de former, afin de la détourner ainsi de se livrer plus tard à l'intempérance. L'école-modèle de l'enseignement mutuel à Amiens a fourni cinquante-trois enfants souscripteurs. La souscription s'effectue dans les autres écoles d'enseignement mutuel, dans les écoles des frères et dans plusieurs pensions de la ville. M. Dutrône a fait part à la Société d'une conversation qu'il a eue avec MM. Voirol et Trézel. Ces généraux assurent avoir vu périr plus d'hommes en Afrique par l'absence d'une sobriété sévère que par

98. Société de Sobriété d'Amiens, *Premier concours*, ..., op. cit., p. 19.

99. Cf. Jacqueline Lalouette, "La politique religieuse de la Seconde République", *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 28 (2004), p. 79-94.

le fer des Arabes. Le général Trézel a rappelé à M. Dutrône qu'en Grèce¹⁰⁰ la même cause a amené de pareils ravages dans les rangs de l'armée française".¹⁰¹

Le programme de Dutrône s'inscrit donc dans les tentatives menées afin de protéger la classe ouvrière de l'alcoolisme.¹⁰² "*Laisse-là ce verre*",¹⁰³ crie Labourt à l'ouvrier. Car "qu'il soit avantageux pour les ouvriers de ne point s'immoler au fléau de l'intempérance est une vérité qui n'a point besoin d'être démontrée spécialement", précise Dutrône.¹⁰⁴ Au cours du XIXe siècle des traités, des livres et des essais sur la lutte contre l'alcool prolifèrent. Le corps médical et les élites dirigeantes, inquiets devant les problèmes liés à la révolution industrielle,¹⁰⁵ ordonnent la modération ou l'abstinence pour protéger le capital humain, lancent des campagnes en faveur d'une discipline antialcooliste de la société, à un moment où dominant des descriptions et des prédictions catastrophistes issues des théories de la dégénérescence. Lors de la Séance du 1er avril 1864 de la Société des Sciences, de l'agriculture et des arts de Lille, J. Girardin¹⁰⁶ expose tous les périls liés à l'alcool pour les ouvriers des villes et des campagnes, en mentionnant Dutrône à côté des grands hygiénistes du XIXe siècle : "Nos centres industriels sont soumis à deux fléaux qui concourent, plus encore que les maux physiques auxquels nous ne pouvons échapper, à la dégénérescence de l'espèce et à l'infériorité morale des individus. Ces deux fléaux, dont l'intensité s'accroît d'une manière effrayante, favorisés qu'ils sont par l'insouciance de ceux qui ont mission de veiller à l'hygiène et à l'éducation publiques, propagés même dans des intérêts purement fiscaux, ces

100. Camille Alphonse Trézel (1780-1860), général de division français, ministre de la Guerre et pair de France sous la monarchie de Juillet. Pendant l'intervention terrestre de l'armée française dans le Péloponnèse, lors de la guerre de l'Indépendance grecque, il prit part à l'expédition de Morée comme sous-chef d'état-major (1828) et fut promu maréchal de camp en 1829. En 1831, il passa en Afrique lors de la conquête d'Algérie.

101. *Le Semeur, Journal religieux, politique, philosophique et littéraire*, t. 5, No 4, 27 janvier 1836, p. 32.

102. Cf. Didier Nourrisson, "Aux origines de l'alcoolisme", *Histoire, Économie et Sociétés*, 4 (1988), p. 491-506 ; du même auteur, "L'alcool et la révolution : du sang et du vin", in *Le buveur du XIXe siècle*, Paris, Albin Michel, 1990, p. 204-209.

103. L.-A. Labourt, "*Essai sur l'intempérance...*", in Société de Sobriété, *op. cit.*, p. 97.

104. H. A. Dutrône, "*Programme d'un second concours...*", in Société de Sobriété, *op. cit.*, p. 5.

105. Sur ce sujet, voir Robert Beck, "Les élites françaises face au problème du temps libre populaire au XIXe siècle", in J.-M. Fecteau, J. Harvey (dir.), *La régulation sociale entre l'acteur et l'institution/Agency and Institutions in Social Regulation*, Québec, Presses de l'Université de Québec, 2005, p. 192-203.

106. Il s'agit probablement de Jean Pierre Louis Girardin (1803-1884), professeur de chimie à l'Université de Rouen et de Lille, recteur de l'Académie de Clermont.

deux fléaux sont : L'IVROGNERIE et USAGE IMMODÉRÉ DU TABAC".¹⁰⁷ Dans le but d'aider l'économie sociale, Girardin communique ses considérations sur l'usage et l'abus de l'eau-de-vie et des autres liqueurs fortes, "pour apporter [sa] part d'efforts à ceux qui ont été déjà entrepris par tant d'hommes éminents, véritables amis du peuple, MM. de Gérando, de Villeneuve, Villermé, Buret, Dutrône, Matter, Labourt, de Balsac, Langlois d'Estaintot, Beauregard, Dumesnil, etc."¹⁰⁸

Le courant hygiéniste, né dans les années 1820,¹⁰⁹ dénonçant les grands problèmes sociaux qui accompagnent l'industrialisation, croise nécessairement le phénomène du trop-bu et avec un discours, à la fois scientifique et moral,¹¹⁰ cherche à protéger la santé publique, tout d'abord, par la prévention et ensuite par l'organisation et la planification d'un système de soins. Les *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*, publiées à partir de 1829, témoignent de l'existence de ce courant et diffusent les avantages de la tempérance et de la sobriété, c'est-à-dire les vertus de l'ordre.¹¹¹ Dès leur lancement, les *Annales* affirment clairement la pensée profonde de nombreux médecins ; "la médecine", dit leur prospectus inaugural, "n'a pas seulement pour objet d'étudier et de guérir les maladies. Elle a des rapports intimes avec l'organisation sociale : elle aide le législateur, éclaire le magistrat, veille avec l'administration au maintien de la santé publique".¹¹² "Nouveau conquérant, nouveau spécialiste, le médecin hygiéniste, conseiller de l'homme d'État, se fait à la fois homme politique, économiste, philosophe et moraliste. Sans relâche, il prêche l'hygiène des âges, des sexes, des corps et des âmes, des corps individuels comme du corps social".¹¹³

Ainsi, l'entreprise de Dutrône, qui reflète les inquiétudes et les hantises de ses contemporains, visait ce problème qui ravageait les classes populaires, ce "fléau so-

107. J. Girardin, "Économie sociale. Considérations sur l'usage et l'abus de l'eau-de-vie et des autres liqueurs fortes", in *Mémoires de la Société des sciences, de l'agriculture et des arts de Lille*, année 1864, IIIe série, vol. I, Paris, Lille, 1865, p. 189.

108. *Ibid.*, p. 235.

109. Sur le mouvement hygiéniste, voir, entre autres, Patrice Bourdelais (dir.), *Les hygiénistes : enjeux, modèles et pratiques (XVIIIe-XXe siècles)*, Paris, Belin, 2001.

110. Bertrand Dargelos, "Genèse d'un problème social. Entre moralisation et médicalisation : la lutte antialcoolique en France (1850-1915)", *Lien social et Politiques*, 55 (2006), p. 67-75.

111. Cf. Olivier Faure, *Histoire sociale de la médecine (XVIIIe-XXe siècles)*, Paris, Anthropos, 1994, p. 113-115.

112. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*, 1829, série 1, No I, p. vi.

113. Julia Csergo, *Liberté, égalité, propreté. La morale et l'hygiène au XIXe siècle*, Paris, Albin Michel, 1988, p. 18. Voir aussi Didier Nourrisson (dir.), *Éducation à la santé XIXe-XXe siècle*, collection "Santé, social, histoire", Rennes, École nationale de santé publique, 2002.

cial", connotation liée dans le souvenir collectif européen aux maladies contagieuses et aux épidémies dévastatrices du passé. Malgré le fait que la rhétorique de notre auteur cherchait à lier la décadence de la société entière à la consommation d'alcool, la bataille n'est pas sans espoir. Une fois les résultats des abus de l'alcool constatés, il est facile de signaler les moyens permettant de déraciner et de prévenir le mal par l'hygiène générale. D'autant plus que, indice d'un ordre organique, le renoncement à la consommation des spiritueux garantit la progression continue de la société, détectée déjà dans les classes supérieures. Ainsi le rapporteur Dubois conclut : "En dernière analyse vous voyez que c'est dans la propagation de l'instruction et de l'éducation morale et religieuse qu'ils viennent tous se résumer. (...) N'oublions pas qu'en France toutes les classes se sont successivement améliorées. (...) La classe bourgeoise n'a-t-elle pas éprouvée aussi de grandes améliorations dans son éducation, dans ses mœurs, et surtout dans le sentiment de ses droits et de sa force? Pourquoi désespérerait-on seulement des classes pauvres?"¹¹⁴

La Société d'Amiens n'a pas eu un grand succès ; des philanthropes particuliers ou des sociétés ont médiocrement répondu à l'appel de Dutrône.¹¹⁵ Quelques tentatives –à Versailles, à Rouen, à Aix-en-Provence en 1851, dans le Finistère et en Vendée en 1869¹¹⁶– ont aussi trébuché sur la tradition populaire et sur une économie nationale trop dépendante de la production du vin et des liqueurs alcoolisées. La Société d'Amiens disparaît dans la médiocrité de son écho, mais Dutrône, en 1857, réapparaît, offrant une médaille d'or de la valeur de 300 francs pendant le Congrès international de bienfaisance de Bruxelles à l'auteur du meilleur mémoire sur l'intempérance afin de "remédier ce fléau social qui menace incessamment la santé et la moralité des classes ouvrières".¹¹⁷

Dutrône s'occupa aussi d'un autre problème qui touchait le bas peuple et qui fut le catalyseur pour le déclenchement de la révolution de 1848 : le prix du pain. La pénurie de céréales et la hausse très importante des prix de ces denrées ne sont pas les seules causes de la crise économique qui sévit en France durant ce long hiver 1847-1848. Cependant, il est probable, que c'est l'une des plus importantes. Du 1er juillet 1846 au 1er novembre 1847, le prix du pain s'est élevé de 40 cen-

114. Amable Dubois, "Rapport...", in Société de Sobriété, *op. cit.*, p. 25-26.

115. D'après les *Mémoires de la Société Royale d'émulation d'Abbeville*, 1836 & 1837, p. 415, la Société vote une somme pour la Société d'Amiens.

116. Cf. Ludger Lunier, *De l'origine et de la propagation...*, *op. cit.*, p. 10-11.

117. *Journal of the Statistical Society of London*, vol. XX, 1857, p. 238 ; sur cette médaille, voir aussi *The Irish Quarterly Review*, vol. VII, No XXVI, juill. 1857, p. XXVIII.

times à 62 centimes le kilogramme.¹¹⁸ Préoccupé par le problème de la pauvreté, Dutrône, en 1847, fait appel à l'organisation de bienfaisance de Dives de la région de Calvados pour diminuer la cherté du pain dont le prix était une question stratégique au cours de cette crise où le chômage faisait des ravages dans l'économie française. Alors domicilié à Dives mais habitant Paris, il adresse un appel au président du bureau de cette organisation en envoyant une somme qui "ne sera qu'un simple à-compte (...) pour mener jusqu'à la fin l'œuvre"¹¹⁹ à laquelle il la destine ; il adresse aussi cet appel aux personnages "les plus haut imposés de la commune, tant forains que domiciliés"¹²⁰ qu'il paraît qu'ils soient en position d'aider les familles trop peu fortunées pour supporter l'excessive cherté du pain. Plusieurs avantages résulteront, selon Dutrône, de cette association "outre l'accomplissement d'un devoir religieux et moral, celui de secourir l'infortune (sic)".¹²¹

Dutrône, l'agronome

"Alarmé des quasi-délits, des accidents et des inconvénients de toute sorte qui proviennent de la présence des cornes chez l'espèce bovine, [Dutrône] s'est appliqué (...) à constituer une race nationale sans cornes en alliant des animaux appartenant aux races anglaises et écossaises à tête nue avec des sujets à cornes de la race française cotentine ou normande".¹²² La carrière philanthropique de Dutrône a un autre aspect qui s'inscrit dans cette perspective optimiste de progrès et de foi dans l'homme et la technique au XIXe siècle : l'amélioration des espèces, en d'autres termes l'hygiénisme pour les animaux de rente (surtout). Les agronomes du XIXe siècle travaillent sur tout ce qui modifie la "nature" des animaux et qui peut contri-

118. République française, Préfecture du département de la Seine, *Rapport à M. le préfet de la Seine sur le service de distribution des bons supplémentaires du prix du pain délivrés aux indigents et aux familles nécessiteuses de la ville de Paris en 1846 et en 1847*, Paris, Vinchon, impr. de la Préfecture de la Seine, 1848, p. 21. Sur la question des crises "frumentaires" et leur gestion en France au XIXe siècle, voir Nicolas Bourguinat, *Les grains du désordre. L'État face aux violences frumentaires dans la première moitié du XIXe siècle*, Paris, éd. de l'EHESS, 2002 ; *idem.*, "Le maire nourricier : renouvellement et déclin d'une figure tutélaire dans la France du XIXe siècle", *Le mouvement social*, 224 (2008), p. 89-104.

119. H. A. Dutrône, *A M. le président du bureau de bienfaisance de Dives (Calvados). Appel à la bienfaisance pour diminuer la cherté du pain*, Paris, impr. E. Duverger, 1847, p. [1].

120. *Ibid.*, p. [1].

121. *Ibid.*, p. [2].

122. *Cosmos, Revue encyclopédique hebdomadaire des progrès des sciences*, t. 13, 1858, p. 99.

buer à l'amélioration des races, car les changements éprouvés par les "individus" isolés peuvent se transmettre de génération en génération et devenir des traits durables de races nouvelles.¹²³ D'après Jean-Henri Magne (1804-1885), professeur de botanique, d'agriculture et d'hygiène, à l'École vétérinaire d'Alfort, "le mot *hygiène* (...) en économie rurale (...) suivi de l'adjectif *vétérinaire*, il exprime la science qui enseigne les règles d'après lesquelles il faut multiplier, élever, dresser, entretenir les animaux domestiques ; conserver, améliorer les races que nous possédons et en créer de nouvelles ; enfin, importer, acclimater les animaux étrangers dignes d'être introduits dans nos exploitations rurales".¹²⁴ À l'opposé donc du postulat inébranlable de la décadence de l'humanité, à cause des métissages successifs de l'homme, thèse prêchée par les théories pessimistes du racialisme occidental du XIXe siècle, la "bâtardise" chez les animaux –chez les végétaux aussi d'ailleurs¹²⁵– est recherchée.

À partir 1840, Dutrône commence à travailler pour améliorer les races bovines françaises dans sa prairie à Sarlabot, près de Dives, cette région de la Normandie où le peintre Paul Huet a fait des études pour réaliser ses panneaux décoratifs¹²⁶ et que Victor Hugo a conté dans ses *Chansons des rues et des bois*.¹²⁷ Les tentatives de Dutrône à atteindre la perfection désirée vont durer jusqu'à la fin de sa vie. Ainsi, il introduit une race étrangère de bœufs en France dans le but d'apporter un changement à l'une des meilleures races du sol français, la cotentine, sans par ailleurs

123. Sur l'histoire de l'agronomie en France au XIXe siècle, voir Jean Boulaine, *Histoire de l'agronomie en France*, Paris, Tec&Doc Lavoisier, 1996 ; Fabien Knittel, *Agronomie et innovation. Le cas Mathieu de Dombasle (1777-1843)*, Nancy, Presses universitaires de Nancy, 2009.

124. J. H. Magne, *Hygiène vétérinaire appliquée. Étude de nos races d'animaux domestiques et les moyens de les améliorer*, Paris, Labé, 1857, p. 1.

125. Rappelons que la troisième personne, qui avait assisté en qualité de témoin au duel du 1826 d'aspiration philanthropique-politique, était Hotton, celui qui probablement publia les ouvrages suivants : *Manuel de l'élagueur, ou De la conduite des arbres forestiers*, Paris, 1829 ; *De la Culture du colza et de ses avantages*, Paris, 1833 ; *Des labours considérés comme propres à favoriser l'accumulation et la décomposition des substances solubles et nutritives du sol agraire et de la nécessité de supprimer les jachères*, Paris, 1840 ; *Remède contre la disette, - Sommaire des travaux ruraux et forestiers entrepris et dirigés par M. Hotton et analyse des écrits qu'il a publiés à Paris sur l'agriculture*, Paris, [1847].

126. Paul Huet, accompagné d'H. Carnot, visita la propriété de Dutrône dont il fut l'hôte, cf. *Paul Huet (1803-1869), d'après ses notes, sa correspondance, ses contemporains*, documents recueillis et précédés d'une notice par René-Paul Huet, préface de Georges Lafenestre, Paris, H. Laurens, 1911, p. 189-191.

127. "L'ascension Humaine"

"Et dans l'herbe et la rosée
Sa génisse au fier sabot
Règne, et n'est point éclipsée
Par la race Sarlabot".

vouloir faire disparaître les races déjà existantes. En Grande-Bretagne existaient diverses races sans cornes et Dutrône y a voyagé à plusieurs reprises pour recueillir des renseignements sur les différentes variétés, afin d'introduire en France (et de diffuser en Europe) des sous-races dont les types seraient empruntés aux races britanniques.

Cependant Dutrône s'est vu confronter à une assez grande difficulté. En dépit du fait que l'agriculture et l'élevage enregistrent à l'époque une série de mutations importantes, il est bien difficile de lutter contre les réflexes et les routines de l'éleveur traditionnel. D'abord, il importait d'indiquer aux cultivateurs du Continent les diverses qualités qui distinguent les différentes variétés bovines sans cornes dont les îles britanniques étaient riches, soit leur aptitude au travail, soit leur production de la viande, soit leurs qualités laitières, afin que ces cultivateurs puissent en faire venir les types reproducteurs convenant à leur pays. En 1862, le créateur peut donner des chiffres exacts sur la production de ses créations. Le rapport, publié par un périodique de vulgarisation, le *Journal d'agriculture pratique*,¹²⁸ est précédé d'une introduction de Jean Augustin Barral (1819-1884), ce libéral polytechnicien, chimiste, connu comme le "découvreur" de la nicotine. De nombreux détails ont été envoyés pour être publiés dans le *Journal* sur les rendements de différents boeufs provenant des étables de Dutrône. Dans une communication faite, le 9 juin 1864, à la Société Impériale et Centrale de Médecine Vétérinaire, Magne incite les éleveurs d'animaux à produire en France de nouvelles espèces "*dans le but de corriger les défauts de[s] animaux et de propager les qualités produites en faisant reproduire les mé-tis entre eux*. Si mes confrères, dit Magne, qui habitent les campagnes partagent ma manière de voir, ils peuvent rendre un grand service au pays en la propageant ; car, si dans cette enceinte où j'ai exposé mon opinion, mais d'une manière moins explicite, j'ai été combattu par les éleveurs éminents, j'ai, d'un autre côté, été appuyé par des agronomes d'un grand bon sens et d'un savoir incontestable".¹²⁹

Les détails relatifs à cette acclimatation, proposée par Dutrône, ont été présentés par Urbain Leblanc (1797-1871), remarquable vétérinaire, répétiteur de botanique, de pharmacie, de matière médicale, de physique et de chimie à l'École vétérinaire d'Alfort. Comme président de la Société de Médecine Vétérinaire, il soumit

128. H. A. Dutrône et Barral, "Race bovine sans cornes des Sarlabots", Paris, Librairie agricole de la Maison rustique, 1862, Extrait du *Journal d'agriculture pratique*, 5 mars 1862, 7 p. Une première tentative d'introduire un troupeau provenant de l'Angleterre fut réalisé, en 1813, à Rambouillet, mais le troupeau a disparu, *ibid.*, p. 1.

129. J. H. Magne, *Le croisement peut former des races*, Paris, Renou et Maulde, 1864, p. 32.

un rapport à la fin de 1857 à la Société Impériale d'Acclimatation¹³⁰ montrant la longue série des efforts auxquels Dutrône s'est livré pour arriver à ses résultats. Un autre témoignage sur les efforts de Dutrône provient de Magne, alors directeur de l'École nationale vétérinaire d'Alfort. Dans le rapport lu devant la Société Protectrice des Animaux, Magne expose les avantages offerts par la race Sarlabot (sa remarquable aptitude à l'engraissement, l'abondance de la sécrétion du lait) et donne de nombreuses autres indications sur les qualités de cette race.¹³¹ Les informations figurant dans ces deux documents, signés par Leblanc et par Magne respectivement, relatives à l'économie rurale révèlent l'intérêt pour l'agriculture et l'élevage, activités qui se spécialisent à partir de la première moitié du XIXe siècle et deviennent complémentaires au sein d'une économie et d'un marché dorénavant d'ampleur nationale. Ernest Faivre (1827-1874), docteur en médecine et ès sciences, professeur de botanique à la faculté des sciences de Lyon, directeur du jardin botanique de Lyon, dans son ouvrage traitant de la variabilité des espèces, note, en 1868, que "les éleveurs français ont cherché à obtenir des races sans cornes ; ils y trouvaient un double avantage au point de vue de la boucherie et au point de vue du travail ; l'expérience a été tentée et le résultat atteint ; l'honneur en revient à un magistrat qui a consacré à l'agriculture ses soins et ses loisirs : M. Dutronne".¹³² L'ouvrage de Faivre répertoriait les progrès enregistrés à l'époque en matière de zootechnie et de botanique, mais il traitait aussi plusieurs questions posées par les naturalistes : les espèces sont-elles fixes ou variables, permanentes ou susceptibles de modifications ? peut-on connaître les limites de la mutabilité ? C'est un point culminant dans les sciences et point de départ de déductions philosophiques et de croyances religieuses.

Dutrône a essayé de répandre les nouvelles espèces de sa prairie dans les divers États de l'Europe et même jusqu'en Afrique, en Asie et en Amérique puisque "il y voyait non-seulement la réalisation d'un progrès agricole, mais la solution d'un problème qui intéresse à un haut degré l'humanité et aussi le bien-être des animaux. (...) La suppression de leur redoutable armure et la plus grande douceur de caractère qui en est la conséquence diminuent ou plu-

130. U. Leblanc, "Rapport sur Sarlabot, bœuf de la race contentine sans cornes créée par M. Dutrône", *Bulletin de la Société impériale d'acclimatation*, 1858, t. 5, p. 246-261.

131. J. H. Magne, "Rapport de M. Magne, professeur à l'École impériale vétérinaire d'Alfort et lettre de MM. les membres du syndicat de la boucherie de Paris, sur Sarlabot, premier bœuf sans cornes ; né et élevé chez M. Dutrone, à Trousseauville-Dives (Calvados)", Extrait du *Bulletin de la Société protectrice des animaux*, Paris, de Soye et Bouchet, 1857, 20 p.

132. Ernest Faivre, *La variabilité des espèces et ses limites*, Paris, Germer Baillière, 1868, p. 53.

tôt font disparaître le danger des blessures ou autres accidents parfois suivis de mort, assez fréquemment occasionnés, soit aux autres animaux, soit aux personnes qui les soignent. Ajoutons que, par la suppression des cornes, on abolirait le joug double, cet instrument de torture pour les bœufs de travail”¹³³

Toujours dans son désir de propager sa nouvelle race, mais aussi “dans ses libéralités n’oubliant pas la Grèce, son ancienne patrie adoptive”,¹³⁴ Dutrône envoie en Grèce un couple de ses bovins. Cette offre intéresse vivement la Société Impériale d’Acclimatation dont Dutrône est, depuis sa fondation, en 1853, membre titulaire et, depuis 1858, membre de sa Commission permanente des colonies pour l’examen des questions d’acclimatation aux colonies françaises.¹³⁵ Le rapporteur à la Société était Auguste Henri André Duméril (1812-1870), zoologiste au Musée national d’histoire naturelle de Paris. La race “Sarlabot vient d’être introduite en Grèce par M. Dutrône. Un taureau (*Sarlathénas*, Sarlabot d’Athènes), et une génisse (*Dozhellada*), Hellène originaire du canton de Dozulé) ont été offerts par lui à S. M. La Reine de Grèce en août 1859”.¹³⁶ Mais pourquoi cet intérêt exceptionnel pour le sort de cette nouvelle espèce? C’est que pour la Société d’Acclimatation il est important de savoir si une nouvelle race peut survivre loin de l’endroit où elle est née et se reproduire. De la Grèce venait la confirmation que le programme avait du succès, puisque ces animaux placés dans la ferme modèle de la Cour royale du pays “étaient en excellente santé, et qu’on espérait non-seulement pour la ferme, mais pour tout le pays, de grands avantages. Depuis, et tout récemment, M. Dutrône a eu la satisfaction d’apprendre que les espérances d’une repro-

133. Maurin Nahuys, “Médaille à l’effigie de S. A. R. Mgr le prince Adalbert de Bavière”, *Revue Belge de numismatique*, publ. par MM. R. Chalon et L. de Coster, 33e année, Bruxelles, Librairie Polytechnique belge de Decq et Duhent, 1877, p. 514.

134. *Ibid.*, p. 515.

135. Cf. *Bulletin de la Société impériale d’acclimatation*, t. 2, 1853, p. XXXIII ; t. 5, 1858, p. VIII ; t. 6, 1859, p. IV ; t. 7, 1860, p. IV.

136. Auguste Duméril, “Rapport sur un taureau et une génisse de la race cotentine sans cornes, dite Sarlabot, instituée à Trouseauville-Dives (Calvados), par M. Dutrône, offerts par lui à S. M. La Reine de Grèce, en 1859”, Commissaires : MM. Le marquis de Selve, président, Barral, Leblanc, Florent Prévost, et Aug. Duméril rapporteur, extrait du *Bulletin de la Société Impériale d’Acclimatation* (No de novembre 1860), Paris, impr. L. Martinet, 1860, p. 9. Sur la situation “bovine” en Grèce à cette époque, voir Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (L. Kallivretakis, *La dynamique de la modernisation agricole dans la Grèce du XIXe siècle*), Athènes, Morfotiko Institutouto Agrotikis Trapezas, 1990, p. 223-230.

duction semblent devoir se réaliser bientôt".¹³⁷ Le témoignage, publié dans le *Bulletin* de la Société, venait du maréchal du palais et des écuries royales Notaras¹³⁸ qui rapportait : "Ils se sont, jusqu'à l'heure, toujours bien portés. Cet intéressant jeune couple bovin sert à orner la ferme royale et nous autorise déjà à espérer qu'il produira un jour, non-seulement à la ferme royale, mais à tout le pays, de grands avantages".¹³⁹

Dutrône avait reçu d'Adalbert Wilhem (1828-1875), prince de Bavière et héritier du trône grec en tant que frère du roi Othon de Grèce, une médaille d'encouragement pour la protection des animaux. "La médaille au buste de S. A. R. Mgr. le prince Adalbert de Bavière rappelle non seulement un progrès agricole offrant de grands avantages matériels, mais aussi une réforme chrétienne, humanitaire, cosmopolite. Or, ce n'est pas tout : en regardant cette admirable œuvre d'art, on se souvient de deux âmes élevées, de deux cœurs chauds et généreux, natures d'élite qui marchaient, toujours se vouant à toutes les idées, à toutes les souffrances, à tout ce qui répondait à leurs nobles inspirations, infatigables et courageux défenseurs des faibles et des opprimés, dont les noms sont inséparablement unis à l'œuvre humanitaire et agricole du désarmement de la race bovine. En donnant l'histoire de cette médaille, nous sommes heureux d'avoir trouvé une nouvelle occasion de rendre un juste hommage à la mémoire vénérée de l'auguste prince, noble et éclairé protecteur, et du digne magistrat et éminent agronome, intelligent créateur, généreux fondateur et désintéressé propagateur".¹⁴⁰

En 1896, Porin, parent, et collaborateur à partir de l'année 1863, de Dutrône –et qui a adopté à son tour cette "idée philanthropique de supprimer [les] organes dangereux" –dispose d'un troupeau de dix huit animaux "réellement remarquables (...) par la régularité de leurs formes et surtout par leur finesse".¹⁴¹ Cette référence se trouve en accord avec une image figée de la routine paysanne trop souvent décrite par les romanciers. Mais au total, à l'orée du XXe siècle, le monde rural travaille en tout dynamisme et la révolution de l'élevage est en marche. Dutrône fut un agro-

137. A. Duméril, *op. cit.*, p. 10.

138. Panagiotis Spiliou Notaras (1803-1873), cf. notice biographique, in Σταύρος Κουτίβας, *Οι Νοταράδες* (St. Koutivas, *Les Notaras*), Athènes, 1968, p. 448-455.

139. Cf. Séance du 9 mars 1860 de la Société impériale d'acclimatation, *Bulletin de la Société impériale d'acclimatation*, 1860, t. 7, p. 169. La lettre de Notaras est publiée dans le *Journal de Gand* du 3 mars 1860, cf. *ibid.*, p. 168.

140. Maurin Nahuys, *op. cit.*, p. 527-528.

141. "La race Sarlabot, ou race normande désarmée, Communication sur la variété de Sarlabot par M. Duterque", Extrait du *Journal de Caen*, 3 janvier 1897, Caen, impr. Ch. Valin, p. 2.

nome praticien et ses efforts témoignent des mutations profondes qui marquent l'agriculture et l'élevage au XIXe siècle ; la sélection et le croisement des races ainsi que la gestion de l'alimentation sont des pratiques encouragées par les vétérinaires, les agronomes et les professeurs d'agriculture, qui essayent de propager les lumières de la science et la raison dans le monde des agriculteurs et des éleveurs.

Dutrône, franc-maçon et saint-simonien

Une des premières hypothèses de notre recherche était que Dutrône ne pouvait pas être un révolutionnaire solitaire, un personnage vagabond et romantique, auteur d'un plan d'action personnel, puisque toutes les personnes qu'il a fréquentées depuis sa jeunesse faisaient partie, soit par leur parenté soit par leurs propres actions et occupations, du cercle des dignitaires de l'Etat ou/et étaient des savants éminents. En effet, Dutrône a côtoyé à la fois la franc-maçonnerie libérale et le saint-simonisme.

Dutrône était franc-maçon ; mais, il appartenait à cette branche de la maçonnerie née en 1804 –et qui fut vraiment organisée en 1806–, l'Ordre du Temple ayant à sa tête Fabré Palaprat (1773-1838), alias Bernard Raymond, ancien séminariste, devenu officier de santé et pédicure, personnalité difficile, d'orgueil démesuré et de caractère autoritaire. Un goût de bric-à-brac, à la fois oriental et médiéval, qui animait les créateurs du nouvel Ordre, donne une note de romantisme à la doctrine qui explique aussi l'engouement de nouveaux frères pour cette bouffonnerie que fut le Néo-Temple. La carrière du Néo-Temple continue jusqu'en 1845 quand il disparaît définitivement.¹⁴² L'ancien évêque constitutionnel Henri Grégoire, à l'appel des Néo-Templiers, attesta tout de même l'authenticité de certaines doctrines du clan.¹⁴³ Bien que provenant de l'Ordre maçonnique, l'Ordre du Temple se sépare de lui et ne représente qu'une faible minorité des effectifs maçonniques. En 1828, certains chevaliers d'opinion libérale, avec Dutrône comme chef de file, avaient voulu donner à l'Ordre une orientation politique et le faire participer aux mouvements dirigés contre Charles X. Dutrône avait escompté rallier Bernard

142. Pierre Chevalier, *Histoire de la franc-maçonnerie française*, t. II : *La maçonnerie : missionnaire du libéralisme (1800-1877)*, Paris, Fayard, 1993 (éd. anastatique de celle de 1975), p. 79-83 et 139-142 ; Albert Lantoiné, *Histoire de la franc-maçonnerie française*, t. I, Genève-Paris, Slatkine, 1981, p. 275-286 ; René le Forestier, *La franc-maçonnerie templière et occultiste*, Milano, Archè, 2003, p. 942 et suiv.

143. Cf. Pierre Chevalier, *op. cit.*, p. 140 et Albert Lantoiné, *op. cit.*, t. I, p. 281.

Raymond à ses idées mais celui-ci refusa de le suivre. L'épisode –Dutrône essaya de renverser Bernard Raymond¹⁴⁴– révèle l'état d'esprit qui régnait à la veille de la révolution de 1830, et que Dutrône partageait avec beaucoup de membres des sociétés maçonniques.

Hippolyte Carnot, Montalivet et Isambert furent parmi la trentaine de chevaliers, membres de l'Ordre du Temple, qui prirent la défense de Dutrône lors de sa rébellion contre Fabré Palaprat.¹⁴⁵ Ces trois éminents hommes politiques sont des amis très proches de lui. En 1825 et 1826, Dutrône travaillait avec Isambert sur des questions juridiques ;¹⁴⁶ Carnot et Montalivet en 1826 furent ses témoins au duel avec le général de Livron. Lors de la révolution de 1830, avec Montalivet, devenu ministre de l'Intérieur après les Trois Glorieuses, Dutrône transféra du Luxembourg à Vincennes les ministres de Charles X. "Je fus heureux, a-t-il écrit plus tard, de me placer entre ces ministres et les masses irritées, pour empêcher que le peuple, dans son exaspération, ne souillât d'un crime la révolution qui en était pure".¹⁴⁷ Quant à sa relation avec l'abbé Grégoire, l'une des principales figures de la Révolution française, nous savons que le *Mémoire* de Dutrône, qui porte aussi la signature d'Isambert concernant la violation d'une sépulture, était envoyé avec une dédicace autographe "à monsieur Grégoire (...) évêque de Blois de la part de l'auteur".¹⁴⁸ À la mort de l'abbé en mai 1831, dans le convoi qui accompagnait

144. Cf. les communications de la police, in Archives Nationales, F/7/6700, dossier 33. Sur cet incident, voir René le Forestier, *op. cit.*, p. 957-958. Dès juillet 1827, un groupe de frères voulurent de se séparer du Temple et signèrent une déclaration, où le nom de Dutrône figure le premier, in H. Carnot, *Sur le saint simonisme. Lecture faite à l'Académie des Sciences morales et politiques*, Paris, A. Picard, 1887, p. 7-8.

145. Pierre Chevalier, *op. cit.*, p. 140-141.

146. *Mémoire à consulter et consultations pour Mme Vve Bertrand L'Hosdiesnière contre M. Lucas Girarville, procureur du roi de Domfront, inculpé d'avoir mutilé le monument funèbre élevé à M. Bertrand L'Hosdiesnière, ancien membre de l'Assemblée législative, de la Convention et du Conseil des Cinq-Cents*, [signé : Vve Bertrand, 8 novembre 1825. - Consultations. Signé : Dutrône, 8 novembre 1825 ; Mérilhou ; F. Barthe ; Le Graverend ; Dupin ; Isambert ; Odillon-Barrot ; V.A. Lanjuinais... ; Billecoq], impr. A. Guyot, [1825] ; H. A. Dutrône, *Barreau de Paris. Adhésion à la consultation de Me Isambert pour M. le Cte de Montlosier*, Paris, A. Dupont, 1826.

147. Cité par Bourguin, *op. cit.*, p. 549. Sur la participation de Dutrône à cette affaire, voir aussi *Les grands épisodes de la monarchie constitutionnelle...*, *op. cit.*, p. 230-233.

148. Il s'agit d'un exemplaire du *Mémoire à consulter et consultations pour Mme Vve Bertrand L'Hosdiesnière contre M. Lucas Girarville...*, *op. cit.*, déposé à la Bibliothèque Nationale de France en forme de microfiche, où figurent la dédicace autographe de Dutrône et sa signature.

le corbillard du défunt, Dutrône conduisait le cortège en tant que l'un des deux exécuteurs testamentaires.¹⁴⁹

Dans les années 1830, Dutrône, influencé par l'humanisme et souvent le christianisme social des utopistes de son temps, s'"inscrit" dans le plus célèbre des mouvements d'idées à cette époque, le saint-simonisme,¹⁵⁰ qui traverse rapidement la maçonnerie et ses annexes. Avant de devenir saint-simoniens, certains disciples de cette nouvelle doctrine allèrent frapper à la porte du Néo-Temple.¹⁵¹

Dutrône, en 1834, lors de son premier voyage en Algérie, malgré sa rébellion contre Fabré Palaprat, restait toujours fidèle à la franc-maçonnerie templière. Il figure dans la liste des principaux actionnaires de la Compagnie algérienne de colonisation,¹⁵² dans laquelle on trouve sept franc-maçons –ou probablement francs-maçons– sur dix-neuf associés, dont deux templiers.¹⁵³ Le Prospectus de la Compagnie algérienne (1er septembre 1834), à laquelle participe le fils de Louis-Philippe, le prince d'Orléans, trace les perspectives de la colonisation : "Le moment est venu d'appeler sur cette belle conquête les pacifiques spéculations de l'agriculture et du commerce" ; "les opérations de la Compagnie consisteront principalement dans l'achat : 1o De terrains exploitables ; 2o De maisons d'habitation dans l'intérieur des villes, et de terrains propres à recevoir des constructions".¹⁵⁴

Les saint-simoniens, surtout selon la version du saint-simonisme professé par Enfantin, voyaient dans la colonisation de l'Algérie une chance historique d'accélérer la fusion des civilisations européenne et orientale.¹⁵⁵ Mais surtout, la

149. Cf. *Journal des Débats*, 31 mai 1831. Dutrône avait des rapports très intimes avec l'abbé, puisqu'il lui présentait des personnalités, comme Grégoire Bordillon, cf. Élie Sorin, *La vie politique en province. Étude sur G. Bordillon, suivie d'un choix de ses lettres*, Paris, impr. Simon Raçon et Cie, 1868, p. 161.

150. Cf. Maurice Dreyfous, *Les Trois Carnot, histoire de cent ans...*, Paris, éd. M. Dreyfous, A. Picard et Kaan, [1888], p. 244. Sur le mouvement saint-simonien, voir Antoine Picon, *Les saint-simoniens. Raison, imaginaire et utopie*, Paris, Belin, 2002 ; Nathalie Coilly et Philippe Régner (dir.), *Le siècle des saint-simoniens : du Nouveau Christianisme au canal de Suez*, Paris, Bibliothèque nationale de France/Seuil, 2006 ; Philippe Régner, "Du saint-simonisme comme science et des saint-simoniens comme scientifiques : généralités, panorama et repères", *Sabix*, No 44, octobre 2009, p. 45-52.

151. Pierre Chevalier, *op. cit.*, 264 et suiv.

152. La liste figure dans le 1er numéro du *Bulletin des travaux de la Compagnie algérienne de colonisation*, Paris, 1834, p. 22-23.

153. Lucien Sabah, *La franc-maçonnerie à Oran de 1832 à 1914*, Paris, Aux amateurs de livres, 1990, p. 411.

154. *Bulletin des travaux de la Compagnie algérienne de colonisation*, No I, Paris, 1834, p. 15 et 16.

155. Cf. Antoine Picon, "L'Orient saint-simonien : un imaginaire géopolitique, anthropologique et technique", in Marie-Noëlle Bourguet, Daniel Nordman, Vassilis Panayotopoulos et

colonisation algérienne représentait un terrain d'expérience potentiel extraordinaire, en particulier pour les polytechniciens dont la soif d'innovation imposera sa marque aux chemins de fer français, au percement de l'isthme de Suez ou celui de Corinthe. Le livre d'Enfantin, publié en 1843,¹⁵⁶ est devenu le manifeste de la colonisation des saint-simoniens pour l'Algérie. Franc-maçonnerie et saint-simonisme vont de pair dans la colonisation de l'Algérie. Primo, parce que Saint-Simon était un franc-maçon, secundo, car la double action du saint-simonisme, économique et politique, avait imaginé l'Algérie comme le terrain par excellence pour y pratiquer l'industrie et la régénération sociale. Ça ne veut pas dire que la doctrine de Saint-Simon faisait l'unanimité dans le monde maçonnique algérien.¹⁵⁷ Mais il est toutefois remarquable que le courant mystique des Templiers ait traversé, vers 1833, très rapidement la mer pour s'organiser en Algérie avant la maçonnerie du Grand Orient.¹⁵⁸

En Grèce, dans les années 1820 et 1830, un groupe de saint-simoniens français entreprit de mettre en pratique leurs idées en participant à l'organisation du nouvel État.¹⁵⁹ Dans l'esprit saint-simonien, selon lequel l'industrie désigne toute

Maroula Sinarellis (éds), *Enquêtes en Méditerranée. Les expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Actes du colloque Athènes-Nauplie, 8-10 juin 1995, CNR/NHRF, p. 227-238.

156. Barthélémy-Prosper Enfantin, *Colonisation de l'Algérie*, Paris, P. Bertrand, 1843.

157. Cf. le sous-chapitre "Les socialistes, les Saint-simoniens", in Lucien Sabah, *op. cit.*, p. 414-415.

158. Cf. Xavier Yacono, *Un Siècle de franc-maçonnerie algérienne (1785-1884)*, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1969, p. 37-38.

159. Voir les œuvres du saint-simonien Gustave d'Eichtal, *Οικονομική και κοινωνική επανάσταση στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση (Révolution économique et sociale en Grèce...)*, Athènes, s. d. et *Η Ελλάς του 1833-1835 (La Grèce en 1833-1835)*, Athènes, 1968. Sur le saint-simonien François Gaillard, organisateur de la gendarmerie grecque, voir Χαρίκλεια Δημακοπούλου, "Ο σαινσιμονιστής François Gaillard περί των ελληνικών πραγμάτων" (Ch. Dimakopoulou, "Le saint-simonien François Gaillard..."), *Bulletin de la Société Historique et Ethnologique de la Grèce*, 22 (1979), p. 368-395. Sur la réception du saint-simonisme en Grèce, voir Κώστας Λάππας, "Ο σαινσιμονισμός στην Ελλάδα" (K. Lappas, "Le saint-simonisme en Grèce"), in *Αθήνα - Πρωτεύουσα Πόλη*, Athènes, 1985, p. 95-99 ; Δέσποινα Προβατά, "Η διάδοση του σαινσιμονισμού στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση" (D. Provata, "La diffusion du saint-simonisme en Grèce, une première approche"), in Μαρία Μενεγάκη (éd.), *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη, από τον 18ο ως τον 20ό αιώνα*, Actes de colloque international, 19-21 nov. 2004, Athènes, éd. Φιλίστωρ, 2006, p. 148-158 ; Christos Baloglou, "The Diffusion of the Ideas of Saint-Simon in the Hellenic State and their reception thereby (1825-1837)", in *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook*, 1/2006 : "Verbraucherschutz in internationaler Perspektive/Consumer Protection in International Perspective", p. 159-175 ; Χριστίνα Αγριαντώνη, "Οι σαινσιμονικές ιδέες στην Ελλάδα" (Ch. Agriantoni, "Les idées saint-simoniennes en Grèce"), poste face à la traduction grecque de l'ouvrage d'Antoine Picon sur les saint-simoniens, *Οι σαινσιμονιστές. Ορθός λόγος, φαντασιακό, ουτοπία (Les saint-simo-*

production, toute relation, tout acte par lequel s'opère l'humanisation de la nature, Dutrône s'adresse aux Grecs de l'État naissant : "Je ferai tout ce qui dépendra de moi pour vous être utile sous ces différen(t)s rapports, en publiant et en vous faisant distribuer des instructions dans lesquelles vous trouverez l'enseignement des procédés en usage chez les peuples, où l'industrie est le plus perfectionnée, ainsi qu'en vous présentant quelques modèles des machines et des instrumen(t)s employés chez les mêmes peuples".¹⁶⁰ Ce bouillonnement d'idées sur le progrès dans la société industrielle, les saint-simoniens français le partagent avec des Grecs qui adhèrent à ces idées modernes et très souvent radicales du socialisme utopique.¹⁶¹ Dans les années 1830, se forme en Grèce la Société Saint-simonienne (Σαινσιμωνική Εταιρία) par des intellectuels grecs et des Français résidant à Nauplie avec l'envie profonde de travail pour informer le monde et éduquer l'homme.¹⁶²

Épris de relations humaines, curieux de sciences de l'homme, Dutrône, comme beaucoup d'autres philanthropes avec lesquels il est lié malgré leur différence de personnalité, est un voyageur. Sa trajectoire en Europe, et aussi en Afrique du Nord, témoigne de son militantisme hors des frontières de son pays. Nous lisons dans *La France littéraire* de 1836 : "M. Dutrone, conseiller à la cour royale d'Amiens, qui s'occupe de l'organisation des sociétés de sobriété et d'une association contre le duel, est de retour depuis quelque temps de son voyage en Angleterre et en Belgique, où il était accrédité auprès de nos ambassadeurs. Mis par eux en rapport avec les notabilités philanthropiques de ces deux pays, il s'est convaincu que les esprits y sont favorablement disposés pour la réussite de pareilles entreprises qui touchent si intimement au bonheur des familles et à l'ordre public".¹⁶³

Les références à l'Angleterre et les rapports avec ce pays sont au cœur de tous ces courants français de propagande, des campagnes d'opinions, des travaux de la bienfaisance pratique, ainsi que des mouvements d'action sociale ou économique. Si elles ne sont pas d'inspiration complètement anglo-saxonne, les socié-

niens. Raison, imaginaire et utopie), Athènes, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2007, p. 329-341; Δέσποινα Προβατά, *Étienne-Marin Bailly, Ένας σαινσιμονιστής στην επαναστατημένη Ελλάδα* (D. Provata, *Étienne-Marin Bailly ...*), éd. Σοκόλη, 2008.

160. *L'Abeille Grecque*, No 44, 20 février 1828, p. 3.

161. Αντώνης Λιάκος, "Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850" (Ant. Liakos, "La réfraction des idées révolutionnaires dans l'espace grec"), *Τα Ιστορικά*, 1 (1983), p. 121-144.

162. Νάσος Βαγενάς, "Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων" (N. Vagenas, "Le socialisme utopique des frères Soutzo"), in N. Vagenas (éd.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα*, éd. de l'Université de Crète, 1997, p. 43-58.

163. *France Littéraire*, Paris, Bureau de la France littéraire, 2e série, t. I, 1836, p. 254.

tés philanthropiques françaises du XIXe siècle se réfèrent à leurs "homologues" britanniques et poursuivent souvent les mêmes buts. Il n'est pas étonnant que, via ses voyages de "philanthropie politique", mais aussi par le goût prononcé des philanthropes pour les inventions, Dutrône, loin de l'effervescence de la capitale, soit saisi de l'ardeur des innovations et qu'il se passionne pour l'élevage, la sélection et l'amélioration des espèces.

Dutrône recevait très souvent sa correspondance au 12 de la rue Taranne. C'est la même adresse qu'il donnait aux éventuels souscripteurs ou abonnés à ses diverses entreprises dans le domaine philanthropique. Ceux-ci devaient s'adresser à l'agent-général de la Société de la Morale Chrétienne, Eugène Cassin, l'imprimeur des *Extraits de la correspondance* de Dutrône avec Capodistria. La Société de la Morale Chrétienne et ses branches, y compris le Comité philhellène, siègent au même numéro. Dans ses bureaux se réunissent les premiers saint-simoniens. Ce sont le plus souvent les mêmes personnes qui sont membres de ces sociétés, se réclament du saint-simonisme ou appartiennent aux associations maçonniques. "Espèce de secte",¹⁶⁴ comme a été décrite par la police, la Société de la Morale Chrétienne est une société de militants philanthropes, souvent saint-simoniens, parfois franc-maçons, aspirant au progrès tel qu'il est conçu au XIXe siècle par les hommes de la science ou de l'enseignement, par les ingénieurs, par des hommes politiques (de tendance libérale surtout). La notion d'évolution, dans ce mouvement qui domine la société européenne du XIXe siècle, cet esprit de transformation dont les Européens sont si fiers et dont ils se considèrent comme les "missionnaires", toutes ces attitudes, dynamiques par nature, se nouent pour former le milieu auquel appartient Dutrône, amateur des sciences et militant pour la cause du progrès.

Dutrône quitte la scène historique

Dutrône fut inscrit au tableau des avocats vers l'année 1824¹⁶⁵ et il a milité au barreau de Paris sous la Restauration. Pendant la révolution de 1830, il entra à l'artillerie de la Garde nationale, peu de temps après il fut conseiller à la Cour royale d'Amiens et, en 1832, y devint président des assises.¹⁶⁶ En 1840 on le trouve

164. Cité par C. Duprat, *op. cit.*, vol. I, p. 487.

165. D'après le *Dictionnaire de biographie française*, *op. cit.*, t. 12, p. 942.

166. Cf. À signaler : *Paroles adressées au Jury à l'occasion de la loi du 28 avril 1832, par M. Dutrône, président des assises*, [Cour d'Amiens, département de la Somme, 3e trim. 1832] ; *Paroles adressées au jury et au barreau par M. Dutrône, président des assises, Cour royale d'Amiens - Département de l'Aisne*, Lelan-Courtois, 1834.

conseiller municipal de Dives-sur-mer. En 1842, il résigna volontairement ses fonctions de magistrat et il devint membre du Conseil général du Calvados. Dutrône s'occupa des écoles de son canton ainsi que de l'amélioration des grandes voies de communication. En 1848, il fut désigné comme l'un des commissaires que le gouvernement provisoire avait dépêchés à Amiens et l'un des conseillers administrateurs du département de la Somme.¹⁶⁷ Ledru-Rollin, ministre de l'Intérieur du gouvernement provisoire qui a renversé Louis-Philippe, dans son arrêté du 9 avril 1848 restituant Dutrône après un malentendu entre celui-ci et le commissaire générale de la Somme, note : "Pour donner au citoyen Dutrône une preuve de ma confiance dans son civisme éclairé, je l'ai, par arrêté de ce jour, nommé Président d'une Commission chargée de rechercher les causes de la misère, et de proposer les mesures propres à y porter remède".¹⁶⁸ Il paraît que Dutrône n'a exercé ses fonctions de commissaire auprès du département de la Somme que quelques jours, car il a été nommé commissaire du gouvernement provisoire du 22 mars jusqu'en juin 1848¹⁶⁹ mais il a démissionné le 31 mars 1848.¹⁷⁰ En 1849, il est chef de bataillon de la Garde nationale de Dives dans le Calvados.¹⁷¹ "À l'avènement de l'Empire, serment de fidélité fut demandé aux magistrats, ainsi qu'à tous les fonctionnaires. M. Dutrône, alors conseiller à la cour d'Amiens, refusa ce serment politique, fut mis d'office à la retraite et nommé conseiller honoraire. C'est alors qu'il vint habiter sa propriété de Sarlabot".¹⁷² Le *Journal des Débats* annonce la démission de Dutrône comme membre du conseil du Calvados le 21 mai 1852.¹⁷³ Dutrône se retire alors définitivement dans sa propriété de Normandie, loin de la vie publique.

167. Sur les commissaires de la République qui ont remplacé les préfets de la monarchie, et plus généralement sur l'ambiance "quarante-huitarde", voir Maurice Agulhon, *Les Quarante-huitards*, Paris, Gallimard, 1992 ; Maurizio Gribaudi et Michèle Riot-Sarcey, *1848, la révolution oubliée*, Paris, La Découverte/Poche, 2009.

168. Arrêté d'Auguste Ledru-Rollin, comme ministre de l'Intérieur en 1848, Paris, E. Duverger, 1848. Sur le malentendu entre le Commissaire général et Dutrône, alors Commissaire de la Somme, que par son arrêté Ledru Rollin restituait, voir aussi l'article "Nouvelles des Départements", in *Journal des Débats*, 20 avril 1848.

169. Albéric de Calonne, *Histoire de la ville d'Amiens*, t. III, p. 240, note No 1, Marseille, Laffitte, 1976 [reprod. en fac-sim de l'éd. d'Amiens, Piteux frères, 1899-1906].

170. Arrêté d'Auguste Ledru-Rollin..., *op. cit.*

171. H. A. Dutrône, *Bataillon de Dives. Ordre du jour [24 février 1849]. - Distribution des drapeaux. 2e ordre du jour, 10 mars 1849*, signé : le chef de bataillon, Dutrône, Paris, impr. E. Duverger, 1849, p. 1-2.

172. "La race Sarlabot, ou race normande désarmée. Communication ...", *op. cit.*, p. 4-5.

173. *Journal des Débats*, 21 mai 1852.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Φ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ- Κ. ΧΑΤΖΗΣ: *Dutrône (1796-1867), "υποστηρικτής των αδυνάτων και των καταπιεσμένων"*, ένας ρομαντικός οραματιστής

Φιλάνθρωπος, φιλέλληνας, υγεινιστής, μασόνος, σαινσιμονιστής, αγρονόμος, υπέρ της κατάργησης της δουλείας, ο Henri-Philippe-Auguste Dutrône, άνθρωπος της δεύτερης γραμμής, συνδεδεμένος όμως με τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Γαλλίας, δικηγόρος στο επάγγελμα, ανήκει στην πρωτοπορία της εποχής του. Η ζωή του, στην οποία συμπυκνώνεται μια ολόκληρη εποχή, προσφέρει την ευκαιρία να διατρέξουμε τις περιπέτειες που γνώρισε η μετεπαναστατική Γαλλία, να προσεγγίσουμε την ευρωπαϊκή πολιτική ιστορία της εποχής, να παρατηρήσουμε μια σειρά φαινομένων που συνδέονται με τη βιομηχανική επανάσταση και την αποικιακή Ευρώπη, να αναφερθούμε, τέλος, στα ποικίλα ιδεολογικά ρεύματα, σύνθετα και συχνά αντιφατικά που σημάδεψαν τον 19ο αιώνα.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Π. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΞΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ (ΘΕΡΟΣ) ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Τα διαφορετικά και συχνά αντικρουόμενα οράματα που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής,¹ όπως και οι διαφορετικές επιλογές στις οποίες προχώρησαν πρόσωπα, συλλογικά σώματα, αλλά και θεσμικά όργανα στην Ελλάδα, τη Μέση Ανατολή και τη Βρετανία, επηρέασαν καθοριστικά τις μορφές της Αντίστασης και τις εξελίξεις πριν και μετά την Απελευθέρωση στην Ελλάδα.

Η Επιτροπή των Έξι Συνταγματαρχών αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αντιστασιακής στρατηγικής, η οποία αναπτύχθηκε με συνέπεια από στρατιωτικούς. Τα αρχεία της Διεύθυνσης Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive – SOE), που άνοιξαν σχετικά πρόσφατα,² συμπληρώνουν τις πληροφορίες από τα γνωστά αρχεία του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών (Foreign Office – FO) και μας επιτρέπουν να τεκμηριώσουμε πλέον πληρέστερα τα σχέδια και τις ενέργειες της Επιτροπής, καθώς και την εξέλιξη της πολιτικής του βρετανικού παράγοντα προς την Επιτροπή. Με αφορμή, λοιπόν, τη διαθεσιμότητα των παραπάνω αρχείων και έναυσμα το πρό-

1. Όπως εύστοχα τα χαρακτηρίζει ο καθηγητής Ι. Ιατρίδης, βλ. John O. Iatrides, «Rival visions: the government in exile and the resistance movement, April 1941-April 1944», *Νεοελληνικά Ιστορικά* 1 (2008), σ. 207-234.

2. Οι φάκελοι για την Ελλάδα από τις σειρές The National Archives HS 3-8 βρίσκονται μικροφωτογραφημένοι στο Κέντρο Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Στους φακέλους αυτούς περιλαμβάνονται εκθέσεις της Επιτροπής προς την ελληνική κυβέρνηση και βρετανικές υπηρεσίες, σε αγγλική μετάφραση, τα πρωτότυπα των οποίων προς το παρόν λανθάνουν.

σφατο άρθρο του καθηγητή Ι. Ιατρίδη, που βασίζεται σε κάποια από αυτά,³ θα προσεγγίσω τους κύριους άξονες της πορείας της Επιτροπής.

Η Επιτροπή των Έξι Συνταγματαρχών ή οργάνωση Θέρος (ονομασία που οι ίδιοι πάντα χρησιμοποιούσαν), συγκροτήθηκε τους πρώτους μήνες της Κατοχής στην Αθήνα από αξιωματικούς, μαχητές του αλβανικού μετώπου. Επιδίωξε, σε συνεργασία με την εξόριστη κυβέρνηση και τον συμμαχικό παράγοντα, να οργανώσει στρατιωτικές μορφές αντίστασης, καθώς και δίκτυο συλλογής και διαβίβασης πληροφοριών. Αναγνωρίζοντας τη νομιμότητα της κυβέρνησης, δεν έτρεφε μεταπολεμικές πολιτικές βλέψεις, αλλά επιχείρησε να εξασφαλίσει στρατιωτικά την ομαλή μετάβαση από το καθεστώς Κατοχής στη μεταπελευθερωτική διακυβέρνηση.

Επικεφαλής της Επιτροπής ήταν ο Π. Σπηλιωτόπουλος, που είχε διακριθεί ως Μέραρχος στην Αλβανία,⁴ και συμμετείχαν οι Στ. Κιτριλάκης, Ευστ. Λιώσης, Αγ. Φιλίππιδης, Κ. Δόβας και Θ. Τσακαλώτος, καθώς και αριθμός άλλων αξιωματικών μονίμων όπως οι Α. Μπαλοδήμος, Μ. Αντωνόπουλος, αλλά αργότερα και εφέδρων.⁵ Η οργάνωση διευρύνθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αναπτύσσοντας διαφοροποιημένους τομείς δράσης, όπως τον Όμηρο για τις πληροφορίες. Έπαιξε επίσης πρωτεύοντα ρόλο στην ίδρυση της οργάνωσης ΡΑΝ, την άνοιξη του 1943, με πρώτο αρχηγό τον απότακτο εξέχοντα κινηματία του 1935 Συνταγματάρχη Κ. Βεντήρη, και υπαρχηγό τον Σπηλιωτόπουλο, υπερβαίνοντας τον διχασμό του μεσοπολέμου ώστε να επιτύχει ενότητα και συνοχή στο σώμα των αξιωματικών.⁶

Ο Π. Κανελλόπουλος είχε επαφή με την Επιτροπή ήδη πριν διαφύγει στη Μέση Ανατολή και αναλάβει Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Τσουδερού, οπότε

3. J. Iatrides, *ό.π.*

4. Ο Π. Σπηλιωτόπουλος είχε γενικά αναγνωρισθεί από τους πολεμιστές της Αλβανίας για το «ατρόμητο θάρρος του». Μετά τη διάσπαση του κεντρικού μετώπου των Ιταλών, με σκληρές μάχες της ενισχυμένης XV Μεραρχίας που διοικούσε, προτάθηκε για προαγωγή στον βαθμό του Υποστρατήγου επ' ανδραγαθία, βλ. Κωνσταντίνος Β. Καζάνης, «Θα ζήσωμε ελεύθεροι ως Έλληνες», Ιστορικά έγγραφα του Στρατηγού Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλου, Αθήνα 1978, σ. 77, 80.

5. Βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα 1998, τ. 7^{ος}, έγγραφο αριθ. 72. Θεόδωρος Σαμπατακάκης, *Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα. Η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939-1944)*, Αθήνα 2006, σ. 184. Η σύνθεση της Επιτροπής δεν αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, βλ. J. Iatrides, *ό.π.*, σ. 230.

6. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «'Ο κρατών της πρωτευούσης...': ΡΑΝ, 1943-1944», *Κλειώ* 3 (2006), σ. 98. Την υπέρβαση αυτή επεδίωκε η Θέρος ήδη από τα τέλη του 1942, όπως σημειώνει σε αναφορά της, βλ. «Greece: Political, Work of "THEROS" organization», απόρρ, 28 Δεκεμβρίου 1942, HS 5/301.

και επιδίωξε η ελληνική κυβέρνηση να έχει ουσιαστικό ρόλο στον αντιστασιακό αγώνα. Ο στόχος του συνάντησε την ισχυρή αντίθεση της SOE, η οποία ήθελε ο αγώνας να κατευθύνεται από τον βρετανικό παράγοντα μέσω των επαφών της αποκλειστικά με γνωστά στελέχη του βενιζελισμού, αξιωματικούς και άλλους.⁷ Η επαφή της κυβέρνησης με την Επιτροπή θα διατηρηθεί και ο Κανελλόπουλος θα αναθέτει στους Συνταγματάρχες διάφορες εμπιστευτικές αποστολές, επίσημα και ανεπίσημα, έως την παραίτησή του τον Μάρτιο του 1943.⁸

Τον Απρίλιο του 1942 απεσταλμένος της Θέρος στη Σμύρνη επιστρέφει μεταφέροντας ασύρματο για τη διαβίβαση πληροφοριών στη Μέση Ανατολή. Η επικοινωνία με την κυβέρνηση γίνεται μέσω Σμύρνης και ελέγχεται πλήρως από τον εκπρόσωπο της SOE στο εκεί γραφείο του επικεφαλής της βρετανικής Υπηρεσίας Διαφυγών ("A" Force) της Μυστικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (Secret Intelligence Service - SIS), όπως άλλωστε συνέβαινε και με την οργάνωση *Προμηθεύς* και άλλες επαφές στην Ελλάδα.⁹

Επιδιώκοντας άμεση επαφή με τον Κανελλόπουλο και την ελληνική κυβέρνηση, η Θέρος διαβιβάζει τις πρώτες προτάσεις της για το αντάρτικο και τη στρατιωτική οργάνωση της αντίστασης το φθινόπωρο του 1942, μέσω του Επ. Τσέλλου, στενού συνεργάτη του Κανελλόπουλου, που διαφεύγει στην Αίγυπτο. Είχε προηγηθεί βολιδοσκόπηση σε ευρύ κύκλο αξιωματικών εκ μέρους της SOE, μέσω του *Προμηθέα*, για τη συγκρότηση ομάδων ανταρτών που θα ανέπτυσσαν έντονη δράση στην ύπαιθρο, ήδη από την άνοιξη, κίνηση από την οποία προέκυψε ο ΕΔΕΣ του Ζέρβα.¹⁰ Ωστόσο, η ίδια η Θέρος επεδίωκε να παίξει διαφορετικό ρόλο και να συγκροτήσει ομάδες εφεδρικού στρατού με επι-

7. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα 1977, σ. 431-432. F. Noel-Baker, «Subversive warfare in Greece», [Αύγουστος] 1942, HS 5/213. D/H131 [Noel-Baker] προς D/H109 [E.G. Boxshall], DH131/GR/914, 25 Σεπτεμβρίου 1942, HS 5/213. Βλ. επίσης Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2007, τ. Γ' 1, σ. 311, 318.

8. Όπως αναφέρει ο Π. Σπηλιωτόπουλος σε μεταπολεμική του επιστολή προς τον Κανελλόπουλο, βλ. Θ. Τσάτσος, *Αι παραμοναί της Απελευθερώσεως (1944)*, Αθήνα 1973, σ. 288.

9. Βλ. Ian Pirie, «History of SOE Activities in Greece, 1940-1942», [Σεπτέμβριος ή Οκτώβριος] 1945, HS 7/150-151, σ. 295. Smyrna Office προς Prometheus II, signal out αριθ. 21, 6 Μαΐου 1942, HS 5/711. Θ. Σαμπατακάκης, *ό.π.*, σ. 147, 184.

10. Prometheus II προς Smyrna Office, signal in αριθ. 92, 29 Μαρτίου 1942, HS 5/711. Θ. Σαμπατακάκης, *ό.π.*, σ. 169-177. Να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον *Προμηθέα*, διαφωνίες ως προς την οργάνωση ανταρτών έτρεφαν και άλλοι αξιωματικοί, όπως ο Ε. Μπακιρτζής. Βλ. χαρακτηριστικά Prometheus II προς Smyrna Office, signal in αριθ. 95, 29 Σεπτεμβρίου 1942, HS 5/711.

κεφαλής αξιωματικούς, οι οποίες θα αναλάμβαναν δράση στο πλαίσιο συνολικότερων συμμαχικών επιχειρήσεων για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Οι ομάδες αυτές θα μπορούσαν, εξάλλου, να εκτελέσουν περιορισμένα σαμποτάζ στο πλαίσιο των επιχειρήσεων των Συμμάχων στην Αίγυπτο, που τότε βρισκό-ντουσαν σε κρίσιμη φάση.¹¹

Στις αρχές Οκτωβρίου του 1942, ο Κανελλόπουλος θα εξουσιοδοτήσει τους Συνταγματάρχες της Θέρος να συντονίζουν την αντίσταση συνολικά, σε συνεργασία με όλες τις υπάρχουσες οργανώσεις ανταρτών. Αποδεχόμενη τις οδηγίες, η Θέρος θα ξεκινήσει τις επαφές, μεταξύ άλλων και με τον Βελουχιώτη που, όμως, αρνείται να συνεργαστεί.¹²

Ενώ στα μέσα Νοεμβρίου του 1942 η ελληνική κυβέρνηση και ο βρετανικός παράγοντας στο Κάιρο συμφωνούν να αναλάβει τον συντονισμό η Επιτροπή των Συνταγματάρχων ως «Κέντρο Συντονισμού» στην Αθήνα, και αποφασίζεται να οργανωθεί ειδική αποστολή για να εξασφαλιστεί η άμεση επικοινωνία τους μέσω ασυρμάτου,¹³ η Επιτροπή δεν έχει λάβει παρά ελάχιστη χρηματική ή άλλη υποστήριξη και συγκεκριμένες οδηγίες για να επιτελέσει το έργο που της έχει ανατεθεί. Τότε αποφασίζεται να εκτεθούν και πάλι τα πράγματα στην ελληνική κυβέρνηση, ζητώντας ενίσχυση, και ο Σπηλιωτόπουλος υποβάλλει στον Κανελλόπουλο εκτενή αναφορά [εκ μέρους της Θέρος]. Την αναφορά αυτή διέβιβε με τον γιο του, ανθυπολοχαγό Γεώργιο Σπηλιωτόπουλο, που διέφυγε από την Ελλάδα και έφτασε στη Σμύρνη στις 8 Ιανουαρίου 1943. Εκεί το έγγραφο εντοπίσθηκε από πράκτορες της SOE, που το φωτογράφησαν και το προώθησαν άμεσα στην Υπηρεσία τους στο Κάιρο, όπου και μεταφράσθηκε.¹⁴

Η δεύτερη αναφορά είχε σαφέστερες προτάσεις για τη στρατιωτική οργάνωση της εθνικής αντίστασης, τη διατήρηση της τάξης έως την εγκατάσταση της εξόριστης κυβέρνησης και τη συλλογή και διαβίβαση πληροφοριών στρατιωτικού ενδιαφέροντος για τους Συμμάχους. Το σχέδιο της στρατιωτικής δράσης

11. Αναφορά στις προτάσεις αυτές γίνεται σε μεταγενέστερη αναλυτική έκθεση της Θέρος. Βλ. Theros III προς Paterson, «The Antartes' movement», 28 Μαρτίου 1943, HS 5/301.

12. Theros III προς Paterson, ό.π. [E. K. Waterhouse, Γραμματέας της βρετανικής Πρεσβείας στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο], «The Six Colonels and the Centre of Co-ordination», 2 Ιουνίου 1943, HS 5/301, όπου εκτίθεται περιληπτικά το ιστορικό των σχετικών ενεργειών. J. Iatrides, ό.π., σ. 230.

13. E. Waterhouse, «The Six Colonels», ό.π.

14. [SOE] Cairo, A/DH [επικεφαλής SOE Καΐρου] προς [SOE] London, τηλ. 273, 16 Φεβρουαρίου 1943, HS 5/301. Το κείμενο της μετάφρασης φέρει τη χειρόγραφη σημείωση «Spiliotopoulos' letter» και έχει τον τίτλο «Greece: Political, Work of "THEROS" organization», ό.π.

προέβλεπε τη δημιουργία δομών εφεδρικού στρατού, καθώς και τη σύσταση μικρών, ευκίνητων σχηματισμών ειδικών επιχειρήσεων, με επικεφαλής αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, που θα εκινούνταν βάσει συμμαχικών εντολών, για να υποστηρίξουν τη συμμαχική εισβολή στην Ελλάδα και θα κατευθύνονταν στη συνέχεια προς τα βόρεια σύνορα, βάσει κυβερνητικών εντολών, για να εξασφαλίσουν πλεονεκτήματα για την υποστήριξη των εθνικών διεκδικήσεων. Προέβλεπε, επίσης, την κεντρική, ενιαία διοίκηση όλων των ανταρτικών ομάδων, ώστε να υπάρξει συντονισμός της δράσης τους με τις γενικότερες συμμαχικές ενέργειες και να αποφεύγονται δυσανάλογα αντίποινα. Η Θέρος δεν έτρεφε αποπάτες για τις παγιωμένες ήδη ανταρτικές οργανώσεις, αλλά ειδικά για το ΕΑΜ υπογράμμιζε ότι οι μεταπολεμικές του επιδιώξεις δεν πρέπει να εμποδίσουν την πλήρη συνεργασία με τις δυνάμεις του.

Έχοντας ήδη ξεκινήσει την προετοιμασία του πλαισίου του εφεδρικού στρατού και τις επαφές της με τις ανταρτικές οργανώσεις και λειτουργώντας ευρύ δίκτυο για τη συλλογή πληροφοριών, η Θέρος ζητούσε οικονομική υποστήριξη, καθώς τα περιορισμένα και ανεπαρκή ποσά που είχαν φτάσει στα χέρια της είχαν εξαντληθεί. Σημείωνε, τέλος, ότι ο Ι. Τσιγάντες, που είχε φτάσει στην Αθήνα, ως εκπρόσωπος της κυβέρνησης και των Βρετανών, είχε περιπλέξει τα πράγματα και είχε δημιουργήσει εντάσεις και σοβαρούς κινδύνους στους συνομιλητές του, λόγω της θορυβώδους συμπεριφοράς και της παντελούς έλλειψης συνωμοτικότητας που τον χαρακτήριζαν.¹⁵

Την περίοδο εκείνη είχε εγκατασταθεί στην Ήπειρο, στο αρχηγείο του Ζέρβα, η μικρή ομάδα των Βρετανών σαμποτέρ που είχε συντονίσει την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου και είχε πλέον αναλάβει ως Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (ΒΣΑ) ρόλο συντονισμού των ανταρτών και συνδέσμου με τη Μέση Ανατολή. Η ΒΣΑ, με αρχηγό τον E. C. W. Myers και υπαρχηγό τον C. M. Woodhouse, επιχειρούσε υπό τις διαταγές του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, με ευθύνη της SOE, μέσω του Τομέα Ελλάδας του κλιμακίου της SOE στο Κάιρο. Ανάλογα καθήκοντα είχε η SOE και στην υπόλοιπη κατεχόμενη Ευρώπη.¹⁶

15. Σχετικά με το τελευταίο βλ. και Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, ό.π., σ. 431-437. Θ. Σαμπατακάκης, *Ταυτότητες πρακτόρων*, ό.π., σ. 185.

16. W. J. M. Mackenzie, *The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940-1945*, Λονδίνο 2000, σ. 162, 450-454. Να σημειωθεί ότι ο Τομέας Ελλάδας είχε αρμοδιότητα αποκλειστικά στην ηπειρωτική χώρα, ενώ είχαν δημιουργηθεί και δυο άλλοι τομείς για τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη. Η στρατηγική που ακολουθούσε ο τελευταίος, ως προς τον συντονισμό και την οργάνωση της αντίστασης στην Κρήτη, παρουσίαζε κοινά στοιχεία με τις προτάσεις της Θέρος. Βλ. χαρακτηριστικά Lt. Col. T. J. Dunbabin, «Report on SOE missions in Crete», HS 5/724, σ. 4-5 κ.α. Η συγκεκρι-

Όπως έχει επισημανθεί με αφορμή το παράδειγμα της Γιουγκοσλαβίας, η όλη σύλληψη της συγκρότησης της SOE είχε πολλές προβληματικές πτυχές. Ο άμεσος στόχος της να προκληθεί χάος και «επανάσταση», με μαζικό και δραστήριο αντάρτικο κυρίως, ώστε να υπονομευθεί η κυριαρχία του Άξονα στην κατεχόμενη Ευρώπη, αγνοούσε απόλυτα τις επιπτώσεις στους κατεχόμενους λαούς. Το σχέδιο να καθοδηγηθεί ο ευρωπαϊκός πληθυσμός των κατεχόμενων χωρών από τη SOE, ώστε να ενεργεί εκπληρώνοντας βρετανικούς στρατηγικούς στόχους, αγνοούσε, επίσης απόλυτα, το γεγονός ότι οι λαοί είχαν τις δικές τους αντιλήψεις σχετικά με το πώς να αντισταθούν, αλλά και να επιβιώσουν, όπως και πώς επιθυμούσαν να διαμορφωθεί η μεταπολεμική κατάσταση στις χώρες τους.¹⁷ Οι στόχοι της Θέρος απείχαν πολύ από εκείνους του βρετανικού παράγοντα για την ηπειρωτική Ελλάδα, τουλάχιστον τη συγκεκριμένη περίοδο.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1943, καθώς ο Woodhouse αναχωρεί από την Ήπειρο για την Αθήνα, με σκοπό να συναντηθεί με την Επιτροπή των Έξι Συνταγματαρχών και άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, ώστε να οργανωθεί το Κέντρο Συντονισμού της Αντίστασης, η SOE στο Κάιρο έχει ήδη αρχίσει να υπονομεύει το κύρος της Επιτροπής με κάθε τρόπο, ώστε να εξουδετερωθεί η υποστήριξή της εκ μέρους του Κανελλόπουλου.¹⁸ Εφόσον η Επιτροπή δεν ελέγχεται άμεσα από τη SOE, πολιτικά και επιχειρησιακά, ούτε επιδιώκει να οργανώσει η ίδια μεγάλες και δραστήριες ανταρτικές μονάδες, θα κατηγορηθεί με αβάσιμο και απαξιωτικό τρόπο ότι αποτελεί νεκρό σώμα και ιδιαίτερα επικίνδυνη απειλή για το έργο της SOE στην Ελλάδα. Θα υπογραμμίζεται με κάθε ευκαιρία ότι πρόκειται για μεταξικούς και ακραίους μοναρχικούς αξιωματικούς, που δεν αντιπροσωπεύουν τους παράγοντες της Αντίστασης και δεν διαθέτουν οποιαδήποτε επιρροή.¹⁹ Ταυτόχρονα

μένη έκθεση έχει εκδοθεί και υπό το όνομα διαφορετικού συντάκτη, όταν ακόμη δεν ήταν προσιτά τα αρχεία της SOE, βλ. N. A. Kokonas, *The Cretan Resistance 1941-1945. The Official British Report of 1945 together with comments by British Officers who took part in the Resistance*, Ηράκλειο 2004.

17. Heather Williams, *Parachutes, Patriots, and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941-1945*, Λονδίνο 2003, σ. 243. Η συγκεκριμένη μελέτη χρησιμοποιεί και τις αντίστοιχες πηγές της SOE για τη Γιουγκοσλαβία και επανεξετάζει παγιωμένες θέσεις της βρετανικής, κυρίως, ιστοριογραφίας σχετικά με τον ρόλο των βρετανικών υπηρεσιών στην αντίσταση και τις αμφιλεγόμενες συχνά επιλογές τους. Βλ. επίσης Tom Dyson, «British Policy towards Axis Reprisals in Occupied Greece: Whitehall vs SOE», *Contemporary British History* 16, 1 (άνοιξη 2002), σ. 11-28, όπου εξετάζεται το ζήτημα των αντιποίνων στο πλαίσιο της δυναμικής των σχέσεων μεταξύ SOE και FO.

18. E. Waterhouse, «The Six Colonels», *ό.π.*

19. Βλ. χαρακτηριστικά B.6 [Τμήμα Ελλάδας SOE Καΐρου, συντάκτης F. Noel-Baker] προς AD/3 [Λόρδο Glenconner, επικεφαλής SOE Καΐρου], «Tsello and the 'Centre of Co-ordination'», 16 Φεβρουαρίου 1943, HS 5/301.

η SOE θα συνεχίζει την ενίσχυση της ΒΣΑ και θα κατευθύνει τις ενέργειές της, χωρίς να ενημερώνεται πάντα το FO, που επιχειρούσε παράλληλα μέσω της SIS στον τομέα των διαφυγών και της συλλογής πληροφοριών.

Η μοναδική αξία, όμως, των πληροφοριών που διαβιβάζει η Θέρος δεν θα αμφισβητηθεί από καμία βρετανική υπηρεσία, αντίθετα, για τον λόγο αυτόν θα επιδιωχθεί η διατήρηση επαφής με την οργάνωση, μέσω της SIS.²⁰ Το ευρύ και αποτελεσματικό δίκτυο, μέσω του οποίου συλλέγονταν οι πληροφορίες, απεδείκνυε, ωστόσο, την επιρροή, την οργανωτικότητα και τον συγκροτημένο και συνεπή χαρακτήρα της Θέρος.

Όταν το καλοκαίρι του 1943 ο Myers ανακληθεί στο Κάιρο, θα υπερασπισθεί την πολιτική που ακολούθησε και τις επιλογές του, τονίζοντας στη SOE ότι δεν θα μπορούσε να συνεργαστεί με τους ανώτερους, μόνιμους αξιωματικούς, που είχαν αποδείξει στο αλβανικό μέτωπο ότι ήταν όχι μόνο απρόθυμοι να πολεμήσουν αλλά και ανίκανοι.²¹ Κατά το διάστημα, πάντως, που βρισκόταν στο βουνό επιδίωξε να εφαρμόσει πιστά τις εντολές που ελάμβανε και να επιτύχει την ενότητα και τον συντονισμό των ανταρτικών οργανώσεων, εκτιμώντας ότι ήταν σε θέση να εξουδετερώσει τις μεταπολεμικές βλέψεις τόσο του ΕΛΑΣ όσο και του ΕΔΕΣ, ώστε να μην εκδηλωθεί εμφύλιος στην Ελλάδα. Στα μέσα Φεβρουαρίου του 1943, πριν ακόμη επιστρέψει από την Αθήνα ο Woodhouse, και ενώ η ομάδα Σαράφη - Κωστόπουλου επιχειρούσε να αναπτύξει αυτόνομη δράση, είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο αντάρτικος αγώνας θα έπρεπε να καθοδηγείται μέσω του ιδίου στο βουνό και του Συνταγματάρχη Αντωνόπουλου, στελέχους της Θέρος, στην Αθήνα.²²

Στις 17 Ιανουαρίου 1943 φτάνει στην Αθήνα η αποστολή Brevity, που είχε συναποφασισθεί από τον βρετανικό και ελληνικό παράγοντα στο Κάιρο, για να εξασφαλίσει την επικοινωνία της Θέρος ως Κέντρο Συντονισμού.

20. Όπως κυρίως προκύπτει από την ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία της SOE. Βλ. χαρακτηριστικά Β.6 προς AD/3, «Tsello and the 'Centre», ό.π. [SOE] Cairo προς [SOE London], τηλ. 633-634, 24 Φεβρουαρίου 1943, HS 5/301. E. Waterhouse, «The Six Colonels», ό.π.

21. «During the Albanian war it was the people of Greece who fought and did so splendidly against the enemy, in spite of the Regular Army. The Regular Army was shamed into fighting by the will of the people. The people fought and advanced in spite of the Senior Regular Army officers, who, directed largely by Metaxas himself rather than by the Greek Commander-in-Chief, were not only unwilling to fight and incompetent, but had not the spirit to lead the Greek Army against the invader». Βλ. Brigadier Myers, «Inside Greece. A Review», άκρως απόρρ., 25 Αυγούστου 1943, HS 7/152, σ. 2.

22. Pearson προς Dixon, JSAP/GR/1960/1, άκρως απόρρ., 6 Μαρτίου 1943, FO 371/37201/R2050.

Η αποστολή μεταφέρει και διαταγές σχετικά με το συντονιστικό ρόλο που θα αναλάβει η Θέρος, ως επικεφαλής των στρατιωτικών επιχειρήσεων σε δεδομένη στιγμή, καθώς και τις επαφές που θα πρέπει να έχει με όλες τις ενεργές ανταρτικές οργανώσεις για να διαβιβάζει στο Κάιρο τις ανάγκες τους.²³

Στα τέλη Ιανουαρίου ο Woodhouse φτάνει στην Αθήνα. Ο Τσιγάντες έχει ήδη σκοτωθεί από τους Ιταλούς και έχει εκδηλωθεί κύμα προδοσιών, που στις 2 Φεβρουαρίου θα οδηγούσε και στη σύλληψη του βασικού κλιμακίου της οργάνωσης *Προμηθεύς*. Όπως θα τηλεγραφήσει στα τέλη Φεβρουαρίου, έχοντας επιστρέψει στην Ήπειρο, αφού συνάντησε αρκετές φορές στελέχη της Κεντρική Επιτροπής του ΕΑΜ, καθώς και μια φορά εκπροσώπους της Επιτροπής των Συνταγματαρχών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο αγώνας των ανταρτών θα πρέπει να συντονίζεται από το βουνό, όπως ήδη ο Ζέρβας και ο Βελουχιώτης διηύθυναν τις ομάδες τους. Αντίθετα, η Επιτροπή των Έξι Συνταγματαρχών θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμη μετά το τέλος της Κατοχής, καθώς στοχεύει στη συγκρότηση πυρήνα τακτικού στρατού και δεν έχει συνδράμει τον Ζέρβα ή τον Άρη, προς τους οποίους δυσπιστεί. Σημειώνει, επίσης, ότι το ΕΑΜ ελέγχεται από τους κομμουνιστές, χωρίς αυτό να είναι γνωστό στα μέλη του ευρύτερα, αλλά διαθέτει και επαφές με μετριοπαθείς σοσιαλδημοκράτες, όπως ο Α. Σβώλος, που συνδέονταν με τον Κανελλόπουλο. Θεωρεί, εξάλλου, ότι η άμεση επέμβαση των Συμμάχων κατά την απελευθέρωση θα αποτρέψει την εκδήλωση εμφυλίου, που θα προκαλούσαν οι πολιτικές βλέψεις Ζέρβα και ΕΑΜ.²⁴

Ήταν ο Σπηλιωτόπουλος και ένα ακόμη μέλος της Θέρος που συνάντησαν τον Woodhouse, υπό αυστηρά συνωμοτικά μέτρα λόγω των προδοσιών που σημειώνονταν τότε. Σύμφωνα με τη Θέρος, τον ενημέρωσαν για τα σχέδιά τους και πληροφορήθηκαν από εκείνον ότι υπήρχε ιδιαίτερα περιορισμένη δυνατότητα ανεφοδιασμού των ανταρτικών ομάδων, καθώς και ότι τις δολιοφθορές θα αναλάμβαναν οι ομάδες ανταρτών πλέον, στο πλευρό των οποίων θα ετοποθετείτο Βρετανός αξιωματικός ως σύνδεσμος με το Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής. Στη συνάντηση δεν εκδηλώθηκε διαφωνία μεταξύ των δυο πλευρών, ενώ απαντώντας σε σχετικό ερώτημα οι Συνταγματάρχες υποστήριξαν ότι εκδήλωση «πολιτικής επανάστασης» θα μπορούσε να αποφευχθεί μετά την απελευθέρωση, εάν δεν εξοπλιζόνταν οι «ομάδες που έτρεφαν τάσεις αναρχίας». Ωστόσο, η ίδια η Θέρος εφάρμοζε

23. [SOE] Cairo προς [SOE] Smyrna, τηλ. 258, 12 Μαρτίου 1943, HS 5/301.

24. Pearson προς Dixon, ό.π.

τις οδηγίες που είχε λάβει να συνεργάζεται με όλες τις ομάδες, ανεξαρτήτως πολιτικών αποχρώσεων.²⁵

Στις 30 Μαρτίου 1943 αποφασίζεται και επισήμως από την Αγγλο-ελληνική Επιτροπή στο Κάιρο, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι βρετανικών υπηρεσιών και υπουργείων, καθώς και αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης, να συντονίζεται η Αντίσταση από το Κάιρο και να εγκαταλειφθεί η ιδέα του Κέντρου Συντονισμού στην κατεχόμενη Ελλάδα. Οι Έξι Συνταγματάρχες θα συνέχιζαν ως οργάνωση πληροφοριών και προετοιμασίας στελεχών για τον τακτικό στρατό.²⁶ Ο Κανελλόπουλος, που κυρίως προωθούσε την ιδέα συντονισμού από την Αθήνα, έχει παραιτηθεί μετά το κίνημα στις ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, και ο σχεδιασμός της βρετανικής πλευράς ακολουθούσε τους στόχους της SOE, για τον εξοπλισμό αποκλειστικά των ανταρτικών οργανώσεων που εξυπηρετούσαν τους άμεσους βρετανικούς στρατηγικούς στόχους, κυρίως δηλαδή του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ. Η Θέρος ενημερώνεται την ίδια μέρα μέσω του Κανελλόπουλου για τις εξελίξεις, ενώ λίγο αργότερα δέχεται τα συγχαρητήρια του Γεωργίου Β' και του Τσουδερού για το έργο της.²⁷ Δυο μόλις μέρες πριν, η Θέρος είχε αποστείλει μέσω Σμύρνης αναφορά σχετικά με την οργάνωση της δράσης των ανταρτών και τις σχετικές δικές της ενέργειες. Δεσμευόταν εκ νέου να διατηρεί επαφή με όλες τις οργανώσεις, παρά το γεγονός ότι είχε αποτύχει η προσπάθεια προσέγγισης του ΕΛΑΣ, καθώς και η δημιουργία εκ μέρους της ανταρτικών ομάδων με επικεφαλής αξιωματικούς στην περιοχή Αγρινίου και στην Πελοπόννησο, λόγω έλλειψης χρηματοδότησης και εξοπλισμού. Την ίδια περίοδο που ο ΕΛΑΣ διέλυσε την ομάδα Σαράφη - Κωστόπουλου στα Τρίκαλα, μια μικρή ομάδα της που είχε ενεργοποιηθεί τελικά στο Αγρίνιο διατάσσεται να προσχωρήσει στον ΕΔΕΣ.²⁸

Τον Απρίλιο του 1943 ο Σπηλιωτόπουλος και ο Βεντήρης συνεργάστηκαν για την ίδρυση της στρατιωτικής αντιστασιακής οργάνωσης ΡΑΝ στην Αθήνα, η οποία είχε τους ίδιους στόχους με τη Θέρος ως προς τη συγκρότηση ομάδων υπό τις διαταγές αξιωματικών για την τήρηση της τάξης κατά την απελευθέρωση.²⁹ Η Θέρος θα συνεχίσει να διαβιβάζει πολύτιμες πληροφορίες στη SIS, διατηρώντας παράλληλα επαφή και με αποστολές της SOE στην Αθήνα, όπως κυρίως τον

25. Theros III προς Paterson, ό.π.

26. Leeper προς FO, τηλ. 7, άκρως απόρρ., 7 Απριλίου 1943, FO 371/37201/R3264.

27. E. Waterhouse, «The Six Colonels», ό.π.

28. Theros III προς Paterson, ό.π.

29. Αναλυτικότερα στοιχεία και εκτιμήσεις βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 97-120.

Απόλλωνα.³⁰ Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελούν εκτενείς αναφορές με λεπτομερή στοιχεία για Έλληνες πράκτορες των Γερμανών στην Αθήνα και την Πελοπόννησο κυρίως, που προορίζονταν και για την πληροφόρηση της ΒΣΑ, καθώς και πληροφορίες σχετικά με τις κινήσεις πολιτικών προσώπων στην Αθήνα αλλά και ανταρτικών ομάδων στην Πελοπόννησο και τη δυτική Μακεδονία.³¹ Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, ο Ταξίαρχος Γ. Διαμαντόπουλος που φτάνει απεσταλμένος της SOE και του FO στην Αθήνα, για να διαπιστώσει την ακριβή κατάσταση των οργανώσεων που βρίσκονται υπό την εποπτεία της SOE, προτείνει να οριστεί από το Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής Έλληνας Συνταγματάρχης για να συντονίσει τη συγκρότηση ανταρτικών και άλλων μάχιμων ομάδων στην Αττική, με στελέχη από το ΕΑΜ και τις Εθνικές Ομάδες Ανταρτών, θεωρώντας τον Σπηλιωτόπουλο ως τον πλέον κατάλληλο για το συγκεκριμένο έργο.³²

Όταν τον Απρίλιο του 1944 ο Βεντήρης μεταβεί στη Μέση Ανατολή για να αναλάβει Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, ο Σπηλιωτόπουλος αναλαμβάνει αρχηγός της ΡΑΝ και συνεχίζει να αναπτύσσει τον συντονισμό των μη ΕΑΜικών αντιστασιακών οργανώσεων στην περιοχή της Αττικής.

Τέλος, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Παπανδρέου θα αποφασίσει Σεπτέμβριο του 1944 να μεταβούν στην Αθήνα οι υπουργοί της, Γ. Ζέβγος και Θ. Τσάτσος, για να συντονίσουν τη δράση όλων των οργανώσεων πριν από την αποχώρηση των Γερμανών, σε συνεργασία με τον Σπηλιωτόπουλο. Ο Σπηλιωτόπουλος ορίζεται και επισήμως Στρατιωτικός Διοικητής Αττικής, με τη Συμφωνία της Καζέρτας, και συνεργαζόμενος με τους υπουργούς θα επιτύχει να τηρηθεί η τάξη κατά την απελευθέρωση και να αναλάβει την εξουσία ομαλά η νόμιμη κυβέρνηση. Το έργο του έγινε γνωστό ως «αναίμακτη απελευθέρωση» και είχε ευρεία αναγνώριση.³³

30. GSO.III (POL) προς GSO.1 (B.6), μνημόνιο B6/2/101/149V, άκρως απόρρ., 7 Σεπτεμβρίου 1943, HS 5/527. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η επανεύρεση της πρωτεύουσας: η βιβλιογραφία των μη εαμικών αθηναϊκών οργανώσεων», Γιώργος Αντωνίου και Νίκος Μαραντζίδης, *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα 2008, σ. 270-271.

31. «Theros Report 34, dated September 7th, 1943», «Precis of Theros Bulletin No 35 of 7.ix.43», 1/B5/1, απόρρ., 22 Σεπτεμβρίου 1943 HS 5/670. Σημειώνεται ότι οι αναφορές αυτού του είδους δεν συναντώνται συχνά στα προσβάσιμα βρετανικά αρχεία, καθώς είτε καταστρέφονταν μετά τη λήψη τους είτε βρίσκονται στα αρχεία της SIS που παραμένουν κλειστά.

32. Bizarre προς [SOE] Cairo, τηλ. 54, 1 Νοεμβρίου 1943, HS 5/524.

33. Boxshall προς Laskey, αριθ. EGB/GR/7987, 16 Οκτωβρίου 1944, FO 371/43694/R16924. Γ. Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήνα 1945, σ. 123-130. Θεμιστοκλής Τσάτσος, *Αι παραμοναί*, ό.π., σ. 174, 185. Boxshall προς Laskey, αριθ. EGB/GR/7987, 16 Οκτωβρίου 1944, FO 371/43694/R16924. Πρβλ. σύγχρονη εκτίμηση Τ. Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 349-351.

Μετά το τέλος του πολέμου στην Ευρώπη το 1945, όταν η SOE ζητά από τους επικεφαλής των τομέων της να συντάξουν συνολικές εκθέσεις δράσης, ο Woodhouse θα προβάλει το έργο της ΒΣΑ, αλλά θα επιχειρήσει και να δικαιολογήσει τις επιλογές του που είχαν κατακριθεί μετά τα Δεκεμβριανά, όταν αποδείχθηκε ότι τα όπλα με τα οποία είχε εξοπλίσει τον ΕΛΑΣ του είχαν παράσχει τα μέσα να διεκδικήσει την εξουσία. Θα καταφερθεί με σφοδρότητα εναντίον της Θέρος, παρουσιάζοντας τους Συνταγματάρχες άβουλους, τρομοκρατημένους και γελοίους.³⁴ Να σημειωθεί ότι η έκθεση ήταν απόρρητη και προοριζόταν αποκλειστικά για ενδοϋπηρεσιακή χρήση. Ο ίδιος, εξάλλου, στο πρώτο του βιβλίο για την Αντίσταση στην Ελλάδα, που εκδίδεται αρχικά το 1948, θα παρουσιάσει τον Σπηλιωτόπουλο υπό τελείως διαφορετικό πρίσμα, ως ιδιαίτερα «χρήσιμο» για τους Συμμάχους «δεξιό όργανο της βρετανικής πολιτικής στην Αθήνα».³⁵

Η όλη αποτίμηση και απαξίωση του Woodhouse για την Επιτροπή των Έξι Συνταγματάρχων το 1945 απηχούσε τα κριτήρια της SOE και τις εντολές που εκείνος εκτελούσε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τουλάχιστον έως την άνοιξη του 1944. Η Επιτροπή δεν αναποκρινόταν στις τότε ανάγκες της βρετανικής πλευράς, δεν επιδίωκε την άμεση ανάπτυξη ενεργού αντάρτικου και ήταν ως εκ τούτου άχρηστη.³⁶ Οι προθέσεις, ωστόσο, και η δράση της Επιτροπής δικαιώθηκαν, καθώς οι στόχοι της υπήρξαν τελικά όχι μόνο στόχοι της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, αλλά και του ίδιου του βρετανικού παράγοντα.

ABSTRACT

ΕΡΑΜΕΙΝΟΝΔΑΣ ΣΠΙΛΙΟΤΟΠΟΥΛΟΣ: *The Committee of the Six Colonels (Theros) in occupied Greece and during the liberation*

The Committee of the Six Colonels (or *Theros* organization) was formed by Army officers and pursued a consistent resistance policy throughout the occupation and at the time of the liberation. *Theros* recognized the legitimacy of the Greek government-in-exile, had no political aspirations, and sought to unite the

34. C. M. Woodhouse, «History of the Allied Military Mission in Greece, September 1942 to December 1944», 1945, HS 7/154, σ. 30.

35. C. M. Woodhouse, *Το Μήλο της Έριδος*, Αθήνα, 1976, σ. 53-54, 112.

36. Όπως ρητά επισημαίνουν τα στελέχη της SOE στο Κάιρο, βλ. [SOE] Cairo, A/DH προς [SOE] London, τηλ. 273, ό.π.

officers' corps and lead them into military organized resistance, while also securing a peaceful transition at the liberation. They formed differentiated sectors of activity, mainly the highly esteemed intelligence organization *Omiros* and later on RAN in Athens, but did not succeed to develop military groups elsewhere or play a wider co-ordination role. It is well documented in recently released archival sources that the British side, which controlled the Allied contribution to the Greek resistance through SOE, chose not to support them, as they did not meet their demands for immediate and large scale guerrilla activity. *Theros*, on the contrary, believed that the latter would only cause great and unreasonable reprisals against the population and strengthen EAM who sought to seize power. Their aspirations and actions were vindicated at the end of the war, as they were adopted not only by the Greek Government of National Unity but also by the British factor itself. P. Spiliotopoulos, head of *Theros*, was then appointed Military Commander in Attica by the Government and assured a "bloodless" liberation.

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΕΙΣ

SOTIRIS RIZAS

UNITED STATES, GREECE AND ANTI-AMERICANISM

James Edward Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2009, xvi+302

Ioannis Stefanidis, *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Ashgate, London 2007, pp. xvi+300

Greek-American relations and especially the impact of the US on Greek politics and policies from 1947 to 1974 had been a topic extensively debated in the press and bibliography. Politically two schools of thought were prevalent in the mid 1970s: One attributing considerable, even dominating, influence in US policy choices towards Greece and its opposite, pointing to internal developments in Greece as the only source of decisions and developments. Understandably American presence was felt to bear enormous capacity in contrast to the limited resources and capabilities of the Greek state. Asymmetry of power relations and history, the Truman doctrine and the proved ability of the US to influence the course and the outcome of the Civil War, gave credit to the first school of thought.¹ The second school of thought was an attempt to absolve the US and Kissinger in particular of responsibility over the Cyprus crisis and Washington's cooperation with the junta. As the former Secretary of State maintained, the US pursued exclusively its national interest. They did not in anyway attempted or had an interest supporting, in imposing or undermining a dictatorship, to sup-

1. The most representative work is Yannis Roubatis, *Tangled Webs. The United States in Greece 1947-1967*, Pella, New York 1987.

port or overthrowing Makarios. Internal political developments in Greece and ethnic conflict in Cyprus bore the sole responsibility for unpleasant outcomes.² Highly politicized and heated this debate, it profited during the last decade from a steady flow of monographs in Greek and English based on released archival sources. Every aspect of the relationship is now under study: Its security dimension, US aid policy, the projection of US military power through various bases and facilities, Greece's inclusion in US grand and military strategy, American stance towards Cyprus and Washington's influence in Greek politics.³

Two new books were added in this expanding literature in 2007 and 2009. The second one, James Edward Miller's, attempts to present the workings of the relationship in the field of politics and the Cyprus question while the first, Ioannis Stefanidis, deals with anti-americanism in Greece and its intellectual and political sources.

Miller's main sources are the US diplomatic records available to research at the National Archives in College Park and the various presidential Libraries scattered through the United States and administered by the National Archives and Records Administration. Having been assigned with the not easy task to edit the official record of the US government on foreign relations, the well known Foreign Relations of the United States (FRUS), Miller was in a unique position to access invaluable material which nevertheless, it is to a great extent available to interested researchers. Moreover, Miller enriched the pull of his book's resources with British and French diplomatic records that are in a way complementary to his main source which is the US diplomatic records. Having been interested in Italian politics in the 1940s and the US influence in the shaping of the postwar Italian-American relationship he is not a newcomer in the field of US relations with lesser powers in the Cold War era.

Miller acknowledges that the circumstances in the immediate post-Civil War period in Greece attached an exaggerated degree of influence to the US in Greek

2. Henry Kissinger, *Years of Renewal*, Simon and Shuster, New York 1999.

3. Alexis Papahelas, *O Viasmos tis Ellinikis Demokratias* [*The Rape of Greek Democracy*], Hestia, Athens 1997, Ioannis Stefanidis, *Apo ton emfylio ston psychro polemo. O symmachikos paragon, 1949-1952* [*From the Civil to the Cold War. The allied factor, 1949-1952*], Proskinio, Athens 1999, Ioannis Stefanidis, *Asymmetroi etairoi. Oi Inomenes Politeies kai I Hellada ston Psychro Polemo, 1953-1961* [*Asymmetrical partners. The US and Greece during the Cold War, 1953-1961*], Patakis, Athens 2002, Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War. Frontline State, 1952-1967*, Routledge, London 2006, Claude Nicolet, *Removing the Greek-Turkish Bone of Contention. US Policy towards Cyprus, 1954-1974*, Bibliopolis, Mannheim 2001.

affairs. Greece was financially weak and politically vulnerable. US ambassadors, in possession of Marshall aid funds, could counter powerful indigenous political forces. That was the case of Henry Grady who practically overruled the royal will and intervened in favour of general Plastiras in March 1950. Washington did not see at this time a particular danger from the Northern neighbours of Greece and the emphasis of US policy was on reconstruction and development as a means of social stability, financial self-reliance for the part of Greek state and political legitimacy. Plastiras' program of reconciliation with the defeated left wingers was not thought incompatible to the fundamental US policy aims. The king and the conservative leaning Liberal leader Sofoklis Venizelos succumbed to Grady's ultimatum. The context however shifted very soon in favour of more conservative and security oriented political formulas as a direct response to the Korean war that broke out in June 1950. The Americans perceived the attack of North Koreans as a part of a Soviet orchestrated assault against the West and tended to see suspiciously leniency measures while their policy of reduced military expenditure was reversed. Gradually but steadily the Americans tended to support a conservative political formation under field-marschal Papagos despite the monarchy's opposition. Ambassador Peurifoy, Grady's successor, prevented the establishment of proportional representation that favoured the centrist parties and insisted on the need of a first past the post electoral system which seemed to offer the best prospect of a stable government led by Papagos. Peurifoy's heavy-handedness, Papagos' fierce opposition and the centre parties inability to coordinate their policies, their majority being slim and precarious, converged to produce a landslide for Papagos in November 1952. Papagos' victory marked the beginning of a long conservative domination that ended in 1963. During this period the US-Greek relation was consolidated. Greece, a NATO member since February 1952, accepted US facilities on Greek soil in 1953, and generally shared an atlanticist worldview. Its main security concern was the threat of the North, intermingling traditional Greek concerns of a possible Slavic outlet in the Aegean with the new element of the Slavic neighbours establishing communist regimes in the mid and late 1940s. Although the defeated left was markedly anti-american, rather obviously in post-Civil and Cold War context, the conservative and the liberal forces remained pro-american although dismay was discernible in the case of the latter as a result of Peurifoy's activism.

Papagos' victory in November 1952 is a pivotal moment in Miller's narrative since he perceives this date as the end of direct US involvement in Greek politics. After that, Miller claims, the US did not attempt to influence

internal political developments for Greece had been practically restored as a fully sovereign state. His claim contradicts, and as a matter of fact it intends to, Andreas Papandreou's claim, fully developed in his *Democracy at Gunpoint*, written in exile after the military coup in Greece.

This rather satisfactory situation from the American perspective, only occasionally disturbed by protest over the extraterritoriality enjoyed by US military personnel in Greece, came to an abrupt end in autumn 1954 after the Cyprus question arose as an international issue. Greek public opinion would be enraged by the US decline to support the Greek position in the UN. Moreover it was felt that the Americans sided with the British and the Turks on strategic grounds disregarding Greek Cypriot majority's right to self-determination.

Cyprus as the main destabilising factor in the unfolding of Greek-US relations is obvious in Miller's analysis. Three of the eight chapters of his book are devoted to Cyprus. His narrative reveals the not very enviable position of a superpower although seen as omnipotent by its lesser allies struggling to retain a sort of a balance in its relations with partners pursuing conflicting national agendas.

The settlement of February 1959 only temporarily arrested a slide of Greek public opinion towards neutralism. The United Democratic Left' performance in the May 1958 election had already caught the eyes of the Americans. Washington felt that it should encourage the formation of a united centrist opposition as a bulwark against communist advance. This process was not promoted in antagonistic manner to Karamanlis who still was thought as the best guarantee of Greece's political stability and pro-western orientation. While the Centre's unification in September 1961 and the outcome of the election in October seemed to vindicate US policy since the CU overtook the left, the actual developments displeased Washington. The CU's unrelenting struggle, on the grounds of irregular conduct of the elections, posed the Americans not very convenient questions. US policy however was rather detached: Washington was not opposed to an alteration to power provided the communists were left out of any combination or coalition. Karamanlis was not indispensable from an American point of view while Washington was opposed to a military takeover as it is documented in US records during 1963-64. The reemergence of the Cyprus question in 1963 burdened however Greek-American relations for a second time in a decade and tarred CU government's image in Washington. Makarios was able to exploit to the full the Cold War context while Papandreou was unable to shape and implement a policy independent of Nicosia or Washington's requirements. Although

the Americans were not immediately responsible for his government's destabilization it is evident from Miller's analysis that Papandreou's image was tarnished while the king's was enhanced from Washington's perspective. The Cyprus crisis of 1963-64 was important in another respect: It marked the emergence of Andreas Papandreou as a powerful figure in Greek politics. To the dismay of the Americans Andreas, though educated and established as a respected economist in the US academic community, he tended to forge a platform organized around anti-americanism. He was inclined to see the United States as main source of support of a complex of power that included the monarchy, the conservatives, the army and the entrepreneurial class. His position that Greece could not undergo a thorough and genuine reform if it did not recover its national independence and its freedom of choice gave the Americans the impression that CU's return to power after the July 1965 crisis, during which the embassy discreetly but clearly sided with the crown, would be harmful for Greece's continued connection with the United States.

Stefanidis' research was extended to unpublished archival collections from the National Archives of the United States and the United Kingdom. Of particular importance are the records of the United States Information Agency that provide invaluable information on the attitude of Greek public opinion during the various phases of the Cyprus question. Furthermore, Stefanidis acquainted himself with a vast array of Greek unpublished archival material found in the Archives of Contemporary Social History (The United Democratic Left records), the Greek Literary and Historical Archive (the Kourillas, Merkouris, Pangalos and Spyrou papers), the Karamanlis, Averoff and Tsaldaris records posited at the Konstantinos Karamanlis Foundation and personal papers kept at the Center for Asia Minor Studies (the Christides papers) and the papers of Philippos Dragoumis at the Gennadeion Library in Athens.

Stefanidis, already well acquainted with Greek-American relations and having contributed heavily in a wide range of related issues, sees anti-americanism as a direct consequence of the Cypriot question. He dismisses the thesis that US support to the military regime and the US tolerant attitude towards Turkey during the Cyprus crisis of 1974 had sparked anti-americanism. Irredentism is a constant and powerful element of Greek political culture, Stefanidis points out, and survived in the immediate post-war era. The inspiration of Greek Cypriot majority to unite Cyprus with the Greek state was felt to be an inalienable right. The anti-British feeling generated by London's opposition to enosis (the union of Cyprus with Greece) was easily transferred to the Americans after the fail-

ure of Greece's first recourse to the United Nations in December 1954. In the 1950s the Americans were heavily criticized by an agitated Greek public opinion that was bitterly disillusioned by US realpolitik: The Greeks of various political persuasions felt that the Americans had disregarded Greece's and Greek Cypriots' claim to self-determination because strategic considerations favoured British and Turkish demands. The gravity of Cyprus as the preponderant issue in Greek-American relations was manifested by its mass appeal that transcended political boundaries. Conservative thinking, the Athens daily *Kathimerini* being the most notable case, tended to challenge the fundamental assumptions of Greece's western orientation and NATO membership after the pogrom against the Greek minority in Turkey in September 1955 and the American stance of equidistance between Greece and Turkey.

Surveys that are presented in the final part of Stefanidis' book clearly substantiate the hypothesis that the Cypriot question sparked a sort of "disengagement" between Greek public opinion and the Americans. It is also evident that during the intervals between the Cyprus crises there was discernible a rapprochement between the Greeks and the Americans as shown by the more favourable Greek attitude towards the US or policies related to the US compared to similar answers in times of crisis (Stefanidis, p. 235-236).

The second Cyprus crisis of 1963-64 fuelled again anti-americanism especially since Washington proposed the dispatch to the island of a NATO-led peacekeeping force. Moscow and non-aligned support for Makarios' policy was valued highly by the Greeks while president Johnson's intervention to halt a Turkish invasion in early June 1964 did not really credit Washington in the eyes of Greek public opinion as it was overshadowed by US pressure for bilateral negotiations between Athens and Ankara and, a little later, by Turkish air-strikes on Cyprus. Conservative currents tended this time to be more guarded probably because the rise of the CU forced them to evaluate developments in the light of the domestic political situation. However, *Kathimerini* was once again clearly opposed to US attempts to resolve the political problem of the island describing the first version of the Acheson plan, providing a sort of enosis accompanied by a sovereign base to Turkey, as a system of Ottoman capitulation.

Stefanidis does not see a connection between the political crisis of July 1965 and the preceding Cyprus crisis of 1963-64. He does remind his reader however of the US embassy's documented (FRUS 1964-1968, XVI) implication in the royal effort to prevent the return of Georgios and Andreas Papandreou to power as well as the fact that anti-americanism reappeared as

a result of a domestic crisis this time. There was a widespread feeling that Washington sided with the king and did not favour CU's return to government. This is also Miller's view.

While Stefanidis finishes his narrative in 1967 and, interested as he was in the relationship between irredentism and anti-americanism, is not preoccupied with the developments leading to the coup, Miller unfolds his narrative to the entanglement of the US policy to Greece's political impasse. The king was determined to keep the CU away from government while Papandreou enjoyed an undeniable advantage among the electorate. The crown attempted a compromise that failed nevertheless for both the king and Papandreou could not build a necessary basis of trust to make the political formula workable. The Americans believed however, and that was the key to their reading of political developments, that the king commanded the loyalty of the army and various reports of a middle grade officers conspiring independently to overthrow the parliamentary regime were thought of minor political importance. The interruption of the flow of reports in January 1967 concerning this group of officers did not also spark American interest. Miller does not think that Washington, averse as it was in a Papandreou's return to power, was interested in a dictatorial solution. His point is corroborated by the fact that Secretary of State Dean Rusk did not approve in March 1967 an Athens embassy proposal for a covert program to influence the upcoming Greek election. Washington did not nevertheless do much to avert a dictatorship. When the coup was successfully launched by the colonels on 21 April the Johnson administration only mildly expressed its concern over the demise of democracy in Greece. An embargo on heavy arms was imposed but it was partially lifted in early 1968. The Middle East crisis of June 1967 had underlined the importance of US access on facilities on Greek soil and the failure of the king's attempt to remove the junta in December 1967 had left the country under the completed and undisputed control of the colonels. Miller sees in this readiness for the part of the Americans to cooperate, with no reservations after 1969 and the coming of the Nixon administration and Kissinger in the White House, with the junta the source of Greek deep anti-american feeling. He interprets the US response to the 1974 Cyprus crisis in the context of the evolving Watergate affair that finally toppled Nixon and thinks that Kissinger did not possess the time and the energy to act pre-emptively as indications were coming in Washington that a clash between Makarios and Ioannides was in the offing. He admits that Kissinger's reluctant handling of the junta till 20 July, the day of the turkish landing on Cyprus, followed by the "tilt" towards Turkey, burdened the Greek-American relationship with anger, enmity and dis-

trust that almost destroyed the southeast wing of NATO. He does not nevertheless adopt the view that there was a plan to destroy the Republic of Cyprus for the part of Kissinger or the American foreign policy bureaucracy which should be accountable for lack of coordination and foresight and not for a surreptitious orchestrated attempt to dismember the Republic of Cyprus. His view is corroborated by the available archival evidence. For lack of material that would permit a fresh look on the crisis his conclusion is valid.

In conclusion, the books reviewed offer invaluable insights to Greek-American relations and tend to aid the formation of a body of literature that does not succumb to the temptation of simplistic reductions. The US neither shaped developments at will nor stood aside as an impotent and disinterested observer of the Greek political situation. There were strong indigenous cultural and political currents at work that though subject to external influences retained a degree of autonomy and independent conception of interest. Washington for its part did have interests to pursue and its conduct was not always committed to the principle of representative government. It perceived its interests through the concept of Containment, a strategic consideration in the context of the Cold War. It was not particularly interested in domestic politics as such but to the extent that political outcomes were affecting its interests and was able to derive maximum advantage from a variety of possibilities. Concerning the most decisive factor that shaped anti-americanism Stefanidis' argument that Cyprus not the junta was the source of Greece's adversarial relation to America is a good point of departure. However, the political crisis of 1965, the coup and the Cyprus crisis of 1974 cemented anti-americanism and established it as a permanent feature of Greek politics while till then it was a recurrent powerful theme but not a constant. In the 1965 political crisis and during the junta Washington was not hindered to cooperate with forces that were not advocates of the majority of Greek political opinion. A sequence of events and choices permitted the construction by Andreas Papandreou of a politically plausible narrative in the mindset prevailing after the 1974 crisis.

In assessing the impact of the US presence in Greece it should be kept in mind nevertheless that the American connection endured crises and collisions, the 1974 crisis being the harder test, for there were strong reasons for the part of a substantial segment of political elites and their following to retain a meaningful bond with Washington.

In the 1950s it was the perception of a threat from the North that contained greek conservative displeasure and the realization of conservative and liberal dis-

tinguished political leaders that Greece's US connection served as a stabilizing factor of a fragile domestic political settlement. After the 1974 crisis the US connection retained enormous value in an altered international environment: Despite détente the division of Europe between two competing blocs had acquired permanence and served as a point of reference for the interested parties. State and political actors, social democrats included, all over Western Europe understood that national policies tending to disengage from NATO would have destabilizing effects for the international system. The power base of European states was not sufficient to permit major recalibration of policies, as it basically crystallized in the late 1940s and early 1950s. In the Greek context, the threat from the North had indeed subsided as a result of détente but Greece was still in need of an American bond as a means to secure a sort of equilibrium with Turkey that seemed stronger and self-confident after the Cyprus crisis. A lurch of Athens towards neutralism would unsettle the regional balance to Turkey's favour for Ankara would be left as the sole western outpost in the Eastern Mediterranean. Karamanlis articulated this doctrine and Andreas Papandreou tacitly accepted its validity after 1981. Thus the relationship between Papandreou and the Americans, though turbulent and loaded with negative symbolic connotations and stereotypes, tended to solidify, not to unravel, the US-Greek relationship.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ & ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΑΦΟΙ ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΕΠΕ
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2010
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

